

МСС

БЕОГРАД

7-10. IX. 2005.

**НАУЧНИ
СТАНАК
СЛВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**РЕЧ – МОРФОЛОШКИ,
СИНТАКСИЧКИ, СЕМАНТИЧКИ
И ФОРМАЛНИ АСПЕКТИ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

35/1

БЕОГРАД, 2006.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

**РЕЧ – МОРФОЛОШКИ,
СИНТАКСИЧКИ, СЕМАНТИЧКИ
И ФОРМАЛНИ АСПЕКТИ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

За издавача:
Проф. др *Злајша Бојовић*

Редактори:
Проф. др *Драјана Мршевић-Радовић*
Проф. др *Љиљана Субојић*
Проф. др *Љубомир Појовић*
Проф. др *Јован Делић*
Проф. др *Снежана Самариџија*
Проф. др *Злајша Бојовић*
Проф. др *Томислав Јовановић*
Проф. др *Ана Кречмар*

Технички уредила и штампу водила:
Кашарина Тодоровић

Коректор:
Милан Крсмановић

Преводи резимеа са српског на руски језик:
Бојдан Терзић

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарства за науку и заштиту животне средине Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

Живојин Станојчић
Београд

РЕЈУВЕНАЦИЈА ЈЕЗИЧКИХ ЈЕДИНИЦА У ПРОЗНОМ ТЕКСТУ

Аутор испитије савремене теоријске дефиниције језичке рејувенације тако што, као ивичев избор језичких јединица за рејувенацију, анализира лексичке архаизме, историјске појмове и морфосинтаксичке облике и конструкције изабране у романима „Сеобе“ и „Друја књија Сеоба“ М. Црњанској.

1. Процеси рејувенације језичких јединица свих нивоа одавно су у лингвистичкој литератури дефинисани, и – наравно – приказивани на конкретном језичком материјалу. При томе, теоријске поставке су деривирани и из говорног, и из писаног дискурса. Тако, још одавно, средином прошлог века, каже Ст. Улман (St. Ullmann): “It sometimes happens that a word which had fallen into disuse is revived and readmitted into literary language or even into ordinary speech. A number of obsolete terms, Shakespearian, Spenserian and others, were rejuvenated in this way by English writers during the Pre-Romantic and Romantic periods. The history of the word *glee* may serve as a warning that what may be an archaism in the usage of one generation may cease to be archaic to the next...”¹. А сигурно је да треба указати и на, принципски, исти став нашег лингвисте А. Белића о језичком стваралаштву појединаца. У својој књизи „Око нашег књижевног језика“ Белић пише, *de facto*, исто о језику Гетеа, Пушкина, Шекспира, Толстоја, Његоша, Караџића, Мицкијевича, Словацког².

Што се мога реферата тиче, ове ће поставке бити провераване на сегментима прозног дела Милоша Црњанског, природно – због захтева које поставља време (и простор) излагања на научном скупу (односно зборнику) – узетим сасвим селективно.

Као и сегменти прозног дела, тако су узете у разматрање, сасвим селективно и по принципу узорка, и језичке јединице које су обележене као узусно рехабилитоване, враћене у оптицај – као категорија „дијахронијског у синхронијском“, како се то у теоријском делу лингвистичких истраживања констатује. Јер, наиме, „старе речи могу се поново оживети – историјски роман

¹ Language and Style, Oxford, 1966, p. 171.

² СКЗ, Београд, 1951, стр. 19–21, 31, 45, 285.

захвата у прошлост и враћа не само архаичне термине, него, ради сликања атмосфере, и обрте архаичне граматике³.

Овде ће појам процеса рејувенације бити и нешто проширен, па ће се као језичке јединице које учествују у њему узимати и дијалектизми, онда када се могу тумачити као условни историзми, одн. архаизми.

2. Језик Милоша Црњанског сигурно је у оној категорији језичког исказа који је наука о српском језику већ окарактерисала као „богату ризницу најсавршенијег средства за међусобно општење и комуникацију“⁴. Као и језик сваког књижевног дела, наравно, и језик прозе М. Црњанског има и оне особине које проистичу из природе уметничке поруке, пре свега из њене сталности и непроменљивости⁵, с једне стране, и из дѣла комуникативног процеса који се у науци о језику назива перцепција поруке⁶, с друге стране. Као такав, тај језик за нашу филологију је материја која, и у целини и у појединости, улази у испитивања која је још Александар Белић задао и то одређујући им као једино логичан лингвистички став – потребу да буду грађа за историју савременог књижевног језика на тај начин што ће се у њеном грађењу ићи „од писца до писца, од књижевне врсте до књижевне врсте“⁷.

Уз овако опште одређење језика М. Црњанског, дакако, у реализацији његовог истраживања нужно се поставило и питање о томе шта из његовог језика треба да буде предмет истраживања. Ја сам се, полазећи управо од већ давно утврђеног квалитета књижевне поруке М. Црњанског написане прозом, одлучио за рад на принципу случајног узорка у материји сигурно најистакнутијег пищевог прозног текста – у језику романа „Сеобе“, као и његовог, хронолошки узето, наставка – романа „Друга књига Сеоба“. Такође, поставило се и питање: које издање те прозе анализирати да би се могло закључивати о језичким феноменима у њему као о феноменима који су изворно пишчеви? Као одговор на ова питања, наметала се, с пуно основа, идеја да се ради текстолошким методама, наравно у првој, припремној фази истраживања.

Зато сам за материју на којој ћу радити узео већ готове резултате текстолошког рада изврсног znalца и текстолошких метода, и књижевног дела М. Црњанског – Д. Иванића, који је приредио издање романа „Сеобе“ и „Друге књиге Сеоба“ из 1996. године. То је и било природно, јер би свака нова при-

³ Dwight Bolinger, *Aspects of Language*, New York, 1975, 385, где се даље још и уопштава о односу синхроничности и дијасинхроничности речима: “Yet the two [synchronic and diachronic approaches to language – напомена референта] cannot really be pulled apart... With old speakers and young speakers coexisting and communicating, both the past and the future are with us in the present”.

⁴ М. Стевановић, Однос граматичара према норми књижевног језика, *Споменница*, Посебна издања САНУ, CCCLXXVII, 26, Београд, 1964, 197.

⁵ „Le message littéraire est caractérisé par le fait qu'on ne peut y rien changer, qu'il n'admet aucune substitution dès le moment où sa composition est achevée... la discontinuité chronologique n'altère pas le message“ (M. Riffaterre, *Vers la définition linguistique du style*, *Word*, Volume 17, Number 3, New York, December, 1961, 329).

⁶ „L'ensemble du message participe du style, mais ce sont les effets qui lui donnent sa structure... la stylistique est donc la partie de la linguistique qui étudie la perception du message“ (M. Riffaterre, *Isto*, 340).

⁷ А. Белић, О књижевним језицима, *Јужнословенски филолог*, XIX, 1–4, Београд, 1951–1952, 7.

мена тих метода значила неекономично и непотребно понављање већ урађених послова. Језик овог издања романа „Сеобе“, одн. „Друга књига Сеоба“, дакле, узима се као изворни језик прозе М. Црњанског.

3. С обзиром на обухватност тога језика, одлучио сам се за анализу изабраних појединачних језичких појава онако како се оне издвајају као у понечем специфичне у односу на општи језички стандард, и то применом принципа случајног узорка. Те језичке појаве припадају лексичком, морфолошком (и морфофонолошком), творбеном и синтаксичком нивоу језика. Овде се анализирају у целовитим језичким ентитетима и због тога – нису издвојене у параграфе са називима језичких нивоа. У једном датом поглављу, на пример, налазе се и морфолошке, и творбене, и синтаксичке, као год и лексичке категорије. У неким од параграфа, опет, приказује се само једна од јединица наведених језичких нивоа. Али и са тога аспекта, иако малога обима, резултати истраживања језички су потпуни и могу носити атрибуте припадања целом језичком изразу Милоша Црњанског, једног од само, можда, два – када узмемо име Иве Андрића у та два имена – највећа српска писца и језичка ствараоца не само прве половине XX века, него и целог тог столећа.

Унутарлингвистички аспект систематског проучавања, дакако, основан је на проучавању језичког детаља ове прозе Милоша Црњанског – романа „Сеобе“ и романа „Друга књига Сеоба“. Наравно, у контексту језичке епохе у којој је писац стварао ова дела, и у контексту синхронизајског језичког осећања у ономе смислу како је тај појам дефинисао Александар Белић⁸. Управо због овог последњег, природно је и што овај општи поглед на једну посебну, рекао бих – и високо индивидуализовану – језичку материју формирам помоћу лингвистичког инструментарија који је нашој лингвистици дао и А. Белић, али и настављачи његовог метода, пре свега проф. М. Стевановић у домену конкретних изучавања српског књижевног језика, па тиме и језика најзначајнијих српских писаца. Природно, у истом контексту, у формирању мога општег погледа заступљен је и инструментариј и многих других, домаћих (П. Ивић, М. Ивић, И. Грицкат и др.), и страних лингвиста (А. Вајан, Р. Јакобсон, Ст. Улман, В. В. Виноградов и др.).

4. И управо проучавање језичког детаља, могу рећи, упућује нас на то да су последње деценије XIX и почетак XX века, до Првог светског рата, несумњив период „брзог и углавном неометаног развоја српског књижевног језика“⁹, оног који је формирао касније солидне основе за стварање такозване школе „београдског стила“, стила који је А. Белић изједначавао са „београдским књижевним језиком“, и који се, управо по Белићевој оцени, развијао у смислу најбољих традиција Вуковог језика, уједначајући се и постајући комуникативно средство књижевних и културних кругова, чувајући углавном свој лик и примајући црте које су се из народног језика у њега уносиле на

⁸ А. Белић, *О значају језичког осећања за вршење синхроничке језичке анализе (24 X 1952)*, *Изабрана дела*, Тринаести том, *О различитим питањима савременог језика*, Београд, 2000, стр. 524, 525–526, 527.

⁹ П. Ивић, *Целокупна дела*, VIII, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, стр. 256 и д.

бази поменутих традиција¹⁰. Те основе неометано остају у језичком изразу и каснијих српских писаца, међу њима и најзначајнијих као што су били – Иво Андрић и Милош Црњански, писци чији је ауторски језик¹¹, рекли бисмо, згуснути микрокозам врло обухватног српског књижевнојезичког дијасистема. Тај систем, као што је јасно, у прозној реализацији није ништа друго до мозаик слојева општег српског језика, које писац прозног дела, зависно од своје језичке компетенције, има на располагању. И Иво Андрић, и Милош Црњански писци су који се одликују врло високим степеном те компетенције. Наравно, сваки са својом специфичношћу, али и са заједничким квалитетом – ерудицијом истинских интелектуалаца XX века, ерудицијом која има свога директног одраза у заступљености језичких слојева, дијахроних и синхроних, у њиховом делу, од којег је предмет ових лингвистичких истраживања – језик прозе Милоша Црњанског, конкретно језик његових двају романа, „Сеоба“ и „Друга књига Сеоба“.

5. Језичка слојевитост, логично узето, и јесте медиј рејувенације ова два романа и показује се и на нивоима морфологије и грађења речи, и на морфосинтаксичком нивоу каква је конгруенција, и на нивоу контакта међу језицима у формирању облика позајмљеница из других језика, као и на нивоу синтаксичко-семантичком, када се укрштају значења лексема везана за различите периоде у историји језика. У томе смислу поучна је (а) дистрибуција морфолошко-творбених јединица *баїрем – баїремови – баїрење*; (б) слагање атрибута са именицом *ухода*; (в) појава основе *їудр-* уместо *їудер-* у позајмљеници *їудер* и (г) синтаксичко (синтагматско) разрешавање значења именица *їрад* и *варош* у језику прозе М. Црњанског.

Посебно је ова слојевитост језика реализована у распореду *орнаменталних језичких стїрукїура* које је Црњански-наратор очигледно црпао на два извора – *фолклорном* (око језгра „Великомученик Цар Лазар“) и *квалификованом* (око језгра „блато, војник, новац“), супротстављајући их да би описао ментални склоп друштвене групације која не уме да одвоји симболе од реалија (нпр. у гл. VI и VII, са низом *лексичких истїоризама* типа: *їолк, їраф, флоринї, великомученик* одн. историјски условљених *їојмова*, кад је реч о семантичкој страни језичке јединице, кави су: *Славонско-їодунавски їолк, Цаберн, Цар Лазар, Мајнци, Карло Лоїшариники*).

6. Дефинисана *цїљна* слојевитост сигурно је остварена у пищевој употреби форме плурала именице *оїшаци* каква је у примеру: *Из којих им їрочїїаше и имена њихових оцеве, жена, деце*, форме која је типична за слој црквеног српског језика (према форми *очеве*, коју налазимо у општем језику), међутим, није апсолутна у сложеној језичкој материји ове прозе М. Црњанског. Наиме, У језику „Сеоба“ налазимо примере:

Из којих им прочиташе... и имена њихових *оцеве*, жена, деце (22). – Заиграше му на глави... и стотину малих Влашчића, Немчића, Маџарчића, чијим је *оцевима* дерао кожу с леђа (37).

¹⁰ В.: А. Белић, „Београдски стїл“, Наш језик, II, св. 7, Београд, 1934, стр. 193–200.

¹¹ За језик Ива Андрића в.: Ž. Stanojčić, Jezik i stil Iva Andrića, Filološki fakultet Univerziteta, Monografije, Knjiga XI, Beograd, 1967, str. 1–330.

Као множину именице *о ѿ а ц* сва релевантна литература која има елементе нормативности, па и Речник МС, наводи само ону која је основана на облику *о ч е в и*. Облике изведене од *о ц е в и* обележава као покрајинске, дакле као дијалектизме (Речник МС 1971). Наравно, уколико та лексема није из црквеног језика, са значењем „православни празник посвећен оцу“, како је дефинише Речник МС, дакле, уколико није – архаизам. У томе случају наводи се и у облику са *ц*, и у облику са *ч*: *о ц е в и* и *о ч е в и*. У већим граматикама се констатује и облик без проширења *-ев-*: *о ц и*, с тим што се тада наводи „с посебним значењем – духовних отаца“ (Стевановић 1994: 202), што је такође у сфери архаизама. За разлику од тумачења које би се свело на констатацију да је реч о дијалектизмима, овде је опет реч о сложенијем процесу у језичком осећању М. Црњанског. Наиме, у контексту многих слојева језика које је Црњански увео у језик овога романа¹², претпостављам да писац облик *о ц е в и* није морао *осећајти* као дијалектизам, па чак ни као архаизам у дословном значењу тога термина. Са тога аспекта – осећања за *о б л и к* као такав (дакле – без онога што као лексема значи), облик *о ц е в и* за писца могао је бити један од облика у низу:

- књижевнојезички слој: *оѿац – очеви*
- архаични слој црквеног језика: *оѿац – оци – Очеви // Оцеви*

– потпомогнут, природно, постојањем тога облика и у дијалекту, који са лексичког гледишта има вредност књижевнојезичког *очеви*. Пишчево „грубље огрешење о језички стандард“, дакле, могло би имати основе у изузетној активности његовог језичког осећања. Његово језичко осећање могло би се дефинисати као својеврстан катализаторски филтер кроз који пролази језички материјал узет из различитих слојева језика, па и оних архаичних, наравно, на индивидуалном нивоу, за разлику од колективног нивоа, о којем, као о константи свих језика, говори, на познати нам начин, и Белићева лингвистика (Белић 1958: 301). Тиме кажем да је кроз језичко осећање Милоша Црњанског пролазила вишеслојна језичка грађа, те да је он ту грађу прерађивао онако како колективно језичко осећање једног језичког поколења, Белићевом терминологијом речено, прерађује оно што у језику ствара појединац. То није ништа друго до *ѿроцес рејувенације*.

Могло би се рећи да су анализирани морфолошке специфичности, дијалектизми и архаизми, које су резултат рада пишчеве језичке свести, у комплексу идиолекта М. Црњанског – јединице које представљају „стилску чињеницу“, али и чињеницу обнављања употребе, враћања из историјске фазе. Дакле, да су то чиниоци рејувенације, са својом лингвистичком структуром, која има значајан утицај на књижевно дело, а њиме, као целином, и утицај

¹²О томе, осим грађе коју учавамо у језику романа, говоре и приређивачи кад наводе да се Црњански „огласио као читалац мемоарских записа Симеона Пишчевића“, да су код њега „запажени и трагови читања одређених дјела Доситејевог доба (стихови Милована Видаковића): језик тих дјела искоришћен је некад дословно, као непосредна, управна ријеч јунака *Сеоба*“, да је М. Црњански проучавао мемоаре и архивску грађу итд. (Д. Иванић, Поговор *Сеобама*, 1996, 367).

на развој једног језика као историјске категорије. Процеси који претходе тој чињеници налазе се, природно, и у психолингвистичкој сфери због које, по многим испитивачима, треба узети да „неке стилске специфичности нужно одговарају извесним дубоко смештеним цртама ауторове (језичке – прим. Ж. Ст.) свести“ (Ullmann 1966: 121–126). Отуда се може рећи да је предмет овога рада, због природе лингвистичког испитивања, и – рад пишчеве језичке свести, једнако као и опис и, уз то, анализа језичког материјала који је писац, као језички стваралац, одабрао у инвентару многих језичких слојева, па и оних архаичних, којима је суверено располагао.

7. Језичка циљност са рејувенационим резултатом, коју је дефинисала Прашка лингвистичка школа и посебно Р. Јакобсон, врло је јасна када је искристалисана контекстуалним комбиновањем исказа у којима синтаксички микроконтекст заправо одређује различиту семантичку вредност, иначе у синхронном пресеку савременог језика, синонимских парова. Ова категорија може се утврдити у пишчевом избору језичких јединица на нивоу лексеме (*варош* : *џраг*), на нивоу синтагме (*из џрага* : *са џрага*), на нивоу грађења речи (*сливајџи* : *изливајџи* : *лијџи*), на нивоу језичког контакта у свим областима (*честџејџи*, *дочекан слџама*, *џоверовајџи џа*), у којем се види више елементарна примарних језичких слојева, којима М. Црњански влада. Јер, и раније сам доказивао, надам се, и доказао циљну функцију пишчевог избора тумачећи да је пишчев *ц* и *љ* да означи разлику између лексеме *варош* „urbs“ и лексеме *џраг* „castellum“ / „urbs“ резултирао неупотребом ове друге (*џраг*) у генитивској синтагми са предлогом *са*. Другим речима, да је написао *звук звона *џуџо се сливао, са џ ра а- џ а, на џих* – језичко осећање пишчеве генерације сигурно би значење лексеме протумачило као значење „castellum“. Наравно, Црњански је могао употребити и лексему *џраг* у генитивској синтагми, могао је написати: *звук звона *џуџо се сливао, и з џ ра џ а, на џих* – и употребити предлог *из* да би сачувао *џраг* са значењем „urbs“. Међутим, при томе читалац не би имао информацију (или бар конотативно подсећање) и о чињеници, видљивој из непосредно претходног контекста – о звуку звона који допире *и з* Печуја, „вароши“ која се налази „*на џрвџим брџима на џа која су се усџели из равнице*“. Дакле – информацију о идеји „висине“, која је – иначе – и имплицирана у лексичком значењу предлога *са* и јасна већ и на првом перцепцијском нивоу, како сам у датој анализи установио.

8. На основи језичке циљности, па и циљности рејувенационог карактера, формирају се многе црте идиолекатског карактера у општем књижевном језику, које, наравно, не можемо дословно схватати и дефинисати у речницима уз ознаке које их ограничавају у том општем језику. Међу такве језичке феномене понекад свакако иде и књижевничково индивидуално осећање за неки од архаичних облика. Многе црте из пишчевог идиолекта узимају се у књижевни језик, одн. у његову нормативну литературу. С тим, природно, што неке од њих, оне као што је *џарџицијџска уџоџреба џаџолској џриџоџа саџашџеџи* у реченици из „Сеоба“: Дотрча, сав задуван, Исакович, те седоше у кола, обојица осрамоћени и бесни, опкољени поворком *џашуџних* официра (Сеобе, 1996, 25) – никако нису преузете у књижевни језик.

9. На нивоу избора глаголских облика у исказима:

У колима, са раскошним арњевима, од ливеног гвожђа, Гарсули је изгледао, неко време, као миш у мишоловци и чинило се да му *оде* глава. Међутим, ... гомила је само викала за њима, али их је пропустила („Друга књиге Сеоба“ М. Црњанског, Београд, 1996, 27)

Терцини то никако није умео да објасни, иако је испитиван целог дана, иако су судије викале на њега, да је фелон и мизерија, и да му *оде* глава (исто, 79)

налазимо облике *аорисџа* као апсолутне стилске паралелизме са типичним архаизмима онога типа који као такве наводи граматичка литература¹³:

Ако *џусџих* жива огња, / Гњездо ћу ти попалити. – Ви идите двору бијеломе, а ја *огох* Смедереву граду. – Гони, Мићане, *џоџањасмо* главама¹⁴

То је сасвим у духу карактеристике коју лингвисти дају за писце из периода доста раније „кристализације“ српског књижевног језика – „они се нису клонили ни дијалектизама у гласовним и морфолошким појединостима. Тако се догодило да су они писали народним језиком, а да се то ипак не осети као удаљавање од књижевног“¹⁵. С тим, наравно, што се за М. Црњанског мора рећи да је тај поступак вишеструко комплекснији. О томе сведочи, на пример, његова употреба *аорисџа*, а не неког другог претериталног времена – у контексту синдетске реченице *И чинило се да му оде глава*, блиска примарном изразу који се налази у фолклорном слоју језика, а који је на основи модерног српског језика – несумњиво у категорији архаизма.

Облик аориста у њему употребљен је у зависној реченици објекатског типа, која је допуна непотпуном глаголу *чиниџи се* из претходне реченице. И то – употребљен у нараторовом говору, док се наратор поклапа са самим писцем. Из овога проистиче да и сам језички исказ припада језику писца, те да је и употребљени облик *аорисџа* у њему, заправо, у рангу уобичајеног, општекомуникативног за стандардни српски језик. Тиме се несумњиво сврстава у средство рејувенације архаичног облика.

Ову чињеницу треба истаћи посебно зато што се у језику најбољих писаца XX века, оних чији је језик модерна реализација књижевног језика, онда када се *модални аорисџи* нађе у њиховој прози, дати облик с таквом функцијом обично налази у оним деловима исказа који припадају дискурсу л и к о в а у делу. А такав аорист јесте специфичан, како сам га својевремено дефинисао, анализирајући његове примере у језику другог од двојице највећих српских писаца поменутог раздобља – Иве Андрића¹⁶. За разлику од примера из Андрићеве приповедачке прозе које сам у својој анализи навео, као што су примери:

Нит *џијера* рачваст колац у земљу, ни твога фра Марка у свети ред. – Помагај господи престојник, слатки! *Убише* ме, кукавца! – Слушај, момче, криво је мени откако знам за себе, него мјери со или ја *огох* код другога. – Јово, сине, *џобише* нас!

¹³ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, II, Београд, 1986⁵, 651.

¹⁴ Ibidem., 650–651.

¹⁵ П. Ивић, Целокупна дела, VIII, Преглед историје српског језика, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, стр. 260.

¹⁶ Ђ. Станојчић, Језик и стил Ива Андрића, Филолошки факултет, Монографије, XI, Београд, 1967, 218.

– који, како сам рекао, сви представљају директни говор ликова, штавише – дијалекатски обојен, наведени пример из Црњанскога „Друге књиге Сеоба“ припада језику самога писца и језику средине за коју пише. Као такав, неким својим елементима издваја се из категорије језичких средстава која су стилски маркирана у ономе смислу у којем су маркирани примери таквог (модалног) аориста нађени у језику Иве Андрића.

10. Најзад, о поступку рејувенације сведоче, и у контексту модерне текстуре језичког израза прозе М. Црњанскога, која се манифестује присуством *ајозијивних* и *јарцелисаних* синтаксичких јединица, и црте које језичком изразу дају тон библијске архаичности. Таква је сигурно синтаagma *не зна іде ће сјусјијији уморну ілаву*, која се јавља у језику ове прозе М. Црњанског, а која сигурно јесте у категорији језичких средстава маркираних атрибутном *гѣја vi*. За писца овако високог ерудицијског ранга – М. Црњанског, исказ је већ виђен – у тексту из Библије:

Рече њему Исус: лисице имају јаме и птице небеске гнијезда; а син човјечји нема гдје *ілаве заклонији*,

који налазимо у Јеванђељу по Матеју (Гл. 8.20, Нови завјет, Превео Вук Стеф. Караџић). На овај језички слој, такође, упућује и структура дате реченице М. Црњанског, пре свега *инјонационо*, апозитивним паузама, и присуством супротног везника *а* и саставног везника *и*. Битно истим обележјима (интонационим паузама и тим истим везницима) одликује се и дата реченица из Библије.

Како видимо, на тај језички слој, најзад, упућује и пишчев избор реченичне структуре с везником *іде* и футуром *ће сјусјијији* као допуне глаголу у предикату *не зна* – иста структура, истина, не с футуром него с инфинитивном допуном глаголу у предикату, употребљена је и у библијском тексту: *а син човјечји нема іде је ілаве заклонији*, при чему је, дакако, инфинитив облик који је заједнички и за облик футура, и за допуну глаголу у предикату.

О томе сведочи дискурс у „Другој књизи Сеоба“. Наиме, у њеној глави VII. *Неће више видеји своју јланинску Сервију* (стр. 152–165, издања из 1996. г.), њен јунак Павле Исакович, у Бечу, бежећи пред Гарсулијем, у пишчевом дискурсу маркираном као психолошка стварност, контрастира „неки свет, који је за њега туђ, који му личи на театар у Темишвару“ (стр. 159 романа) са својим Сремом, „где је пањ на огњишту, и ноћу, светлео, гријао, а дим мирисао“... где „се спавало тако безбрижно“ (стр. 160), да би се у томе контексту појавила и реченица:

А овде, све је мрачно, и смрадно, и не зна где *ће сјусјијији*, ноћас, да одмори, уморну *ілаву* (стр. 160)

– са обележјима библијског тона, што у резултату – у целини пишчевог дискурса – несумњиво јесте рејувенација архаизма. Овога пута – архаизма у форми потпуне сложене реченице, дакле, на морфосинтаксичком и синтаксичком нивоу српског језика.

Кључне речи: рејувенација, језик прозе, Милош Црњански, архаизам, дијалектизам, језички слојеви, српски језик

Živojin Stanoječić

THE REJUVENATION OF LANGUAGE UNITS IN THE PROSE TEXT

Summary

On several morphologic, semantic and morpho-syntactic features found in the M. Crnjanski's prose text (novel "Seobe" and "Druga knjiga Seoba"), author is examining the modern theoretical definitions of language rejuvenation.

The selected lexical archaisms (*ѿолк, ѿраф, флоринѿ, великомученик, оцѿви, Сервија*), historical notions (*Славонско-ѿодунавски ѿолк, Цабѿрн, Цар Лазар, Мајнц, Карло Лоѿѿариники, варош : ѿраѿ*) and morpho-syntactic forms and constructions (*из ѿраѿа : са ѿраѿа; чинило се да му оѿе глава; све је мрачно, и смрадно, и не зна где ће сѿусѿѿѿѿи...ѿлаву*) are analyzed as writer's choice of language units to be rejuvenated.

Władysław Lubaś
Katowice

ОНОНИМ КАО ЛЕКСЕМА

У чланку је предложена појавка (теза) да не постоји општа категоријална граница између помина appellativa (општих назива) и помина propria (власитијих назива). Разлика између њих постоји у величини размера категоријалних црта. Тај проблем је показан на следећим примерима (проблемима) : 1.Израз и лексема, 2.Идентификационо-диференцијска и ајелативна функција онима, 3.Референцијална функција и јединачност, 4. Оними и именски предикацији 5.Лексема и синтама у композицијским онимичним структурама.“

1. Увод

Сложеност проблема који се појављује у вези са насловом овог рада произилази из невероватно брзог развоја ономастичке методологије која је у периоду у последње две, три деценије преживела праву револуцију – од дијахронијског етимологизирања онимских израза, преко структуралног описа граматичких, лексичких и стилистичких функција њихових јединица све до њиховог уврштавања у комуникациони систем, а нарочито у медијални (упор. Сковронек, Рутковски 2004, 34–46).

2. Израз и лексема

Чини ми се да су на почетку потребна бар основна објашњења која се тичу два термина, а то су „израз“ и „лексема“. Поред тога да „израз“ спада у термине који су опште познати и дефинисани као најмања, самостална и „најважнија језичка јединица поред реченице [...]“, истовремено је третиран као термин који има више значења. Да би се избегла та „вишезначност“ послужићемо се прикладнијим изразом као што је „лексема“, а који је дефинисан као „апстрактна речничка јединица“ [...] репрезентована у тексту као одређен збир текстуалних израза или низом текстуалних израза“ (Ласковски 1998: 33–34, 42) а који поседују лексичко значење (референцијално и праг-

матично или оба заједно) и грматичко значење које произилази из тих способности да учествују у грађењу јединица вишег реда: синтагми и исказа. Из те дефиниције произилази да лексема није само фонетски низ који се састоји од појединачних израза, већ и низ израза у чији састав може да уђе неколико, па чак и десетина јединица ако оне у таквој композицији врше функције о којима је раније било говора.

Као пример лексема могу се навести српски апелативи: *кућа, љубав, радити* као и *железничка пруга, летелица шањур*, фраземи : *ако боја знаш, бој да му душоу простиш*, као и ононими : *Мирослав, Вуксановић, Београд, Бања Лука*, словеначки : *Črni vrh* (називи насељених места), пољ. *Księżnej Agnieszki, Ewy i Karola Maleczyńskich, Królowej Marysieńki* (називи улица у Вроцлаву), *Sala z Dziurawym Dnem, Komin pod Wiszącą Wantą* (називи пећина у Судетима) итд., *Gazeta Wyborcza, Trybuna Śląska*, хрв. *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, слов. *Naše jame. Glasilo Jamarske zveze Slovenije* (наслови дневника и часописа). Онимске лексеми, се, ипак, значењски, грматички и функционално разликују од апелативних лексеми, а селективни регистар тих разлика бих хтео да представим у овом излагању.

3. Идентификационо-диференцијска и апелативна функција

Изгледа да данас треба одбацити мишљење које је укореењено у лингвистици, а преузето је из логике захваљујући старијој литератури да ононими не поседују значење и да не представљају појмове (у пољској литератури се на такав начин изјашњавао нпр. Караш 1971: 64 и 68). *Nomina propria* поседује, као што показују десетине радова, способност за десигнацију и сигналацију, а као симбол упућују на класе предмета и на садржај појма (упор. Курилович 1956: 1–14), могућа је њихова експликација, перифразација и транслација (у одређеном степену), удео у реторичким тропима, учествовање у грађењу пословица, афоризама, пословица, дакле различитих стилистичких врста које не би биле могуће без семантичке функције њихових саставних делова. У последње време се такође обраћа пажња на семантичку, културолошку и медијалну функцију терминологије. Катажина Скворнек и Мариуш Рутковски испољавају свој суд једнозначно: „Онимски статус [...] назива – [медијалних] – ако као основну карактеристику класе властитих назива прихватимо надређеност идентификационо-диференцијске функције – изгледа да не подлеже дискусији. То су знаци који изразито идентификују своје денотате и изразито их такође разликују од других, њима сличних. Истовремено су, ипак, веома јасне такође друге додатне (секундарне) функције медијалних назива. **Такви називи могу пружати информације о особинама денотата (представљати, дакле, његов синтетизован опис), могу се позивати на особине адресаната и указивати на адресата, а такође скретати пажњу на саму своју структуру (подвукао В. Л.).** У сваком таквом случају, по мом мишљењу, присутност других функција не негира (чак ако и делимично заслања!) пос-

тојање идентификационо-диференцијске функције“. Те особине могу се приписати такође идеонимима „дакле, називима дела духовне културе човека“ и хремотонимима, дакле, робним производима. (Сковронек, Рутковски 2004: 38, 40–42). Овај став може да се употпуни и тиме да је ова функција (апелативна) у одређеним условима од прворазредног значаја, док онимска има само генетски карактер.

Као важан доказ присуства семантичких елемената који су особина апелатива у онимском вокабулару може се узети њихова способност да врше функцију творбених основа за све значењске типове деривата (трансформацијске, модификационе и мутационе) једнако како у морфолошкој тако и у семантичкој деривацији. У том другом случају ради се о „процесу преобличавања семантичке структуре полазног значења [...] што у крајњем резултату даје секундарно значење [...] те исте јединице при чему [полазно значење] и [секундарно значење] имају бар један заједнички значењски елемент (семантичко језгро)“ (Токарски: 1987, 94). Овим „полазним значењем“ које се налази у властитим називима бивају семи нарочито важни у семантичкој анализи чланова лексема, а појављују се у значењским експликацијама. Пошто можемо да дефинишемо презиме *Mickiewicz* не само као идентификационо-диференцијски знак за конкретну историјску личност, већ и као „најпознатијег/најрепрезентативнијег песника пољског романтизма“ на основу сигурности да та експликација јесте разумљива у пољској (а можда чак и у европској) комуникацијској заједници, могуће је објашњење додавања на ту онимску лексему апелативног значења „велики/најистакнутији песник“ и његово претварање у полисемичну онимско-апелативну лексему што се види у примеру у тексту : *Заиста Б. никад није био Мицкјевич, али је добио епџикейу солидној сџихоклеца*. Пошто полисемију такође код онимима обично изазивају метафоре, метонимије, перифразе, чак и такви процеси који имају основу са доста нејасним асоцијацијама за људе који спадају у одређене културне оквире, „семантичко језгро“ такође због историјских услова (етимолошких) губљења везе – између основе и деривата, не бива увек исто јасно. У случају Мицкјевича ствар је релативно јеноставна на нивоу фоничних знакова. У полисемској лексеми *mickiewicz* имамо онимски денотат и апелативни денотат. Компликује се семантичка интерпретација лексеме на графичком нивоу, јер графема *Mickiewicz* означава истовремено појединачан денотат (онимски) „мушку особу“ и општи, потенцијални израз **mickiewicz* „велики песник“ који означава много десигната. Ипак, пресија онимске категорије и графичке навике писања презимена повезана са културолошким статусом историјске личности је тако велика, да се пољски кодификатори ортографије још нису одважили да уведу тај други графички облик у јавни оптицај као што је у случају деривата *warszawka* или *krakówek*. Може се такође дискутовати да ли у дублетима типа *Mickiewicz*/**mickiewicz* не би требало издвојити две лексеме, а не једну полисемичну? Можда је отрографија (велико слово) само знак прелазног периода, понекад интерпретацијских колебања а понекад и грешке. Али већ у таквим примерима као *vaii* или *reniiien* за необразоване особе односи између онимских основа и апелативних деривата нису

етимолошки јасни, због чега је дошло до јасног удаљавања значења и апелативних лексема од значења и онимских лексема. Полисемија је, ипак, остала на фоничном нивоу. Успут можемо додати да нам раније наведена аргументација олакшава разумевање начина настајања многих апелативних онимских назива и тзв. „пренесених“ назива типа – презимена *Góra* (*џланина*), *Brzoza* (*бреза*), надимака *Świnia* (*свиња*), *Krowa* (*крав*), пренесених назива *Kanada*, *Sybir*, итд. Настајали су они на путу семантичке деривације путем метафора и метонимија. Требало би најпре издвојити неке њихове заједничке семе-језгра за планину и човека, то би могло бити „масивност физичке грађе“, „висина“, за брезу и човека „белина, виткост“, свињу и човека „неред, превртљив карактер“, краву и човека „лакомисленост, неспретност“: Само полисемична Канада могла би означавати такође „богатство“, а полисемични Сибир такође – „далеку, хладну и мучну, тешко подношљиву земљу“, чија су значења постајала посредници за одговарајуће метафоре и заједно са онимским чланом обликовали секундарне називе на новом, пољском тлу. Они су или функционисали у прошлости или функционишу у садашњости као полисемичне апелативно-онимске лексеме. У том контексту подсетимо такође да на основу когнитивистичких претпоставки које примају отвореност језичких категорија и третирају их као фази скупове (упор. Табаковска 1995: 12–15; Тејлор 2001: 86–87), код којих је допуштено степеновање категоријалних особина, можемо онониме сматрати за полисемичке лексеме које повезују идентификационо-диференцијска и апелативна значења у променљивим контекстима и комуникацијским значењима.

4. Референцијална функција и јединачност

Проблематичним за објашњење испоставља се проблем јединачности властитих назива. Ради се о већинском броју ономастичких израза који, додуше, означавају појединачан објекат, али истовремено и област обухватајући десигнате који не могу да се изброје, нпр. срп. н.м. *Ћијаро село*, *Сушица*, им. *Рагосав*, *Милослава*, *Славка* појављују се и код Срба и Црногораца (уосталом не само код њих) много пута, слично као и презимена *Јовановић*, *Грковић*; слично пољ. н. м. *Stara/Nowa Wieś*, *Brzezina* и л. им. *Barbara*, *Anna*, *Tomasz*, *Wojciechowski*, *Mickiewicz*, *Brzoza*, *Góra* итд., где једном пољском властитом називу одговара више него један денотат. Тај привидни парадокс може се решити ако у теорију властитих имена уведемо појам „референције“, „јединичности“, а такође и ограничених друштвених кругова узуса употребе (распрострањености) ономастике (Лубаш 1973: 8–9). До сада се „јединичност“ схватала најмање двојачко: 1. као „класа која се састоји од једног десигната“ (Толстој 1964: 105), 2. као референција, тј. однос према једном одређеном десигнату, која обухвата како *nomina appellativa* тако и *nomina propria*, али је реализује тек на нивоу узуса (текста) као израз субјективног избора референта (Тополинска 1976: 33- ; Лубаш 1984: 76–93; Падучева 1992: 15–43). Раз-

лике између „јединичности“ и „референцијалности“ властитих назива добро илуструје фрагмент пољског дијалога изговореног на телевизији : А: „Ја сам Милер“, Б: „А Ви сте тај Милер“, где се предикат „ја сам Милер“ („референт“), показује недовољним текстом за идентификацију особе тадашњег премијера Пољске, па је, дакле, требало тај текст употпунити заменицом „тај“ због испуњавања функције „референције денотата“. Требало би на том месту ревидирати поглед да ономастички изрази имају сами по себи референцијалне особине на лексичком нивоу. Они их, као и друге лексеми, добијају у именској групи, у исказу или у тексту или произилазе из пресупозиције која произилази из конкретног говорног акта, а који олакшава извршавање „референције“ у одговарајућим круговима друштвеног узуса ононима (Лубаш 1984: 76–93).

5. Ононими и именски предикати

Пробаћемо да представимо следећи пример функционалне особености ононима и апелатива и да размислимо зашто у јасним именским предикатима типа: срп. Отац ми је учитељ, пољ. *Ojciec jest nauczycielem*//срп. *Отац ми је Михаилом, пољ. **Nauczyciel jest Janem*, апелативни израз може да наступи у функцији именско-атрибутивног дела предиката, а ононим не може да врши ту функцију (Лубаш 2004: 379–384). Обично се лингвисти не прихватају решавања тог проблема (нпр. Клеменшевич, Јодловски, Писаркова, Стевановић и др.). Једино Станислав Каролак у „енциклопедијком“ скраћеном облику објашњава да „за вршење функције и именског или атрибутивног дела предиката долазе у обзир, са семантичке тачке гледишта, само именски изрази који дефиницијама не представљају називе предестиноване за вршење референцијалне функције [...] значи нису аргументовани изрази [...]. Тако нпр. Семантички именски или атрибутивни делови предиката су изрази *wesoły, znudzony, ministrem* у реченицама: *Piotr jest wesoły. Jestem znudzony, Adam Rapacki był ministrem*. У традиционалној граматици као именски део предиката се сматрају такође такви изрази који семантички не одговарају тој улози, али који у формалној структури реченице имају исте позиције као и именски предикати одлични семантички, нпр. изрази *tobą (ти обом), mną (мно) moja, Roman Górski* у реченицама типа: *Ja nie jestem tobą, a ty mną. (Ja nisam ти обом, а ти мно / Ja nisam ти, а ти ниси ја.). Ty jesteś moja. (Ти си моја). Ten pan to Roman Górski. (Тај јосиодин, ти је Роман Гурски)*. Неке од таквих конструкција или нека њихова коришћења представљају скраћене облике комплекснијих реченица које садрже предикат изражен који је уз помоћ примарно референцијалних назива, нпр. *Ja nie jestem taki jak ty, Ty należysz do mnie. (Ja nisam такав као ти. Ти припадаш мени)*. (Каролак 1999: 412–413). Од ових примедби Каролака за нас је важна констатација да именски или атрибутивни делови предиката не могу да буду примарно непредестинирани изрази за вршење референцијалне функције, а

властити називи баш таквим припадају. Аутор цитиране изјаве, ипак, толерише и принцип прихваћен од стране традиционалних граматичара који сматрају да су именски делови предиката предестинирани изрази – за вршење референцијалне функције, где представљају скраћене форме неизражених исказа (нпр. у разговорном језику), дакле тада када поред њихове идентификационо-диференцијске функције наступа и апелативна. Чак и присталица тезе о могућности коришћења у пољском језику ононима као именског дела предкиата (Бјолик 1998, 283–292), која као доказ своје тврдње даје неколико примера, није у стању да нађе ниједан пример који не би био оптерећен семантичким апелативним члановима. У крајњој линији можемо да резимирамо следеће: ононими на нивоу система нису способни за вршење функције именског дела предиката због сиромашног садржаја који није довољан да окарактерише субјекат, а самим тим и да сузи његов семантички оквир, али су способни да врше функцију на нивоу текста где долази до њихове вишезначности, тј. семантичке апелативизације, дакле до богаћења садржаја ононима.

6. Лексема и синтагма у композицијским онимичним структурама

Да бисмо ствар представили колико је то могуће јасније, ограничимо се на најједноставније називе, што ће рећи на називе градова типа, пољ. *Nowy Targ*, *Stary Sącz*, *Kazimierz Dolny*, *Brzozowa Wólka*, срп. *Нови Сач*, *Бања Лука*, *Сухи Дол* (око Травника), *Суво Поље* (општина Бојник), хрв. *Staro Selo Topusko* (пошта Топуско), *Staro Štefanje* (пошта Штефање), слов. *Črni vrh*, *Stari trg* (општина Требње), *Stari trg pri Slovenj Gradcu* (пошта Подгорје при Словењ Градцу), лични назива типа пољ. *Jan Nowak*, *Ewa Stankówna*, хрв. (и срп.) *Зоран Новаковић*, *Славка Јовановић*, *Мирослав Крлежа*, слов. *Breda Pogorelec* и медијални називи типа пољ. *Gazeta Włborcza*, слов. *Naše jame* (Glasilo Jamarske zveze Slovenije). На лексичком нивоу сви примери су с обзиром на референцијалност идентични: односе се на појединачне предмете независне од количине чланова у једној лексеми – онониму. Може се, дакле, утврдити да чланови на идентификационо-диференцијском нивоу функционишу само у сталним, одређеним композицијама. Ако их, ипак, анализирамо с обзиром на садржај, ситуација тада изгледа другачије. Такви чланови топонимских сложеница као: *nowy*, *ново*, *črni*, *dolny*, *сишари*, *сишаро*, *сух* /*сув*, *свеиши* у већини композиција идентификују се са општим изразима и значе исто: *nowy* „који постоји од недавно, уведен; недавно пронађен, откривен, дотад непознат; савремен, модеран“, *stary* ’који потиче из старих времена, одавно постоји, одавно је створен; није нов, истрошен’, *dolny* ’који се налази доле, ниже је постављен’, *świąty* ’који је постао свет захваљујући некој религији, који је предмет религијског обожавања; у вези је са религијским култом, његовим предметима, обредима, итд.’. У једном случају таква зависност се не појављује, наиме у називима *Нови Сач*, *Nowy Targ* и то зато јер

нема опозиције према антонимима **Стари Сач*, **Стари Тарг*. Такође други чланови наступају у топонимима као што су : *pri Slovenj Gradcu* (*Стари трг*, пошта Подгорје при Словењ Градцу), *Okučanski Dubovac* (пошта Окучани), *Desinička Dubravica* (пошта Десинић) и указују ближи географски положај места. Они су, према томе, носиоци локативног значења. Називи часописа су обично носиоци значења која се налазе у оба члана пољ. „*Dziennik Zachodni*“ (*Западни дневник*) то је ’дневник који се појављује на западу (Пољске) или се интересује проблемима региона западне Пољске, хрв. *Geološki vjesnik*, то су ’новине које се баве геолошким информацијама“. Али већ „*Gazeta Wyborcza*“ припада дневницима који се не баве само „изборима“ већ и политиком, културом, економијом и другим друштвеним проблемима. Сасвим другачије би требало третирати онимске композиције типа *Jan Nowak*, *Славка Јовановић*. Оба члана сложенице као првобитни апелативи јасни су тек на етимолошком нивоу, а на синхронном нивоу су композиције састављене од два различита ононима која се не повезују значењски са апелативима. Представљене примере можемо коначно анализирати и на структуралном нивоу. Ради се о томе да ли чланови композиције могу бити подељени без последица за значење целе композиционе структуре и да ли повлачење једног од чланова узрокује неки губитак у значењу целине, конкретније: ради се о одговору на питање да ли су то идиоми или синтагме. Та ствар се не може решити без позивања на комуникацијске чиниоце. Послужимо се у том примеру социолингвистичком теоријом језичких контаката (Лубаш 2003, 100–113). Сигурно не могу бити подељени на нивоу општих контаката (јавних, званичних/официјалних) када су само у цитираним формама кодификоване као административно заштићене јединице, али на нивоу локалних и индивидуалних (директних) контаката – у великој већини може доћи до дезинтеграције на поједине чланове. Називи места подлежу елипси обично према надређеним члановима (*differentia*), *Nowy / Stary Sącz* › *Sącz*, *Staro Selo Topusko* › *Selo*, *Dubovac Okučanski* › *Dubovac*, слично као и називи часописа, књига, нпр. *Geološki vjesnik* › *Vjesnik*, „*Gazeta Wyborcza* › *Wyborcza* / *Gazeta*. У највећем степену долази до дезинтеграције код званичних личних назива, јер на нивоу индивидуалне и локалне комуникације наступају у хипокористичким или аугментативним формама, нпр. *Славка Јовановић* › *Славка* / *Славица* / *Славче* / *Јовановић*, *Jan Nowak* › *Jan* / *Janek* / *Jaś* / *Jasiek* / *Jasiulek* / *Nowaczek* итд. Изгледа да на том нивоу изузетно не подлежу дезинтеграцији неки устаљени топонимски идиоми типа *Нови Сач*, *Нови Јорк*, *Свети Пејар*, јер се већ антропоними са интернационалним карактером могу дезинтеговати, нпр. *Adam Mickiewicz* › *Mickiewicz* / *Adam*, *Иво Андрић* › *Андрић* / *Иво*, *Мирослав Крлежа* › *Крлежа* / *Мирослав* чак на општем нивоу (упор. нпр. могуће реченице : „*Mickiewicz napisał „Dziady*“; „*Po pewnym czasie Adam przeniósł się do Odessy*“).

Можемо, дакле, да кажемо да у композицијским онимским називима неки њихови чланови акумулирају у себи идентификационо-диференцијске функције, као и додатна апелативна значења. Из датих примера такође видимо да се композицијски ононими не могу идентификовати са композицијским типовима апелатива. Композицијски апелативи су увек – на сваком

нивоу комуникације – лексички, што значи недељиве и утврђене идиоматске структуре који не подлежу дезинтеграцији, при чему су ононими – у различитом степену с обзиром на то факултативни а њихова трајност зависи од комуникацијског нивоа. Њихови чланови могу, дакле, мењати синтаксичку функцију и прелазити од морфолошке функције (члан композиције) до синтаксичке функције – синтагме.

7. Закључак

У представљеном реферату сам имао циљ да покажем да се

а) ононими као лексеме појављују у принципу у примарној идентификационо- диференцијској функцији, али често истовремено и у секундарној – апелативној. У вези са том двоструком улогом онимске лексеме врше граматичку функцију која је својствена ононимима и факултативна апелативима (нпр. функција именског дела предиката у именској предикацији, атрибутоког одређивања у лексичким композицијама);

б) ононими су лексеме у синтаксичком и семантичком смислу на нивоу опште комуникације и на том нивоу представљају утврђене структуре и не могу подлећи дезинтеграцији, елипси, замењујући се са синонимским варијантама;

с) на нивоу локалне и индивидуалне комуникације (директне) могу подлећи дезинтеграцији, абривијацији, елипси, варијацији итд.

Те промене доводе онониме до функције означавања референта. Они постају, понекад чланови синтагме (атрибути, прилошке одредбе), дакле, лексеме које су најближе апелативима. Може се такође рећи да на том нивоу комуникације композицијски ононими у логичком смислу представљају јединичне дескрипције, а у лингвистичком смислу представљају синтагме.

Кључне речи: теорија, ономастика, реч, ононим, значење, предикат.

Литература

- Biolik, Marija 1998, *Nazwy własne w funkcji orzecznika (u:) Najnowsze przemiany nazewnicze*, red. E. Jakus-Borkowa i K. Nowik, Warszawa.
- Siešlikova, Aleksandra 1996, *Metody w onomastycznych badaniach różnych kategorii nazw własnych*. Onomastica XLI.
- Гортан-Премк, Даринка 1997, *Полисемја и орјанизација лексичкој сисџема у српскоме језику*, Београд.

- Grochowski Maciej 1986, *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Warszawa-Łódź .
- Ивић, Милка 1973, *O pewnych problemach kwantyfikacji charakterystycznych dla słowiańskiego świata językowego*, (u:) *Liczba, ilość, miara. Materiały Konferencji Naukowej w Jadwisinie, 11–13 maja 1972 r.*, Wrocław-Gdańsk.
- Kaleta, Zofia 1998, *Teoria nazw własnych* (u:) E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa- Kraków .
- Karaš, Měčislav 1971, *Słowiańskie nazwy miejscowe i ich klasyfikacje (Uwagi i propozycje)*. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XXVIII.
- Karolak, Stanislav 1999: „Orzeczenie“. „Orzecznik“ (u:) K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, izd. 2, Warszawa.
- Kurilovič, Ježi 1956, *La position linguistique du nom propre. Onomastica II.*
- Laskovski, Roman 1998, *Zagadnienia ogólne morfologii*, (u:) *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, izd.2, Warszawa.
- Lubaš, Vladislav 1973, *Onomastyka w systemie językowym (Na przykładach słowiańskich)*. *Prace językoznawcze UŚ II*, Katowice
- Lubaš, Vladislav 1984, *The Concept of the Quantitative Reference of Proper Nouns in Contemporary Spoken Polish*. [u:] *Polish Text Linguistics. The Third Polish – Swedish Conference held at the University of Uppsala, 30 May – 4 June 1983*, ed. by L. Lönngrén, Uppsala.
- Lubaš, Władysław 2004, *Czy w polszczyźnie nazwa własna może być orzecznikiem?* (u:) Volkmar Lehmann / Ludger Udolph (Herausgeber), *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag*, München.
- Padučeva, E. V. 1992, *Wyowiedź i jej odniesienia do rzeczywistości (referencjalne aspekty znaczenia zaimków)*, Warszawa.
- Радовановић, Милорад 2003, *Социолингвистика*. Треће издање, Сремски Карловци-Нови Сад.
- Skovronek, Katažina, Mariyš Rutkovski 2004, *Media i nazwy*, Kraków
- Tabakovska, Elżbieta 1995, *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków.
- Taylor, J. R. 2001, *Kategoryzacja w języku*, Kraków.
- Tokarski, Ričard 1987, *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*, Lublin.
- Vrubel, Henrik 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.

Władysław Lubaš

ONYME ALS LEXEME

Zusammenfassung

Die Onyme als Lexeme treten grundsätzlich in der identifizierenden-differenzierenden aber auch gleichzeitig, ziemlich oft sekundär, in der appellativen Funktion auf. In Zusammenhang mit dieser Doppelrolle die onymischen Lexeme erfüllen die grammatischen Funktionen, die den Onymen und

fakultativ auch Appellativen zukommen (z. B. die Funktion des Prädikatsnomens in dem Nominalprädikat oder die Funktion der attributiven Bestimmung in den lexikalischen Zusammenrückungen). Die Onyme als zusammengesetzte Wörter sind Lexeme, in syntaktischem und semantischem Sinn, auf der Ebene der allgemeinen, sprachlichen Kommunikation. Auf dieser Ebene sind sie gefestigte Strukturen die der Desintegration, Ellipse nicht unterliegen dürfen. Sie dürfen auch nicht mit synonymischen Varianten alternieren.

Auf der lokalen und individuellen (unmittelbaren, von Angesicht zu Angesicht) Kommunikationsebene können sie der Desintegration, Abbreviation, Elipse, Varianz usw. unterliegen. Solche Umwandlungen beschränken die Onyme auf die Funktion der Bestimmung des Referenten. Sie sind also die Bestandteile der Syntagmen (die Attribute, Umstandsbestimmungen) also die Lexeme die am meisten den Appellativen angenähert sind. Man kann auch sagen, daß auf dieser Kommunikationsebene die zusammengestellten Onyme, in logischem Sinn, individuelle Deskriptionen sind.

Љубомир Поповић
Београд

ПОЛИСЕМИЧНОСТ ЛЕКСЕМА КАО ЈЕДАН ОД ПРОБЛЕМА ИНТЕРФЕЈСА СИНТАКСЕ И РЕЧНИКА

САЖЕТАК: У раду се, у оквиру интегралној пристиупа синтакси, испитиче потреба да се синтаксичка анализа повеже са анализом значења синтаксичких јединица. Защо се у првом делу рада на примеру анализе једне предикатске реченице показује како је могуће успоставити везу и на који начин се могу искористити дефиниције лексемских значења у посвојетим речницима. У другом делу рада се илустрирује проблем који за синтаксичку анализу представља полисемија лексема и њена обрада у речницима и указује на неке факторе који утичу на синонимски лексемских значења и елиминисање потенцијалних паразитских интерференција значења синтаксичких јединица.

Увод

1. Циљ рада. Циљ овога рада је да се – у оквиру разрађивања интегралној (комуникативно-граматичкој) приступа синтакси (в. Поповић 1996, 1997, 2003 и др.) – на анализи једног примера покажу:

- потреба спецификовања значења синтаксичких јединица;
- могућност употребе традиционалних речника-приручника за спецификовање лексемских значења која се комбинују на синтаксичком нивоу;
- конкуренција лексикографских дефиниција сублексемских значења као појава који осложава семантичку интерпретацију значења лексема у оквиру синтаксичких јединица (поготову кад се ради о аутоматској обради текста);
- фактори који сужавају утицај полисемичности лексема на семантичку интерпретацију синтаксичких јединица.

При том рад има и теоријски и практични циљ јер тежи да допринесе моделирању језика и разумевања текстова, али и побољшању израде језичких речничких ресурса, било да се ради о речницима-приручницима или о електронским речницима и аутоматској обради текстова.

2. Изабрани пример: воз јури. У Стевановић ⁵1989: 232, у оквиру обраде просте реченице, дат је један низ примера непроширених простих реченица:

(1) *Човек ради. – Птица леџи. – Сунце сија. – Ветар дува. – Киша пада. – Воз јури. – Брдо клизи.*

Све су то минималне потврдне обавештајне активне предикатске реченице, употребљене као искази (комуникативне реченице). Оне репрезентују само један од типова синтаксичких јединица, али онај основни: субјекатско-предикатску синтаксичку конструкцију, и то у њеном најједноставнијем облику. Зато су погодне да илуструју проблем повезивања језичке форме и језичког значења, што и јесте циљ овога рада, и да послуже као почетна тачка за изучавање овог изузетно важног аспекта језика и његове употребе. Сем тога, по свој прилици се ради о конструисаним, неконтекстуализованим примерима, а не примерима извађеним из текстова. Другим речима, ту постоји језичко значење, али оно није искоришћено за упућивање на неку одређену ванјезичку стварност, обухваћену универзумом о коме се говори у неком датом тексту. Тиме је – што се овог рада тиче – упрошћен проблем семантичке анализе.

У овом раду биће анализирана једна од ових реченица, и то:

(2) *Воз јури.*

При том ће, пошто комуникативна функција и текстуална завршеност дате реченице није релевантна за тему овог рада, она бити анализирана просто као предикатска реченица, тј.:

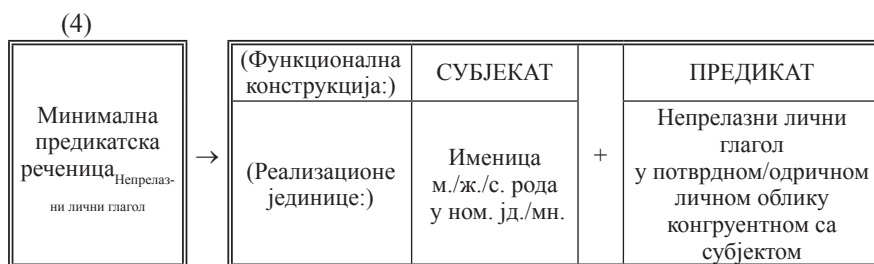
(3) *воз јури*

дакле, без великог слова и тачке.

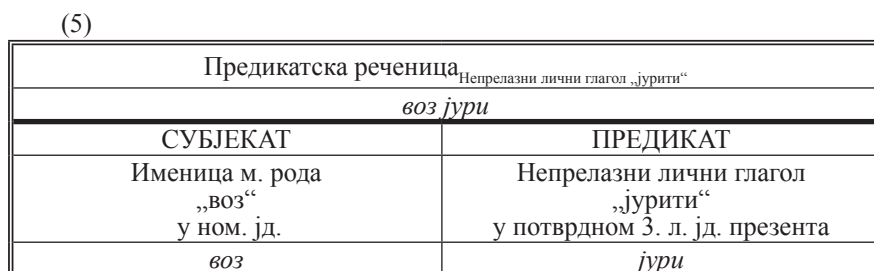
3. Структура рада. У раду ће најпре бити дат граматички приказ наведене предикатске реченице и њене структуре. Затим ће бити показано како се конкретизацијом лексичког састава и упућивањем на лексикографске дефиниције у референтним реченицама може приказати значење реченице и његова рашчлањеност. После тога ће, на основу референтних реченица, бити илустрована полисемичност лексема и проблем повезивања њихових конкретних (сублексемских) значења. У закључку ће бити сумирани резултати претходне анализе, уз инсистирање на важности семантичке интерпретације синтаксичких јединица, на значају интегралног приступа синтакси и на потреби стварања одговарајућих реченица.

Грамматичка анализа реченице

4. Грамматички модел. За наведену предикатску реченицу, а и остале реченице које је навео М. Стевановић, може се дати следећи грамматички модел (у коме је знаком + показана повезаност у конструкцију):

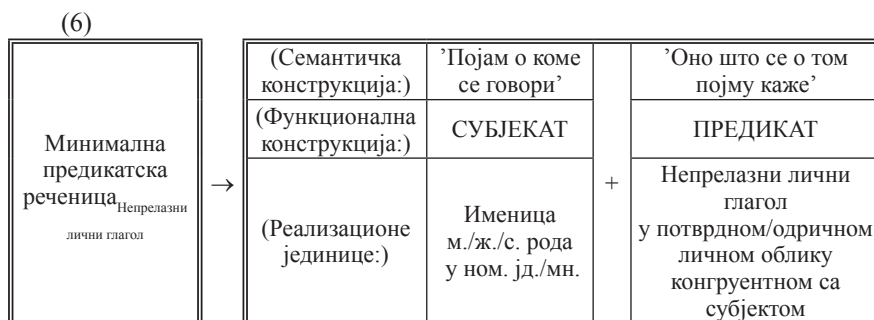

5. Граматичка анализа примера. Ако се жели анализирати конкретни пример, онда је неопходно апстрактни модел конкретизовати спецификавањем лексема и њихових класификационих и морфолошких категорија. Сем тога, ради везе са текстуалном реализацијом, овде ће биће додате и формалне (писане) речи којима је реализована реченица:

Значење реченице: лексемска значења

6. Функционални граматички оквир. За анализу и одређивање значења дате реченице, односно онога што се у традиционалној граматици зове *речима исказана мисао* (тј. суд), моделу реченице треба додати и структурни семантички оквир који одговара синтаксичкој конструкцији СУБЈЕКАТ + ПРЕДИКАТ. То се може учинити на следећи начин (полунаводницима је обележено да се ради о значењу):

7. Провизорна конкретизација значења функционалних конституентата. У конкретним предикатским реченицама, као што је *воз јури*, потребно је спецификовати о коме се појму ради и шта се о њему каже, а то значи, пре свега, каква му се ситуација приписује, јер за овај рад није битна конкретизација реализације на временско-модалном плану и на плану поларности. Ово се, за почетак, може спецификовати као:

- појам означен именицом „воз“
- ситуација означена глаголом „јурити“.

Но тиме још нису пружена конкретна значења, те је потребно наћи одговарајући начин *експлицитне* конкретизације.

8. Референтни речници. Један од циљева овог рада је да се покаже како се за разрешавање напред наведеног проблема експлицирања лексемских значења могу искористити *постојећи речнички ресурси*. При том ће као РЕФЕРЕНТНИ РЕЧНИЦИ за синтаксичко-семантичку анализу бити коришћени:

- *Речник српскохрватскога књижевног језика*, на који ће се упућивати скраћеницом: РМС.
- *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, на који ће се упућивати скраћеницом: РСАНУ.

9. Упућивање на лексикографска лексемска значења и њихово цитирање. На конкретна значења у наведеним речницима, тј. ЛЕКСИКОГРАФСКА ЛЕКСЕМСКА ЗНАЧЕЊА, може се упућивати стављањем уз лексеме скраћенице за референтни речник заједно са одговарајућим бројкама (арапским и римским) и словима (а, кад треба, и ознаком *фи*[*урајивно*]). Али за потпуни синтаксичко-семантички приказ реченице треба та значења и цитирати. Конкретно, ако је као референтни речник употребљен РМС, дијаграм (5) ће изгледати овако:¹

(7)

Предикатска реченица	
<small>Непрелазни лични глагол „јурити“: рмс 1.а</small>	
<i>воз јури</i>	
(‘Појам о коме се говори’: ,састав, композиција од више железничких вагона које вуче локомотива’)	(‘Ситуација која му се приписује’: ,врло брзо се кретати, трчати, летети, бежати’)
СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
Именица м. рода „воз“: рмс → „влак“ ¹ у ном. јд.	Непрелазни лични глагол „јурити“: рмс 1.а у потврдном 3. л. јд. презента
<i>воз</i>	<i>јури</i>

¹ Упућивањем → „*влак*“¹ показује се да је у РМС дато значење лексеме „воз“ спецификовано као прво значење лексеме „влак“.

А ако је као референтни речник коришћен РСАНУ, дијаграм ће изгледати овако:

(8)

Предикатска реченица <small>Непрелазни лични глагол „јурити“: РСАНУ I.1.a</small>	
<i>воз јури</i>	
(‘Појам о коме се говори’: ’низ железничких кола (вагона) са локомотивом која их вуче’	(‘Ситуација која му се приписује’: ’кретати се у трку, трчати; ићи, кретати се великом брзином’
СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
Именица м. рода „воз“: РСАНУ I у ном. јд.	Непрелазни лични глагол „јурити“: РСАНУ I.1.a у потврдном 3. л. јд. презента
<i>воз</i>	<i>јури</i>

Значење реченице: семантички спој

10. Значење предикатске реченице интерпретирано као семантички спој. Синтезом (композицијом) наведених лексикографских значења лексема употребљених у функцији субјекта и предиката могуће је добити глобално значење реченице *воз јури*, тј. одговарајући (лексикографски) семантички спој који представља (лексикографско) реченично значење. То ће бити показано у следећим дијаграмима, у којима ће – унапред – бити прецртана непотребна значења, тј. значења која су садржана у лексикографским дефиницијама, али не одговарају конкретном семантичком споју; уп. дијаграме (9), за РМС, и (10), за РСАНУ:

(9)

(Значење предикатске реченице: ’састав, композиција од више железничких вагона које вуче локомотива врло брзо се креће, трчи, лети, бежи’	
Предикатска реченица <small>Непрелазни лични глагол „јурити“: РМС I.a</small>	
<i>воз јури</i>	
(‘Појам о коме се говори’: ’састав, композиција од више железничких вагона које вуче локомотива’	(‘Ситуација која му се приписује’: ’врло брзо се кретати, трчати, лете- ти, бежати’
СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
Именица м. рода „воз“: РМС → „влак“ I у ном. јд.	Непрелазни лични глагол „јурити“: РМС I.a у потврдном 3. л. јд. презента
<i>воз</i>	<i>јури</i>

(10)

(Значење предикатске реченице:)	
’низ железничких кола (вагона) са локомотивом која их вуче креће се у трку, трчи; иде, креће се великом брзином’	
Предикатска реченица <small>Непрелазни лични глагол „јурити“; РСАНУ I.1.a</small>	
<i>воз јури</i>	
(’Појам о коме се говори’:)	(’Ситуација која му се приписује’:)
’низ железничких кола (вагона) са локомотивом која их вуче’	’кретати се у трку, трчати; ићи, кретати се великом брзином’
СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
Именица м. рода „воз“; РСАНУ I у ном. јд.	Непрелазни лични глагол „јурити“; РСАНУ I.1.a у потврдном 3. л. јд. презента
<i>воз</i>	<i>јури</i>

Напомене:

1. Овакво експлицирање глобалног значења сродно је са парафразама употребљеним у Витас 1998.

2. Приликом спајања лексикографских дефиниција у реченицу-ПАРАФРАЗУ (ако се ради о анализи клаузе) или у СИНТАГМУ-ПАРАФРАЗУ (ако се ради о анализи синтагме) морфолошке категорије треба конкретизовати у складу са исказаном синтаксичком јединицом. У овом случају именица треба да стоји у ном. јд., а глаголски облик у потврдном 3. л. јд. презента.

3. Дешава се да је дефиниција сувише комплексна, тј. да само делимично одговара значењу синтаксичке јединице. У овом случају, пошто се ради о неживом појму (’воз’), значења ’трчати’, ’летети’, ’бежати’ (РМС) односно ’кретати се у трку’, ’трчати’ (РСАНУ) неприменљива су на појам ’воз’ (сем у фигуративној употреби) и не треба их укључивати у коначну формулацију семантичког споја.

11. Формат за приказ анализе од текста до значења. Формат употребљен у досадашњим дијаграмима илуструје стратификацију којом се повезује значење јединица са њиховом манифестном формом, а која је у Поповић 2005: 86–87 названа ТРАНСДУКТОРСКА СТРАТИФИКАЦИЈА. При том се ради о једном смеру трансдукторске стратификације, и то од значења КА ФОРМИ. Приказ се може дати и у обрнутом смеру – од ФОРМЕ КА ЗНАЧЕЊУ, тј. у овом случају од писаног текста до значења; уп. следећи дијаграм:

(11)

<i>воз</i>	<i>јури</i>
Именица м. рода ,,воз“: РМС → „влак“ 1 у ном. јд.	Непрелазни лични глагол ,,јурити“: РМС 1.а у потврдном 3. л. јд. презента
СУБЈЕКАТ	ПРЕДИКАТ
(‘Појам о коме се говори’: ,састав, композиција од више железничких вагона које вуче локомотива’	(‘Ситуација која му се приписује’: ,врло брзо се кретати, трчати, летети, бежати’
<i>воз јури</i>	
Предикатска реченица <small>Непрелазни лични глагол „јурити“: РМС 1.а</small>	
(Значење предикатске реченице: ,састав, композиција од више железничких вагона које вуче локомотива врло брзо се креће’	

Треба још истаћи да овај формат боље одговара приказу синтезе (композиције) значења реченичних конституената, док претходни формат – у својој хијерархијској димензији – у ствари показује рашчлањавање глобалног значења на значења конституената.

Полисемичност лексема у референтним реченицима и проблем семантичког спајања

12. Проблем скупног енкодирања (суб)лексемских значења. У наведеним дијаграмима лексеме „воз“ и „јурити“ су повезане са референтним реченицима на следећи начин:

(12)

	РМС	РСАНУ
,,воз“	→ „влак“ 1	1.а
,,јурити“	1	1.1.а

Дакле, свакој лексеми је дата *једна* (лексикографска) семантичка вредност.

Међутим, такво упућивање треба схватити као аналитичку интерпретацију, а не као одраз лексикографског описа конкретних лексемских значења у референтним реченицима. Наиме, обе лексеме су *полисемичне*, и то у оба речника.² Другим речима, на формалном плану се датим лексема енкодира не једно, него *више од једног* (лексикографског) значења. Конкретно, што се нумерације тиче, ситуација изгледа овако:

²О полисемији в. Горган-Премк 1997 (и тамо наведену литературу).

(13)

	РМС	РСАНУ
„воз“	1–6 (= 1, 2, 3, 4, 5, 6)	1–7 (= 1, 2.а, 2.б, 2.в, 3.а, 3б, 4.а, 4.б, 5,6,7)
„јури-ти“	1–2 (= 1.а, 1.а фиг., 1.б, 1.б, 1.г, 2, 2 фиг.)	1.1–4 (= 1.а, 1.а фиг., 1.б, 1.в, 1г, 2.а, 2.а фиг., 2.б, 3, 4.а, 4.а фиг., 4.б, 4.в)

А које лексикографске дефиниције одговарају овим бројкама може се видети у речницима, али и у табелама (14)–(17).

Ова појава се – на основу Поповић 2003 – може формулисати и на следећи начин: аутор реченице (М. Стевановић) употребио је и једну и другу лексему у једном одређеном значењу,³ тј. не само као лексеме него и као СУБЛЕКСЕМЕ.⁴ Али ФОРМАЛНЕ РЕЧИ *воз* и *јури* енкодирају лексеме, а не сублексеме, прецизније речено, енкодирају (реално и лексикографски) *йолисемичне* лексеме. Самим тим ове формалне речи енкодирају и друга – ПАРАЗИТСКА – значења одговарајућих лексема, а не само ИЗАБРАНО значење.

13. Потенцијални конкурентни семантички спојеви. Уколико се значење синтаксичке јединице тумачи спајањем (формално) енкодираних (суб)лексемских значења, онда полисемија – бар потенцијално – представља озбиљан проблем јер из ње произлази не само један него више семантичких спојева, односно не само ИЗАБРАНИ СЕМАНТИЧКИ СПОЈ него и ПАРАЗИТСКИ СЕМАНТИЧКИ СПОЈЕВИ.

14. Обим конкуренције лексикографских семантичких спојева. У принципу, свако сублексемско значење једне лексеме би се могло комбиновати са сваким сублексемским значењем друге лексеме.⁵ У стварности, оваквих спојева је много мање него што би обим полисемије датих лексема омогућавао. Томе доприноси већи број фактора, од којих су за интерпретацију конкретного примера битна три типа:

- СЕМАНТИЧКА (ИН)КОМПАТИБИЛНОСТ, тј. (не)могућност да се спајањем добију смислена значења (проблем чије решење отежава недовољност семантичких информација у речницима, али и могућност фигуративне употребе);
- СИНТАКСИЧКИ ФАКТОРИ, тј. питање да ли конкретна синтаксичка јединица испуњава све синтаксичке услове за реализацију неког значења (проблем чије решење отежава недовољност синтаксичких информација у речнику);
- СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ ФАКТОРИ, тј. питање да ли је дато спајање прихватљиво односно вероватно с обзиром на социолингвистичке диференцијације унутар језика и на хронолошке факторе (проблем чије решење отежава недовољност квалификатора у речницима).

³ Та значења су интерпретирана у (7) и (8) и наведена у (12).

⁴ Назив *сублексеме* нам изгледа бољи него назив (*ало*)*лекс*, јер се не ради о семантичком варирању, него о семантичкој диверсификованости лексеме.

⁵ То би се могло показати табелом-матрицом, као и стварна компатибилност

Овоме се могу додати и други фактори, нпр. морфолошке диференцијације међу сублексемама (уп. акуз. јд. *члан* : *члана*, зависно од значења),⁶ писање сублексема малим или великим словом (нпр. *пас* = животиња : *Пас* = небеско тело),⁷ слободна и везана употреба (*пас* = домаћа животиња : *морски пас* = ајкула). А у текстовима се као прагматички фактори НЕУТРАЛИЗАЦИЈЕ/ЕЛИМИНАЦИЈЕ ВИШЕЗНАЧНОСТИ односно НЕУТРАЛИЗАЦИЈЕ/ЕЛИМИНАЦИЈЕ ПАРАЗИТСКИХ ЗНАЧЕЊА јављају познавање и разумевање универзума о коме је реч, свест о претходном контексту, разумевање говорниковог/пишчевог дискурзивног циља и сл.

15. Полисемија и интерпретација реченице *воз жури*. У вези са интерпретацијом конкретног примера, о споменута три битна фактора треба рећи и следеће:

- *Семантичка (ин)компатибилност*: У вези са лексемом „воз“, биће показано да ли њеним сублексемским значењима одговара основно (I.1.a) значење глагола „јурити“, тј. значење које је у претходној анализи узето за изабрано значење тог глагола; то значење подразумева брзо кретање (конкретног⁸ и покретног појма). А у вези са лексемом „јурити“ биће показано да ли претпостављеном изабраном значењу глагола одговара природа појмова на које упућују разна значења именице „воз“; при том се полази од претпоставке да значењу I.1.a. глагола „јурити“ одговара појам који се односи на конкретан (а не апстрактан) и на покретан референт.

- *Синтаксички фактори*: У вези са значењима лексеме „воз“, фактор који може да искључи неко значење јесте чињеница да то значење захтева партитивну синтагму, а у анализираном примеру је употребљена само лексема „воз“, без партитивне допуне. У вези са значењима лексеме „јурити“, ситуација је у принципу слична: интерпретацији реченице одговарају на синтаксичком плану само она значења која не захтевају допуну. (Постојање или непостојање (обавезне) допуне зависи од реченичног модела, а њих у овом случају има више релевантних.)

- *Социолингвистички фактори*: Може се претпоставити да је М. Стевановић за читаоце граматике као пример непроширене просте реченице дао реченице које се могу срести у свакодневном текућем говору људи који говоре стандардним језиком. Дакле, значења која припадају специјалним (стручним) језицима, или су архаична, или не припадају стандардном језику тешко да долазе у обзир.

Од ова три фактора само ће семантичка (ин)компатибилност, као најважнија, бити оцењена у вези са свим значењима (употребом знака ✓ за прихватљиво/спојиво и ✗ за неприхватљиво/неспојиво). Остала два типа фактора су маркирана само кад се ради о неспојивости. У неким случајевима је било тешко дати оцену, и то је показано знаком ? . А додати квалификатори, тј. они који не постоје у речнику, стављени су у угласте заграде.

⁶ О оваквим појавама в. Дешић 1997 и Витас 1997.

⁷ В. РМС s. v. пас.

⁸ Тј. са материјализованим референтом.

Антиципирајући резултате ове анализе, може се рећи да у овом примеру – што не значи да би тако било и у другим примерима – комбинација наведених фактора углавном елиминише паразитске спојеве и редукује интерпретацију на (претпостављени) изабрани спој, који чине основна значења датих лексема.

Спојивост сублексемских значења субјекта „воз“ са основним значењем глагола „јурити“

16. „воз“: РМС 1–6:

(14)

Бр.	Квалификатор	Дефиниција	✓/×	Семантичка компатибилност	✓/×	Синтаксички фактори	✓/×	Социолингв. фактори
1.		= влак (1) [<i>сасїав, композиција од више железничких ваїона које вуче локомотива</i>]	✓	конкретно и покретно				
2.		<i>їерейна кола с їерейом или без їерейа</i>	✓	конкретно и покретно			?	нетипично значење
3.		<i>їовар на колима или на саонама (као мера): ~ дрва</i>	?	само индиректнопокретно	×	Захтева партитивну допуну.	?	нетипично значење
4.	покр.	<i>їревозно средсїво уойїїе (лађа, чамац, скела)</i>	✓	конкретно и покретно			×	покр.
5.	војн.	<i>арїїїерїјско оруђе на їочковима, коїачима</i>	✓	конкретно и покретно			×	војн.
6.	заст.	<i>вожња (їо води или коїну)</i>	×	неконкретно			×	заст.

17. „воз“: РСАНУ 1–7:

(15)

Бр.	Сло-во	Ква-лифи-катори	Дефиниција (и примери)	✓/х	Семан-тичка компати-билност	✓/х	Синтак-сички фактори	✓/х	Социо-лингв. фактори
1.			<i>низ железничких кола (вагона) са локомотивом која их вуче</i>	✓	конкретно и покретно				
2.	а.		<i>шерејна кола, обично за превоз кабастих предмета</i>	✓	конкретно и покретно			?	нети-пично значење
	б.		<i>количина нечега најовареног на кола или саонице</i>	х	непокретно;	х	Захтева парти-тивну допуну.	?	нети-пично значење
	в.		<i>мера шежине. – Један воз има 500 ока (Власина, Степ. 1).</i>	х	мера	х	Захтева парти-тивну допуну.	х	заст., покр.
3.	а.	заст. покр.	<i>средство за превоз преко воде (брод или скела)</i>	✓	конкретно и покретно			х	заст., покр.
	б.		<i>место одакле се превози преко воде</i>	х	место (не-покретно)			х	заст., покр.
4.		вој.							
	а.		<i>јединица која превози муницију, храну, болеснике и др.</i>	✓	конкретно и покретно			х	војн., заст.
	б.		<i>возило; артиљеријско оруђе на точковима</i>	✓	конкретно и покретно			х	војн., заст.
5.		покр.	<i>трај, торњи део кола који стоји на осовинама</i>	х	конкретно, али непокретно			х	покр.
6.		покр.	<i>в. улаз, део рала који клизи по земљи и на којем је насађен раоник</i>	х	конкретно, али непокретно			х	покр.
7.		покр.	<i>шрупац који се превлачи, пребације вучом</i>	х	конкретно, али непокретно			х	покр.

Спојивост значења глагола „јурити“ са основним значењем лексема „воз“

18. „јурити“: РМС 1–2:

(16)

Бр.	Слово	Квалификатор	Дефиниција (и примери)	✓/×	Семантичка компатибилност	✓/×	Синтаксички фактори	✓/×	Социolingв. фактори
1.		непрел.							
	а.		<i>врло брзо се крећашии, ирчашии, леиешии, бежашии</i>	(✓)	приписиво у зн. <i>крећашии се</i>				
		фиг.	[Прим.] Сто основа јурило је мојим мозгом. <i>Новак</i> . У мислима јуре лике прошлости и будућности. <i>Чил.</i>	×	Односи се на апстрактне појмове.			?	индивидуално
	б.		<i>брзо и неиримешно иролазишии (о времену и оном шио се у времену догађа).</i> ⁹ – Вријеме је јурило у неповрат недохитним летом. <i>Ков. А.</i>	×	Односи се на апстрактне појмове.			?	индивидуално
	в.	[фиг. ?]	<i>брзо ирелазиии с иредмеша на иредмеш (о очима, иолегу).</i> – По калдрми јури севак из црних зеница. <i>Каш.</i>	×	Односи се (индиректно) на особу.			?	индивидуално
	г.	[фиг. ?]	<i>брзо иролазишии иоказујући се само на час (као кад се леиши).</i> – А с другу страну брда јурила је цеста стрма и вијугава као горски поток. <i>Нам.</i>	×	Односи се на цесту.			?	индивидуално
2.		прел. (кога или што)							
			<i>брзо и без ирекида ићи за ким или чим, иониии, ироиониии, вијашии (коиа)</i>	×	Односи се на особу.	×	Захтева објекат.		
		фиг.	[Прим.] Мој ме балкон јурно, прогонно. <i>Мајош.</i>	×	Односи се на балкон.	×	Захтева објекат.	?	индивидуално

⁹ Овде, и у још неким случајевима, у дефиницији је прецизирано на које се појмове односи глагол.

19. „јурити“: РСАНУ I.1–4:

(17)

Бр.	Слово	Квалификатори	Дефиниција (и примери)	✓/х	Семантичка компатибилност	✓/х	Синтаксички фактори	✓/х	Социлингв. фактори
1.	а.		<i>крейаџи се у шрку, шрчаџи; иџи, крейаџи се великом брзином</i>	(✓)	Приписиво у зн. другог сегмента				
		фиг.	Вријеме је јурило у неповрат недобитним летом (Ковачић 3, 202). – Политички су догађаји јурили брже него сабласти (Бен. 1, 370).		Односи се на апстрактни појам.				
	б.		<i>журно одлазиџи, журиџи, хиџаџи некуд</i>	х	Односи се на особу.	х	Захтева месну допуну.		
	в.		<i>ујорно, сјрасно, неуморно шежџи иосџизању чеџа, шражџи, шрбавџаџи, иосџизаџи нешџо</i>	х	Односи се на особу.	х	Захтева неправи објекат.		
	г.		<i>журно обавџаџи неки иосао, шрабиџи с радом.</i> – [...] Али он није никог ни видио, већ јурио да сврши распис (Лаз. Л. 2, 269).	х	Односи се на особу.	х	Захтева допунску реченицу.	?	индивидуално?
2.	а.		<i>брзо, бујно, у бујици шеџи, вреџи, сливаџи се</i>	х	Односи се на водени ток.	х	Захтева месну допуну.		
		фиг.	А с другу страну брда јурила је цеста (Нам 1, 59). [и још 4 различита примера]	х	Односи се на цесту, крв, сузе и апстрактни појам.				
	б.		<i>наливаџи се, сливаџи се у неки део шела (о крви)</i>	х	Односи се на крв.	х	Захтева објекат.		
3.			<i>брзо, бујно расџи, израсџаџи, ижџикџаваџи</i>	х	Односи се на растиње.				
4.			<i>иониџи, шераџи</i>						
	а.		<i>иониџи у шрк, наіониџи на брзо креџање; шрисџаваџи на креџање, силом некуд иошџкџаваџи</i>	х	Односи се на особу	х	Захтева објекат.		
		фиг.	[Прим.] Мој ме балкон јурио, прогонно, трапио (Матош 7, 65).	х	Односи се на балкон.	х	Захтева објекат.	?	индивидуално
	б.		<i>наџадаџи на шрошџивника који се иовлачи, шроіониџи</i>	х	Односи се на особу.	х	Захтева објекат.		
	в.		<i>наіониџи коџа да нешџо брзо уради, иожуриваџи (силом, шриџиском, захџиевџа и сл.).</i> – Иду по кућама те јуре жене да им изнесу што за јело или за пиће (Мил. М. Ђ. 34, 14).	х	Односи се на особу.	х	Захтева објекат и допунску реченицу.	?	индивидуално?

Закључне напомене

20. Синтаксичко-семантичка анализа. (Морфо)синтаксичка структура исказа представља један од нивоа трансдукторског повезивања језичке форме и језичког значења исказа. Но да би се схватило и спецификовало значење које искази имају у конкретној комуникацији, неопходно је синтаксичку анализу комплетирати семантичком анализом синтаксичких јединица (а ову референцијалном анализом у односу на универзум о коме је реч). Другим речима, потребна је СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА.

21. Интегрални приступ. Анализа синтаксичких јединица, дакле, треба да обухвати и њихово значење. А за то није довољно да се речи којима је дата синтаксичка јединица исказана посматрају само са граматичког становишта (као граматичке класе и граматички облици), него их треба посматрати и као лексеме, и то са одређеним значењима, с тим што се та значења међусобно комбинују у семантичке спојеве одређеног типа. Сем тога, лексеме је потребно посматрати (и приказивати у речницима) не само са гледишта лексике и њених система него и са гледишта њихове употребе у исказима. Дакле, потребан је интегрални приступ језику (као комбинацији речника и система језичких подсистема) и текстовима. Али, на практичном плану, такође треба комбиновати теоријско-дескриптивна истраживања и израду и експлоатацију постојећих језичких ресурса.

22. Проблем полисемије. Један од битних проблема за одређивање значења синтаксичких јединица као композиције значења њихових конституентата јесте полисемичност већине лексема. Наиме, поставља се питање: у ком значењу су полисемичне лексеме употребљене односно која се њихова значења међусобно интегришу. То такође значи да су за анализу синтаксичких јединица, кад се ради о значењу, битне не само лексеме него и сублексеми.

23. Речници-приручници као језички ресурси за анализу реченица. За анализу реченица (исказа) и њихових делова, као и за моделирање синтаксичког система и његове примене у тексту, био би потребан посебан речник који би био заснован на одговарајућој теоријској концепцији о односу граматичких система, речника и текстова и који би систематски садржавао све нужне синтаксичке и семантичке информације. А исто тако би био потребан и одговарајући синтаксички опис који би функционисао у синергији са речником.

У недостатку таквог речника, али и ради акумулирања знања, треба се користити постојећим великим речницима (РСАНУ, РМС), иако су они концепирани и састављени за сасвим другу намену него што је моделирање језика и аутоматска обрада текстова. Оваква ЕКСПЛОАТАЦИЈА традиционалних речничких ресурса двоструко је корисна: она подстиче побољшавање традиционалне лексикографске обраде (нарочито кад се ради о спојивости сублексемских значења), а с друге стране – олакшава израду електронских речника потребних за аутоматску обраду текстова.

Међутим, не треба заборавити да велики речници-приручници теже свеобухватном приказивању лексике стандардног језика, или, тачније, лексикографског корпуса који треба да репрезентује све видове и цео развој стандардног језика. Томе се може додати и то да ти речници, поред тога што садрже и лексеме и значења који спадају у стручне језике, наводе и оне који су плод индивидуалне инвенције, а и оне лексеме и значења који не спадају у стандардни језик (поготову РСАНУ, који је и речник народног језика). Уз то, РМС и РСАНУ су речници српскохрватског језика, тј. приказују новоштокавски стандарднојезички дијасистем у целини, и то без дијасистемских диференцијација. Зато је, као што је и претходна анализа показала, лексикографски приказ полисемије добијен на основу ових речника много обимнији него што би био приказ заснован на језичком знању просечног данашњег образованог човека. Другачије речено, кад је реч о моделирању текућег општег језика и анализи текућих текстова намењених просечном читаоцу, лексикографска полисемија је много обимнија од реалне полисемије.

С друге стране, наведени речници не региструју сву савремену лексику ни сва савремена значења, што је разумљиво кад се узму у обзир време постанка РМС и досадашњих томова РСАНУ и употребљени корпуси. Једном речју, инвентар сублексема у референтним речницима и у стварном данашњем језику се не поклапају. А не поклапају се ни инвентар сублексема (ни њихова обрада) у РМС и РСАНУ.

24. Даље истраживање. Пошто је овај рад имао за циљ само да илуструје проблематику повезивања синтаксе и семантике и могућу улогу речника-приручника у томе, анализиран је само један пример. За даље истраживање ове области потребно је, с једне стране, развити одговарајући теоријско-методолошки оквир, који ће повезати синтаксу, семантику и лексикографију (а и прагматику и теорију референце). С друге, треба описати што већи број различитих синтаксичких конструкција. Наиме, већ анализа других реченица из (2), нпр. *Човек ради.* и *Већар гува.*, дала би делимично другачије резултате; али би тек анализа реченица комплексније структуре, синтагматских конструкција и координативних конструкција показала сву сложеност повезивања синтаксичке и семантичке анализе исказа.

Кључне речи: синтакса, лексикографија, полисемија, сублексема, значење синтаксичких јединица, интегрални приступ синтакси, интерфејс синтаксе и речника, језички ресурси.

Референтни речници

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад(–Загреб), Матица српска(–Матица хрватска), 1967–1976.

РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, I–XVI, Београд, САНУ, 1959–2001.

Литература

- Витас 1997:** Д. Витас, „О елементарној морфографемској класи“, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 26/2, 195–206.
- Витас 1998:** Душко Витас, „Дефинициона литература“, *Свети речи*, 6–8, 123–126.
- Гортан-Премк 1997:** Даринка Гортан-Премк, *Полисемеја и организација лексичкој сисџема у српскоме језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Дешић 1997:** М. Дешић, „Акузатив јединице именица мушког рода и полисемеја“, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 26/2, 185–193.
- Поповић 1996:** Љубомир Поповић, „Морфосинтаксичке ниске“, *Српски језик*, I, 90–101.
- Поповић 1997:** Љубомир Поповић, „Интегрални модел међуодноса синтаксичког система, речника и текстова“, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 26/2, 469–482.
- Поповић 2003:** Ljubomir Popović, „Integralni (komunikativnogramatički) pristup sintaksi: problem interfejsa sintakse i rečnika“, *Probleme de filologie slavă*, XI, Timișoara, 73–84.
- Поповић 2005:** Љубомир Поповић, „Табеларни метод анализе дефиниција и дефиниционих комплекса и његова примена на дефиниције граматике и њених дисциплина“, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 34/3, 7–93.
- Стевановић 1989:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II. *Синџакса*, пето издање, Београд: Научна књига.

Ljubomir Popović

LEXEME POLYSEMY AS A PROBLEM OF THE SYNTAX–LEXICON INTERFACE

Summary

In the paper, the author stresses the need for combining syntactic analysis with an analysis of the meaning of syntactic units, as part of an integral approach to syntax. In the first part of the paper, therefore, a sample clause is analyzed in order to show how it is possible to combine these two analyses, and the way in which definitions of the meaning of lexemes in existing dictionaries can be used for this purpose. In the second part of the paper, the author illustrates the problem posed for syntactic analysis by lexeme polysemy and its treatment in dictionaries, and he points out certain factors which affect the compatibility of lexeme meanings and the elimination of potential parasitic interpretations of the meaning of syntactic units.

Key words: syntax, lexicography, polysemy, sublexemes, meaning of syntactic units, integral approach to syntax, syntax–lexicon interface, language resources.

Радмило Маројевић
Београд

РИЈЕЧ КАО ТЕКСТОЛОШКИ ПРОБЛЕМ

Бранко Тошовић
Graz

ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКО КАМЕЛЕОНСТВО

У раду се размајрају случајеви када одређена лексема у различитим контекстима припада различитим врстама ријечи. Међу оваквим лексемама највећу пажњу привлаче узвици, јер се не уклапају у постојећа тумачења по којима се ради о морфолошки неирењљивим врстама ријечи које немају функцију у реченици нити лексичко значење.

0. Највећи број ријечи одликује се прозрочном лексичком и граматичком структуром. Међутим, постоје лингвеме (језичке јединице) које се понашају као камелеони, и то на два нивоа: 1. на екстракатегоријалном у том смислу што су у једном случају више лексички, а у другом више граматички феномени, 2. на интеркатегоријалном јер могу да припадају дјелом различитим категоријама (као што су врсте ријечи). Један такав примјер су јединице типа *бум*, *шрас*, које се лексички могу тумачити као посебне ријечи, а граматички као посебни облици те се дају сврстати и у узвике и у глаголе.

1. Под лексичко-граматичким камелеонством подразумијевамо случајеве када одређена лексема у различитим контекстима припада различитим врстама ријечи. Оно се, наизглед, подудара са лексичко-граматичком хомонимијом. Међутим, није свака хомонимија камелеонство. Рецимо ријечи *ишла* и *иша* су хомоними који припадају различитим врстама ријечи (именица и глагол), контекст пак јасно указује на њихову лексичко-граматичку припадност (уп.: То је врло оштра *ишла*. – Она је воду *ишла*). Овдје треба разликовати лексичку хомонимију (када формално иста ријеч има различита значења у оквиру исте врсте ријечи, нпр. *иас*– животиња и *иас*– дио одјеће) од лексичко-граматичке (када формално иста ријеч припада различитим врстама ријечи, рецимо наведена именице *ишла* и глагол *иша*). С друге стране ријеч *луи* у реченици „Неко *луи* у прозор.“ понаша се као прави камелеон, јер се формално ради о узвику, а семантички о глаголу. Постоји парадигматско и синтагматско камелеонство. Парадигматско камелеонство настаје у језичком систему, а синтагматско у реченици. На плану припадности издвајају се четири групе ријечи. Једну чине лексеме које се формално не разликују. Тако ријеч *чим* може бити везник (Доћи ћу *чим* попијем кафу.), замјеница (*Чиме*

ћемо очистити мрљу?) и прилог (Посао треба урадити *чим* прије).¹ У рјечницима смо нашли 91 такав примјер (без узвика). Другу групу чине ријечи које се формално подударају, али свака врста ријечи има свој акценат: *йуїї* (именица – шумски *йуїї*), *йуїї* (прилог – сваки *йуїї*, два *йуїї*), *каг* (мирис, мирисан дим, мирисно испарење), *каг* (везник – Вечераћу *каг* завршим.), прилог (*Каг* стижеш?).² Оваквих примјера регистровали смо 46 (без узвика). У трећу групу спадају случајеви када се формално подудара именица и глаголски облик (највећи број разликује се акцентом), рецимо Чује се страшна *луїа*. – Он свашта *луїа*.³ У четврту групу издвојили смо придјеве и прилоге који се само акценатски разликују типа Петар је *сељачки* син. – Петар се понаша *сељачки*. Таквих примјера има веома много (рецимо под словом П-С око 50 примјера). Један од облика камелеонства чине потврдне и одричне ријечи типа *га*, *не*, које једни сврставају у узвике, а други у модалне ријечи. Све наведене групе могу се окарактерисати као лексички, граматички или лексичко-граматички хомоними, чији двоструки карактер (иста лексема – различите врсте ријечи) сигнализира или различит акценат или контекст. Међутим, нас занима право лексичко-граматичко камелеонство, због кога ни акценат ни контекст не могу до краја да сугеришу тачну или једнозначну припадност одређеној врсти ријечи.

2. Међу оваквим лексемама највећу пажњу привлаче у з в и ц и . Стари Грци су их сврставали у прилоге, а Римљани начинили посебном врстом ријечи. Они су **(а)** м о р ф о л о ш к и непромјенљиве јединице које немају специјалне граматичке показатеље посебне врсте ријечи, што их приближава честицама, **(б)** с е м а н т и ч к и – не изражавају садржај слично другим лексемама (не означавају неки одређени појам), немају референцијално или номинативно значење (изражавају реакције не именујући их, већ само упућују) и образују семантички хетерогену групу, што даје основа да се тврди како то и није посебна врста ријечи, него нешто слично, **(в)** с и н т а к с и ч к и – највећим дијелом изоловане, издвојене јединице (не ступају у синтаксички однос са другим ријечима), односно представљају изоловане јединице адекватне реченици (реченични еквиваленти), које се више могу назвати редундантним него правим, тачније то су самостални нерашчланљиви искази, **(г)** к о м у н и к а т и в н о – јединице за упостављање контакта, дјеловања (између осталог притиска, присиле), управљања, **(д)** ф у н к ц и о н а л н о – ситуативна средства емоционалног карактера која изражавају комплексну ситуацију и којима се спонтано реагује на добијене поруке. Узвици више представљају говорне знаке, сигнале, него ријечи па их можемо назвати ре-агентима. Они се не уклапају у основне групе врста ријечи – самосталне (именице, замјенице, придјеве, бројеве, глаголе, прилоге) и несамосталне (приједлоге, везнике, ријечце), већ чине изоловану скупину са једним категоријалним елементом. Они се користе у функцији **(1)** номинације емоција, расположења, душевних стања, осјећања, узбуђења и сл., **(2)** погицања, на-

¹ Према нашој грађи највећи број врста ријечи своди се на бројку три.

² И овдје је максималан број врста ријечи сведен на три.

³ За анализу изабрали смо 26 примјера, али њих је знатно више.

ређивања, дозивања одређене особе/одређених особа, вабљења и тјерања животиња, (3) опонашања звукова из природе. Због сличности са покретима тијелом и мимици неки их називају језичким гестовима (Hrvatska gramatika 1995: 284).⁴ Њихов камелеонски карактер појачава се тиме што се често користе изван емоционалне сфере, што доводи до зближавања са различитим лексичко-семантичким групама. Није сасвим јасна разлика између тих јединица и других типова усклика код којих може бити присутно одређено референцијално значење (нпр. *Живјели!*) – (Кристал 1985: 293).

Да бисмо утврдили камелеонски карактер узвика, извадили смо из рјечника све ријечи са ознаком *узв.* Тако смо добили списак од 89 јединица. Даљом анализом подијелили смо их у шест група. Прву чине узвици који уза се имају одредницу *оном.*, тј. узвици за подражавање звукова из природе – свега 16 (*ме-е-е, мијау, бе, цак, цих, кррр-кррр, њаф, реј-реј, ррр, ш-ш-ш, њик-њак, њрр, њррр, вау, ззз*). Другу образују ријечи које могу бити истовремено узвици и друга врста ријечи (21 примјер). Само у једном случају лексичка јединица спада у три врсте ријечи – *шик* (узвик, именица и прилог).⁵ Најчешће однос чини узвик и именица (*бум, брис, брус, црвц, чик, дела, куш, макац, марш, миц, сјој, њуф, зум*). Рјеђе се ради о узвику и прилогу (*госња, мирно*), узвику и ријечци (*е, ено*), узвику и приједлогу (*на*), узвику и везнику (*ну*). У трећу групу долазе узвици који се формално подудару са неком другом врстом ријечи, али имају различити акценат. Примјера нема: *блао* (узвик) – *блао* (именица), *болан*(узвик) – *болан* (придјев), *цик* (узвик) – *цик* (именица), *море* (узвик) – *море* (именица), *њуј* (узвик) – *њуј* (придјев). У четвртој групи налазе се узвици изразито камелеонског карактера – они имају глаголски коријен и понашају се као прави глаголи (16 примјера): *боц, цуј, ђај, фрк, хрк, кри, куц, кврц, љос, шкљос, шмрц, њај, њрес, бућ, њбус, зуц*. Такве јединице употребљавају се за ознаку типично глаголских радњи – 1.

⁴ О њиховој природи Рикад Симеон пише: „Међу врстама ријечи узвици заузимају посебно мјесто, јер су друге ријечи повезане с интелектуалном страном говора, а узвици с подручјем чувстава и воље. Узвике, као изразе афеката, треба разликовати од нехотичних крикова. Ови су чисто рефлекторне реакције на различите осјете (обично болне) и не спадају у језик као средство комуникације, а узвици су средство намјерног преношења емоција и припадају одређеном језику. Узвици су само симптоми (ознаке) неких емоционалних и вољних доживљаја; никад нису повезани с појмовима и нису називи (г. названја), тј. не изражавају појмове. Узвици нису рефлекторни поклици (појаве првог сигналног система, по И. П. Павлову); због тога се и разликују у разним језицима: њем. узвику *аи* одговара у данском *а-*, у француском, у енглеском, у руском *о-о* (*рф*). У језику који у свом гласовном систему нема нпр. *њ* моћи ће се срести узвик са *њ* (ономатопејски), а узвици ће такођер моћи имати гласове поредане на начин неуобичајен за тај језик. Неки лингвисти сматрају стога узвике елементима на граници језика, полулингвистичким елементима. Од лингвистичких елемената у правом смислу ријечи узвик се разликује и по томе што може изражавати комплексну ситуацију, осјећај и сл. (попут реченице), а ипак се не може рашчланити на већи број мањих јединица од којих би свака за себе имала значење (узвик *јао!* може одговорати лингвистичком исказу: боли ме глава и сл., али је читав смислени комплекс боли ме глава изражен једном јединицом која се не може дијелити).“ – (Simeon 1969/1: 698).

⁵ Као именица ова ријеч означава смисао за допадљиво и хармонично одијевању и изражава општи повољан утисак спољашности (имати *шика*), као узвик служи за ознаку радње која се изриче глаголом *шикнуњи* (*шик* на улици ’бацили на улици’), као прилог означава да се нешто ради с укусом, допадљиво, хармонично, елегантно, да је нешто са шиком урађено (Дјевојка се данас обукла врло *шик*) (*шик* има значење и непроменљивог придева: она је шик, шик одело и сл.).

прије свега за нешто што падне, рецимо у воду (*љос, ѿаи, ѿрес, бућ, ѿљус*), 2. када се добије ударац (*ишљоц*, нпр. зуба о зуб), који може да буде лаган (*куц*), њежан (*цуц*), 3. за ознаку убода (*боц*), хватања (*ћаи*), полијетања (*фрк*), ломљења (*крц, кврц*), плакања (*имри*), говорења/ћутања (*зуц*) итд. Пета група је састављена од узвика паронимичних са глаголима: *буц, цаци, ѿљас, ѿрас, цак, цих* (корелирају са *ћихаји, кихаји*). Шесту групу чине узвици који имају парадигму типа *хајге/хајгемо/хајгејие* и који задају велике проблеме лексикографима.⁶

Суштина интерјекцијског камелеонства је у томе да узвици (односно оно што се тако назива) врше предикатску функцију и да се понашају као самостална врста ријечи. Међутим, ако имају граматичку (синтаксичку) функцију, они нису више узвици. У једним случајевима они су блиски аористу па бисмо их могли назвати аористоидима (дакле неправи аористи). У другим слични су императивима (*брис*), па би спадали у императоиде.⁷ Проблем се усложњава тиме што и у систему глагола постоје слични камалеони, које ми називамо псеудовербима, нпр.: *замисли/замислиѿе, молим, ојросѿи/ојросѿиѿе, разумијеш/разумијеѿе, узмимо/узмиѿе, чуј/чујѿе*, да *ѿолудиш, нећеш вјеровати* и сл. Међу њима постоје јединице које су у једном случају глагол, а у другом узвик (уп.: *Дај ми књигу. – Ма дај немој ме зезати. Живио је на селу. – Живио нови цар! Знаш ко је дошао? – Знаш, како да ти кажем...*).

3. У српском језику предикатски узвици се користе широко и разноврсно. Типичан примјер такве употребе је сљедећи: Прескочим баштенски плот [...] и – буб у башту (Топић 1984/85).

Посебно често сусреће се облик *ѿрес* (од *ѿреснуѿи*). Купим – или, још боље, украдем – флашу клакера; течност у уста а стакло, где нико не види, једним добро одмереним ударцем о камен: *ѿрес!* Испадне куглица. (Глаголски. узвик 15). У употреби облика *ѿрес* издвајају се два случаја: а) када он долази без прецизирања (типа *ударѿи како, чиме, ѿје* и сл.) – Знају странци кад треба да нас бубну по главама – *ѿрес!* – да наш народ не би опет доживео стрес. (Гл. узвик 09), б) када отвара мјесто за одређени падеж и падежну конструкцију: *ѿрес* + инструментал – И таман да ћу ући у разред, онако пуних руку, нешто поред мене прозуја и „*ѿрес*“ вратима. Умало не добих по носу. (Гл. узвик 03), *ѿрес* + у + акузатив – Ипак, не могу их ја пиштољима јурити по свету, а нисам ни Бин Ладен па да узмем авион и *ѿрес* у зграду WTA турнира! (Гл. узвик 07), *ѿрес* + на + акузатив – И попну се они на дрво на једну грану и почну дрндање, грана беше мало трула сломи се и лала и Соса *ѿрес* на земљу. (Гл. узвик 10). Запамтите, штос је у парадају, у сосу, а месо је само зачин, може и без меса као на сплаву. Ма било је одлично, импресиван лонац, као за веш, па *ѿрес* на сред стола. (Гл. узвик 08), *ѿрес* + за + акузатив

⁶ Рецимо Владимир Анић је био приморан да у исту категорију „сврста крушке и јабуке“: *хајге* објашњава као узвик (= врста ријечи), императив (= глаголски облик), ријеч за допуштање претходне тврдње говорника 'нека буде' (= лексичка јединица), ријеч за чуђење (= лексичка јединица) – Анић 2000.

⁷ У литератури се сусреће термин императивни узвик, заповједни узвик, узвични императив (Симеон 1969).

– [...] зовите му бре такси или га преселите изнад кафане па чим испадне из кревета *џрес за шанк* хахха ех тко зна да пије треба и да зна ходати такође радит....дижи се ленчуго једна шта си се опустио. (Гл. узвик 16), *џрес + њо* + локатив – [...] а она мене *џрес! столицом по глави* [...] – Гл. узвик 02. Интензивност и неочекиваност радње појачава се употребом везника *и, ња*: Слушали смо радио, причали о неким животним стварима, проблемима и договарали се где ћемо да прославимо ако успешно одрадимо посао. Одједном сам угледао аутомобил који иде право на нас *и ... њр е с !* Мрак. Следеће чега се сећам јесу кревет и зидови собе на хирургији бањалучке клинике. (Гл. узвик 13). Десетак година касније ми прича човик у Београду како је у Сплиту опалија неког на мотору са матуном по глави у близини Попаја. Каже да је тај исти кружија околу и пива неке писме, ови га сачекали и *џрес*. (Гл. узвик 01). Ех, да сам била тада паметна овако, па једно тољагу у руку па га сачекала у мраку... *па њр е с ...* „шта нећеш бити мој“ и тако га одвукла кући! (Гл. узвик 11).

Глаголско-интерјекцијски облик *буб* (од *бубнуџи*) користи се за изражавање неочекиваног сусрета: „Иде сине једна млада једно носи једно води иде крај старог хотела и *буб* на мене знате ли ће овђика полиција, знам знам само право до моста и прије моста...“ (Гл. узвик 05). Интересантна је употреба глаголског узвика *ких* (корелативног са глаголом *кихнуџи*): Опет *ких, ких*. За разлику од других дана, данас сам устао зачуђујуће рано. Можда зато што је вирус кулминирао па ми није дао да спавам. (Ких-ких 01). Глаголски узвици понекад се употребљавају паралелно са истокоријенским глаголима: „[...] Ти ћеш овде, војниче,“ обрати се Мирољубу, „да се ослободиш тих погубних навика. Ја“, *тресну* га лентом још једном, „ти (*џрес!*) га-ран-ту-јем! (*џрес! џрес! џрес!*)“ (Гл. узвик 06). У неким случајевима долази до двочланог и вишечланог понављања глагола: Кога занимају духовне вриједности? Нисам у себи ни завршио покајничку мисао, кадли – *џрес... бум...* (Гл. узвик 04). ОК, то је прелило чашу, одлазим одавде. (*клај, клај, клај, ... њр е с !*) – (Гл. узвик 14). Прво у пећину улази Рус и са собом носи сувремено наоружање. Из пећине се чује *бум... џрес... краш...* брдо се тресе. (Гл. узвик 12). Нико пјате лупа. Мало тањур по зиду (*бум! џрес!*), мало тањур по намјештају (*џуџ!* *џуџ!*), и онда кад би враг однијо све коње и све самаре [...] – Гл. узвик 17.

4. Узвици-предикати (узвици-камелеони) различито се третирају па се може издвојити неколико група таквог тумачења. У прву спадају они граматички описи који ову категорију уопште не спомињу (Babić 1965: 301, Српскохрватски језик 1972:457, Težak/Babić 1994: 139, Silić 1995: 18). Другу групу чине радови у којима се само констатује постојање ове категорије. Тако Михаило Стевановић пише: „Узваницама *бућ, њљус, шљиц, буј, џрес* и сл. такође се подражава звуцима који се чују кад падне нешто у воду, кад се некоме удари шамар, кад неко падне итд.“ (Стевановић 1970/1: 386). Живојин Станојчић и Љубомир Поповић запајају да узвици могу служити као језички материјал за стварање п р а в и х ријечи, нпр. ономотопеја (од *фију* – глагол: *фијукаџи*, односно именица *фијук; кврц* – гл. *кврцнуџи* итд.) – Станојчић/Поповић 2002: 129. У Хрватској граматици се само једна реченица односи на овај про-

блем: „Ономатопејски узвици који опонашају звукове радње могу послужити и мјесто глагола као предикат, нпр. Узме бич, па *звизац* по њему. Затрчао се и хоп преко плота.“ (Hrvatska gramatika 1995: 284). Драгутин Рагуж као посебну врсту ријечи не разликује узвике него узвике и ономатопеје (Рагуж 1997: 286–294).⁸ Павица Мразовић и Зора Вукадиновић не сматрају узвике посебном врстом ријечи, већ их убрајају у партикуле (Мразовић/Вукадиновић 1990: 444–447). Оне истичу да се узвицима *бућ* и *џљус* подражавају звуци који се чују кад нешто падне у воду, *шљис* када се некоме удари шамар, а *буј*, *џрас*, *џрес* када нешто падње на земљу. Миодраг Лалевић пише: „Узвици којим се подражавају природни звуци могу сами казивати смисао предиката (Он тада *бућ* у воду, – тј. Он тада *бућне* у воду; Циго одједном *хој* преко ограда, – тј. *хојне*, скочи преко ограда, и сл.). У таквим случајевима узвик стоји наместо глагола сличног значења.“ (Лалевић 1979: 258).⁹ Радоје Симић разликује четири групе, међу којима нема мјеста за предикатске узвике као посебне категорије: 1. подражајни узвици (ономатопеје), 2. експресивни знаци (експламације), 3. подстицајни знаци (интерјекције),¹⁰ 4. дозивни знаци (апострофе) – Симић 2002: 205).¹¹ Нешто шире разматра ово питање Рикард Симеон. Он дефинише глаголски узвик као особиту непромјенљиву ријеч која се каткад подудара по облику с ономатопејским узвицима и употребљава се у реченици у функцији глаголског предиката са значењем прошлога времена свршеног вида (*џрес*, *џљуц*, *кврц*). – Симеон 1969/1: 699. О таквој употреби ових облика он пише: „[...] узвици се синтаксно не повезују с другим ријечима у реченици и нису дијелови реченице *мсе*; у склопу реченице узвик може замјењивати који од њених аналитичких дијелова, нпр.; предикат: „Војник нанишани пушку и *џрас!*“; објект: „Зауоставите то досадно *клај-клај!*“; субјект: „*Бум!* чуло се иза брда“. [...] По синтаксно-семантичким карактеристикама узвицима су сродни неки граматички одређени облици ријечи, особито вокативи,

⁸ Он истиче: „Сваки глас, звук који човјек, животиња или природни феномени производе може постати ономатопеја, сваки звук који је садржан често и у глаголу, нпр. *шмркајши*, *шмцрајши*, *шмркнјуши*, *хркајши*, *кркљаши*, *завијајши*, *јаукајши*, *фуфљајши*, *ириљајши*, *шкријајши*, *хихошајши*, *мљацајши*, *сињајши*, *шћуцајши*, *цвилијши*, *јецајши*, *квоцајши*, *шумљешајши*, *крџајши* итд. Такве ономатопеје битно се разликују од узвика који су створени да би се њима исказала порука. Ономатопеје описују, опонашају постојеће звукове који нису вољно створени ради поруке, него су невољне звучне реакције, као штупање, јецање, млацкање и сл. Ономатопеје опонашају, нпр. различите врсте пада, треска, звука при удару: *бум*, *џрес*, *џрас*, *џљас*, *бућ*, *буб*, *дум*, *џљус*, *џрас*, *џуф*, *џуф*, *звиз* итд., за друге звукове и шуме који се производе у природи или при људском раду: *цију*, *цик*, *дин-дин*, *фију*, *фр*, *клик*, *крц*, *џљус*, *шкљоц*, *џика-џака*, *џу-џу*; за различите неугодне или угодне људске звукове: *ајциха* (кихање), *бла-бла* (упорно брљање), *цмок* (звучан пољубац), *глоц* (за гутање), *џр* (за грљање), *џриц* (за гризење), *џуц* (за пијење), *мљац* (за једење с ужитком или за мјецкање при јелу); за гласање животиња: *вау-вау* [...]“ – (Рагуж 1997: 294).

⁹ За ову тему интересантно је његово опште тумачење узвика: „Они су првобитна средства у изражавању говором. Али се не могу сматрати реченицом, мада имају смисао, садржај који потпуно одговара реченици. У њима се ни анализом не могу установити главни чланови реченице (субјект и предикат), те немају формалних елемената реченице, субјекта и предиката. Али се њима може изразити потпуни смисао реченице.“ (Лалевић 1979: 258).

¹⁰ Сматрамо неоправданим појам интерјекције користити само за тјерање и мамљење животиња и каткад за (врло неучтиво) обраћање људима (*куш*).

¹¹ Интересантно је да Д. Рагуж и Р. Симић употребљавају исте термине *инијерјекција* и *екскламација* за ознаку различитих појмова.

императиви, прилози и разне узречице („А ја, враже, никако да заспим!“, „Ми тако, дај, напунисмо врећу“, „Тада ја, здрав ми био, платим рачун, и мирна Босна!“) е л з.“ (Simeon 1969: 698–699).¹² У неким случајевима налазимо врло кратак коментар: „Понекад замјењујемо узвизима глаголе: Онда се Брко залети и *хой!* преко воде на другу страну. Пас Весну *ћау!* за ногу! стоји мјесто *скочи*, а *ћау!* умјесто *ујеје*. Тако говоримо кад желимо да неки догађај прикажемо нарочито живо.“ (Brabec/Hraste/Živković 1970: 217). Што се тиче лексикографских тумачења илустративан је примјер Анићев рјечник у коме се само код неких узвика даје тумачење да се ради о предикатској употреби, нпр. *ћау!*: „узв. 1. којим се означава кад се нешто изненада зграби, ухвати или присвоји, об. уз наглу кретњу руком, 2. у реченици може бити предикат као: а. ознака радње (Увребам згоду, па ћап чинију), уп. ћапити, б. као ријеч за опис и појачавање радње изречене предикатом (Ја – *ћау!*, отмам му)“ – Анић 2000. Није нам познат рад у српској и хрватској лингвистици у коме се овим питањима посвећује посебна пажња (што је и био повод да се њима више позабавимо).

5. У њемачком језику постоји група ријечи која је слична српским предикатским узвизима. То су тзв. коментирајуће ријечи (Kommentarwörtern) у језику младих типа *ächz* 'јао', *bibber-bibber* 'бпр', *heul* 'јау', *klirr* 'звек, куц-куц', *krächz* 'хрр-хрр', *mampf* 'мљам', *würg*, *zisch* (када се похлепно пије), које представљају посебну врсту редукованих облика и које углавном долазе из стрипова (Duden 1984: 395). Најчешће настају по узору на енглеске примјере. Образују се тако што се одговарајући глаголи редукују на њихову основу типа *ächzen* 'дахтати, јечати, стењати', *bibbern* 'дрхтати, трести се', *klirren* 'звечкати, звечати, куцати се (чашама)', *heulen* 'јаукати, лелекати, рикати, урлати, урликати, завијати, оглашавати се попут сове', *krächzen* 'говорити промукло, грактати, крештати, стењати', *mampfen* 'мазати (јести с апетитом)', *würgen* 'давити, дављење, гушење, побити, удавити, угушење, угушити, задавити', *zischen* 'шаптати, пити' итд. „Они се употребљавају умјесто једноставних финитних глаголских облика 1. или 3. лица (*es klirrt*, *ich heule*, *sie schläft* итд.), долазе као прегнатни коментари понашања, често сликовито подражавајући (ономатопејски) шуме и сл. попут одређених узвика [...] Неки од њих понављају се ради појачавања (*bibber-bibber*, *mampf-*

¹² По функцијама Р. Симеон дијели узвике на двије велике скупине: „1) узвизи који изражавају емоције: усхићење: *ах*, *ох*; потицање и тријумфирање: *хура*; зачуђеност: *а*, *ах*, *га*; страх: *ух*; тугу: *ах*, *јао*; одвратност: *фуј*; умор или досаду: у ф ; 2) узвизи који изражавају однос према субјектнику (потицање: г. *ну-ка*, *ну-ше-ка*, *шо*, *ши*, *вон*, *јроч*, *марш*; оцјену говора или понашања суговорника: сугласност или несугласност: р. *га*, нет; захвалност: р. *сиаусибо*; сумњу: р. *право*, *ој*, *ли*; невјерицу, осуду: р. *вои еице!* *Гуиосиш!*; пријекор: р. *эх*, *ну*, *уже*; упит код кривога чувења: р. *А? Ась?*; задовољство или злорадост: р. *Аја*; псовку: р. *к чериу!*; ту спадају усклици и поздрави из свакидашње етикете: *здраво*, *го виђења*, *хвала*, *оиросишише*, *йаргон*) г в . Ако се нека јединица употребљава само као узвик и сматра се потпуно спонтаним изразом неког осјећаја или ситуације (хс. *јао*, лат. *хеус*, *вае* итд.), онда је то п р а в и у з в и к ; ако се пак тако употребљава ријеч која долази обично у другој служби, или се некад у другој служби употребљавала, као лат. *mehercule! per Iovem!* *bene!* итд., онда је то *неправи узвик* (г г п). Неки облици налазе се претежито као непотпуне реченице те не улазе ни у какве конструкције, осим успоредних, координативних (или улазе само у ограничени број других конструкција); такви се облици зову *узвизи б л / х п* “ – (Simeon 1969/I: 698–699).

tampf), други опет настају укрштањем ријечи [...] типа *kracks* од *krachen* + *knacks*.“ (Duden 1984: 395).

6. Интерјекцијско камелеонство је карактеристично и за руски језик. Глаголски облици без суфикса типа *йрыі*, *шлей*, *шмыі*, *бах* употребљавају се углавном у функцији глаголског предиката за изражавање тренутачне, неочекиване радње у прошлости, за указивање на брзину и интензивност радње. У руској лингвистици дати облици се тумаче на разне начине. Једни их називају ономатопејским узвицима и звуковним гестовима који замјењују предикат (А. Х. Востоков, В. Клосовски, А. В. Исаченко). Други их сврставају у глаголске облике и дају различите називе: глаголски узвици (А. А. Шахматов), крњи глаголски облици (Ф. И. Буслајев), глаголске ријечце (И. И. Срезњевски, А. А. Потевња), облици ултракратког вида са нултим афиксом (А. М. Пешковски), глаголско-интерјекцијски облици изненадне и тренутачне радње (В. В. Виноградов), емоционални облици пуних глагола (Абрамис 1963: 114). „Везу глаголско-интерјекцијских облика са системом глаголске ријечи потврђује номинативна функција коју врше у језику, способност да долазе у реченици у улози предиката (као код свих облика *verbum finitum*) и управљање зависним ријечима, типично за глаголе.“ (Прокопович 1969: 32).

Ако на нивоу номинације (терминолошке ознаке) и граматичке природе (поријекла) руски глаголски узвици изазивају спорове¹³, њихова синтаксичка функција не подлијеже никаквој сумњи: „[...] глаголски узвици врше све функције глагола предиката, мада и немају многих граматичких показатеља глагола, и то: категорије лица, броја, глаголског рода итд.“ (Абрамис 1963: 114). Они се могу подијелити на двије групе – а) на облике који су претежно повезани са ономатопејским основама (нема их много: *бац*, *бряк*, *булѝых*, *бух*, *ірох*, *ёк*, *звяк*, *каі*, *ляі*, *ѝых*, *скриі*, *сѝук*, *шой*, *шрах*, *хвайшь*, *хлой*, *хой*, *хрустѝь*, *хрястѝь*, *чик*, *чмок*, *щелк*, *шлей*), који се користе у функцији глаголског предиката, б) на глаголске облике који, по правилу, нису повезани са ономатопејским основама (такође их је мало: *верѝь*, *гері*, *кувырк*, *мах*, *морі*, *ѝлох*, *ѝерх*, *йрыі*, *ѝырь*, *свис*, *скок*, *шолк*, *шрях*, *шырк*, *хай*, *хлыстѝь*, *цаі*, *царай*, *шарк*, *шастѝь*, *шварк*, *шмыі*, *юрк*) – (Прокопович 1969: 33–35).

Руски глаголско-интерјекцијски облици су претежно карактеристични за народни, живи језик и колоквијални говор, који су необично богати различитим и разноврсним експресивним наслагама, и стога, продирући у књижевни језик, доносе са собом експресију, изразиту модалност (Прокопович 1969: 38). Глаголски узвици се добро уклапају у структуру басни, стога их И. А. Крилов често употребљава, прије свега за ознаку тренутачне радње у прошлости која се десила веома брзо и неочекивано (Абрамис 1963: 113, Прокопович 1969: 42).

Такве облике ми сматрамо аористоидима зато што, прво, изражавају типично аористно значење – тренутачност прошле радње, а друго, што се већина таквих облика може превести на српски језик аористом, уп. Он *шолк* в дверь. – Он *луіи* у врата. Дати облици одликују се изразитом модалношћу.

¹³ Неки сматрају да они представљају остатке јаког аориста (А. А. Шахматов).

Између глагола и узвика, наизглед, нема ничег заједничког. Глагол означава дирестат (радњу, стање, однос), а узвик углавном емоцију. Међутим, ове двије врсте ријечи зближавају се у апелативној функцији и могу творити екскламовербал – компатибилну корелацију глагола и узвика. Уп: И, в самом деле, – тут неизвестный повернулся к Берлиозу, – вообразите, что вы, например, начнете управлять, распоряжаться и другими и собою, вообще, так сказать, входить во вкус, и вдруг у вас... *Кхе... Кхе...* Саркома легкого... – Тут иностранец сладко усмехнулся, как будто мысль о саркоме легкого доставила ему удовольствие, – да, саркома, – жмурясь, как кот, повторил он звучное слово, – и вот ваше управление закончилось! (Булгаков 1984, гл. 1, абз. 76). Котам нельзя! С котами нельзя! *Брысь! Слезай*, а то милицию позову! (Булгаков 1984, гл. 4, абз. 40).

7. Дакле, наведене јединице српског, њемачког и руског језика не уклапају се у постојеће дефиниције и тумачења узвика по којима су они (1) морфолошки непримјенљиве врсте ријечи, (2) синтаксички без функције у реченици, (3) семантички без лексичког значења. То значи да треба (а) или преиспитати врсте ријечи, (б) или преиспитати узвике, (в) или преиспитати и једно и друго.

8. Проблем лексичко-граматичког камелеонства ријечи које се традиционално сматрају узвицима може се ријешити на три начина. У првом се случају њихова предикатска употреба и даље тумачи у оквиру узвика иако се семантички, а понекад морфолошки и синтаксички ради о другој врсти ријечи (глаголу). У другом они се преносе у систем оне врсте ријечи којој по значењу и функцији у реченици припадају, дакле у глаголе. Будући да такви облици немају показатеље категорије лица, броја и глаголског рода, они се не могу сврстати у праве глаголске облике типа презента или партиципа па је неопходно уводити нове категорије. Једно од рјешења предложили смо у књизи Глаголски категоријал (Тошович 1998). Наиме, глаголски систем подјелили смо на пет основних категорија: вербе (темпосувербе – временске глаголске облике, иреаловербе – императив и потенцијал), пасивовербе, трансвербе,¹⁴ псеудовербе (ријечи које само формално изгледају као глаголски облик), плазмовербе (глаголски облици са супстанционалним модификацијама), морфовербе, синтактовербе и зеровербе (нулти глаголски облици). У оквиру трансверба посебну групу чине екстраверби – ријечи глаголског карактера који долазе из других врста ријечи: субстантоверби (глаголске именице), адјектоверби (партиципски придјев), адвербоверби, модаловерби (глаголске уводне ријечи). У овој групи издвојили смо екскламовербе – узвике са предикатском функцијом. То могу бити фатизми (којим се успоставља и подржава контакт), спонтанизми (којим се несвјесно, спонтано реагује), експресиви, апелативи и уопште емоционали.

¹⁴ Они се даље дијеле на интравербе (вербономинате – инфинитив, вербосубординате – глаголске прилоге, вербоатрибуте – парципе у атрибутској функцији).

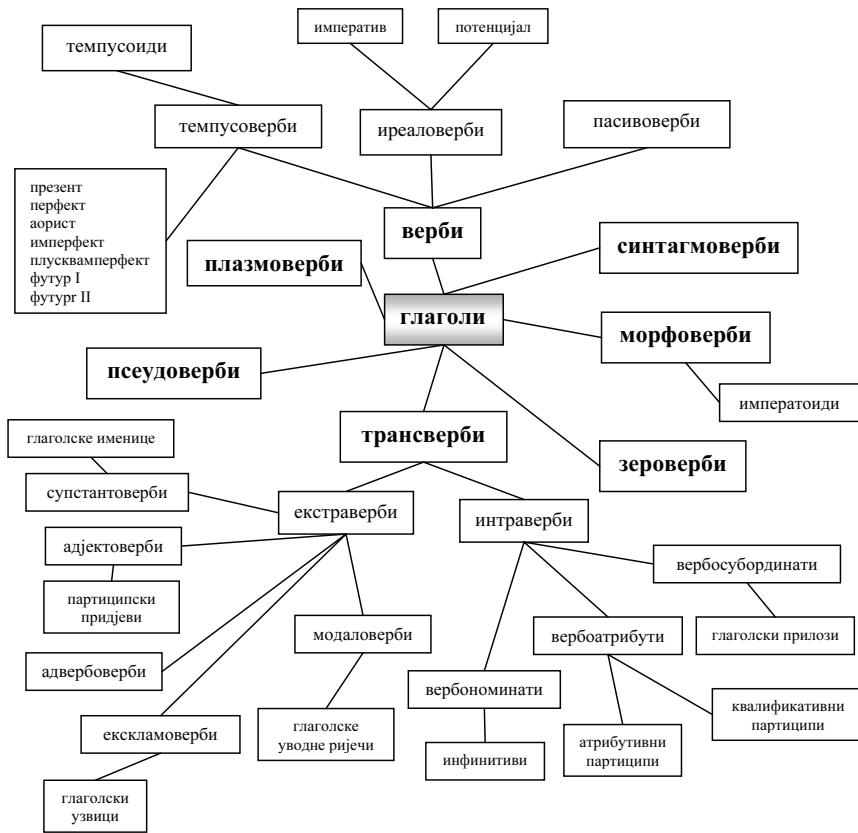

Схема 1

Непромјенљивост предикатских узвика (аористоида и императоида) није препрека да се укључе у глаголски систем будући да у њему већ постоје таква два облика – инфинитив и глаголски прилог. Недостатак овога приступа је у томе што исти облик може у једном случају долазити као узвик, а у другом као глагол.

Треће рјешење, које нам је доста блиско, састоји се у томе да се комплетан систем врста ријечи преструктурира у том смислу што се постојеће врсте ријечи диференцирају по једном критерију – шта оне изражавају. Ми смо покушали да то урадимо па смо све ријечи које указују на статичне појединачне предмете (конкретне и апстрактне) сврстали у моностате (именице али не и глаголске, именске замјенице, бројеве *нула* и *јеган*), ријечи које имају првенствено или претежно релациону функцију у релате (придеви, главни бројеви осим *нула* и *јеган*, редни бројеви, придејске замјенице, прилози, приједлози, везници, партикуле), ријечи које изражавају динамику, релацију и статику као један комплекс у дирестате (тј. глаголе и ријечи блиске њима) и ријечи-номинације емоција, расположења, душевних стања, осјећања, уз-

буђења, ријечи-ономатопеје без предикатске функције у емоционате (оно што се назива глаголским узвиком, интерекцијским глаголом, предикатским узвиком)

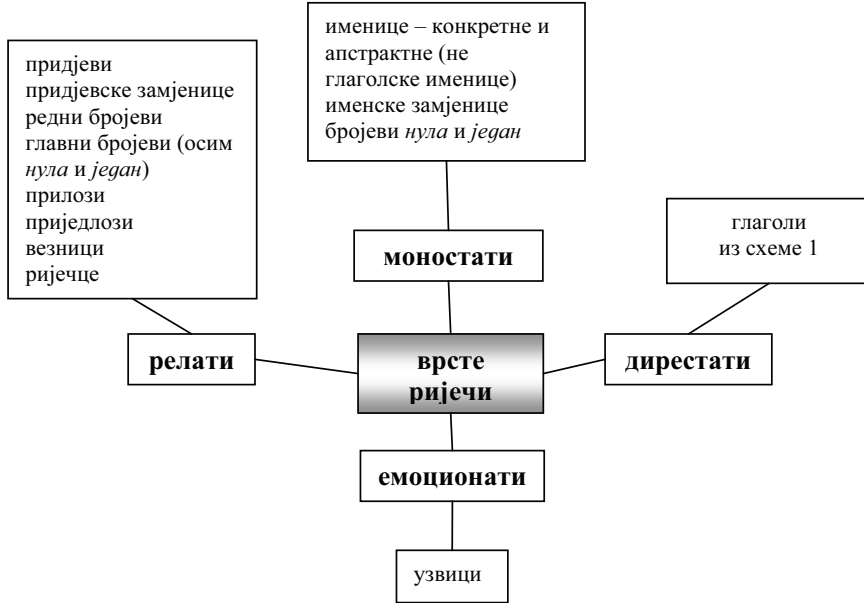

Схема 2

9. Из анализе слиједи закључак да анализирани проблем захтијева преиспитивање комплетног система врста ријечи, цјеловито сагледавање узвика на свим нивоима (семантичком, морфолошком, синтаксичком, комуникативном и функционалном) те комплексно осмишљавање сивих зона у граматичком систему. На тај начин могу се ријешити проблеми хибридности и категоријалне припадности. То би имало и практично значење, посебно за образовни процес, који захтијева јасну, прецизну и досљедну граматичку (морфолошку и синтаксичку) анализу ријечи, реченице и текста.

Кључне ријечи: камелеонство, хомонимија, лексика, граматика, узвик, глагол, врста ријечи, категоријална припадност

Литература

Анић 2000³: Анић, Владимир. Рјечник хрватскога језика. – Загреб: Нови Liber. – 1439 s.

- Babić 1965:** Babić, Stjepan. Jezik. – Zagreb: Panorama. – 322 s.
- Brabec/Hraste/Živković 1970⁹:** Brabec, Ivan; Mate Hraste; Sreten Živković. Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. – Zagreb: Školska knjiga. – 280 s.
- Duden 1984⁴:** Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – Herausgegeben und bearbeiten von Günther Drosdowski. – Der Duden in 12 Bänden. – Bd 4. – Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich: Dudenverlag. – 800 S.
- Hrvatska gramatika 1995:** Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić i dr. Hrvatska gramatika. – Zagreb: Školska knjiga. – 684 s.
- Лалевих 1979²:** Лалевих, М. С. Српскохрватски у мом цепу; Наш језик. – Зајечар: РО за графичку и издавачку делатност „Зајечар“. – 268 с.
- Мразовић/Вукадиновић 1990:** Мразовић, Павицаи Зора Вукадиновић. Граматика српскохрватског језика за странце. – Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижара Зорана Стојановића – Добра вест. – 743 с.
- Raguž 1997:** Raguž, Dragutin. Praktična hrvatska gramatika. – Zagreb: Medicinska naklada. – 466 s.
- Silić 1995:** Silić, Josip. Morfologija hrvatskoga jezika: udžbenik za 2. razred gimnazije i tehničkih škola. – Zagreb: Školska knjiga. – 96 s.
- Simeon 1969:** Simeon, Rikard. Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva. I-II. – Zagreb: Matica Hrvatska. – Knj. I: 1011 s. – Knj. II: 927 s.
- Симић 2002:** Симић, Радоје. Српска граматика 1: Увод, фонологија, морфологија. – Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен. – 212 с.
- Српскохрватски језик 1972:** Српскохрватски језик: Енциклопедијски лексикон / Редактори и уредници Пецо Асим, Станојчић Живојин. – Београд: Интерпрес. – 604 с.
- Станојчић/Поповић 2002⁸:** Станојчић, Живојин и Љубомир Поповић. Граматика српског језика: Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника. – 413 с.
- Стевановић 1970/I:** Стевановић, Михаило. Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма): И – Увод, Фонетика, Морфологија. – 2. изд. – Београд: Научна књига. – 653 с.
- Težak/Babić 1994¹⁰:** Težak, Stjepko i Stjepan Babić. Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje. – Zagreb: Školska knjiga. – 296 s.
- Абрамис 1963:** Абрамис, Б. Д. О некоторых формах выражения прошедшего времени в баснях Крылова. – Ин: Ученые записки Ленинградского гос. ун-та. Серия филологических наук. – Ленинград. – Вып. 68. – С. 112.120.
- Прокопович 1969:** Прокопович 1969: Прокопович, Е. Н. Стилистика частей речи (глагольные словоформы). – Москва: Просвещение. – 143 с.
- Тошович 1998:** Тошович, Бранко. Глагольный категориал. – Opole – Graz: Uniwersytet Opolski – Universität Graz. – 127 с.

Извори

- Ćopić, Bašta 1984/85:** Ćopić, Branko. Bašta sljezove boje. – In: Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga: knjiga 8. – Sarajevo: Svjetlost. – S. 143–328.
- Булгаков 1984:** Булгаков, Михаил. Мастер и Маргарита. – Москва (компьютерная версия).
- Гл. узвик 01: http://www.torcida.org/site/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=42
- Гл. узвик 02: <http://www.feral.hr/old/1998/683/turbo.html>
- Гл. узвик 03: <http://www.skole.hinet.hr/ss-nova-gradiska-501/skola/zvono%20broj%2014.htm>
- Гл. узвик 04: <http://www.pula-online.com/article.php?id=2286>
- Гл. узвик 05: www.onlinewebservice6.de/gastbuch.php?id=59340&seite=188
- Гл. узвик 06: http://www.cincplug.com/kobna_izlozba5.htm
- Гл. узвик 07: www.blic.co.yu/arihiva/2004-06-22/strane/sport.htm
- Гл. узвик 08: <http://discussion.begrad.com/messages/671/5436.html?966152683>
- Гл. узвик 09: www.danas.co.yu/20030614/vikend10.htm
- Гл. узвик 10: <http://www.mamba.co.yu/vicevi/vicevi.asp?kat=10>
- Гл. узвик 11: <http://forum.prijedor.com/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=98&forum=20&start=105>
- Гл. узвик 14: http://www.medijaklub.cg.yu/zanimljivi/Malo_smijeha/MAJ01/14.htm
- Гл. узвик 15: <http://www.beotel.yu/~fotogram/stranice/ringispil-1.htm>
- Гл. узвик 16: http://www.nostalgija.com/cgi-bin/ultimatebb.cgi?ubb=get_topic&f=7&t=000036&p=1
- Гл. узвик 17: www.tblog.com/templates/index.php?bid=imota01&static=92961
- Kih-kih 01: <http://kasic.blogspot.com/>

Branko Tosovic

DIE LEXIKALISCH-GRAMMATISCHE CHAMÄLEONITÄT

Zusammenfassung

Der größte Teil der Wörter zeichnet sich durch die klare lexikalische und grammatikalische Struktur aus. Jedoch gibt es Lexeme, die sich verhalten wie ein Chamäleon, und zwar auf zwei Ebenen: 1. auf der extralinguistischen Ebene sind sie in einem Fall mehr lexikalische und in anderem mehr grammatikalische Phänomenen, 2. auf der interkategorialen Ebene gehören sie zu zwei verschiedenen Subkategorien (Wortarten). Unter der lexikalisch-grammatischen Chamäleonität verstehen wir jene Fälle, wenn ein bestimmtes Lexem in verschiedenen Kontexten zu verschiedenen Wortarten gehört. Besondere Aufmerksamkeit lenken hier die Interjektionen auf sich. Formell sind sie mehr lexikalische, als grammatikalische Kategorien, weil sie nicht veränderbar sind, während sie bezüglich ihrer Bedeutung mehr grammatikalische Einheiten sind (weil sie keinen Inhalt wie andere Lexeme bezeichnen, keine referentielle Bedeutung haben, nur auf etwas verweisen) und syntaktisch sind sie neutral, weil sie im Satz als isolierte Einheiten vorkommen.

Радоје Симић
Београд

ОБЛИЦИ РЕЧИ ИЗМЕЂУ МОРФОЛОГИЈЕ И СИНТАКСЕ

Аутор скреће пажњу на недоумице око прерасподеле грамаиичкој градива по одељцима и око места теорије о функцијама облика речи у тој прерасподели. Залаже се за њено издвајање у посебну дисциплину морфо-синтаксу, која би имала прелазни положај између морфологије и синтаксе.

0. Недоумица о којој овде желимо рећи коју реч није никако нова. И у старијим временима приметно је теоријско колебање око тога где припада опис употребе облика речи – у синтаксу или морфологију. Чувени рад Ј. Риса (1894) *Шта је синтакса?* остаје најупамћенији по томе што је аутор одлучио да читаву ту проблематику пребаци из синтаксе у морфологију. За њим се повео Карл Бругман (1904), а насупротив њему А. А. Шахматов (1925) је оставио одељак о томе у синтакси итд. Славистичка литература и иначе је у прво време остала резистентна на ове изазове, а затим се стање драматично мења. Зато је потребно на време споразумети се око тога, јер између осталог синтакси облика речи прети да буде избачена из науке, бар оне која се негује у приручницима. Пошто нам просторне околности не допуштају дуже задржавање на историјату проблема (в. о томе подробније у: Белић 1950), навешћемо неколика релевантна мишљења о томе, неке примере како се у граматицима поступа итд., а онда ћемо изнети сопствено мишљење.

1. „Ја мислим – изјављује А. Белић (1958: 92–93) у својим истраживањима о природи језика – да су сасвим узалудне препирке око тога шта од језичког материјала иде у синтаксу а шта у морфологију; јер све речи и сви облици имају своје значење, функцију и облик. Према томе сви они улазе подједнако у обе групе, и не могу се разумети ако се у њима то раздвоји или ако се о свему не буде водило рачуна“. По овоме би се наука о речима морала конципирати интегрално, јер издвајање појединих аспеката њиховог проучавања ствара услове за једнострано, и стога наравно погрешно закључивање.

1.1. Но раставивши материјална факта од методолошког приступа њима, Белић ипак додаје: „Али кад то знамо (тј. да су ’значење, функција и облик речи’ само различите стране исте проблематике – Р. С.), – онда по извесним знацима њиховим, ми их можемо издвојити у различне дисциплине исте науке. То је питање, као што рекосмо, прегледности, умесности и поучности,

научне методике или дидактике, што са самом природом факата нема везе“. Два су – по Белићеву мишљењу – супротна правца посматрања проблематике. Једно је правац изучавања факата у њиховој природној повезаности, по чему би теоретисање о истој материји морало бити груписано на истом месту. Друго је потреба за прегледношћу, дакле конзистенцијом и у крајњој линији елеганцијом саме теорије, што се у преобиљу чињеница тешко може постићи, и због чега је интегрално проучавање јединственог скупа података неопходно заменити раздвојеним праћењем појединих скупова.

1.2. Питање је, дакле, ако науку о облицима речи схватимо интегрално, како је јединствено конципирати и одредити њене одељке и смернице истраживања. А ако је разделимо у више дисциплина, како извршити методолошку дистрибуцију чињеница – и како се одредити према суседним масама чињеница и дисциплинама које се њима баве. Белић је у томе неодлучан...

2. Слично се према овим питањима поставља и Ф. де Сосир (1969: 125). „Морфологија се – објашњава он – бави разним категоријама речи (глаголи, именице, придеви, заменице, итд.) и разним облицима флексија (промена глагола и именица). Да би се то проучавање одвојило од синтаксе, вели се да синтакса има предмет функције везане за лингвистичке јединице, док морфологија проматра само њихове облике; она се, на пример, задовољава да каже да генитив грчке речи *phùlax* (чувар) гласи *phùlakos*, а синтакса нас обавештава о употреби та два термина“.

2.1. „Али ово је разликовање илузорно – наставља Де Сосир: – низ облика именице *phùlax* постаје парадигма флексије само поређењем функција које су везане за разне облике; и обрнуто, те функције спадају у надлежност морфологије само у случају ако свакој од њих одговара одређен фонични знак. Једна деklinација није ни списак облика ни низ логичких апстракција, већ комбинација те две ствари¹; облици и функције су солидарни, и врло је тешко, ако не и немогуће, одвојити их“.

2.2. Како видимо, Де Сосирово је схватање да се морфологија речи не може одвојити од синтаксе, и да је најбоље њихов предмет пратити као јединствен феномен. При томе се залаже за прикључење тога скупа чињеница – синтакси. „Са лингвистичке тачке“ посматрања – по њему – „морфологија нема стварног и аутономног предмета; он(а) не може да чини дисциплину одвојену од синтаксе“.

3. Ј. В. Шчерба (1974: 51–55) питање прерасподеле граматичке тематике сматра једним од 'актуелних проблема лингвистике', а разрешава га на следећи начин.

3.1. „Један од основних одељака граматике чине по моме мишљењу правила о творби речи, тј. питање о томе како треба градити нове речи“.

3.2. „Други за мене јасан део граматике – то су правила творбе облика. Њега бисмо можда могли назвати морфологијом, али је тај назив компромитован разноврсним употребама“.

¹ Овим поводом Де Сосир говори о 'ентитетима и јединицама' језика, и износи схватање о њиховом 'релативитету', тј. по његовој теорији – о 'произвольности знака'.

3.3. „Важан одељак граматике, који никад ни од кога није оспорен – то је синтакса. Али о његовом садржају постоје различита мишљења...“ При томе Шчерба заступа идеју супротну Десосировој, тј. да „при сваком аспекту граматичке теорије сва значења облика речи, а у том броју значи и синтаксичка, ваља изучавати у одељку о творби облика. Сам облик није могуће одредити мимо значења: наиме, само на основу значења могуће је утврдити да у конструкцијама *он ошћорол рукава* и *он ошћорол обшлаі рукава* имамо посла са два облика речи *рукав*“.

4. „Нико се, на крају, не противи присуству фонетике у систему сваког језика, али многи је желе, као ’физиологију говора’ или ’физиологију гласа’, супротставити граматички“.

4. Позивајући се на Де Сосирову тврдњу да је реч основна јединица језика², на коју се све остале, В. Виноградов (1972: 13) јој се супротставља идејом да је нпр. појам синтагме³ њој равноправан. Али синтагматику он ипак ставља у близину теорије о облицима речи, тј. морфологије.

4.1. По њему свакако „може бити изграђена теорија синтагме као особит одељак граматике. Типови синтагми, облици и правила њихове творбе – неопходан су део граматичке теорије. Али тај је део ближи граматичком учењу о речи него теорији реченице“. Виноградов теорију о синтагми имплицитно заноси на функцијама облика речи, али се о томе не изјашњава експлицитно.

4.2. „На тај начин – закључак је Виноградовљев – најрационалнија подела граматике (ако у њу не укључимо фонетику) била би на: 1) граматичко учење о речима; 2) учење о синтагми; 3) учење о реченици; 4) учење о сложеним синтаксичким јединицама...“ – Затим следи напомена да су „трећи и четврти одељак граматике код већине лингвиста обједињени“, али „то изазива двосмислености или неодређености појмова реченице, фразе, синтагме“ итд.

4.3. Примећујемо да Виноградов жели, на једној страни, разложити синтаксу на синтагматику и учење о реченици као различите одељке граматике; на другој пак страни, он нити помиње значења и функција облика као посебну лингвистичку проблематику, па се и не бави њеном припадношћу овом или оном одељку.

5. У Академијиној граматичкој руског језика под ред. Н. Ју. Шведове (1980) видљива је несигурност у приступу овој теми.

5.1. У првом тому, у уводу у морфологију именица, при набрајању граматичких категорија, дате су сводне напомене о падежном значењу уопште,

² Иако упозорава „да је било много препирки око природе речи“, Де Сосир (1969: 129) ипак препоручује да се у анализи језика пође од речи, јер не види никакав други почетак: „Како не можемо конкретно ухватити конкретне ентитете или јединице језика – пише он о томе, – ми ћемо оперисати речима. Иако не покривају сасвим тачно дефиницију [основне] лингвистичке јединице, речи нам бар дају приближну идеју тих јединица, идеју која има ту предност [функционалну, теоријску] да је конкретна“.

³ Виноградов Де Сосирову ’фразу’ схвата као ’словосочетание’, дакле синтагму, док је у српском преводу употребљен термин ’реченица’. Према тумачењу Де Мауровом (in: Saussure 1976: 148–149), – ’phrase’ није ни једно ни друго, већ ’говорна реч’ уопште, свака изговорена исказна форма која носи информацију.

као и о посебним значењима појединих падежа. По речима аутора (1980: 477) – та значења су илустрована материјалом падежа без предлога, сем локатива, где су употребљени примери с предлозима. Упућује се на подробнији преглед у одељку о синтакси.

5.2. Одељак о предлозима (1980: 706–712) не садржи зачудо ниједне напомене о дистрибуцији предлога по падежима, нити о њиховим значењима појединачно или по групама, већ је посвећен општој теорији предлога, творбеним проблемима итд.

5.3. Преглед глаголских категорија урађен је подробно, и садржи напомене о модусу (’наклонение’: 618–626), времену (626–636), лицу итд. При дефинисању модалних и временских облика не само да су дата њихова значења, већ и ’употреба’, дакле извесне функционалне карактеристике.

5.4. Синтаксом аутори граматике сматрају (1980 II: 5): (1) „целокупну област граматичке структуре језика, која обухвата разноврсне конструкције: које се образују по правилима комбинације речи..., просте и сложене реченице, а и фрагменте текста веће од сложене реченице код којих се при повезивању делова испољавају граматичка правила и закономерности (тзв. сложене синтаксичке целине)“...; (2) „целокупну систему граматичких својстава одговарајућих језичких јединица (код речи и облика речи – систему њихових конструктивних својстава)“.

5.5. У додатку одељку о простој реченици постављено је поглавље ’Синтакса облика речи (преглед)’, где се, после уводних напомена, у најкраћим цртама аутори осврћу (423–424) на глаголске облике, и нешто подробније на падежне форме (424–461).

6. Граматика у редакцији Л. А. Новикова (2001) значења и употребе облика речи сасвим преноси у оквир морфологије.

6.1. При томе се скоро потпуно запостављају падежни облици: на две и по странице (402–405) у најкраћим цртама излажу се ’значења падежних облика’.

6.2. О глаголским облицима води се опширнија расправа (2001 I: 495–528), али у оквиру ’граматичких категорија’ глагола – времена и модуса.

7. *Савремени српскохрватски језик* проф. М. Стевановића израђен је по уобичајеним критеријима код нас. „Морфологија се... – изјављује он на почетку одељка (1991 I: 169) – бави речима, прво: облицима речи (у којима се оне јављају вршећи своју службу у реченици), и друго – постанком и саставом речи“. У складу с тим, у одељку о морфологији даје се преглед облика без залажења у семантичка питања. Изузетак чине тзв. лексичко-граматичке категорије, код којих су дата и објашњења значења.

7.1. Тако су именице класификоване (I: 169–188) по значењу на заједничке, властите, збирне и градивне, а затим је дефинисана (I: 188–189) категорија падежа, који служи „за обележавање различних односа који постоје међу речима у реченици“.

7.2. Код придева је функционално и семантички дефинисана најпре сама врста по значењским особеностима подврста: „Придеви су одредбене, несамосталне речи које стоје уз именице да по нечему одреде оно што те именице

значе: да покажу какву особину тога или покажу коме то припада, чему је намењено, од чега је то, за које је време или за које место везано, или штогод слично“ (I: 247). Затим су утврђене категорије рода, вида и компарације итд.

7.3. На сличан начин се поступа са заменицама и бројевима: објашњавају се категорије рода и броја, те значењске врсте и др.

7.4. „Глаголи су – по Стевановићевом мишљењу (I: 323) – речи којима се неке или нечему за извесно време приписује каква радња, стање или особина, или се њима казује да се нешто збива“. Код њих се укратко говори о категоријама рода и вида.

7.5. Сва питања везана за употребу и значење падежа и глаголских облика пренесени су у синтаксу.

7.6. На тај начин би се рекло да Стевановић лексичко-семантичке и дистрибутивне, као и лексичко граматичке проблеме у вези са речима ставља у морфологију, а синтакси прикључује дистрибуцију облика.

8. Ипак, карактеристичан је један готово неприметни детаљ у Стевановићевим интерпретацијама, који међутим гони на размишљање управо у смеру којим се крећу наведене теоријске недоумице лингвиста. Наиме, своју дефиницију падежа као носиоца ’различних односа у реченици’ он пропраћа (I: 188) оградом: „Вокатив, истина, није никакав падеж, нити део реченице уопште, него један посебан облик самосталних речи који се ставља испред делова реченице или се уноси у њих“. Затим долази напомена да ће у синтакси бити шире речи о томе.

8.1. У синтакси се обједињује теорија синтагме са значењима и функцијама облика. Ту се најпре опширно аргументује у корист синтагматске теорије падежа, а онда се опет на крају расправе додаје напомена (II: 164–165), сада и о номинативу: „који као облици самосталних речи у правој својој служби никада не зависе од других речи, него се употребљавају самостално, као главни део реченице или као управни члан зависне синтагме (номинатив), или се и без суштинске везе с другим речима у реченици једноставно уносе међу њене делове или пак стављају испред њих (вокатив)“.

8.2. О номинативу се затим каже да је он падеж „по томе што има своју функцију у реченици... – функцију реченичног субјекта“. Али насупрот томе стоје неке службе номинатива које нису сводљиве на чланство у реченичној структури, нити у било којој конструктивној врсти. Између осталог ту су „врло познати искази“: *Лојови. – Вајра. – Вога. – Пожар. – Разбојници.* – који „имају увек облик номинатива“ (II: 170). О њима као синтаксичким јединицама Стевановић каже (II: 111) да су „реченице само по смислу, по садржини, зато што се њима нешто казује, али нису реченице по синтаксичком односу делова, јер они и немају тачно утврђених делова“. Овакве случајеве Стевановић назива ’апсолутним исказима’.

8.3. Поред номинативних, постоје по Стевановићу (II: 114) и ’акузативни’ апсолутни искази типа: *Лаку ноћ, – Добар дан, – На здравље* итд. – а замисливи су и други падежи са истим статусом. „Свуда ту имамо исказе, јер се сваком том појединачном речју, одн. синтагмом, казује по једна мисао. Али... те речи, одн. синтагме, не можемо поуздано рашчланити као реченицу

на делове који улазе у њен састав... Нити је, уосталом, ма шта ту потребно надомештати. Сама таква реч или синтагма, употребљена у функцији исказа, довољна је да сама собом изрази једну језичку садржину, једну мисао“.

9. Када говоримо дакле о функцијама, јасно је већ из горњих напомена да је систем функција речи и облика шири од указивања на односе међу члановима конструкција разних нивоа и врста. Постоје функције које стоје на другим лингвистичким равнима, на равнима које нису обухватљиве синтагматским односима међу члановима конструкција. Најважнија и најопштија од тих функција јесте управо функција споразумевања уз помоћ језика – комуникативна функција...

9.1. У вези са неанализабилношћу Стевановићевих 'апсолутних исказа' стоји проблем хијерархије функција. Са становишта синтаксичких служби у ужем и правом смислу речи *Лаку ноћ* је идентификабилно као акузативна форма, на што Стевановић и указује, али он не иде даље од тога, и не извлачи одатле закључак о значењу акузативне морфеме, и не помишља да би се акузатив наравно могло наћи и као објекат неке неоформљене реченице. Али та је форма, издвајањем из контекста и губитком везе са њим, дошла у директан однос са комуникативношћу језика, и језичком комуникацијом као основном свеукупне друштвене праксе. Постала је оним што смо ми са Ј. Јовановић у *Српској синтакси* (2002: 96) назвали прагмемом. „Одустанемо ли од захтева да артикулисаност (= структурираност, Р. С.) језичких јединица сматрамо једним од основних услова њихове егзистенције, онда теоријски запостављамо структуру као лингвистички појам и у први план истичемо употребу. Тада смо прешли на чисто употребни ниво језика, на којем је издвојива прагмема. Прегмемом се, према томе, може сматрати свака фоњиска еманација која има посебну функцију у људском комуницирању са другим људима или са окружењем уопште, као и са самим собом“.

9.2. Долазећи из супротног угла посматрања, аутори (Золотова–Опиненко–Сидорова 1998: 43) тзв. *Комуникативне граматике руској језика* тврде да облици речи употребљени у реченици попримају нове особине, те престају бити просто облицима речи, и постају нове јединице новог, вишег нивоа – синтаксеме: „Образујући синтаксичку конструкцију, ми индивидуално-лексичко значење речи подижемо на категоријално-семантички план, којем одговарају значења компонената, или чланова, реченице. Синтаксема представља језичку подлогу која обезбеђује овај процес апстраховања, прелаз лексичке јединице у синтаксичку“. Нема сумње: ова тврдња никако није неаргументована, иако се може озбиљно поставити питање да ли је синтаксему реланије сматрати како то аутори чине, дакле као апстракцију морфолошких дистинкција, подизање на неки виши ниво од апстрактних морфолошких парадигми, – или је оправданије сматрати је остварењем тих дистинкција. Али то за нашу расправу нема већег значаја, него је важно да између функционалних јединица чланова реченице и синтагматских конструкција и морфолошких облика као виртуелних форми – постоји извесна дистанца која омета њихово истраживање на истом плану, на истом нивоу језичких појава.

9.3. Прагмема како смо је ми објаснили у *Српској синтакси* (2002) и синтаксема како је схватају аутори *Комуникативне граматике* (1998) – по свему судећи нису изједначиве са морфолошким јединицама речи посматраним у виртуелном виду, у мрежама корелативних парадигматских форми. Нити су уопште зависне од конструктивних околности које их евентуално окружују, већ своју улогу врше као глобалне јединице – као носиоци одређене поруке.

9.4. Те функционалне вредности, поред осталог, нису јединствене: једне се испољавају на плану синтагматских међуодноса речи, а друге на плану комуникативних функција. Једина везна чињеница међу њима – остаје сам облик речи. Облик се може у том случају дефинисати не као носилац обележја односа према другим речима у контексту, већ као носилац обележја функција речи уопште.

9.5. Признамо ли овим аргументима валидност коју они по нашем мишљењу стварно имају, онда се функције облика речи саме по себи издвајају и из морфологије као дисциплине која се бави парадигматским дистинкцијама код облика речи, и из синтаксе као науке о конструктивним облицима и механизмима језика, и чине сферу посебних лингвистичких истраживања – коју бисмо овде провизорно назвали морфо-синтаксом, уколико наравно овај термин није резервисан за друге садржаје.

9.6. Додајемо да је положај овако схваћене морфо-синтаксе на неки начин сличан положају морфо-фонологије или морфонологије, која се код многих аутора уклињава у морфологију, у виду низа напомена о фонолошки условљеним варијацијама облика итд., али која своја основна теоријска тумачења црпе из фонологије, и тако се заправо издваја и из једне и из друге науке. Будући међудисциплина која их повезује, и која аргументе једнога нивоа преноси на онај други, она знатно појачава експлоративну снагу тих корисних чињеница без којих ни фонологија ни морфологија не би биле онако моћно засноване као што јесу.

Кључне речи: граматика, морфологија, реч, облик, падеж, парадигма, синтагма, синтакса, функција.

Литература

- Белић 1950:** А. Белић, *Синтаксички, морфолошки и семантички односи у језику*, Ljubljana, Slavistična revija III.
- Белић 1958:** А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*, Београд: САНУ.
- Бругман 1904:** К. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen III*, Strassburg.

- Виноградов 1972:** В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, изд. второе, Москва: Высшая школа.
- Золотова–Опиненко–Сидорова 1998:** Г. А. Золотова, Н. К. Опиненко, М. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва: Российская академия наук, Институт Русского языка – и МГУ, Филологический факультет.
- Новиков 2001:** Л. А. Новиков (общий редактор), *Современный русский язык*, Санкт-Петербург.
- Рис 1894:** J. Ries, *Was ist Syntax?* Marburg.
- Сосир 1969:** Ф. де Сосир, *Општа лингвистика*, Београд: Полит.
- Сосир 1976:** F. De Saussure, *Course de linguistique générale*, édition critique préparée, par Tullio de Mauro, Paris: Payot.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I/II, 5.* издање, Београд: Научна књига.
- Симић–Јовановић 2002:** Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса I*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Шахматов 1925:** А. А. Шахматов, *Синтаксис русского языка I*, Ленинград.
- Шведова 1980:** Шведова, *Русская грамматика I/II*, Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка.
- Щерба 1974:** Л. Щерба, *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград: Наука.

Radoje Simic

THE FORMS OF THE WORDS BETWEEN MORPHOLOGY AND SYNTAX

Summary

In this work the author argues in favour of separating the word forms and building a new or separate discipline – morpho-syntax, which will have transitive position between morphology and syntax.

Јелица Јокановић-Михајлов
Београд

РЕЧ И РЕЧЕНИЦА ИЗ ПРОЗОДИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

У раду се пореди прозодијско обликовање изолованих речи и речи у континуалном говору, анализирају се начин на који се речи прозодијски прилагођавају целинама у које се уклапају, појава губљења акцената речи и додавање секундарној акцената.

Да су дефиниције речи веома бројне и веома различите, као и да је део њих формулисан тако да реч прикаже из специфичног угла једне дисциплине, оне којом се бави истраживач аутор дефиниције, или пак из угла једне лингвистичке школе, добро је познато. То је и најчешћи разлог непоклапања, па и великог разилажења у садржају ових дефиниција. Али и када оне не полазе од функционисања речи у само једној области, рецимо лексикологији, синтакси или ортографији, сам феномен је доиста сложен те је и довољан разлог за различито третирање у радовима истраживача.

Оне међу дефиницијама које теже да буду исцрпне и свеобухватне, а њих је веома велики број, увек укључују и фонетску раван, те истичу да су основна обележја речи: специфична сливеност гласовне (дакле, звучне) материје, лексичко значење, формалне граматичке карактеристике и синтаксички потенцијал. Речи се, дакле, као основној језичкој јединици, приписује својство сложеног смисаоног, гласовног и граматичког јединства. (Потапов 1997: 256). Овај фонетски део карактеристика се пре свега односи на уобичавајућу улогу акцента, затим на повезаност гласовних, односно слоговних елемената у речи, као и на демаркативне сигнале, тј. фонетска средства издвајања речи из говорног континуума.

Издавање речи из веће целине не сматра се једноставним поступком јер у њему учествују и сегментна и супрасегментна обележја, а само издавање се врши према критеријумима, од којих су само неки универзални, а неки за различите језике различити. Ми смо, међутим, као говорници свесни лакоће којом се на перцептивном плану ово издавање врши и зато имамо утисак да су речи јасно одвојиве у говору као што су у свом графичком облику јасно раздвојене белинама. У говору би белинама одговарале паузе и може се рећи да су паузе стварно могуће и на почетку и на крају речи, али да се у природном говору ретко срећу у функцији једноставног раздвајања двеју речи. Ва-

жан је, међутим, факт да се паузе могу јавити и на једном и на другом месту. Између две потенцијалне паузе налази се, дакле, најмањи гласовни низ који је у фонетском смислу целовито организован. Стожер ове организованости чиниће акценат, а слоговни састав речи, заједно са акцентом и квантитетом, ствараће основу ритмичко-силабичке структуре. (Бондарко, Вербицка, Гордина 2004: 114) Ритмичка организација говорних сегмената је изузетно важна за препознавање говора и веома карактеристична за сваки језик појединачно, па се општи акустички утисак о неком језику ствара на основу ње ништа мање него на основу карактеристичних гласовних комбинација, за које се обично има утисак да су у овом смислу пресудне.

Како се реч у говору употребљава увек у одређеним целинама, најчешће реченичног типа, а само по изузетку изолована, она мора у контексту у коме се нађе обезбедити добру равнотежу између битних елемената који морају остати акустички неоокрњени и оних који се нужно морају изменити у процесу прилагођавања. Тих прилагођавања има више а најбитнија од њих су двојака: једна се тичу синтагматске равни и подразумевају коезистенцију на временској оси, а друга се односе на прилагођавање типичних прозодијских обележја речи надређеним структурама, реченичним пре свега.

Односи између речи и реченице описани у литератури на материјалу српског језика, углавном се тичу мелодијског прилагођавања акцента мелодији реченице и најуопштеније речено полазе од тога да је прилагођавање изражено само на почетку и крају реченице (Белић 1931: 183–188; Милетић 1937: 219–223). Каснија истраживања немају за полазиште једнаку дијалекатску базу, упркос чињеници да су сви анализирани говори четвороакценатски, фонетска природа акцената у њима је прилично различита, па су и резултати доста неуједначени. За нашу садашњу анализу је узет материјал урбаног култивисаног говора, чија основа је у дијалекатском погледу шумадијског и херцеговачког типа.

Прва ствар која одмах пада у очи је принципијелно различита реализација прозодијског обликовања речи у условима разликовања на плану дихотомије језик : говор. У изолованом изговору речи долазе до изражаја све одлике које ми приписујемо тој речи или тим речима, и у овој ситуацији је прозодијски лик речи најближи квалитету који реч има у језику. Реализација у континуалном говору, међутим, а тако се речи и употребљавају у свакодневној комуникацији, не доноси увек у пуној мери све одлике које садржи еталон од кога ми полазимо у препознавању. Међутим, експерименти нам показују да то не онемогућава добру препознатљивост. Баш као што идеални фонетски облик речи није присутан у највећем броју изговора, што ми „не региструјемо“ слухом, тако и неизразитост или измењеност прозодијске слике речи не онемогућава да већина речи буде препозната као коректно изговорена.

Степен разилажења аудитивног утиска и реалног звучања може бити изненађујуће висок. Обично се каже да је то услед тзв. реченичног утицаја, под којим се подразумева неколико ствари или се, услед немогућности да се оне разложе и објасне, реченични утицај употребљава као згодна општа форму-

ла. У ствари, ваљало би раздвојити те утицаје на најмање три велике групе: једну ствара *однос језик – говор*, другу *фонетска раслојеност изговора*, која се обично назива *фонетски стил*, а трећу *међуоднос реченичне структуре и структуре речи*. Реч у језику и реч у говору, веома се разликују на прозодијском плану. Разликују се оне и у ужем фонетском смислу. Скоро је невероватно колико су објективно велике те разлике и колико ми субјективно њих нисмо свесни. Устаљеност фонетско-прозодијских деформација речи и већих сегмената и њихова тачна корелираност са условима говорне ситуације, уче се од првог дана овладавања матерњим језиком и оне се већ у детињству у потпуности аутоматизују. С друге стране, као и у фонетици у ужем смислу, тако се и у прозодији користи велика резерва редувантне информације, која нам омогућава да процес препознавања доведемо до краја. Када говорник слуша снимак текста који је изговорио, он потврђује да је снимак веран изговору. Ово потврђивање се односи и на гласовну и на прозодијску раван када је емитована реченица или синтагма. Када се издвоји и емитује мањи одломак, рецимо сама реч, у једном делу случајева, говорник ће такође потврдити аутентичност изговора. Међутим, у великом броју њих, говорник потврђује само гласовну идентичност а оповргава прозодијску, тврдећи да је ту реч изговорио, али је није *тако* изговорио. Када се затим сегмент још смањи и сведе на део речи, који не мора бити раван слогу (може бити већи од њега), говорник не верује да је то део његовог изговора и тврди да он сигурно тако није изговорио. Овакви експерименти са препознавањем сегмената су иначе, при компјутерској обради говора доста једноставни и лако се изводе. Када се говорнику затим повећа обим сегмента који слуша и то тако да се доведе до нивоа смисаоне целине, он поново почиње да препознаје и потврђује свој изговор. Овако је са свим формалним целинама које су истовремено и смисаоне целине.

У синтагматској и реченичној целини, разуме се, речи ће често бити изговорене и врло прецизно, дакле са свим максимумом фонетско-прозодијских обележја када за то постоје разлози. А они зависе: од позиције речи у говорном низу, од семантичке изнијансираности, од синтаксичке функције коју реч има, од појаве тзв. логичког акцента, па све до психолошких моментата које намеће говорна ситуација и говорникова позиција у њој или његова свест о важности саопштења које ствара. Ови фактори утичу на укупно, па и на фонетско-прозодијско нијансирање говора и активно утичу на фонетско раслојавање које се у савременој фонетици сматра сфером тзв. фонетских стилова (Јокановић-Михајлов 2004: 93).

Понекад ће и на местима која траже прецизност реч бити делимично измењена, а да тога није свестан ни говорник ни слушалац. Узмимо као пример синтагму *Филолошки факултет*, у којој се прва реч изговара прецизно изузетно ретко, обично само под логичким акцентом, а и ту не увек, док при преслушавању снимљеног текста увек имамо утисак коректног изговора. Чак и када се од говорника тражи посебно прецизан изговор, хаплолошка комбинација *ло-ло* бива изговорена на посебан начин: први слог *-ло-* је прецизно артикулисан, он је и први од два једнака и, што је најважније, носилац је

акцента, зато у њему нема никаквих редукција или одступања од максималне прецизности ни на сегментном ни на супрасегментном нивоу. Друго –ло- је скоро увек измењено: сонант има потпуну, а вокал непотпуну артикулацију, друго *о* мења тембр и прелази у полувокал. Зашто се то онда не примећује при вишекратном преслушавању снимака? Зато што је ритмичка структура остала непромењена. Када би се друго *о* у потпуности редуковало, изговор би одмах био процењен као дијалекатски или као дефектан – *филолики*, а овако, ритмичка слика је непромењена, а измењено *о*, које се и тако налази на најмање истакнутом месту (после акцентованог слога а пре слога са изразитим квантитетом) смањује ризик грешке у изговору, која је иначе изузетно честа при понављању потпуно исте секвенце.

Како је акценат веома погодан као ознака смисаоне и формалне заокружености постигнуте у речи, и наш га језик користи, као и већина других, тако што у начелу свакој речи припада по један акценат. О речима без акцента и речима са два акцента – нешто касније. У многим језицима акценат речи може бити веома ефектно средство формалног организовања сегмената већих од једне речи, па га у овој функцији имају многи језици (Касаткин 2003: 78). Он тада није везан за семантички план исказа, што је иначе неопходан услов да се акценат у једној речи појави, него је сведен на формално средство које сигнализира заокруженост синтагме, фразе или целог исказа. Тако употребљен акценат речи је у интензитетском погледу истакнутији него остали акценти и обично је везан за последњу реч у сегменту који уобличава. У овој функцији се обично назива *синџајмајски акценат*, односно *реченични акценат*. Да ли је тако и у нашем језику? Одговор није сасвим једноставан. Ако је судити по литератури, онда и ми на овај начин употребљавамо акценат (Пецо ⁵1991: 84–103). Ако међутим пажљиво слушамо говорнике, приметимо да нема једног места које би морало као прозодијски сигнал реченичности бити истакнуто, нити се у синтагми на овај начин обавезно истиче једна од две речи.

Како акценти српског језика имају опозиције и по тону и по квантитету, постоји више могућности да се реченичност обележи. Измењеност тона акцента речи у иницијалној и финалној позицији, рецимо, савршен је демаркативни знак и неће бити потребно појачавати акценат последње речи у низу да би се ово постигло. Сличне измене најчешће се догађају и између две клаузе и служе као сигнал незавршености, набрајања итд. Код нас нема механичког појачавања акцента на крају синтагме и реченице. Ако се то ипак догађа, обично је у питању невешт говорник, који тражи себи формални ослонац за изговарање дужих целина, у ситуацији где се осећа несигурно. Ми као слушаоци одмах оцењујемо такав говор као неприродан и неприхватљив. У оваквим ситуацијама акценат речи претворен у реченични акценат може бити или увек на почетку или увек на крају реченице. Рецимо, када млад и неискусан репортер извештава са терена: „Данас је у посету обновљеној школи дошао министар. Уљедне госте је поздравио... *Разгледање* школе је показало...” и – друга варијанта: „Јуче се играло треће коло. Нажалост, не можемо се *похвалиши*. Наше представнице се нису *иласирале*“.

А када је реч о синтагми и синтагматском акценту, одмах се уочава да за српски језик није карактеристично механичко истицање једне речи у синтагми, рецимо последње. Напротив, синтагма у пуној мери манифестује директну повезаност семантичке и прозодијске равни у српском – па и најмања промена значења, одмах доводи до промене неке од компоненти акцента, односно интонације. И још нешто: у српском је сасвим природан и одлично функционише у неутралном изговору миран тон и изједначен ниво интензитета у оба дела синтагме, уз очување квантитетских карактеристика обе акцентогене речи. Ако говорник у конкретном контексту ставља тежиште на једну од две компоненте синтагме, сасвим јасно ће се чути истакнутост једне или друге, рецимо: *моја* књига или моја *књига*, али ако он не осећа потребу да једну од њих нагласи, оне ће бити сасвим изједначене: *моја књига*. А наглашеност једне од њих не значи обавезно интензитетску премоћ, иако наш аудитивни утисак најчешће то сугерише. Анализа показује да врло често мелодијска линија истакнуте речи има максималне вредности, а и трајање слога под акцентом у овој речи је изразито, док му је интензитет често једва већи или је пак изједначен са интензитетом друге речи. Тако је и у примерима: *сја́ра ли́а*, или *ли́а у двори́ићу*, па чак и у *сја́ра ли́а у двори́ићу*. Ако синтагме представљају чврсте везе, као у случају различитих назива и термина, свака реч чува изразитост свог акцента: *Правни факултети́и, радно време, усја́вна одредба, дипломатски сја́ићус* итд. Равноправно са овим стоји могућност да се једна од речи истакне када то смисао захтева: *Правни факултети́и а не Машински, усја́вна одредба а не закон* итд.

Понекад се истакнутост једне речи заснива на слабљењу акцента суседних речи, али се ово обично не дешава као посебан поступак, већ у склопу укупне промене темпа говора. У том случају се и акцентогене речи могу појавити или са ослабљеним акцентом или сасвим без акцента, а може бити и више од једне овакве речи. Можемо упоредити ове примере из сегмента *само неки учии́ељи су се пријавили*, дакле *само неки учии́ељи* према *само неки учии́ељи* или према *само неки учии́ељи*. Што је бржи темпо, то су мање изразита прозодијска обележја у датом сегменту. У изговорном смислу добија се ритмичка фигура сасвим слична оној коју стварају клитике. У нашем конкретном примеру, четири неакцентована слога, заједно са речју *учии́ељи* стварају исту ритмичку фигуру као 4 једносложне клитике које би се нашле испред ње; дакле, *само неки учии́ељи* ритмички је као *да су их се учии́ељи* и сл. Овакво слабљење или чак губљење акцената, посебно је често при бром темпу уметнутих реченичних делова и препознатљив је сигнал хијерархизовања сегмената (Јокановић-Михајлов 1989: 75). Ево примера у коме се то догађа са свим акцентогеним речима у средишњем, уметнутом, делу реченице: *Звала је ои́еи она жена из Ои́и́и́ине, дај већ једном и́о заврши, и́ражила је да се донесу ори́инали на увид*.

Овакви нивои неакцентованих слогова, најчешћи су, како знамо, при изговору клитика, а оне се, заједно са акцентованом речју уз коју стоје и од које се не могу одвојити паузом, називају *фонетским речима*. Доиста, проклитика или енклитика је ритмички чврсто везана уз акцентовану реч,

а специфичност српског језика је да то нису само појединачне речце или предлози, већ врло често дужи низови енклитичких или проклитичких речи, од којих неке имају више од једног слога. Стандардни су и примери као: *они су вам ја се насийтили ја ја враћају, да ли смо њи је већ преводили, ко ли би нам се јавио*, колико и они са појединачним клитикама – *видим ње, њомо-зи јој, смеје се, њрема нама, о њослу* и бројни други. Формално, клитике су обједињене на другом месту у фрази, а функционално, оне су и даље речи са различитим граматичким значењима, односно синтаксичким функцијама у реченици. И управо та везаност за одређено место и суседну акцентовану реч, знак је њихове идентификације и препознавања, а поменута артикулацио-она обједињеност их доиста чини једном речју само у фонетском смислу, док фонолошки, тј. функциоално, односно на семантичком плану чувају своју различитост. Интересантно је да објективно, елементи фонетске речи уопште нису по интензитету тако инфериорни како се чини, али су у мелодијском погледу знатно мање изразити од акцентогених речи и тонска линија им је увек силазна. Ево само два таква примера: *Јуче смо им се захвалили* и *Каг сје нам их дали...*

Појава већег броја неакцентованих слогова у низу ствара тешкоће у артикулационом смислу и зато се догађа да се поред постојећег акцента појави још један, обично мање изразит, а његова функција је да пружи артикулациони ослонац и смањи број неакцентованих слогова између два акцента. Тако у следећем примеру треба изговорити седам слогова пре акцентованог (акцентоване слогове овде означавамо подвлачењем): *да смо им за расцоређивање* и зато имамо и варијанту *да смо им за расцоређивање*, у којој се овај низ разбија на две групе; при томе се између њих понекад може наћи и минимална, практично неприметна пауза или, у истој функцији, успоравање при крају групе клитика. У следећем примеру шест слогова претходи акцентованом и врло често говорници праве грешке при њиховом изговарању: *за оцнумоћеница је изабран*, док опет седам слогова између акцената, у примеру који следи, остаје без могућности додавања секундарног акцента: *ја њрејорука би Вам се односила на...* У овом последњем случају обично се прави мала пауза непосредно пре друге акцентоване речи, али то групу неакцентованих слогова смањује само за један. Сложеност артикулације у оваквим случајевима може додатно повећати специфична дистрибуција фонема, како је то било у примеру *за оцнумоћеница* или пак у примеру *на неубичајеном месцу* и сл.

Потпуна прозодијска слика речи у природном говору реализује се ако реч има истакнуту позицију у реченици или ако од тих карактеристика зависи значење, док информацију садржану у модификованим и знатније измењеним компонентама речи при препознавању надокнађујемо из других језичких слојева.

Кључне речи: акценат речи, синтагматски акценат, реченични акценат, секундарни акценат, губљење акцента, континуални говор

Литература

- Потапов 1997:** Л. В. Златоустова, Р. К. Потапова, В. В. Потапов, В. Н. Трунин-Донской, *Общая и прикладная фонетика, глава 5*, Москва, Изд. МГУ
- Бондарко, Вербицка, Гордина 2004:** Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, М. В. Гордина, *Основы общей фонетики*, С.-Петербург, Филологический факультет СПбГУ
- Белић 1931:** А. Belić, *L'accent de la phrase et l'accent du mot*, TCLP, IV
- Милетић 1937:** Б. Милетић, *УѢицај реченичке мелодије на инѢонацију речи*, Београд, Зборник у част А. Белића
- Јокановић-Михајлов 2004:** Ј. Јокановић-Михајлов, *Фонетска раслојавања Ѣоворној језика*, Београд, НССУВД 32/1
- Касаткин 2003:** Л. Л. Касаткин, *Фонетика современнојо русскојо литературнојо језика*, Москва, МГУ
- Пецо 1991:** А. Ресо, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Beograd: Naučna knjiga
- Јокановић-Михајлов 1989:** Ј. Jokanović-Mihajlov, *O intonaciji umetnutih rečeničnih delova*, Sarajevo, ANUBiH, poseb. izd. knj. LXXXVIII, Odj. društ. nauka knj. 22

Елица Јоканович-Михайлова

СЛОВО И ПРЕДЛОЖЕНИЕ – ПРОСОДИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Резюме

В данной работе сравнивается просодическая организация изолированных слов с их организацией в связной речи, анализируются способы просодической адаптации слов к речевому окружению, случаи ослабления словесного ударения и случаи появления побочных ударений.

Љиљана Суботић
Нови Сад

РЕЧ: ГРАМАТИЧКА, ОРТОГРАФСКА, ФОНОЛОШКА

У раду се расправља о ишћањима: Шћа је реч? Шћа је то грамаичка реч? Шћа је ортографска реч? Шћа је фонолошка реч уошћее? И шћа је фонолошка реч у српском и како је дефинисати? Потврде за овај други део рада иошћражила сам и на дијахронијској и на синхронијској равни, у ортографским решењима иредстјандардних идиома, али и у оирешењима о ирвописна ирвила везана за рашчлањавање у ишсаном ишесћу, која срећемо у свакодневној ирaksi.

У вези са темом мог реферата, покушаћу да се одредим у односу на следећа питања: Шта је реч? Шта је то граматичка реч? Шта је ортографска реч? Шта је фонолошка реч уопште? И шта је фонолошка реч у српском односно како је дефинисати? Потврде за овај други део мог рада потражила сам и на дијахронијској и на синхронијској равни, у ортографским решењима предстјандардних идиома, али и у огрешењима о правописна ирвила везана за рашчлањавање у писаном тексту, која срећемо у свакодневној ирaksi.

Иако је Ана Вјежбицка (Anna Wierzbicka 1996: 107–111) појам РЕЧ уврстила, као последњи, у свој списак тзв. нових семантичких примитива¹ пошто је, сматра она, концепт РЕЧ интуитивно повезан са концептом „РЕЋИ, КАЗАТИ“, јер као што је „дело, тј. чин оно нешто што неко чини, реч је нешто што неко каже“, ипак до данас није дата општеобухватна или опште прихваћена дефиниција тог појма.² Мада, ако постоје универзални појмови, и ако је и РЕЧ један од њих, онда се, сматра Вјежбицка, може разумети рела-

¹ На листи првобитних примитива (универзалних елементарних семантичких појмова) нашли су се концепти типа: ЈА, ТИ, НЕКО, НЕШТО, ЉУДИ, ОВО, ИСТО, ДРУГО; ЈЕДАН, ДВА, МНОГО/И, СВИ; МИСЛИТИ, ЗНАТИ, ЖЕЛЕТИ, ОСЕЋАТИ; РЕЋИ (КАЗАТИ); ЧИНИТИ (РАДИТИ), ДОГОДИТИ СЕ; ДОБАР, ЛОШ; ВЕЛИК, МАЛИ; КАДА, ПРЕ, ПОСЛЕ; ГДЕ, ИСПОД, ИЗНАД; ДЕО (нечег) и ВРСТА (нечег); НЕ, МОЖЕ, ВЕОМА; АКО, ЈЕР, КАО. Ова листа допуњена је краћим списком нових примитива: НЕШТО/НЕКОЛИКО и ВИШЕ; ВИДЕТИ и ЧУТИ; КРЕТАТИ СЕ, ПОСТОЈАТИ, ЖИВЕТИ; ДАЛЕКО и БЛИЗУ, СТРАНА, УНУТРА, ОВДЕ; ДУГО ВРЕМЕ, КРАТКО ВРЕМЕ, САДА, АКО ... БИ, МОЋИ, МОЖДА; и на крају списка – РЕЧ.

² Остале категорије говора за које се испоставило да су кључне за појам „реч“, према А. Вјежбицкој, јесу имена, бројање, перформативни глаголи (нпр. *обећаћу*), говорне формуле (типа *Збогом*) и неке магичне формуле које подразумевају говорење одређених речи да би се изазвала нека догађања, и сл.

тивно лако међујезичко превођење реченица као што је, нпр. прва реченица „Јеванђеља по Јовану“: „У почетку беше реч“. Ова, у свакодневном говору не баш уобичајена, реченица превођена је без већих проблема на безбројне језике, лакше него што је случај са много прозаичнијим и приземнијим реченичним садржајима (Anna Wierzbicka 1996: 108).

Много је теже, међутим, дефинисати сам појам „реч“ вероватно због карактера који реч има на прагматичном и функционалном плану језика. Као што је случај и са реченицом, и за „реч“ су предложене многе дефиниције, али ниједна досад није опште прихваћена.³ Једна је од дефиниција и да је реч најмања јединица реченице, а то је заправо оно што су још антички граматичари⁴ рекли и што је још увек веома пријемчиво становиште. Ипак, кад би се ова дефиниција прихватила, то би само обрнуло проблем: ако је реч дефинисана у односу на реченицу, шта је онда реченица и зашто онда синтаксички односи нису контраховани у деловима речи или у целим речима?

Шта је то што некој јединици даје посебан статус, статус речи? У историји лингвистике изнето је више од 70 критерија за дефинисање речи. Изгледа да је у питању читав сплет карактеристика које нека јединица мора имати да би тај статус добила, за разлику од других јединица које та обележја немају, а тога је толико да се не може уклопити у јединствену дефиницију која би била универзална и важила за све језике. Ипак, значајно је то што реч по правилу припада фонологији и граматизици, тј. она је и јединица фонологије и јединица граматике. Један од основних проблема у вези са дефиницијом појма **реч** јесте проблем класификације речи на врсте. На најопштијем нивоу свака реч се приписује једној од категорија које се на латинском дефинишу као *pars orationis* што у нашој граматичкој традицији постоји једино под термином „врсте речи“.

Непостојање опште прихваћене дефиниције стоји у обрнутој сразмери са општом перцепцијом и општим консензусом међу изворним говорницима у свим језицима, који су потпуно убеђени да се у свакодневној комуникацији служе речима. Чињеница је, међутим, да појам речи спонтано постоји у спознаји изворних говорника. Лингвисти се често питају зашто о тој језичкој јединици, коју обични говорници најбоље препознају, сама лингвистика даје најмање одговора или најмање општеприхватљивих и опште прихваћених

³“There have been many definitions of the word, and if any had been successful I would have given it long ago, instead of dodging the issue until now” („Има много дефиниција речи, и да је нека од њих успешна, ја бих је већ одавно дао уместо што све досад изврдавам да то учиним“) (Metthews 1991: 208). Питер Метјуз (Peter H. Matthews) професор је лингвистике на Универзитету Кембриџ и аутор познате књиге *Морфологија. Увод у теорију и стурктуру речи* из 1974, објављене у познатој едицији Cambridge Textbooks in Linguistics, која у свом другом издању из 1991. скраћује наслов само у *Морфологија*.

⁴Грамматичари још из античких времена разликовали су 4 основне језичке јединице. Две су биле чисте јединице форме: „слово“ (лат. *litera*), које је, као и данашња фонема, најмања гласовна јединица; и слог који се састојао од једне или више заједно груписаних гласова. Реч (лат. *dictio*) била је најмања значењска јединица, а реченица или „исказ“ (лат. *oratio*) била је сачињена од једне или од више речи. Речи су били облици и могле су бити подељене на слова и слоге, али их нису делили на мање значењске јединице пошто појам морфеме тада, наравно, није био познат.

одговора? Изворни говорници, чак и они без икаквог грамаџичког образовања, способни су да рашчлане исказ на речи и то не би требало објашњавати само утицајем писања и писаног/штампаног текста, јер за то су способни и они који су функционално неписмени. Још је Сапир, пре много година, изнео такав податак за један од језика северноамеричких Индијанаца, који није имао писменост, тј. писану традицију. Али и деца када почну да савлађују писмо и правопис, обично немају великих проблема да, приликом писања, одвајају речи од речи.

У проблем дефинисања речи лингвистика укључује четири основна параметра:

(1) Да ли је реч универзална? Односно, да ли је реч јединица која у неким језицима постоји, а у другим не, или је она део сваког језика. Ако је ово друго, да ли је реч само случајно универзална и има сасвим мали општетеријски значај. Или је есенцијално универзална у том смислу да не постоји језик који може функционисати као језик а да нема реч?

(2) Каква је јединица реч? Да ли су речи грамаџичке јединице које треба дефинисати само помоћу грамаџичких критерија, или су оне примарно ЗНАЦИ, тј. јединице облика и значења које се могу комбиновати са другим таквим знацима у различитим конструкцијама.

(3) Како се речи односе према реченици? Да ли се свака реченица – осим што се може сегментирати на основу интонације, може рашчланити и на секвенце речи односно на појединачне речи, тј. у секвенце јединица које базично припадају истом типу. Или се мора рачунати на могуће присуство и других јединица у реченици (које немају статус речи)?

(4) Која је позиција речи у језичкој структури? Да ли она заузима, као што се традиционално сматрало, централно место у грамаџици – пружајући тако оквир у којем се описује морфологија и фонологија одређеног језика и, у исто време, служећи као тачка од које се почиње у опису синтаксичких конструкција?

Одговорих на ова питања умногоме зависе и од теоријских поставки са којих се полази у анализи и, наравно, од језика који се анализира. Бројни аутори дефинисали су или су покушали да дефинишу **реч**. Многи **реч** сматрају „базичном јединицом језика“ и појмом који се подразумева у сваком језику, елементом који обични говорници у свом језику најбоље препознају и осећају. Лајонс је реч сматрао *par excellence* јединицом традиционалне грамаџичке теорије – основом за дистинкцију која се повлачи између морфологије и синтаксе и примарном јединицом лексикографије. Идеја о „речи“ као базичној јединици језика настала је на основу познатих језика у Европи који имају синтетичку структуру тако да су и многи критерији за „реч“ применљиви само на њих. И већина чланака и текстова који су написани о речи – имају евроцентрични карактер, заснован на ситуацији у индоевропским језицима у којима, како то формулише Белић (1998: 114), постоји тежња ка формалној и гласовној диференцијацији међу речима што, као општа карактеристика, важи за све индоевропске језике. Понекад се, тек узгред, примећивало да тзв. „примитивни језици“ немају речи (што је Лајонс експлицитно одбацио

делимично и на основу већ споменутог Сапировог сведочења о томе да не-образовани Индијанци могу истраживачу „диктирати“ реч по реч како би он све што му се говори тачно записао).

Други, пак, с резервом примају схватање о универзалности „речи“ (то се посебно односи на тзв. необлумфилдовце, у америчкој лингвистици, који су сматрали да је морфема, а не реч, најмања и базична јединица граматике и за њих је реч била само корак између морфеме и исказа). Боље познавање мапе језика у свету показало је да је за одређене језика (као што су турски, вијетнамски, али и за кинески) морфема та базична јединица граматике, а не реч. На пример, за кинески језик не може се применити ни један од евентуалних критерија којима се одређује реч, јер је кинески језик који нема речи,⁵ сматра Хокет (Hockett 1944: 255) и комплетна граматичка традиција везана за „реч“ потпуно је бескорисна за кинески. Кинески лингвист Чао (Chao; уп. у Dixon & Aikhenvald 2002: 32), међутим, има сасвим супротно мишљење.

Аутори опсежне и свеобухватне студије *Word. A Cross-Linguistic Typology*, Диксон (Dixon) и Ајкенвалд (Aikhenvald), на основу података из бројних језика, великих и малих, познатих и описаних и мање познатих и досад неописаних, тврде да ти њихови подаци показују да, у ствари, само неки језици имају лексему са значењем „реч“ и да је раније изнета тврдња да сваки (или скоро сваки) језик има реч за „реч“ нетачна као и што је, сматрају ови аутори, једнако погрешно и то што Вјежбицка сматра да се „реч“, као универзални семантички примитив, реализује у сваком језику. Јер чак и у неким познатим језицима у којима данас постоји лексема за „реч“ – она је плод каснијег развојка тог значења. На пример у староенглеском примарно значење лексеме *word* реферисало је на говор, беседу у опозицији према оном што је чин/дело или мисао. Постојало је и друго значење које се у том периоду изгледа управо развијало – реч је оно што се појављује између белина у писаном језику. То ново, савремено значење појма „реч“ свакако је излучено из развоја и ширења писмености када је она из манастриских скриптарница изашла у свет и, наравно, сазрело посебно проналаском штампарства (15. в.). Управо „реч“ многи сматрају најочигледнијом везом између визуелног и језичког кода, пошто се и речју и визуелним знаком означава исти референт. На пример, током развоја у савременом енглеском ово друго значење постало је основно док је прво преживело углавном у окамењеним изразима типа: *јовор(е)на реч*, *јисана реч*, *реч Божја*, *реч ујозорења/јажње* и сл. Слично је и са осталим

⁵ У кинеском постоји јединица (у интернационалној транскрипцији данас се преноси као *zi*) која припада конвенционалној јединици о којој Кинези у свакодневном животу говоре, које су свесни и која представља ентитет између фонеме и реченице. То је оно што деца уче да изговоре, јединица коју их учитељ у школи учи да прочитају и напишу, која се пребројава у телеграмским текстовима и сл., а што се преводи као „реч“. То је управо оно што ми сматрамо речју у свакодневном животу. Међутим, *zi* уопште није реч ако се узме у обзир како се конвенционално реч дефинише. *Zi* је заправо знак, кинески карактер и у ситуацијама када ми говоримо о речима, Кинези говоре о *zi*, о знаку за који се оквирно може рећи да одговара граматичкој морфемима и/или слогу (Dixon & Aikhenvald 2002: 33).

индоевропским језицима па и са нашим,⁶ за који би било занимљиво пратити развитак данашњег примарног значења овог појма.⁷

Подаци које износи Роберт Диксон и Александра Ајкенвалд у поменутој књизи показују да велика већина језика којим говоре мала племена (са неколико стотина до неколико хиљада говорника) имају лексему која значи “(властито) име“, али ниједан нема лексему са значењем „реч“. То се односи на многе језике Аустралије, Амазоније и Нове Гвинеје, које ови аутори или њихове колеге познају или имају о њима поуздане податке.

Блумфилд је реч дефинисао као „минималну слободну форму“, и то је једна од најраширенијих дефиниција у чијој основи лежи и диференцијација на слободне и везане морфеме. Такозване везане морфеме (или секвенце везаних морфема) – појављују се само као делови већих облика или већих секвенци морфема, за разлику од такозваних слободних морфема, које се могу појавити самостално као делови синтагми или као појединачни облици. Док се синтагме могу разложити на своје чланице, појединачни облици тих слободних морфема не могу, и то је она „минимална слободна форма“ коју је Блумфилд дефинисао као „реч“.

Чомски започиње ново поглавље у лингвистици у којем су лексикон⁸ и морфологија, иначе првобитно занемарени домени у генеративној граматици, постали веома значајни у лингвистичким истраживањима. То је поново побудило занимање за реч, за њену улогу у граматици и за њену семантичку природу. У таква истраживања укључила се и психолингвистика, која је реч посматрала као јединицу лексичког потенцијала и, наравно, генеративна граматица, у којој се реч није разматрала као јединица семантике већ као јединица граматике. Пошто реч може бити терен морфонолошких, морфолошких и синтаксичких појава, изгледа да нема шансе да се, само на основу једног критерија, реч разграничи од осталих језичких јединица. Да би се реч разграничила од реченице, или од морфеме, или групе речи, потребно је мноштво критерија. Међутим, не може се прихватити ни теза да су речи јединице које носе значење јер у сваком језику постоје бројне категорије синсемантичних речи.

Дакле, да би се дошло до задовољавајуће теорије о речи, потребно је задовољити минималне захтеве који би били и у складу са веома битним и, у основи, коректним схватањем изворних говорника да они говоре употребљавајући речи, тј. јединствене ентитете који су им доступни за склапање реченице.

⁶ Вероватно сви језици са неидеографском ортографском традицијом имају лексему за „реч“. И остали језици, када добију писменост, углавном створе тај термин. Занимљиво је и питање – како многи језици без традиције писмености имају лексему којој су корелативи: *word* у енгл. или *слово* у рус. односно *реч* у српском.

⁷ У Даничићевом Речнику, на пример, поред претежних примера у којима „реч“ значи „*verbum*“ (уп. *свршше дѣломъ, що есть рѣчию рекъль*), налази се и пример: *овъ листь одъ рѣчи до рѣчь прѣписа*, у којем се огледа и данашње значење „ортографске речи“ (Даничић 1975/III:71). У Вуковом Речнику (1852) „реч“ има само једно значење – „*verbum*“.

⁸ Мада *лексикон* у најопштијем смислу значи исто што и вокабулар, овај термин у генеративној граматици има посебан статус и означава компоненту која садржи све информације о структурним особинама лексичких јединица у неком језику (Кристал 1988: 141).

Лексема „реч“ данас у свакодневном говору, али и у лингвистичком дискурсу употребљава се у више контекста и битно је да се направи дистинкција: (1) између лексеми и њених различитих форми; (2) између ортографске форме (оног што се налази између две белине) и других типова речи; (3) између јединице примарно дефинисане на основу граматичких критерија и јединице примарно дефинисане на основу фонолошких критерија.

Пре него што се дошло на идеју да „граматичку“ и „фонолошку“ реч треба посматрати одвојено и онда разматрати њихове међусобне односе, било је много конфузије око тога шта реч јесте, али још крајем педесетих година 20. века могла се срести тврдња да, пошто је реч централна јединица језичког система, природно је да она има два лица: она није само предмет лексикологије већ, да би се анализирао њен гласовна структура, зависи од фонологије, а да би се одредио њен статус у комплекснијим структурама – од синтаксе. Али, да ли је „реч“ примарно граматичка јединица са фонолошким својствима или је примарно фонолошка јединица са неким граматичким својствима, или је једнако и јединица граматике и фонологије? Идеје о овоме су варирале.

Грамматичка реч чини управо интерфејс између морфологије и синтаксе. Док се за фонолошку реч може дати само изванредан број типских критерија од којих ниједан није универзално примењив за све језике, за грамматичку реч могуће је извести мање или више универзалне критерије. Грамматичка реч садржи бројне граматичке елементе који се (1) увек јављају заједно (критериј кохезије); (2) ти се елементи увек јављају у утврђеном редоследу; (3) и имају уобичајену облику кохеренцију и значење.

Овај други критериј (утврђени редослед јављања саставних елемената речи) стоји у вези са чињеницом да (се у реченичној конструкцији) делови флексије (афикси) не појављују одвојено већ аглутинирани. Из тога се изводи битна карактеристика речи – кохезивност. То значи да се неки део речи (нпр. афикс) по правилу не појављује изоловано (осим ако није посебна реч), други облици углавном се не могу убацивати између делова речи односно елементи речи не могу се рашчлањивати или премештати или крњити без нарушавања семантике. Овај други критериј кохезивности или структурног интегритета нарушава наш пример са уметањем предлога у негиране косе облике неодређених заменица: /ни за ког/, /ни за шта/ према /нико/, /ништа/ и др., који је иначе маргиналан у систему и све је уобичајенија, посебно у разговорном стилу, што се са становишта стандардног језика сматра супстандардним, недељива форма заменичког облика /за ништа/, /за нико/, и др.

Са појмовима „граматичка реч“ и „фонолошка реч“ тесно је повезан и појам „ортографска реч“. То је след слова омеђен белином. Дакле, ортографска реч је све оно што се пише заједно. Ортографска реч је појам који је неодвојив и од проналазак штампе (1455. у Мајнцу Јохан Гутенберг штампа први пут Библију), пошто је у дотадашњој рукописној пракси углавном провладало континуирано писање без одвајања делова говора односно без размака (белина) између њих. Тиографија је нужно стандардизовала и сегментацију уводећи белине између „графичких знакова“ који имају неко зна-

чење (тј. између речи). На апстрактном нивоу, размак између речи означава и границу речи. У раним грчким и латинским текстовима употребљавала се тачка у средини реда (*interpunctum*) која је обележавала поделу између речи, али њена употреба прекинута је у тзв. *scripta continua*, начину на који су Грци писали у класичном периоду, а како се писало и у латинском од 2. века наше ере. Каролиншки писари из 8. и 9. века употребљавали су размак између речи заједно са минускулним писмом, претком данашњих малих слова. Тај размак, заснован на каролиншком моделу, у 15. веку постао је уобичајен у рукописној писмености талијанских представника хуманизма, а стандардизован је када је из талијанских рукописа тај модел ушао у типографију.⁹ И наша средњовековна писменост одликовала се континуираним писањем. Спорадично је употребљавана тачка у средини реда да би означила крај неке дуже целине, понекад и речи.¹⁰ Најчешће су енклитике биле палепљене на акцентогену реч, али и неке проклитике. У ресавској школи писари, опет спорадично, мада чешће него у ранијим периодима, почињу белинама одвајати речи да би са доласком штампе то постало уобичајеније. Визуални ефекат размака између речи служи да раздвоји непрекинут низ фонолошког текста у серије логографа и на тај начин он репрезентује и Сосирову двојну артикулацију: глас и значење, коју је касније детаљније развио Мартине. Мартине је иначе сматрао да је размак између речи лингвистима одвраћао пажњу са синтагматског на лексички аспект језика.

Са фонолошког становишта речи су јединице које, као што каже Белић, имају свој специфичан гласовни склоп и обележене су акцентом. Из тога се логички изводи закључак да клитике припадају категорији која може имати статус грамаћичке речи али која никад не може имати статус фонолошке речи с обзиром на то да је атони елемент који се прикључује пуној фонолошкој речи (која носи акценат). Међутим, упоредним проучавањем различитих језика испоставило да акценат у великом броју језика – али баш у свим – јесте један од критерија за фонолошку реч (Dixon & Aikhenvald 2002: 16).

Шта је то фонолошка реч? Најједноставније речено, фонолошка реч представља след гласова који се изговара једним акцентом. То је обично фонолошка јединица већа од слога која има бар једно, обично више од једног фонолошки дефинисаног својства из домена (1) сегментних карактеристика;¹¹ (2) прозодијских карактеристика¹² и (3) фонолошких правила, тј. алтер-

⁹ Више о овоме види у Суботић 2005: 161–178.

¹⁰ Та је тачка временом мењала положај у тексту и умножавала се што је постепено увело интерпункцију у писменост, али то није сада тема овог рада.

¹¹ Сегментне карактеристике подразумевају унутрашњу слоговну и сегментну структуру, њихову фонетску реализацију, феномен границе речи, постојање паузе која се често наводи као веома јак критериј за реч.

¹² Прозодијске карактеристике подразумевају постојање акцента/нагласка и/или тона, затим, прозодијске карактеристике као што је назализација, ретрофлексација, хармонија вокала што се све јавља у многим језицима као критериј за реч. Мада се у стандардном српском језику не може одредити фонолошка граница речи на основу места акцента (осим кад су у питању силазни акценти – тада је граница испред акцентованог слога), на основу броја наглашених слогова у исказу може се одредити колико неки исказ има фонолошких речи. Граница речи може се углавном одредити само апроксимативно – она је негде између два наглашена слога.

нација.¹³ У неким језицима, и у српском наравно, фонолошка реч може минимално имати и само један слог.

Према томе, са фонолошког аспекта фонолошка реч представља низ обележја гласовног јединства и дискретности, издвојености речи. Ту спада могућност остваривања паузе испред и иза речи, један и јединствен акценат за сваку реч, одређена слоговна структура речи, хармонија вокала, одговарајуће позиционе алтернације (алтернације гласова и тона), гранични сигнали који указују на почетак и на крај речи (у неким језицима, нпр. неке се фонеме не могу остварити на почетку речи, као што је случај са енгл. фонемом /ŋ/ или са руским /ы/, или на крају речи, енгл. /h, w/ и сл.). Наравно, као што је већ речено, ови критерији нису универзални и не важе за све језике.

За сваки језик можемо начинити следећу хијерархију граматичких јединица. То су: морфема, граматичка реч, синтагма, клауза и реченица. Исто тако, мора постојати и хијерархија међу фонолошким јединицама. То су фонема, слог (или стопа у неким језицима), фонолошка реч, интонацијска целина, исказ. Тачка где се ове две хијерархије сусрећу јесте **граматичка реч** и **фонолошка реч** које у неком језику могу често или потпуно коинцидирати. То, међутим, није доследно случај са српским језиком (али и са многим другим језицима) и зато је потребно употребити термин „реч“ у оба случаја.

Када постоји разлика између фонолошке и граматичке речи, где се радије поставља пауза на усменом плану језика или ортографска граница (белина) на писаном плану? Између граматичких или између фонолошких речи? За одговор на ово питање потребна су опсежнија истраживања ортоепске и ортографске праксе разних језика, али и нашег и то посебно из дијахронијске перспективе кад је писани план језика у питању. Ипак, могу се дати неки прелиминарни подаци из праксе разних језика. У многим случајевима између две белине пре ће бити реализована већа јединица тако да ако фонолошка реч укључује две граматичке речи, оне ће се писати заједно, као једна ортографска реч. Ако се, пак, граматичка реч састоји од две фонолошке речи, белине ће бити испред и иза граматичке речи а не између две конституентне фонолошке речи (што је случај са сложеницама у многим језицима). Наш правопис, међутим, предност даје одвојеном писању граматичких речи када се оне не подударају са фонолошом речју тако да се ортографска реч углавном подудара са граматичком речју. Међутим, могу се наћи и примери када су у једну ортографску реч укључене две граматичке речи (које припадају, наравно, једној фонолошкој речи – као што је случај, нпр. са негацијама уз имениске речи), тј. када се не подударају границе фонолошке и граматичких речи.

¹³ Фонолошка правила подразумевају нека правила која се примењују само унутар фонолошке речи; има језика у којима се нека правила (нпр. сандхи) примењују преко фонолошке границе речи па се у њима граница речи може се делимично препознати преко таквих сандхи правила. Постоји још један помало необичан критериј за одређивање да ли је нешто (фонолошка) реч. То је својеврсни шатровачки говор који се састоји у премештању иницијалног слога вишесложних речи на крај речи. Премештањем иницијалног слога на крај (фонолошке) речи указује се на границу (фонолошке) речи. Нпр. /нисам/ = [сам-ни], али и /видим га/ = [димга-ви]. У литератури се оваква „језичка игра“ среће под називом „зечје причање“ или „зечји скок“ (Rabbit Talk) (уп. Dixon & Aikhenvald 2002: 18).

Иако граматичка и фонолошка реч често коинцидирају; фонолошка реч обично се састоји од једне, али понекад и од више граматичких речи. Тако смо стигли до *клишика*, граматичких речи које саме не чине фонолошку реч већ морају бити прислоњене (проклитике или преднагласне речи) или наслоњене на фонолошку реч (енклитике или заногласне речи), која примарно постоји као посебна граматичка реч. Међутим, мада се једна граматичка реч обично састоји од једне фонолошке речи, и граматичка реч може се састојати и од више од једне фонолошке речи. То је, пре свега, случај са сложеницама које су по дефиницији једна граматичка реч, а у многим језицима њене су компоненте посебне фонолошке речи (на пример у турском и још неким за нас егзотичким језицима, уп. Dixon & Aikhenvald 2002: 28–29).

Мада се у писању речи по правилу пишу одвојено, проблем настаје када се фонолошка и граматичка реч не подударују и у таквим ситуацијама пракса писања веома је различита и међу језицима али унутар једног језика. Клитике често представљају орфографски проблем. Орфографска пракса у различитим језицима обично их третира на конзистентан начин. Када су у питању проклитике, пракса у језицима показује да се оне пишу као једна орфографска реч, тј. одвојено од акцентогене речи (нпр. у италијанском језику проминалне проклитике пишу се као посебне речи) док се често дешава да се енклитике пишу заједно са речју која им је на прозодијском плану „домаћин“. У српском језику, међутим, мада се проклитике по правилу пишу као посебне речи, негација /не/ има статус и везане морфеме <нећу, немој, нисам; неписање; неверан>, и сл. – док се уз (остале) глаголе обавезно пише одвојено <не идем, не пишући>, и сл. Свакако да је овде у питању орфографска конвенција и традиција, али ова недоследност има за последицу велики број огрешења о правописну норму.

Проблем орфографске, граматичке и фонолошке речи тесно је повезан са проблемом клитика. Проблем фонолошке речи не може се разматрати без клитика и њиховог статуса у језику. На клитике се обично гледа на нешто што је граматичка, али не и потпуна фонолошка реч, јер нема акценат. У традиционалној таксономији јављао се и термин „полу-реч“. Клитике се прикључују некој фонолошкој речи која им служи као ослонац и заједно са њом чине фонолошку реч. То значи да се фонолошка реч не подудара са границама речи у њеном лексичко-граматичком поимању. Клитике су необавезни „вишак“ фонолошким речима односно оне се обично додају као још један ненаглашени слог потпуно артикулисаног фонолошкој речи. С обзиром на положај у односу на акцентовану (фонолошку) реч, клитике се постављају као проклитике и као енклитике, али то није једина карактеристика која разликује ове две категорије клитика. За проклитике је карактеристично да су оне, по својим граматичким особинама, ближе посебним речима него префиксима. Енклитике формирају две основне групе и чине их заменичке и глаголске. Међутим, оне се разликују и по томе што су ове друге (глаголске) више сличне суфиксима него посебним речима посебно, што важи за српски језик, кад су у поствербалном положају. То се, кад је у питању глаголска енклитика /хтети/ у такзваном синтетичком облику футура, у српском јези-

ку огледа и на ортографском плану јер енклитике овог глагола имају статус афикса – граматичке (дакле везане) морфеме.¹⁴

Огрешења о правописна правила српског језика када је у питању правописни статус клитика – када се оне појављују као везане морфеме уз акцентогену реч (што свакодневно срећемо на телевизијским екранима, у титловима, СМС порукама, али и у студентским и ђачким радовима, и, наравно, код необразованог дела становника и сл.), последица су, наравно, неподударања фонолошких речи са граматичким речима али указују и на проблем границе фонолошке речи као и на недоследност правописних начела што ствара несигурност код оног који се служи језиком.

Конвенције у писању клитика, као што је већ речено, нису конзистентне, а то се посебно односи на предстандардни период нашег књижевног језика. Те конвенције спојеног или одвојеног писања могу само делимично помоћи у одређивању фонолошке односно ортографске или граматичке речи. У историји наше писмености, и после увођења одвојеног писања појединачних речи, клитике су се још дуго спорадично писале заједно са својом акцентогеном речју чинећи с њом јединствену фонолошку реч. И проклитике и енклитике у предвуковском периоду још увек нису у потпуности доследно издвојене ортографске (односно граматичке) речи.

Тако срећемо код Доситеја (*Живој и њриклъченија* – издање из 1783):

(1) проклитике: изсела, безуздисаня, посмрти, небисе, самном, неимаюсе, совим, и сл.

(2) енклитике: билое, зваосе, ниега, називлюћига, штое, коисуга, уподобитисе, одговорилабими, вратилисмосе, и сл.

Или код Стерије (*Покондирана њиква* – издање из 1838): (1) проклитике: шњимъ, сотымъ, надомною, нечуемъ, небойсе, негледаюћи, нешалитесе;

(2) енклитике: кадсте, стоими, койсе; тое, Эстели, опоминџмсе, познаесе, разк`рвависе, не стараетесе, итд.

Вук, такође, у својим првим текстовима (*Писменица српскоја језика* – издање из 1814) спорадично пише клитике заједно са њиховом фонолошком речју: (1) проклитике: несмију, недопада, недам...

(2) енклитике: трудећисе, даби се, зовесе, дага ...

ТВ титлови и СМС поруке: (1) проклитике: стобом, самном, незнамо, неволим...

(2) енклитике: дали знаш, кодње, узнас, несвиђамисе, смејесе...

Недоследности и грешке у погледу рашчлањавања текста на ортографске (а то значи и на граматичке) речи у ситуацијама када не постоји подударање између фонолошке и граматичке речи (тј. у случајевима када се фонолошка реч састоји од ортотоничне речи и клитике/клитика) указује на несигурност изворних говорника српског језика у идентификовању самог појма реч, односно на њихово поистовећивање појма речи са оним што се

¹⁴Иако је према правопису српског језика овакво писање резервисано само за облике футура глагола са инфинитивом на /-ти/, у пракси се оно среће и кад су у питању глаголи са инфинитивом на /-ћи/, што актуелни правопис не дозвољава, али што, међутим указује на то да се ово може посматрати као *fuzzy* категорија.

сматра фонолошком речју: следом гласова који се изговара једним акцентом. Та несигурност и недоследност у рашчлањавању једнако је актуелна и данас као што је била и у предстандардном периоду српског језика, што најбоље показују огрешења о правописна правила сегментирања речи у тексту (било да су у питању титлови телевизијских емисија, СМС поруке или студентски и ученички писмени радови).

Кључне речи: реч – граматичка, орфографска, фонолошка, клитике, српски језик, синхронија, дијахронија, правопис

Литература

- Белић, Александар (1998).** *Ојшїа линївїсїїка. О језичкој љрпруги и језичком развїїку.* Књига I и II. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Даничић, Ђуро (1975).** *Рјечник из књїжевних сїарина срїпских.* Београд: Вук Караџић.
- Караџић, Вук Ст. (1852).** *Срїпски рјечник.* [Фототипско издање из 1969]. Београд: Нолит.
- Dixon, R. M and Alexandra Y. Aikhenvald (2002) (eds.).** *Word. A Cross-Linguistic Typology.* Cambridge: University Press.
- Garde, Paul (1993).** *Naglasak.* Zagreb: Školska knjiga.
- Hockett, C. F. (1944).** Review of *Linguistic interludes and Morphology: the descriptive analysis of words* (1944 edition) both by E. A.Nida. in *Language.* 22:161–183.
- Kristal, Dejvid (1988).** *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike.* Beograd: Nolit.
- Martine, Andre (1973).** *Jezik i funkcija.* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Matthews, P. H. (1991).** *Morphology. Second Edition.* Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press.
- Sapir, Edward (1921).** *Language. An Introduction to the Study of Speech.* New York – London: A Harvest/HBJ Book – Harcourt Brace Jovanovich.
- Sapir, Edvard (1992).** *Jezik.* Novi Sad: Dnevnik.
- Subotić, Ljiljana (2005).** *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika.* Novi Sad: WUS Austria – Filozofski fakultet Novi Sad.
- Wierzbicka, Anna (1996).** *Semantics. Primes and Universals.* Oxford – New York: Oxford University Press.

Ljiljana Subotić

WORD: GRAMMATICAL, ORTHOGRAPHIC AND PHONOLOGICAL

Summary

In this paper criteria for “word” have been discussed. What is a word? Is “word” an appropriate unit to recognise for every type of language? It is important to make distinctions: between an orthographic word (something written between two spaces) and between a unit primarily defined on grammatical criteria (grammatical word) and one primarily defined on phonological criteria (phonological word). Concerning phonological word, the problem of clitics has been discussed, as well as the criteria for the phonological word in Serbian language (synchronic and diachronic level of the language).

Милош Ковачевић
Београд

О ЈЕДНОЈ СПЕЦИФИЧНОЈ СИНТАКСИЧКО- -СЕМАНТИЧКОЈ УПОТРЕБИ ЛЕКСЕМЕ *ТО*

*У раду се, с једне стране, анализира анафорска употреба неутрумског облика лексеме **то** у функцији субјекта идентификационих реченица (шпшп: **То** је мој праг) и, с друге стране, у функцији деиктичке паршикуле, дакле нереченичног члана, у изјавним и уишним реченицама шпшп: **То** неко долази, односно: Шпшп се **то** догодило? Издвајају се и оишују семантичке сродности између шпшп две врше употребе лексеме **то**, али и бишне разлике у њиховом прамаишном сшпшп, јер је у идентификационим реченицама лексема **то** увијек ишпшп замјеница у функцији субјекта, док је у реченицама шпшп **То** неко долази и Шпшп се **то** догодило? лексема **то** деиктичка паршикула, иа самим шпшп и без функције било које реченичног члана.*

1. У оквиру показних замјеница издвајају се по неколико иманентних карактеристика именичке замјенице у неутруму једнине, од којих је употребно далеко најфреквентнија замјеница *то*. Њихова се специфичност најприје огледа у томе што у оквиру копулативних конструкција не конгруирају с именицама у предикативу ни у роду ни у броју, што самоочигледно потврђују сљедећи примјери:

(1) Био је *то* Лазар. (Д. Ненадић, 74); *То* је Карађорђева звезда. (М. Витезовић, 115); *То* је Народно позориште. (Р. Бојичић, 213); *То* нису људи, већ ђаволи (Ј. Радуловић, 167); Но биле су *то* само светлцаве крпице и шарено перје. (Д. Ненадић, 55) и сл.

Реченице овога типа најбоље је звати *идентификационим реченицама*, „будући да оне представљају језички пандан математичкој једначини ($x=A$)“ (И. Клајн 2000, 79). Диференција специфика идентификационих реченица не почива на семантичким него на обличким критеријумима. Јер, „услов да показна заменица остане у средњем роду једнине, без конкорданције, јесте присуство, у истој простој реченици, глагола 'бити' и именичке синтагме“ (Клајн 2000, 80). У идентификационим реченицама копулативни глагол конгруенцију успоставља не с показном замјеницом¹ него са именицом, односно

¹ Овде издвајамо само примјере са замјеницом *ТО* као најфреквентнијом у употреби, али сви резултати анализе важе и за идентификационе реченице са именички употријебљеним замјеницама средњег рода ОВО и ОНО, нпр.: *Ово је мој иријашељ; Оно је моја кућа; Ово су моје књије; Оно су њихови аутомобили.*

именичком синтагмом (уп.: *Био је то Лазар; То је Карађорђева звезда; То нису људи*; и сл.). Ове реченице тако противурјече универзалном правилу о слагању субјекта и предиката, тако да је то и било повод научној несагласности у погледу одређења функционалне вриједности њених компонената, а наимае: шта је субјекат а шта предикат у оваквим реченицама?

1.1. На први поглед рјешење је готово самоочигледно: именица или именичка синтаagma – будући да с њом конгруира копулативни глагол – јесте субјекат, а показна замјеница именски дио предиката. Управо тако субјекатски и предикатски дио у овим реченицама одређује Д. Рагуж (1997, 325–326), дајући статус безизузетног правила мишљењу да је у копулативној конструкцији састављеној од показне замјенице и именице субјекат увијек именица, док показна замјеница има функцију предикатива (поткрепљујући то примјерима: *То је крух. То су крухови. Оно су књије.*). Готово да се данас у изузетке могу сврстати присталице оваквога мишљења. Неупоредиво су бројнији они који сматрају да функцију субјеката у идентификационим реченицама има показна замјеница, док именица има функцију предикатива. У подлози таквога рјешења стоји више аргумената. Тако И. Клајн (2000, 82–83) као најбитнија а неспорна наводи три аргумента: а) изоморфност њихове логичке и синтаксичке структуре, тј. еквивалентност тематско-ремаатске са субјекатско-предикатском структуром ових реченица, б) употреба ових реченица с истим редом ријечи и у енглеском и у француском језику, „где именичка синтаagma испред глагола тешко може бити ишта друго до субјекат“, и в) „хомореферентност“ и аналошки изведена функционална еквивалентност ових и реченица с личним замјеницама у позицији субјекта (уп. *Он је снажан. – Он је снажан човек. – То је снажан човек. – То је Херкул.*).

1.1.1. Али чини се да најексплицитнији критеријум субјекатској функцији показне замјенице пружа њено „функционално“ генеративно поријекло. А оно је апозитивно. Доведемо ли, наимае, у контактну позицију показну замјеницу с њеним номиналним антецедентом, добићемо структуре с апозицијском функцијом показне замјенице, што недвосмислено потврђују следећи примјери:

(1а) *Београђанин, то је мој човек* (Р. Бојичић, 127); *Чишвава њоезија, то је штуро* и досадно гомилање стихова (М. Стевановић 1991, 27; Т. Ујевић); *Два језика, то су два света* (М. Стевановић 1991, 27; И. Секулић); *Та покојна Малчика, то је била једна од загонетних жена покојног Коврана* (М. Стевановић 1991, 27; М. Крлежа); *Њихов праг, то је у ствари једна тесна и дубока раселина* (Р. Симић, Ј. Јовановић 2002, 310; И. Андрић); *Њени уздаси и мушно, мукло јечање, то је гњечење главе* (Р. Симић, Ј. Јовановић 2002, 310; Д. Тосић); *Срећа, то је ипак само једна фикција* (Р. Симић, Ј. Јовановић 2002, 310; Ј. Дучић); и сл.

У наведеним је реченицама показна замјеница „нека врста апозиције субјекта“ (М. Стевановић 1991, 28; Р. Симић, Ј. Јовановић 2002, 310). Будући да је апозиција нужно функционо подударна са својим управним чланом (јер апозиција и јест редупликација синтаксичке функције), јасно је да у наведеним примјерима показна замјеница може имати само функцију субјекта. А ако ту функцију она има у интрафрастичким контактним синтагматским кон-

текстима, онда ту функцију аналогно има и у трансфрастичким контактним или дистактним контекстима с номиналним антецедентом:

(16) Волим *Београд*, *џо* је мој град. (Глас јавности, 1294, 17. 4. 2002, 20); А што се, пак, поређења тиче, опет си био неправедан према *овцама и кравама*. *То* су безазлена, добродушна створења. (Ј. Вујиновић, 61); Претворио сам се у *човека који моли*, а *џо* је последње биће на земљи. (М. Селимовић, 78); – Да ли је било размишљања о повратку у *Паризан*? – *То* је моја друга кућа. (Вечерње новости, 18. 8. 2005, 46); – Радивоје, *она зграда* тамо делује ми прилично театрално. – Па, наравно. *То* је Народно позориште. (Р. Бојичић, 213); *Шта је часи*? *То* је само једна утешна реч. (Д. Ненадић, 225); и сл.

1.1.2. Будући да се у свим случајевима намјесто показне замјенице *џо* могла поновити антецедентна именица или именичка синтагма, или пак употребити лична замјеница трећег лица², поставља се питање да ли је показна замјеница *џо* у позицији „упућивачког субјеката“ (М. Стевановић 1991, 26) семантички еквивалентна са супституентном именицом или личној замјеницом (уп.: *Београд/ Он/ То је мој град*). За показну замјеницу у оваковој употреби „која постоји у свим европским језицима осим италијанског (гдје се показна заменица обавезно слаже са именицом) и делимично енглеског (где имамо слагање само по броју) (И. Клајн 1985, 107) истраживачи констатују да има више прилошка него супстантивна (именичка или замјеничка) обиљежја (И. Клајн 1985, 107; 2000, 83; Д. Рагуж 1997, 326; Р. Симић, Ј. Јовановић 2002, 309). Функција замјенице овдје је „првенствено дииктичка: не да именује као именичка синтагма, па ни да упути (‘реферише’), као што чине личне заменице, него да усмери пажњу саговорника на одређени предмет, биће или догађај“ (И. Клајн 2000, 83). Зато је показивање замјеницом у идентификационим реченицама усмјерено прије неголи на предмет или биће на „одређени део простора“ (И. Клајн 1985, 107; 2000, 84), па због тога она и није осјетљива на опозицију рода, броја, живог и неживог. Из тога онда нужно проистиче да је нпр. реченици *То је мој град* примарно значење *Овдје је мој град*.

1.2. Антецедент показној замјеници не мора, међутим, бити само супстантивна лексема или синтагма као у претходним (1а/б) примјерима. Општепознато је да показна замјеница, осим номиналног, може имати и *пропозицијски антицедент*, тј. може – осим на садржај именских ријечи – упућивати и на садржај једне или више реченица (уп. М. Стевановић 1991, 26; П. Мразовић, З. Вукадиновић 1990, 647–648; И. Клајн 2000, 112–113; С. Кордић 2002, 87), као нпр.:

(2) а) Не осећам се кривим. *То* ми је олакшавајућа околност. (Политика, 31762, 7. 4. 2002, 16; Александар Баљак); Опет нас пописују. *То* је добар знак. (Политика, 31762, 7. 4. 2002, 16); Чуо је за вијест да су Србија и Црна Гора објавиле рат Турској. И *џо* га обесхрабрује. (Р. Братић, 58); Пискарим текстове! Десетине и стотине исписаних страна. Одштампаних и – бачених. *То* је судбина и овога написа. (Ј. Вујиновић, 113); Тинејџери не знају ни јаје да испрже. *То* важи за британске девојчице и дечаке. (Глас јавности, 1277, 28.

² Више примјера са таквом структуром апозитивне синтагме наводи М. Стевановић (1991: 27), од којих овдје за поткрепу преузимамо само два: *А мисао, мисао је њу оишше место од Библије до данас* (И. Секулић); *Алојз, он је вршњак с мојом Габријелом* (М. Крлежа).

2. 2002, 23); Овај брод се љуља. *То* је бар свима јасно. (Блиц, 1874, 28. 4. 2002, 6); Заклео сам му се на верност, *џо* је истина. (Д. Ненадић, 119); Он није Томи Ли, *џо* је сигурно. (Курир, 704, 19. 8. 2005, 17); Можда ћу се и вратити, а можда и нећу. *То* је у божијим рукама. (Д. Ненадић, 170); и сл.

б) Где их је уз рат крио и како их је одржао, *џо* само он зна. (Р. Братић, 96); Али можемо ли замислити град без људи? Понекад и *џо* пожелиш. (Ј. Вујиновић, 55); И да будемо начисто: да ли ти можеш без мене, *џо* не знам, али ја без тебе могу, сигурно. (М. Селимовић, 30); Људско дело не пропада, *џо* сам хтео да кажем. (Д. Ненадић, 109); и сл.

в) Ми смо до сада били посматрачи. *То* остајемо и даље. (Ј. Вујиновић, 73).

У свим наведеним примјерима замјеница *џо* као анафора „кондензује“ садржај једне или више претходећих јој реченица. Зато јој у овој употреби најбоље одговара термин профрастичка замјеница (И. Клајн 2000, 112–113). И у овој групи примјера има оних који репрезентују идентификационе реченице (као нпр. *То је добар знак*), што само показује да упућивачки субјекат у идентификационим реченицама нема искључиво номинални него може имати и пропозицијски антецедент. Али највећи број примјера из ове групе (2/в) не потпада под идентификационе реченице јер у својој структури или нема копулу, или нема именички предикатив. И, што је најбитније, показна замјеница у свим примјерима није нужно у функцији субјекта. Замјеница *џо*, у том синкретичком номинативно-акузативном облику, може имати или функцију субјекта (2а), или функцију објекта (2б) или пак функцију предикатива (2в)³. Али, као и у идентификационим реченицама, она је нужно реченични члан.

1.3. Уопштено речено, у свим досада наведеним примјерима анафорски употријебљена замјеница *џо*, без обзира да ли упућује на номинални или пропозицијски антецедент, има функцију неког реченичног члана: у идентификационим реченицама нужно субјекта, а у профрастичкој употреби или субјекта, или објекта, или пак предикатива. Из тога би се могао извести закључак, али погрешан, да анафорски употријебљена именичка замјеница *џо* увијек у реченици врши функцију неког реченичног члана.

2. Тачност таквог закључка оповргавају сљедећи примјери специфичне синтаксичко-семантичке употребе показне замјенице *џо*:

(3) Путешком иза окуке чује се жагор. *То* неко долази. (Б. Попић, 55); На спољним вратима се зачуше ударици звекира, затим се неко поче пењати степеницама и гласови испунише празан простор. *То* је долазио доктор. (Б. Ћосић, 87); Кад је авион надлетео варошицу, раздрагано смо махали и сви смо веровали: *џо* је дошао Клисарић, *џилош* и *леви бек Баска*, да баци мајци писмо у двориште (А. Исаковић, 6); Коњ зарза и одјурн право у окршај. Свима је било јасно да *џо* леши љући Лазар Сочица, разонећи проишвнике на све *стиране*. (Р. Братић, 58); Идеш и чујеш себе како идеш. *То* корача неко *груји*. (Ј. Вујиновић, 30); Колибица моја с часа на час одјекивала је кратким узвицима хајке, тела су се трзала каткад узнемирено, рука би замахивала те ударала песницом о тле – једанпут одјек. *То* су *џријашељи* настављали и у сну свој *занаш*. (АСАП, 336: Растко Петровић); Ваздух се ускомеша око нас, предмети су почињали да лебде, чак је и његова десна рука самостално

³ У бесприједлошкој или приједлошко-падежној зависној форми профрастичка замјеница може имати или функцију логичког субјекта, индиректног објекта, или пак неке адвербијалне одредбе, као нпр.: Бију нас а ми смо и *на џо*ме захвални (М. Селимовић, 30); Луд је зато што не мисли о себи, већ о другима. Треба ли *збој џо*а да умре? (М. Селимовић, 177); Код њих сваког помаже. Овдје *џо*а нема. И сл.

напустила плочу стола и подигла се испред наших изненађених очију – *џо се келнерица приближавала*. (АКППР, 13: Миливој Анђелковић); Партизан не може бити онако дроњав, промрљао је неко за галамом. *То се он нарочиџо угроњавио* како би нас боље удесио, додао је неки војник. (М. Булатовић, 42); Чујеш ли музику пред кишу – знај да *џо ђаво свира*. (Р. Братић, 27); Кад дијете иде натрашке – *џо ја ђаво води*. Или када се у сну трза и грчи – *џо се ђаволи с њим ирају*. (Р. Братић, 27), и сл.

У свим наведеним примјерима замјеница *џо* је анафорска профрастичка замјеница, јер упућује на пропозицијски антецедент изражен једном или са више претходећих јој реченица или клауза. За разлику од свих претходно анализираних примјера, у којима проказана замјеница нужно врши функцију неког реченичног члана, у овим (3) примјерима показној замјеници се не може приписати ниједна реченична функција: ни функција субјекта, ни функција предикатива, ни функција објекта, ни функција атрибута, ни функција адвербијалне одредбе. То се лако потврђује анализом било ког од наведених примјере. Тако је у првом од наведених примјера – *То неко долази* – предикат глагол „долази“, субјекат „неко“, док лексема „то“ не врши ниједну реченичну функцију. Исти је случај са лексемом „то“ и у свим осталим истакнутим реченицама. Па каква је онда њена улога у реченици чији је структурни дио?

2.1. Овај тип реченица у досадашњој србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури потврђују са два примјера, једним из језика Ива Андрића а другим из језика Милоша Црњанског – што су, успут буди речено, досада и једини из корпуса забиљежени примјери⁴ – Р. Симић и Ј. Јовановић (2002, 309): *У ноћима кад би Травник већ дубоко ушонуо у џаму, мојло се видеџи само на оба конзулаџа још џо један или два освешљена џрозора. То су двојица конзула бдила над својим харџијама* (И. Андрић, Травничка хроника); *Кроз џукоџину чамоџине, међуџим, џримеџи џанку свеџлосџи иџо је џродирала. То су џореле ваџре оних иџо су синоћ били џолеџи* (М. Црњански, Сеобе). У коментару датих примјера каже се само: „Реч *џо* ослоњена је на унутартекстовне околности (анафорички је повезана са претходним описом). *То* у новом циклусу тематизује ’осветљене прозоре’, односно ’танку светлост’, док је остатак реченице рематски експлициран, упућујући на ’бдење’ двојице конзула као узрок, или ’горење вагри’ као извор.“ У анализи се, дакле, структура ових реченица освјетљава само из перспективе актуелног реченичног рашчлањивања (комуникативне реченичне перспективе), па се замјеници „то“ приписује тематска, а преостатку реченице – рематска улога. И управо та тематско-ремаатска структура ових реченица најбољи је путоказ ка разрјешењу како семантичке тако и граматичке улоге замјенице „то“ у овим реченицама.

2.1.1. На комуникативном се плану, наиме, однос између тематског и рематског дијела реченице, тј. између садржаја „кондензованог“ замјеницом *џо* и преосталог дијела реченице (чију суштину чини субјекатско-предикатска веза, дакле: S+P) може представити као однос апозитивних чланова син-

⁴ Осим та два примјера, за овај тип реченице у литератури смо наишли на само још један, али исконструисан, примјер, који наводи И. Клајн (2000, 85): *Не илаџиџе се, џо мој мали браџи свира на виолини*.

тагме. Најприје по томе што су и анафоричка замјеница „то“ и преостатак реченице (који ћемо одсад обиљежавати као S+P) хомоденотативни (односно хомореферентни). И једно и друго упућују на исти денотат (референт) исказан пропозицијским антецедентом. Тако је нпр. у првој од наведених (3) реченици *То неко долази* и лексеми *ѿо* и субјекатско-предикатској вези *неко долази* референт пропозицијски антецедент *Пуѿиљком иза окуке чује се жайор*. Реченицом *То неко долази*, као и свим осталим наведеним које она репрезентује – исказује се дакле *хеѿерономна денотација (референција)*. Подударне у денотативном (референтном) значењу, компоненте „то“ и S+P нису, међутим, подударне и у сигнификативном (појмовном) значењу. У датим се реченицама, наиме, лексемом *ѿо* изражава глобална сигнификација⁵ а субјекатско-предикатском везом S+P аналитичка сигнификација. Друкчије речено, говорник лексемом *ѿо* анафорски упућује на постојање и присуство нерашчлањеног и не(с)познатог денотата, док субјекатско-предикатском везом он тај исти денотат „преименује“, рашчлањује, преводећи га из стања не(с)познатости у стање (с)познатости. На референтни пропозицијски садржај тако се у наведеним реченицама двапут упућује – једном глобално анафорском лексемом „то“, а други пут аналитички (рашчлањено) субјекатско-предикатском везом. Будући хомоденотативне (хомореферентне) наведене компоненте реченице су нужно у некој врсти семантичког апозицијског односа. Али не и синтаксичког апозитивног односа, јер апозицијска конструкција представља контактну редупликацију хомореферентних и хомофункционалних јединица. Лексема „то“ и S+P јесу хомореферентне, али нису хомофункционалне јединице. Друкчије речено, оне јесу у апозицијском односу на семантичком, али не и на синтаксичком (конструкционом) плану.

2.1.2. Семантички су ове (3) конструкције врло сродне са идентификационим реченицама. Најприје по томе што је и у идентификационим реченицама отјелотворен апозитивни однос између упућивачког (замјеничког) субјекта и предикатива: упућивачки субјект и предикатив имају исту референцију. Они су хомореферентни (хомоденотативни), с тим да се замјеницом исказује глобални, а предикативом преформулаторски (идентификациони) денотат, тако да је „разлика између субјекта и именског дела предиката овде ослабљена, сведена на минимум“ (И. Клајн 2000:83). Тако су на неки начин идентификационе реченице са овим које овдје анализирамо (3) семантички изоморфне. То се најбоље уочава при претворби (трансформу) ових (3) реченица у форме зависнослужених идентификационих реченица. Таква претворба подразумијева да се између тематског и рематског дијела реченице уведе (семи)копулативни глагол, уз који лексема *ѿо* постаје субјекат а субјекатско-предикатска веза добија функцију предикатива израженог предикативном реченицом (о предикативној реченици в. у К. Милошевић 1974, 37–45), као нпр.: *То долази докѿор* → *То је/ То значи да долази докѿор*. Преобразба у предикативну реченицу у потпуности освјетљава семантичку

⁵ „Глобализација је промењена перспектива денотације: уместо појединости описа у први план иступа целина“ – Р. Симић, Ј. Јовановић (2002, 617).

структуру наведеног типа реченица. Али и семантички статус саме лексема *џо*. Семантички је она аналогна замјеници *џо* у функцији упућивачког субјекта у идентификационим реченицама. А за ту смо замјеницу већ рекли да у идентификационим реченицама има више прилошки неголи замјенички карактер, да по правилу само деиктички усмјерава пажњу саговорника на одређени предмет, биће или догађај. Тај прилошки карактер лексема „то“ чини се да је још наглашенији у овим (3) реченицама. У њима се, наиме, увијек подразумејева да говорник зна да се у близини одиграва неки догађај, али он, у први мах, не зна *какав је*, односно *шта је* тај догађај. И то своје „незнање“ он изражава упућивањем на постојање датог догађаја на одређеном мјесту. На тај начин се лексемом *џо* више упућује на простор догађања неголи на сам догађај. Тако реченица *То иде докџор* заправо значи *Овдје се дешава: иде докџор*. Лексема *џо* у таквој је употреби сачувала своје прилошко исходиште, јер су „замјеничке ријечи и постале од пунозначних ријечи које у основи изражавају просторну оријентацију“ (К. Е. Майтинская 1969:54). А тај прилошки мјесни карактер лексема „то“ у овим (3), али и у идентификационим (И. Клајн 2000, 84), реченицама види се по њеном врло блиском, ако не и подударном значењу с презентативом *ево*. Тако је нпр. реченици *То иде докџор* семантички готово еквивалентна реченица *Ево иде докџор*. Једна од функција предикатива *ево*, *еџо*, *ено* јесте да „скрећу пажњу на неку ситуацију (сцену, процес, стање). Притом не управља падежом него стоји на почетку независне реченице“ (С. Кордић 2002, 118)⁶, баш као и лексема *џо* у овом типу реченица. Као што у наведеном типу реченица презентативи немају функцију ниједног реченичног члана, тако без реченичне функције остаје и семантички им еквивалентна лексема *џо*. Она у овом типу реченица, попут презентатива, врши функцију „псеудоприлога“ или партикуле. А једна од темељних карактеристика партикула управо је та да не могу бити реченични чланови.

2.1.3. Из свега наведеног није тешко закључити да лексема „то“ у разматраним (3) реченицама типа *То иде докџор* и није замјеница, него *деиктичка партикула*, па због тога и не врши службу ниједног реченичног члана.

2.2. Све наведене реченице са лексемом *џо* у функцији деиктичке партикуле јесу обавјештајне (изјавне) реченице. То, међутим не значи да се *џо* као реченични „нечлан“ јавља само у обавјештајним реченицама. У литератури је, наиме, већ констатовано да се у једном типу упитних реченица лексема *џо* „више не може описати као замјеница, него као честица“ (С. Кордић 2002, 81). Ријеч је о у српском језику врло фреквентном типу упитних реченица, које репрезентују следећи примјери:

(4) Шта се *џо* десило? (М. Селимовић, 53); Шта се *џо* с њим догађа? (Д. Ненадић, 31); Шта си *џо* малоприје рекао тако необично? (М. Селимовић, 61); Кога *џо* Шехага

⁶ Овај тип значења презентатива С. Кордић (2002:118) поткрепљује примјером: “– Па не знам...само да питам маму. (Мама, кол’ко има сати?) *Ево* каже мама око пола три...” А такво значење презентатива имају и у следећим примјерима из нашег корпуса: *Ево* и овај сељак из Сурчина је сад одлучио да се исповеди и покаје. (Вечерње новости, 21. 8. 2005, 2); *Ево!* И сад лепо видим оца и мајку. (Р. Симић, Ј. Јовановић 2002, 112; Добрица Ћосић).

позива? (М. Селимовић, 164); Гдје си *џо* био? (М. Селимовић, 241); О коме *џо* говориш? (М. Селимовић, 219); Мајко, ко се *џо* жени и вјенчава? (Ј. Радуловић, 122); Какве сад *џо* може имати везе? (Ј. Вујиновић, 112); Добро, бре, матори, је л се ти *џо* шалиш са мном? (Ј. Вујиновић, 113); Гдје је *џо* гужва? (М. Булатовић, 70); Какав си ти *џо* чамција, без луле? (А. Исаковић, 30); Како *џо* изгледаш? (А. Исаковић, 62); Да ли он *џо* исмејава челника или нешто друго и паметније хоће да каже? (Д. Ненадић, 23); Чије *џо* сточне фарме личе на спаваће собе за људе? (Глас јавности, 1269, 20. 2. 2002, 17); Да ли је *џо* светковина само верника? (Блиц, 2147, 2.2.2003, 6); Како се *џо* Земља окреће око Сунца, ако је већ онако како пише у њиховим књигама? (Ј. Вујиновић, 162); Па колико ви *џо* имате година? (Вечерње новости, 10. 8. 2005, 48); Како *џо* да нико није крив за „шећерну аферу“? (Курир, 521, 15–16. 1. 2005, 5); Какав си ти то човек? (Ј. Вујиновић, 119); Шта сте направили од Србије? Каков је *џо* систем у којем смо ми грађани сувишни? Каква је *џо* земља у којој се добро живи само на телевизији, на уличним плакатима и у статистици? Каква је *џо* економија којој нису потребни радници? Каква је *џо* демократија којој нису потребни устав ни парламент? Како је *џо* друштво којем не требају слободни медији? На крају, каква је *џо* будућност којој не требају наша деца? (Блиц, 1923, 20. 6. 2002, 2); и сл.

У свим наведеним (4) реченицама лексема *џо* питање нужно укључује у ситуациони контекст, укидајући му статус инхоативног дијела текста. Само присуство лексеме *џо* указује на неку врсту реактивног карактера датог питања. Оно што овакве упитне (4) повезује са претходно анализираним (3) обавјештајним реченицама јесте анафорски карактер лексеме *џо* (јер она упућује на по правилу пропозицијски антецедент) као и немогућност одређења њихове реченичне функције. Има истраживача, попут И. Клајна (2000, 85–86), који ни семантички не диференцирају употребу лексеме *џо* као реченичног нечлана у изјавним и упитним реченицама. Те су употребе, међутим, прагмасемантички доста различите.

2.2.1. У србистичкој, односно сербокроатистичкој литератури на овакву употребу лексеме *џо* најприје се скреће пажња у Рјечнику ЈАЗУ (1962–1966, 1), гдје се такво *џо* сматра „појачивачем питања“. И Д. Рагуж (1997: 365) сматра да *џо* (*ово, оно*) као „опћа показна ријеч (деикса)“ служи „за наглашавање питања која циљају на нешто што се види или што се има отприје на уму.“ С. Кордић (2002, 81) лексему *џо* у оваквој употреби – уз констатацију да руска литература описује еквивалентну употребу лексеме *џо* – сматра „честицом за појачавање питања“. И. Клајн (2000, 86) констатује да лексема „то“ у овом типу упитних реченица „не обавља ниједну од нормалних супстантивних функција, него је ’псеудоприлог’, чисти деиктик“, а без експлицитног навођења деиктика *џо* упитна реченица „личила би на теоријско питање из физике, док је деиктик везује за тренутак и место комуникације“⁷. Овакво „то“ – по мишљењу М. Ивић (2000, 122) – „има врло широку примену у разговорном језику зато што ономе ко говори згодно долази да помоћу њега другим учесницима комуникације јасно стави до знања, између осталог, и то да кад, ето, поставља питање оно није начелног карактера него се односи на нешто што је *управо џо!* *шренујка чињеничко сџање*.“

⁷ Да је просторна деиктичност једна од најбитнијих компоненти овако употријебљене лексеме „то“ најбоље се види по томе што су наведеним значењски врло блиски примјери с деиктичком лексемом *џу* у упитној реченици, као нпр.: *Шџа је џу* [→ *џо*] *добро за моју девојку или жену у џом смислу?* (Српски Национал, 25. 8. 2005, 8); *Шџа је џу* [→ *џо*] *смјешино?* И сл.

Као што се види, готово да постоји сагласност у мишљењу да се лексемом „то“ у овом типу реченица наглашава происхођење упитног садржаја из догађаја презентативног карактера, тј. догађаја који актуелизује садржај питања управо у тренутку његовог постављања. Због тога је, осим *презентативної карактера* садржаја самог питања, употребом лексема „то“ увијек имплициран и емоционални однос *заинтересованости* па и *невјерице* говорника према садржајној подлози питања⁸. Постојање тих емоционалних компоненти значења такође је један од несумњивих показатеља да у оваквој употреби лексема „то“ није замјеница, него „псеудоприлог“ или партикула.

2.3. Због свега наведеног лексему *то* у оваквој (4) употреби у упитној реченици, попут њој блиске употребе у изјавној (3) реченици, најбоље је ако не и једино критеријално исправно, одређивати не као показну замјеницу, него као деиктичку партикулу⁹.

Кључне ријечи: показна замјеница, номинални и пропозицијски антецедент, идентификациона реченица, апозитивна структура, деиктичка партикула.

Извори

- АКППР** – *Антологија крајике њриче „Просвјетној рага“*, приредио Мироје Вуковић, Просвјетни рад, Подгорица, 1999.
- АСАП** – *Антологија српске авангардне њриповејке (1920–1930)*, приредио Гојко Тешић, Братство-јединство, Нови Сад, 1989.
- Блиц** – *Блиц*, дневне новине из Београда.
- Р. Бојичић** – Радивоје Бојичић, *На ушћу двеју река исход Авале*, Дерета, Београд, 2004.
- Р. Братић** – Радослав Братић, *Сѝрах од звона*, БИГЗ, Београд, 2000.
- М. Булатовић** – Миодраг Булатовић, *Ђаволи долазе*, БИГЗ, Београд, 1991.
- Вечерње новости** – *Вечерње новости*, дневне новине из Београда.

⁸ Тај емоционални однос *заинтересованости* и експлицитно је наглашен кад се уз деиктичко „то“ у питању наведе и „емфатички индикатор“ *ли*, као нпр.: „*Која ли то жалити?*“ рече Обрен заједљиво (Р. Братић, 50); *Чија ли је то крв била?* (Ј. Вујиновић, 222); Слушају земљоделци и чуде се – *на којем ли то језику дечак џовори?* (Ј. Вујановић, 150).

⁹ То не значи да у функцији деиктичке партикуле у упитним реченицама не може бити као синонимна лексеми *то* употријебљена и лексема *ово*, као нпр.: *Колики ти ово нос има син?* (Ј. Радуловић, 88–89); *Гдје сам ја ово?* (М. Булатовић, 243), само што је оваква употреба лексема „ово“ неупоредиво рјеђа од употребе лексема „то“. И лексема „оно“, како је већ у литератури констатовано (Д. Рагуж 1997, 365; И. Клајн 2000, 86; С. Кордић 2000: 81), може имати функцију деиктичке партикуле, али тада она служи као *Deixis am Phantasma*, упућујући на нешто у сјећању говорника, саговорника или обојице: *Који сам ја оно л(ц)јек узимао њрошлој м(ј)есеца?* (И. Клајн 2000, 86; С. Кордић 2002, 81); *Што је оно он шеби рекао?* (Д. Рагуж 1997, 365).

- Ј. Вујиновић** – Јанко Вујиновић, *Паника у универзитету*, Дерета, Београд, 2000.
- Глас јавности** – *Глас јавности*, дневне новине из Београда.
- А. Исаковић** – Антоније Исаковић, *Велика деца*, Просвета, Београд, 1963.
- Курир** – *Курир*, дневне новине из Београда.
- Д. Ненадић** – Добрило Ненадић, *Роман о Обилићу*, Народна књига, Београд, 1990.
- Политика** – *Политика*, дневне новине из Београда.
- Ј. Радуловић** – *Најлепше приповејке Јована Радуловића*, избор и предговор Душан Иванић, Просвета, Београд, 2001.
- М. Селимовић** – Меша Селимовић, *Тврђава*, Кантакузин, Крагујевац, 1998.
- Б. Ћопић** – Бранко Ћопић, *Приповејке*, Српска књижевност у 100 књига, књ. 85, Матица српска, Нови Сад, СКЗ, Београд, 1964.
- Б. Ћосић** – Бранимир Ћосић, *Врзино коло*, БИГЗ, Београд, 1973.

Литература

- Н. Beličkova, Н. Uhlrova 1996:** Helena Beličkova, Ludmila Uhlrova, *Slovenska veta*, Praha: Euroslavica
- М. Ivić 1999:** Milka Ivić, *O signalizovanju značenjske razlike DE RE / DE DICTO*, u: Lingvistički ogleđi, tri, Beograd: Čigoja štampa, XX vek, 119–122.
- И. Клајн 1985:** Ivan Klajn, *O funkciji i privodi zamenica*, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, Biblioteka južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 7.
- И. Клајн 2000:** Иван Клајн, *Лингвистичке студије*, Београд: Партедон
- С. Kordić 2002:** Snježana Kordić, *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
- К. Е. Майтинская 1969:** К. Е. Майтинская, *Местоимения в языках разных систем*, Москва: Наука
- К. Milošević 1974:** Ksenija Milošević, *Takozvana predikatska zavisna rečenica (funkcionalne i formalne karakteristike)*, Književni jezik, III/3–4, Sarajevo, 37–45.
- Р. Mrazović, З. Vukadinović 1990:** Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest
- Д. Raguž 1997:** Dragutin Raguž, *Praktična hrvatska gramatika*, Zagreb: Medicinska naklada
- Рјечник ЈАЗУ:** *Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ*, том. 18, 1962–1966.
- Р. Симић, Ј. Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса I-II*, Београд, Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен
- М. Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, Београд: Научна књига

Miloš Kovačević

ON A SPECIFIC THE SYNTACTICO-SEMANTIC USAGE OF THE LEXEME „TO“

Resume

The main purpose of the paper is an analysis of one declarative and one interrogative clause type in which an anaphorically used lexeme „to“ (it, here or that in English) cannot be ascribed to the function of any sentence part, e. g.: „*To dolazi doktor*“ (Here comes the doctor) or „*Šta se to događa?*“ (What is that happening?). Comparing these sentences to identifying sentences of the type „*To je moj grad*“ (That is my city), the author concludes that both types are based on the appositive semantic structure. The lexeme „to“ constitutes thematic part of a sentence pointing to the global deictic reference, whereas the remnant of the sentence functioning as rheme presents identifying analytical reference. The difference between these two applications of the lexeme „to“ has to do with morpho-syntactic status of these lexemes: namely, when it comes to identifying sentences lexeme „to“ is demonstrative pronoun functioning as a subject, whereas in the sentences like „*To dolazi doktor*“ (Here comes the doctor), and „*Šta se to događa?*“ (What is that happening?) the lexeme „to“ acts as deictic particle, and *ipso facto* lacking the function of any sentence part.

Јелена Јовановић
Београд

РЕЧ КАО СИНТАКСИЧКА ЈЕДИНИЦА

У раду се утврђује да су реч и исказна форма дубоко корелациони лингвистички феномени, – и да се синтакса реченице не може суштински друкчије посматрати него као структура у којој функционишу речи употребљене ради утврђивања постојања дефиниција.

1. Уводне напомене

1. О многим питањима у савременој лингвистици – како примећује Р. Симић (2000: 9) – нема усаглашеног мишљења. То се односи чак и на гласовни склоп, на природу слога, облике речи итд., а посебно на сложеније структуре: творбене и синтаксичке. Нама се чини да је од свих лингвистичких јединица ипак најтеже одредљива р е ч – и када се ради о њеној унутрашњој суштини, а и када су у питању њене функције.

1.1. По мишљењу Е. Сапира (1992: 16) – реч „није могуће дефинисати“, јер она „може бити било шта, од изражавања појединачног концепта – конкретног, апстрактног или искључиво релацијског (као of 'од', by 'уз, помоћу, по', and 'и') до изражавања потпуне мисли. У другом случају реч одговара реченици, као у лат. dico 'кажем'...“. У интерпретацији В. Виноградова (1972: 14) – реч је „кристализација реченице или неког одломка реченице“. Сапир опомиње „да не чинимо грешку поистовећивања језика са његовим речником“, но морамо ипак приметити да су речи у неком смислу права основа језика јер се у њима сустиче – и из њих проистиче – 'било шта', или боље рећи много шта у језику: од 'изражавања појединачног концепта', до 'изражавања потпуне мисли' – тј. од простих назива до Белићевих 'потпуних исказа' (в. даље).

1.2. Покушаћемо у овом раду да се делимично приближимо овоме другом – да предложимо неке путеве приступа синтаксичким својствима речи. Али најпре да видимо шта се у лингвистичкој литератури мисли о овим проблемима.

2. Појам речи тешко је дефинисати – констатује Р. Симеон (1969: s. v. 'ријеч') – „не само због различитости мишљења о томе, што она јест, већ и због различитих значења у којима се тај назив употребљава“.

2.1. Он може значити, односно бити – набраја овај аутор: – „јединица говора; говор, језик; реченица; заповијед, налог, одлука, мишљење; обећање; право, допуштање; књижевно дјело у облику говорничког говора; глагол, нарјечје или дијалекат итд. ...Неки је дефинирају као психолошку или физиолошку појаву; као гласовни симбол или знак за изражавање предоцбе или појма, који се манифестира изговором у казиваоца, а чујењем и казиваоца и у слушаоца“. Овако дуга листа својстава којима се оперише у термилошкој дефиницији говори по себи не толико о сложености значења појма речи, колико о немоћи науке да та значења сведе у неке оквири и преточи их у просто и непротивречно одређење, бар речи као лексичке јединице (што нас овде и занима).

2.2. „Притом она може изазвати и појединачни појам – наставља Симеон, – конкретни или апстрактни, и опћенити појам односа, и довршену мисао.

2.2.1. Но један се појам може изразити не само ријечју, већ и скупом ријечи, и реченицом. Неки је стога сматрају језичком илузијом (Бали, у првом реду), појавом која је умјетно издвојена из говорног тока. По Балију ријеч може бити: израз јединице мисли, тј. појма; графичка јединица, која обухваћа два појма: *suillerée* = пуна жлица; део појмовне јединице, када психолошка јединица прелази границе графичке јединице, тј. када се појам изражава помоћу више ријечи... Као јединица језика, ријеч се налази на средини између морфема као нижих јединица и реченице као виших. Она се минимално може састојати од једног морфема, а максимално може постати реченица“.

2.2.2. Оваква дефиниција какву даје Симеон у закључку прегледа разноврсних аспеката из којих се реч може посматрати – сводљивих у најмање три сфере испољавања њених особина: структурне, семантичке и синтаксичке – у ствари је одустајање од директног увида у те особине, и замена тога приступа вањским: одређењем места речи у систему лингвистичких јединица, чиме се имплицитно оцртава круг аргумената помоћу којих се може оквалификовати.

3. Са становишта општег погледа на синтаксички систем српскохрватског књижевног језика (Станојчић–Поповић–Мицић: 1989: 191–192) – Ј. Поповић утврђује реч као једну од синтаксичких јединица. Аутор најпре констатује да речи могу бити *йуне* (именичке, придевске, прилошке и глаголске) и *йомоћне* (предлози, везници и речце), а затим – одричући им комуникативну функцију (обавештење, питање, заповест итд., који се изричу – по њему – независним реченицама), – расправља о њиховој конституентској функцији (субјекат, предикат, објекат, атрибут итд), коју могу испуњавати само пуне речи (саме или с помоћним речима). Са позиције језичких обележја, аутор расправља о њиховим граматичким облицима, о помоћним речима, посебно, – и о њиховом распореду.

2. Реч и реченица – синтаксичка хијерархија и(ли) синтаксичко 'претакање'

1. Дакле, није необично што дефиниције речи варирају, што је она истовремено и „најмања значењска јединица говора и језика“ (Ullmann 1957), и „минимум слободне форме“ (Bloomfield 1970: 161), и „најмања говорна јединица која може стајати као комплетни исказ“ (Palmer 1930). Итд. Али „ријеч се обично схваћа – подсећа Симеон (1969: s. v. 'ријеч') – као фонетичка, семантичка и синтаксна јединица“ – истовремено.

2. Схвативши Блумфилдову дефиницију по којој је исказ „минимална слободна форма“ (Bloomfield 1970: 174–175) само као методолошку инструкцију за анализу, ми смо једном ранијом приликом закључили (Симић–Јовановић 2002: 30–35) да је минимална јединица која се добија применом таквог аналитичког поступка – заправо реч: наиме, речи су осамостаљиве, и употребљиве у функцији минималног исказа.

2.1. Стога је реч прелиминарно одредљива као минимални исказ. – Али нису сви лексички елементи исказа осамостаљиви по овом начелу самосталне употребе. Јединице које није могуће употребити у функцији минималног исказа, а преостају издвајањем оних првих при анализи сложених исказних форми (Симић 1978: 17–23), опет су речи. Може се стога утврдити: *реч је јединица у начелу способна за обављање функције минималног исказа*.

2.2. По том начелу анализе, у речи се остварује сусрет лексичких и исказних форми, па се она мора сматрати бивалентном: са становишта лексице и граматике у ужем смислу речи оне се посматра као јединица способна да упути на одређено значење, с тим што у различитим условима употребе може ту своју способност остваривати варирајући свој облик; са гледишта пак синтаксе њој се мора признати способност упућивања на дати исечак стварности о којем се води разговор, на денотат, како се у лингвистици уобичајило рећи. У тој светлости посматрана реч се с правом може сматрати основном језика: темељном јединицом језика и говора.

3. И А. Белић (1958: 5) речи приписује фундаментални значај и улогу базичне јединице у језику: „Реч је – по њему дакле – основно и главно у језику“.

4. Може се закључити да су реч и исказна форма – а то је у мање прецизном одређењу појмова исто што и реч и реченица – дубоко кореспондентни лингвистички феномени. И не може се синтакса реченице суштински друкчије посматрати него као структура у којој функционишу речи употребљене ради утврђивања постојања денотата; – разуме се да та структура мора одговарати синтакси виртуелних структура система јединица, у којем су похрањена њихова дистинктивна обележја.

4.1. Уосталом, око реченице владају многе недоумице у науци, исто као и око речи (Симић–Јовановић 2002: 30–35). Де Сосир (1969: 127–128) нпр. помишља такође да појам реченице изведе из појма речи, „јер – пита се он, – шта је једна реченица ако не комбинација речи, и шта би било непосред-

није схватљиво од речи?“ – Та га солуција не привлачи пошто зна „да је било много препирки око природе речи“. И поред свега, он је принуђен да пође од речи јер не види никакав други почетак у анализи језика: „Како не можемо конкретно ухватити – пише он (Белић 1958: 136) о томе – [никакве друге] конкретне ентитете или јединице језика, ми ћемо оперисати речима. Иако не покривају сасвим тачно дефиницију [основне] лингвистичке јединице, речи нам бар дају приближну идеју тих јединица, идеју која има ту предност [функционалну, теоријску] да је конкретна“.

4.2. Полазећи од Белићевих (1958: 96) и Де Сосирових (1969: 19–21) схватања о синтагматици као основи синтаксичке структуре и реченици као посебној, заправо не хијерархијски вишој већ квалитативно друкчијој форми линеарног уланчавања језичких јединица, – Р. Симић (2000: 21) даје ново теоријско осветљење речи у односу на поменуте структуре. „Реченица је системска појава као и синтагма, али системска појава другог типа него синтагма. Лексичка грађа у ствари алтернативно попуњава различите структурне схеме: од ње на једној страни настаје синтагма *добри Бој*, а на другој реченица *Бој је добар...* Прва настаје спојем системских, боље лексичких значења речи, док друга додатно у себе укључује и ’чињенице’ које су предмет споразумевања, излажући их адресату управо као предмет ’споразумевања’“.

5. Сада можемо повући јаснију границу између речи и реченице. Реч је граматичка форма, уобличена с обзиром на перспективу исказивања лексичког значења, док је специфичност реченице у томе што се тиче само једне од тих перспектива – односа исказаног према реалности. Она се може тицати и синтагматике, тј. начина повезивања речи у вишечлане конструкције, али реченица посматрана као синтагматска структура не повезује које било речи, већ субјекат и предикат – речи са специјалним статусом у говору од којих синтагматска веза добија такође специфичну природу – реченичну. „Ово је значајно сазнање – наглашава Р. Симић (2000: 21) – које нас присиљава да раздвојимо два типа појмова и термина, који се тичу и саме речи и два плана истраживања њеног: једно је план л е к с и ч к и, на ком се прати реч и њене особине, састав, унутрашња структура итд.; а друго је ф у н к ц и о н а л н и план: на њему се стеру ’схеме’, структурне матрице са отвореним позицијама што их попуњавају речи укључене у матрице“.

5.1. Ако синтагми као системској јединици лексичког плана одговара реченица као ’веза појмова’ (и речи које их означавају), шта онда на ’реченичном плану’ одговара појединачној речи? Постоји ли, наиме, једночлана констатација? И шта је то?

5.1.1. Белићев став о ’вези појмова’ као примарном услову постојања реченице, за разлику од синтагме – није прихватљив. Да би доказао свој став, Белић узима у анализу „два-три примера за које нико неће тврдити да не претстављају најпростије реченичне типове“: – *Сунце сија. – Грми. – Так је добар. – Вајра!* „У свим поменутим примерима – гласи Белићев коментар – имамо *йоййун исказ*; увек потпуно изношење неке мисли, суда, констатовања и сличног, без обзира да ли је за то употребљена једна реч или више. У свима примерима видимо везу појмова“.

5.1.2. Ако у примерима утврдимо само оно што они објављују, онда ће нам пасти у очи да у првом и трећем заиста фигурирају 'представа' и 'њена особина', изречене пунозначним речима 'сунце' и 'сијати', или 'ђак' и 'добар'; и да оно што се о њима износи вреди за неко време; ово је време објављено или истом речју којом и особина ('сија'), или другом неком ('је'); структура је у сваком случају синтагматска – јер садржи 'везу' субјекта и предиката. У другом примеру 'грмљавина' стварно 'бива у времену', али се не приписује ничему као особина, нити се њој приписује нека особина на начин на који се то дешава у првом или трећем примеру. У четвртном примеру изостаје и објава времена, него се само назива ватра, и оставља се примаоцу да из контекста одгонетне све остало.

5.1.3. На основу тога принуђени смо да утврдимо приличну разноврсност наведених примера по особинама и саставу. Што се тиче карактера: ако су једни од наведених примера синтагме, други то не могу бити. Кад је реч о саставу: ако су једни од њих 'потпуни искази' – нема сумње да су други, са истога гледишта посматрани – непотпуни. За сада нам је јасно да је 'опис' обавезно вишечланог састава, а 'тврдња' и 'констатација' не морају бити (Остин 1994: 13). Постоји, дакле, вишечлана констатација у чијој је основици опис већег броја чињеница; и постоји констатација о појединачној чињеници названој једном речју, једночлана.

5.2. Из ових интерпретација излази да поред 'реченице' и 'потпуног исказа' – који се, условно, могу подвести под исти појам, постоји и 'непотпуни исказ' – као нешто што постоји у говору као јединица споразумевања, али што није реченица.

5.2.1. Ако се позовемо на Мартинеове 'минималне исказе' (1973: 73–74), тј. монеме, – онда их морамо сматрати речима. Минимални исказ је појединачна реч засебно употребљена у било ком типу споразумевања. У том смислу Р. Симић закључује (2000: 27) „да оно што Белић назива реченицом (или исказом) у крајњој линији чине речи са својим садржајем изречене у неком контексту у којем упућују да нешто бива или постоји у том контексту (или у неком другом времену, и на другом месту), или на то не упућују саме већ ми то препознајемо као факат. У случају да је остварена ова 'упућивачка' функција речи, повероваћемо да је она праћена, или бар у начелу може бити праћена неким формалним показатељима функције – наставцима или сл. Даља констатација која одавде следи јесте да је минимална структура овога реда заправо – р е ч: сама или удружена са другим речима у вишечлану структуру – с и н т а г м у. На крају, постоје бар две јединице овога реда: исказ ('непотпун', 'окрњен') и р е ч е н и ц а ('потпун', 'нормалан исказ')“.

5.2.2. Разматрајући реч као синтаксичку јединицу несумњиво се суочавамо са проблемом статуса реченичне структуре у односу на одговарајућу нереченичну: да ли предикативношћу реч или синтагма добијају нека додатна, посебна структурна својства, или су без остатка сводљиве на одговарајућу непредикативну форму; наравно: са додатком 'обележја предикативности'. „Реч када је употребљена у реченици 'примењена' је да укаже на неке чињенице из својих семантичких залиха, и то не у било ком виду, већ да укаже

тако да саговорник р а з у м е о којим је чињеницама реч. Да се помоћу ње утврде чињенице, и то не уопште, већ са циљем да се с тим упозна прималац поруке или 'адресат'" (Симић 2000: 28).

5.2.3. Јасно је да основу реченице чини реч, али да она није по себи способна за ту функцију, већ само кад је носилац одређених граматичких обележја (лични гл. облик), и уз одређена правила понашања, нпр. у посебном начину синтагматске организације при комбиновању са другим речима.

6. Љ. Поповић – разматрајући проблем бивалентних контролора конгруенције (Поповић 2000: 65–66), што је истовремено и питање граматичко-семантичке адаптабилности речи (Симић 1978: 17–23, 1987: 224–241, 1998б) у односу на реченични контекст, – утврђује да је конгруенција „*par excellence* где се јавља конкуренција алтернативних језичких вредности и језичких правила“, те, с тим у вези – објашњава и разлоге њеног постојања.

6.1. Први разлог постојања конкуренције – по речима аутора – јесу *бивалентни* (некад и *поливалентни*) *контролори конгруенције*. „Наиме, језичке јединице које регулишу избор одговарајућих категоријалних вредности код конгруентних речи могу имати различите, и међусобно конкурентне, морфолошке и семантичке карактеристике (уп. проблеме граматичког и природног рода или збирности и реалног множинског значења код именица); могу имати различиту синтаксичку и семантичку структуру (уп. партитивне синтагме); а такође могу бити координацијом повезане у ширу целину која и сама може бити контролор (уп. проблеме слагања са напоредним низовима)“.

6.2. Други разлог је *хетерогеност конгруенцијских веза*, било да се ради о типу везе или конгруентној речи и њеним конгруентним категоријама. „Наиме, контролор и конгруентна реч могу бити конституенти одређене синтаксичке конструкције (именичке синтагме, клаузе) или само повезани упућивачком текстуалном везом или се ова два начина могу комбиновати, као што је случај код релативне субординације. А конгруентне речи могу бити придевске речи, глаголи или личне и присвојне заменице. Последица свега тога је да се конфликт граматичког и семантичког слагања не разрешава увек на исти начин, при чему се испољавају одређене правилности“.

6.3. Из друге перспективе, тј. из перспективе реда речи у реченици – Љ. Поповић такође осветљава проблем односа речи и реченице. Овом приликом (Поповић 1997: 12) утврђује да овим феноменом управљају два основна и међусобно повезана типа фактора, два укрштена механизма: један од њих проистиче из граматичке структуре, а други из 'информативне структуре' реченице, тј. тематске 'структуре искуства'. „И управо овде – по Поповићу – коезистентне и међусобно повезане реченичне структуре – граматичка и информативна, представљају главне чиниоце који одређују ред речи, односно позициону (односно линеарну) реализацију реченице. Наиме, основне функције реда речи састоји се у адекватном пројцирању граматичких и информативних односа на временску осу, при чему се ефекти реда речи комбинују, на једној страни, са морфолошким и другим начинима за обележавање граматичких односа, а на другој страни, са ефектима прозодије, која, заједно са редом речи, чини основно средство за актуализацију реченице“.

7. Де Сосир је запао у велике тешкоће покушавајући да утврди однос између реченице и речи (Симић–Јовановић 2002: 30–35). Његове недоумице односе се на статус те две јединице у језичкој реалности.

7.1. Размотривши „свеукупност реченица које могу бити изговорене“, он констатује да је „најупадљивија њихова особеност“ што „нимало не личе једна на другу“, „међу реченицама преовлађује разноликост“, и немогуће их је груписати, – сем у ослонцу на реч: „чим почнемо испитивати шта их све кроз ту разноликост повезује, сусрећемо, и кад је не тражимо, реч са њеним граматичким обележјима; и опет западамо у исте тешкоће“ (Сосир 1969: 129). „Де Сосирове су тешкоће за нас стварни путоказ – стоји у разматрањима Р. Симића (1997а: 17) – реч и реченица размештени су на супротним половима граматичког система, али нису ван њега већ су њиме међусобно повезане, дакле – на неки начин њиме и обухваћене, инкорпориране у њега“.

7.2. Лексичка грађа и интерна структурна обележја речи – немају никаквог значаја за граматички тип реченице. Реченична структура уобличена је према граматичким правилима „саопштавања идеја, осећања и жеља“, док је реч „јединица изражавања“ која је саздана по правилима деривације, а ова су за реченицу само ’спољни украси’. „Закључак који одавде следи – по мишљењу Р. Симића (1997а: 18) – води стриктном разграничењу двају структурних слојева речи: дериватолошком структуром уређено је значење речи, док је граматичка структура конституент реченице. Овакав став је, међутим, врло крут, а демантован је и Карнаповим (1934: 2) позивањем на лексичко-граматичке врсте типа ’именица’, ’глагол’, ’адверб’ као синтаксички релевантне категорије; то нас гони да се подсетимо да између речи и реченице има више прелазних структурних слојева“.

8. Могу се – према томе – разликовати две функције речи: називна или номинацијска – тј. функција што за подлогу има значење, Морисов (Морис 1971: 140–141) десигнат, а реализује се указивањем на тематику или ’садржај’ изреке, денотат, и информативна, обавесна и сл., која је остварена као ’презентовање садржаја’ адресату. Изван стања ’без функције’, реч обавља функције два типа (Симић 1975: 47–119): *номинацијску* и *информативну*.

8.1. Ове две функције – називну, номинацијску, и обавесну, информацијску, схватићемо као супкатегорије чији је збирни појам ’референција’: *реферисање* о нечем са тога је гледишта – *називање његово ради извештавања* о њему. Ако се послужимо и већ усвојеним терминима, рећи ћемо да референција заправо обједињује денотацијску и репрезентацијску функцију. С обзиром, дакле, да постоје бар *двојаке функције у језику* – њима одговарају *двојака обележја*; двојакост се огледа у више праваца, и испољава у различитим језичким доменима, претварајући се при томе у вишечлану групу поткатегорија.

8.2. Додамо ли овоме дистинкцију између функционалних и ’унутар-системских парадигматских’ дистинкција, долазимо до тројаке поделе. Претпоставићемо најпре да су ’унутарсистемске парадигматске’ дистинкције у ствари оне које се могу са Сапиром (Сапир 1992: 33) идентификовати као ирелевантне за реченичну структуру, а то су дериватолошке особености

речи. Утврдићемо затим да су ове дистинкције 'нефункционалне', тј. да се тичу 'стања без функција'. Све остале дистинкције односиле би се на 'функције' речи. У суштини – реч је о разлици између 'семантичко-диференцијалних' и 'функционалних' обележја.

3. Реч и(ли) 'глобални исказ'

1. Сем чисто функционалне перспективе односа речи и реченице – замислива је и генетичка: размишљање о томе која је од тих двеју језичких категорија старија, а која генетички савршенија. О једноме и другом постоје различита мишљења, а ми ћемо поћи од нама најближег – Белићевог.

1.1. А. Белић (1958: 5) је убеђен да се „све језичко стварање своди или на односе главних делова реченице или на односе уопште делова реченице и синтагме, тј. делова реченица и синтагма састављених од појединачних речи“. Међутим, уколико су само саставнице виших језичких јединица, речи црпу од њих правила за своје уобличење, па су само сирова грађа, а не конститутивни елементи структура. Сетићемо се, тим поводом, и Де Сосирове тврдње да „стављањем у синтагму, један термин стиче своју вредност само тиме што је супротстављен оном што претходи или што следи, или и једном и другом у исти мах“ (Сосир 1969: 146–147); односно – Белићеве да се речи 'уливају' у граматичке схеме по којима се творе реченице: своју егзистенцију реч потчињава глобалној структури, без могућности да сама одређује њену физиономију.

1.2. Чини се ипак да Белићева разматрања дају повода и за друкчије схватање о положају речи. „Мисаона целина господари над реченицом свих времена“ – пише он другом приликом; али на неочекиван начин се целина код њега у извесном смислу потврђује речју, и подређује јој се, иако бисмо очекивали да је реч управо њоме апсорбована и негирана: – „То значи – каже Белић – да, иако мора бити везе међу појмовима, без чега нема исказа једног појма о другом, мисаона целина толико је у реченици надмоћна, да се каткада и у једној речи она исказује, а јасност везе двају појмова у њој [= субјекта и предиката] каткада бледи иако се никада не може изгубити“ (Белић 1959: 86). Реч је сада приказана као доминанта која влада реченицом, потчињава њену читаву структуру себи, савлађујући и неутралишући њена структурна обележја и све унутрашње односе сопственом структуром ('двочланост бледи' и нестаје у јединству).

2. Извесно је да реч и исказне форме стоје у односу јединства супротности: реч конституише исказну структуру када је њен члан; али ту структуру може сажети у себи, и постати сама (минимални) исказ, преузимајући обележја исказних функција.

2.1. Оправдано је – даље – поставити питање примата двеју структура у језику, како на функционалном, тако исто и на генетичком плану. Реч се, још, приказује као моћан фактор организације језичких чињеница – равноправан

са другим облицима организације и на неки начин супротстављен њима: сложени скуп језичких факата оформљен у вишечлавној конструкцији – може се структурно сажети и помоћу јединствене речи: под одређеним условима постати реч.

2.2. Одавде следи једна неочекивана теоријска новост (Симић–Јовановић 2002: 32): јединство синтагматских структура схватљиво је – са теоријског гледишта посматрано, и функционално је благотворно – посматрано са граматичког становишта, само уколико је обухватљиво лексичким начелом јединства речи. Или краће: „синтагматска организација говора изводљива је из начина могућне лексичке кондензације њеног садржаја, и сводљива на њега“. Као што је Белић ово утврдио за вишечлану реченицу, може се рећи да исто важи и за нереченичне синтагматске целине – описне конструкције у нашој терминологији.

3. Да ли је неизразитост синтагматских односа у реченици (и уопште вишечлавној конструкцији) нова, накнадна – условљена неутрализацијом особености 'потпуног исказа' (Симић 1998/а) – или пак стара њихова особеност, врло је дискутабилно и тешко питање, и могуће га је разрешити разматрањем о пореклу речи, и њеном значају за порекло језика.

3.1. Сам Белић даје и повода за такву дискусију, и елементе за њен позитиван исход. По Белићу (1959: 21–22), наиме – „језик се отпочиње онда када је створена р е ч“, што значи да реч ваља сматрати не само структурном, него управо и еволуцијском основицом целокупног језичког развоја: *га је језик настао онда када се из масе неартикулисаних звукова издвојила реч*. „Према овоме – наставља Белић – објашњењем о функционалном значају речи као исказне форме, – ја бих првобитно стварање речи разумео као приписивање глобалног исказа саставним деловима садржаја појмовне групе којој је служио глобални исказ. Језгро исказа чинили су свакако предмети на које се упућивало. Човек их је [= предмете] називао сада детерминативним глобалним исказима који су могли бити статичке (придевске) или динамичке (глаголске) природе. Значи, то су биле једночлане реченице са употребом придевске или глаголске речи ('прироком')“.

3.2. Прво што се да закључити из Белићевих речи, јесте да 'глобални исказ' и реч стоје у закономерном односу говорног остварења и системског стања исте језичке чињенице: реч је – значи – апстрахован и системским регулама умрежен 'глобални исказ'; а потоњи је конкретизована и у говору употребљена форма првог. Излази, даље, да глобални исказ¹ обавља номинацијску функцију. Излази, на крају, и да „глагол или придев у време настанка реченице обавља функцију развијене јединице тога реда, иако нема двочлану ('потпуну'); напротив: једночлану ('непотпуну', 'окрњену') структуру, као прво; и друго: иако нема обележја предикативности“ (Симић–Јовановић 2002: 33).

¹ Исп.: 'глобалним детерминативним исказима' човек је 'н а з и в а о предмете', а није о њима 'извештавао'.

4. Не би било тачно 'глобални исказ' назвати 'реченицом' јер се тиме ствара термилошка збрка.

4.1. 'Глобални исказ' упоредив је са Стевановићевом 'апсолутно непотпуном реченицом', тј. исказом у његовој терминологији (Стевановић 1991: 95). То су по њему форме „у којима нема предиката, или ни предиката ни субјекта“. Још је важније да Стевановић о њима не суди „као о реченицама са изостављеним тим деловима, већ као о језичким целинама у којима тих делова никад ни било није, зато што су оне и у облику у коме су употребљене довољне да искажу мисао коју садрже“.

4.2. Довољне су, рећи ћемо, да 'назову предмет', тј. да *деноуишу* *сагрржај*, али нису довољне и да о њему *информишу*, те је адресат сам упућен на околности у којима се обавља комуникација, на традицију, обичаје и сл., да помоћу њих одгонетне мисао исказа а не у ослонцу на функционална обележја исказне форме.

5. Напомену заслужује и Белићева тврдња да је 'глобални исказ' сводљив на 'придев' или 'глагол'. Ми бисмо рекли да је сводљив на категоријална својства речи, али видећемо одмах да то није ни глагол ни придев.

5.1. У примерима као *Довиђења* (РМС 1967–1976: „до (скара) виђења! поздрав при растанку“, s. v. виђење; растављено писање чини излишним одређење припадности овој или оној врсти речи), те *Збојом* („речца за поздрав при растанку“; али пример демантује лексикографа: *На њо му њожеље збојом*; 'збогом' је сада у функцији објекта, значи има статус именичке речи), *Здраво* („прил.“) – и стручњаку је тешко одредити врсту речи.

5.2. То је јасан показатељ стања у 'апсолутно непотпуним' исказним формама: 'глобални карактер' структуре не пружа већи ослонац за функционалну диференцијацију и категоризацију употребљених речи, већ су оне деградиране из именичког, глаголског, придевског итд. домена у домен 'речца' или сл. – боље рећи: у домен речи недовољно прецизних категоријалних својстава.

6. Тежећи стању 'глобалног исказа' – треба на основу тога закључити – језичка форма се у начелу постепено лишава својих функционалних посебности и обележја тих посебности.

6.1. Али овом је приликом потребно приметити да такве форме, будући непредикативним, нису способне нити да ограниче значење речи на одређени круг појава на које мисли говорник, нити пак да упуте на неки ослонац од којег саговорник може кренути у њиховој идентификацији.

6.2. Споразумевање је ипак могуће и помоћу таквих јединица, али само под условом да су саговорнику познате околности у којима егзистира оно на што реч може указати (*Кључ* = *Заборавио сам кључ*), или је одгонетљиво из контекста у којем се дешава споразумевање (*Враиша* = *Зайворише враиша* или сл.).

7. Сада се може рећи да лексичку природу форми које чине грађу за Белићев 'глобални исказ' представљају речи, али речи посебног типа без добро развијених показатеља функционалне (и категоријалне) диференцијације. Оне чине позадину скале језичких форми – на чијем је фронталном крају

реченица са тако усавршеним обележјима, да помоћу њих може чак упутити нашу мисао према 'датом' садржају из свог семантичког потенцијала, одн. према денотату: *Пишем* – реч је о моме писању које се дешава док говорим.

8. Закључићемо да је првобитни структурни тип 'реченице' – у ствари – једночлани 'апсолутно непотпуни' исказ. Нормално је помислити да је тај тип и у развијеном језику – ако постоји – 'основни'. Врло је интересантно са тога гледишта пратити развој, на једној страни вишечлане конструкције, а на другој праве реченице – то јест њихов структурни и функционални статус у односу на 'глобални' тип итд.

8.1. Из првобитних једночланих 'реченица', тј. 'глобалних исказа', Белић зачудо изводи само реч, а не и класичну и савремену једночлану реченицу. У првобитној реченици он – превиђајући значај предикативности, види и даље 'појмовну реч', иако ова, тј. реченица, и по Белићеву исказу, не проистиче непосредно одавде: „Само судећи по даљој употреби – гласе Белићева разлагања о томе (1959: 22), – те су речи биле појмовне, тј. обележавале су – излазећи из непосредне употребе (тј. реализације), – општи појам оних предмета на које су се односиле. Тако су се могле и задржавати у оним језицима у којим се нису развиле засебне врсте речи“.

8.2. 'Појмовне речи', по нашем мишљењу (Симић–Јовановић 2002), треба разликовати од тзв. 'општих речи' (Потебња 1888: 15–16). Кинеске речи „у којем се нису развиле засебне врсте речи“, јесу заправо 'опште', функционално и категоријално неиздиференциране. 'Појмовна реч', насупрот томе, стварно постоји у свим флексијским језицима као структурни елемент у којем је реализовано функционално начело 'денотације' или 'номинације' садржаја, супротстављен граматичким формама у којима су реализована и друга функционална начела.

8.3. Мишљења смо – насупрот А. Белићу – да једночлани реченични модели генетички претходе вишечланим. Белић није помишљао на то да би 'излазећи из непосредне употребе' и сам 'прирок' могао послужити као продуктивни модел за образовање реченичних форми типа *Пишем* и сл. – те да би ти модели били архаичнији од модела вишечланих, какве искључиво познају неки савремени западни језици (као што и Мартине (1973: 69) констатује за француски).

9. Системи обележја – према томе – чине 'општу реч' на еволуцијском, а 'појмовну реч' на актуелном плану, функционално способном да обавља како своје сопствене службе, тако и службе реченице, тј. 'потпуног исказа'. Исказ је усмерен ка десигнативно-денотативним (и експонативним) функцијама, а реч – сем што је носилац функција и обележја исказа, такође је носилац друге врсте функција и обележја – синтагматских.

4. Закључне напомене

1. На крају ћемо – прво – указати на један значајан теоријски моменат који се провлачио кроз ову проблематику.

1.1. Наиме, сем Јакобсонове (1966: 296) 'селекције' и 'комбинације' јединица у језичкој употреби, постоји и трећи моменат – а то је 'модификација': снабдевање јединица обележјима њихових функција.

1.2. Подсетићемо се, такође, и да је било речи о следећим функцијама: десигнативној – упућивање на 'унутарјезички' садржај речи у систему, и денотативној – усмереној на 'ванјезичку чињеницу', предикативној – скупно: десигнативно-денотативној, и експонативној – тиче се односа говорног лица према денотату речи. Свака од тих функција у начелу је обележена сопственим облицима.

2. Друго на шта желимо још једном скренути пажњу јесте чињеница да се зракасто разилазе еволутивни путеви разноврсних језичких структура из тачке коју чини базична форма – тј. првобитни 'глобални исказ'.

2.1. Једни од путева воде ка умножавању и структурном разграновању говорних форми, од којих смо поменули савремени исказ, онда реченицу и синтагму.

2.2. Други пак ка систематизацијским процесима и изградњи система тих и других јединица.

2.3. Центар у којем се опет сустичу ти путеви чини заправо реч, чијом се врло разноврсном преобликом, на једној страни, и комбинацијом, на другој – у ствари и граде све поменуте структуре.

2.4. Све те разноврсне појаве могу се – према томе – сажети и заједно изучавати као систем *ф у н к ц и ј а* и *појавних облика р е ч и*.

3. Коначно подвлачимо чињеницу да ове две области представљају и две темељне врсте лингвистичких појава, обе везане за реч.

3.1. Функције се речи сврставају у *с и н т а к с у*, а појавни облици у *граматику* у ужем смислу; или друкчије: морфологију.

3.2. Важно је да два система међусобно уско кореспондирају, јер се систем функција у морфологији испољава у виду система граматичких обележја.

Кључне речи: реч – појмовна, општа, појединачна *обележја речи*, семантичко-диференцијална, функционална, *функције речи*, номинацијска, информативна; синтагма; реченица; исказ, глобални, минимални, потпуни, непотпуни.

Литература

- Белић 1958:** А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*, Београд, САНУ.
- Виноградов 1972:** В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, Москва.
- Блумфилд 1970:** L. Bloomfield, *Language*, London, Unwin University Books.
- Јакобсон 1966:** Р. Јакобсон, *Линџисџика и џоеџика*, Београд, Нолит.
- Карнап 1934:** Р. Карнап, *Logische Syntax der Sprache*, Wien, Springer.
- Мартине 1973:** А. Мартине, *Језик и функција*, Сарајево, Завод за уџбенике.
- Морис 1971:** Ch. Morris, *Writings on the General Theory of Signs*, The Hague – Paris, Mouton.
- Остин 1994:** Џ. Л. Остин, *Како џеловаџи речима*, Нови Сад, МС.
- Палмер 1930:** А. Palmer, *Grammar of Spoken English*, Heffer, Cambridge.
- Поповић 1997:** Љ. Поповић, *Реч речи у реченици*, Београд, Друштво за српски језик и књижевност.
- Поповић 2000:** Љ. Поповић, *Биваленџни конџролори конџруенџије: џроблем лексикоџрафскоџ оџса конџруенџије џрамаџичкоџ и семанџичкоџ слаџања*, Београд, Филолошки факултет, НССВД 29/1, 65–80.
- Потебња 1888:** А. А. Потебња, *Изъ заџисокъ џо русскоџ џрамаџичке 1–2*, 2-е изд., Харьков.
- РМС 1967–1976:** *Речник срџскохрватскоџа књижевноџ језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (– Матица хрватска: Загреб).
- Сапир 1992:** Е. Сапир, *Језик*, Нови Сад, Дневник.
- Симеон 1969:** Р. Симеон, *Енциклоџеџијски рџечник линџисџичких назива*, Загреб, Матица хрватска.
- Симић 1975:** Р. Симић, *Теоријско-меџодолошки џроблеми у џиџолоџији словенске реченице*, Београд, Јужнословенски филолог XXXII, 47–119.
- Симић 1978:** Р. Симић, *Реч као линџисџичка јединица*, Сарајево, Књижевност и језик VII/1, 17–23.
- Симић 1987:** Р. Симић, *Уз џеорију о врџама речи*, Београд, Наш језик XXVII, св. 3–4, 224–241.
- Симић 1997а:** Р. Симић, *Речник и џрамаџика*, Београд, НССВД 26/2, 17–24.
- Симић 1997б:** Р. Симић, *Увод у филозофију сџила*, Београд, Београдски универзитет.
- Симић 1998а:** Р. Симић, *Оџиџа сџилисџика*, Београд, НДСЈ.
- Симић 1998б:** Р. Симић, *Праџмаџичка и линџисџичка џеорија о врџама речи*, Београд, НССВД 27/2.
- Симић 2000:** Р. Симић, *Основи синџаксе срџскоџа језика*, Београд, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Серија III, Уџбеници, Број 2, Филолошки факултет, Јасен.
- Симић–Јовановић 2002:** Р. Симић и Ј. Јовановић, *Срџска синџакса I-II*, Београд, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Студије српске и словенске, Научне моноџрафије, Серија IV, Број 1,

Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу,
Јасен.

Сосир 1969: Ф. де Сосир, *Ојшџа линџисџика*, Београд, Нолит.

Станојчић–Поповић–Мицић 1989: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, С. Мицић,
Савремени срџскохрватџски језик и кулџура изражавања, Уџбеник за I,
II, III и IV разред средње школе, Београд, Нови Сад, Завод за уџбенике и
наставна средства, Завод за издавање уџбеника.

Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени срџскохрватџски језик II*,
Београд, Научна књига.

Улман 1957: S. Ullmann, *Principles of Semantics*, Glasgow.

Jelena Jovanović

A WORD AS A SYNTATIC UNIT

Summary

The lexical-gramatical words bivalency is determined in this work as a fundamental language and speech unit: it can vary the form and also it can suggest the specific meaning as well as it can indicate the particular segment of reality, that is denotant.

Ивана Антонић
Нови Сад

ПРЕДЛОГ ОД У СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У реферату се размајрају морфолошке, синтаксичке и синтаксичко-семантичке одлике предлога ОД као структурној елементу предлошкој јединици у стандардном српском језику. Даје се преглед синтаксичко-семантичких модела у којима се појављује овај предлог и прецизирају синтаксичко-семантички услови нужни за њихово конституирање. Анализира се природа значења аблајивности као основној у његовом семантичком појединачном облику, комбиновање овога обележја с другим семантичким категоријама и могуће транспозиције на ајсирскином плану.

МОРФОЛОГИЈА ПРЕДЛОГА ОД. Предлог ОД [< старосрпског ОД, са варијантом фонетски условљеном ОДА; старословенски ОТЪ], у српском језику, према генези, припада групи тзв. примарних („правих“) предлога, а према морфолошкој структури групи тзв. простих, једночланих предлошких јединица. У склопу с именицом ОД СТРАНЕ, у препозицији, и у склопу с одговарајућим прилогом НЕДАЛЕКО ОД, ДАЛЕКО ОД, ВИСОКО ОД, ЛЕВО / ДЕСНО ОД, ИСТОЧНО / ЗАПАДНО / ... ОД, у постпозицији, појављује се и као други елемент функционално-семантички сложене, двочлане предлошке јединице, задржавајући и у таквим структурама своју базичну семантику.¹ Одликује се, при том, високом фреквенцијом и необележеним функционално-стилским доменом употребе.

СИНТАКСА ПРЕДЛОГА ОД. У савременом стандардном српском језику предлог ОД комбинује се с именицом само у генитиву, тј. појављује се као структурни елемент само једног падежног облика – **генитива**, и то два његова структурна лика: **предлошког генитива**, а само у појединачним моделима и **предлошког генитива с обавезним детерминатором**.²

Поред синтаксичке везе са именицом, ОД остварује и синтаксичку везу с **прилогом** (типа *ОД данас*, *ОД сутра*) или **заменичким прилогом** (типа *Одвде*, *Откуд(а)*, *ОД онда*, *ОД сада*, *Одувек ОД када*, *ОД како*), и то у пре-

¹ У овом реферату, због ограниченог простора, задржаћу се само на оним структурама у којима се предлог ОД појављује самостално, ван наведених двочланих структура.

² Само у неким дијалектима, народним песмама и архаичним изворима спорадично су бележени примери предлога ОД и са акузативом и са локативом. Уп. Рјечник ЈАЗУ, Речник САНУ и Речник МСМХ, последња натукница под одредницом *од*.

позицији, и у таквој семантичкој јединственој структури функционише и као предлошко-префиксни формант, модификујући централно семантичко обележје прилога, односно заменичког прилога.³

СИНТАКСА И СЕМАНТИКА ПРЕДЛОГА ОД КАО СТРУКТУРНОГ ЕЛЕМЕНТА ГЕНИТИВА.⁴ У структури синтаксичко-семантичких јединица генитив с предлогом ОД може се наћи готово у свим синтаксичко-семантичким позицијама. Доступне су му позиције *семантичкој субјекта* – агенса или аблатива–агенса, *предикацкој имплементацији* = семантичког језгра копулативног или семикопулативног предиката као примарно или секундарно двочлане предикатске јединице, *комплементацији* (експликатора) уз глаголе различитог степена семикопулативности и њима кореспондентне номиналне форме, и уз неке придеве, *објекта–аблатива* као друге рекцијске допуне глагола или као једине рекцијске допуне глагола, *дејерминатора* – адноминалног: посесивног, квалификативног и квантификативног, и адвербног: аблативног – спацијалног и темпоралног, квалификативног, каузалног; као и *компаратива* (= поредбеног елемента) у везаној поредбеној структури, као и позиција *партиципијива* (= елемента партиципних структура) с одређеним квантификаторима. Нису му доступне позиције граматичког субјекта и директног објекта, као ни одређени семантички типови адвербног детерминатора (пре свега из групе оних којима се врши експликативна детерминација), нпр. позиција детерминатора основа / критерија, консекутивног, интенционалног, концесивног, кондиционалног. С друге стране, у пољу околносне детерминације, синтаксичко-семантички нису му доступне ни позиције детерминатора пропратне околности, као ни инструменталног ни социјативног детерминатора, али се инструмент може појавити у својству аблатива – извора > каузатора (нпр. *Задобио је посекотину ОД ножа*), а негативно социјативно значење може бити имплицирано у случају одговарајуће семантичке транспозиције глагола кретања (нпр. *Отишао је ОД родитеља* [⇒ Више не живи с родитељима]).

Формант ОД као предлошка јединица у структури с генитивом, у стандардном српском језику, остварује се једино са значењем / семантичким обележјем АБЛАТИВНОСТИ,⁵ али које се, и у начелу, а и у случају пред-

³ Поред тога, ОД остварује и морфолошко-деривациону везу с глаголом и у таквом линеарном окружењу функционише као префиксни формант. У тој позицији ОД- се појављује у три семантичке вредности. Само је прва 'ОД-₁' потпуно еквивалентна предлошком / предлошко-префиксном форманту ОД, нпр. *Одаљити, Одлејити, Откинути, Отклонити, Одбацити*), а друге две глаголску лексему модификују у нешто друкчијем смислу кроз семантичку транспозицију базичног обележја аблативности и у први семантички план истичу неко друго значење: 'ОД-₂' функционише као аспекатски индикатор (= перфективни модификатор), нпр. *Одсвајати, Отисвајати, Одсвирајати*, а 'ОД-₃' као деривациони формант антонима према значењу основног глагола, нпр. *(са)кријати – Откријати, (на)учити – Одучити, (за)везати – Одвезати*. Уп. и Клајн 2002.

⁴ О предлогу ОД с генитивом уп. и: Стевановић 1965; 1979³; Feleszko 1968; 1970 / Фелешко 1995.

⁵ Из система су током времена елиминисане или су остале ван стандарда управо оне падежне структуре у којима предлог ОД у ранијим периодима није имао значење аблативности. Уп. нпр. генитив с предлогом ОД као предлошки објекат уз глагол говорења (данас одговара локативу с предлогом О у истој функцији): Она му се стане умиљавати ... и *ОД свашта* се с њима разговарати; акузатив с предлогом ОД уз директивни глагол као локализатор–циљ (данас

лога ОД, манифестује у неколико варијантних појединачних семантичких обележја и са могућношћу транспоновања у одговарајућа друга семантичка поља, при том на хијерархијски различитим семантичким плановима, како у пољу конкретних тако и у пољу апстрактних семантичких односа. Прва наведена чињеница јесте семантичка околност која, у принципу, не погодује полифункционалности неке формалне јединице у синтаксичко-семантичкој структури, али она, у овом случају, управо бива анулирана другом наведеном чињеницом из које проистиче широк дијапазон позиција / синтаксичко-семантичких функција падежне структуре с предлогом ОД у синтаксеми, како на сентенцијалном тако и на синтагматском нивоу.

Будући да ми је у овом раду у фокусу пажње предлог ОД као елементарна синтаксичко-семантичка јединица (а у сагласности са темом овогодишњег скупа), као и да на располагању имам ограничено време и простор, надаље ћу размотрити синтаксичко-семантичке моделе с овим предлогом и формулисати нужне синтаксичко-семантичке услове за конституисање тих модела, али при том ћу се посебно осврнути и на типове варијација значења / обележја аблативности и семантичке планове на којима се остварује, у сваком појединачном случају. Сагласно томе, редослед излагања модела поштоваће синтаксичко-семантички критериј, односно колико год је то могуће основну хијерархију елемената у устројству синтаксичко-семантичких јединица. Други део овога истраживања, структура укупног семантичког поља аблативности (са узимањем у обзир и осталих формалних јединица) и осврт на когнитивно-семантички аспект биће, овом приликом, дати само у назнакама, а подробнији синтетички осврт мора остати за неку следећу прилику.⁶

Предлог *од* као елемент субјекатског генитива

Модел а) $V_{\text{Pas}} + \text{ОД } N_{\text{Gen Mn } \bar{z} (+)}$ ⁷ – генитив с предлогом ОД у пасивној реченици уз услов да именица у генитиву представља живо (+) множину (морфо-

одговара акузативу с предлогом О у истој функцији с нарочитим типом локализатора): Мијови (мјехови) ... у којијем се носи вино и уље, вјешају се *ОД иреду*, или уз транзитивни глагол у функцији другог предлошког објекта–циља (данас такође одговара акузативу с предлогом О у истој функцији): Алка му се *ОД главу* сломила; и локатив с предлогом ОД као предлошки објекат уз глагол говорења (данас одговара локативу с предлогом О у истој функцији): Причамо *ОД онима ђецома* (Речник САНУ). Још шири инвентар некадашњих структура в. у Рјечнику ЈАЗУ.

⁶ Ово истраживање непосредно произилази из опсежнијег истраживања синтаксе, семантике и прагматике падежног система стандардног српског језика, чију сам основну верзију изложила у Антонић 2005.

⁷ Символи и скраћенице: Adj – придев (адјектив); Adj_{Комп} – придев компаратив; Adj_{Superlativ} – придев суперлатив; Adv – прилог (адверб); Adv_{Superlativ} – прилог суперлатив; Cl – клауза (зависна реченица); Cl_{Комп} – клауза комплементна (допунска); Cl_{Rel} – клауза релативна; Conj – везник; Det – детерминатор; ODet – обавезни детерминатор; Ingres – ингресив; Lokal – локализатор; N – именица (номен) независно од порекла; N_N – именица “права” (примарни номен); N_{Dev} – именица девербативна; N_{DeAdj} – именица деадјективна; Ø N_{Paдеz} – слободна падежна форма; Prep N_{Paдеz} – падежна форма с предлогом; N_{Nом} – именица у номинативу; ОД N_{Gen} – именица у генитиву с предлогом ОД; N_{Dat} – именица у дативу; N_{Ак} – именица у акузативу; N_{Jd} – именица у јединици; N_{Mn} – именица у множини; Obj – објекат; ProN – заменица; Quant – квантификатор; Quant_{Num} – кван-

лошки или само семантички) или да именује својеврсни ауторитет. Означава се семантички субјекат по правилу агенс – вршилац радње, живи ентитет, или апстрактни појам који концептуализујемо као агенс, који у одговарајућој активној структури кореспондира са граматичким субјектом агенсом у номинативу. У семантичкој бази јесте *обележје аблајивности* типа *пошлицање* (*порекло*): *активни извор* > *ајенс*. Нпр.

А завршио је усамљен, напуштен и *ОД некадашњих пријатеља*. (НИН, 29. XII 2002, 20) [→ *Пријатељи су га напустили*.]

То је језик који је *ОД свих* прихваћен као језик заједничког комуницирања. (Фелешко [1970] 1995, 108) [→ То је језик који су *сви* прихватили ...]

Осуђен је *ОД власи*. [→ *Власи* га је осудила.]⁸

Модел б) $V_{\text{Pers Tranz} / \text{SentTranz}} + \text{Obj} [\leftarrow \emptyset N_{\text{Ak}} / \text{Cl}] + \text{ОД } N_{\text{Gen } \dot{z} (+)}$ – генитив с предлогом ОД у активној персоналној структури уз конверзне глаголе (истовремено транзитивне или сентенцијално-транзитивне са објекатском допуном у форми слободног акузатива или клаузе) типа *добити*, *примити*, *куити*, *преузети*, *сазнати*, *чути*, уз услов да именица у генитиву буде живо (+), као семантички субјекат аблатив, кореспондент номинатива граматичког субјекта агенса у конверзној синтаксичко-семантичкој структури. У семантичкој бази јесте *обележје аблајивности* типа *пошлицање* (*порекло*): *активни извор* > *аблајив-ајенс*. Нпр.

Добио сам књигу *ОД Пере*. [→ *Пера* ми је дао књигу.]

Примила сам писмо *ОД Нага*. [→ *Нага* ми је послала писмо.]

Сазнао сам / чуо сам *ОД Пере* да си стигао. [→ *Пера* ми је рекао да си стигао.]

Модел в) $V_{\text{SentTranz}} + \emptyset N_{\text{Ak}} + \text{ОД } N_{\text{Gen } \dot{z} (+)}$ [→ $V_{\text{SentTranz}} + \text{Cl}_{\text{Compl}} \{ \text{Conj} [\leftarrow \text{ДА}] + N_{\text{Nom}} [\leftarrow \text{ОД } N_{\text{Gen}}] + V_{\text{Sub}} + \emptyset N_{\text{Ak}} \}$] – генитив с предлогом ОД и обележјем живо (+), уз сентенцијално-транзитивни глагол типа *замолити*, *зајражити*, *захтевати*, *очекивати*, са слободним акузативом, као семантички субјекат аблатив кореспондент номинатива граматичког субјекта агенса имплициране допунске клаузе. У семантичкој бази јесте *обележје аблајивности* типа *пошлицање* (*порекло*): *активни извор* > *аблајив-ајенс*. Нпр.

Замолила / (за)тражила је савет *ОД адвоката*. [→ Замолила је ДА јој *адвокат* да савет.]

тификатор нумерички; Quant_{ProNum} – квантификатор пронумерички; V – предикација / глагол; V_{Cop} – глагол копулативни / копула; V_{SemCop} – глагол семикопулативни; V_{Pas} – предикација пасивна; V_{Pers} – предикација персонална; V_{Tranz} – глагол транзитивни; V_{SentTranz} – глагол сентенцијално-транзитивни; V_{Med} – глагол медијални; V_{ImpPerf} – глагол имперфективни; V_{Perf} – глагол перфективни; V_{Dm(+)} – глагол с обележјем динамичност (+); V_{Sub} – предикација субординирана; ž (+) – семантичко обележје живо (+); Ø – без предлога / нулти предлог; + – повезује се; / – или; [← X] – остварује се у форми X; [→] – трансформише се / синтаксичко-семантичка еквивалентност; [↔ V] – еквивалентно глаголској лексеми; [⇒] – импликација; [→_{PRS}] – пресупозиција; [<] – изведено од; { } – скуп нужних елемената; () – факултативно; → у варијацији; > – у транспозицији.

⁸ Варијанта овог модела $V_{\text{Pas}} + \text{ОД СТРАНЕ } N_{\text{Gen}}$ одлика је првенствено посебних функционалних стилова, нарочито административног и правног, док се у осталим доменима употребе, у начелу, не препоручује, уп. пр. То је језик који је *ОД СТРАНЕ свих* прихваћен као језик заједничког комуницирања. Уп. детаљније Tanasić 1982; Танасић 1996/2005; Антонић 2005, 2005а.

Захтевали су дисциплину *ОД зайослених*. [→ Захтевали су *ДА зайослени* поштују дисциплину.]

Очекивала је писмо *ОД браћи*. [→ Очекивала је *ДА* јој *браћ* пошаље писмо.]

Предлог *од* као елемент предикатског генитива

Модел а) $V_{\text{Cop}} + \text{ОД (Det) } N_{\text{DeAdj Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД*, по правилу, деадјективне именице типа *важност*, *значај*, *корис*, често са детерминатором, у функцији семантичког језгра уз копулу. Цела структура је репрезентант базичне двочлане копулативне предикатске структуре с одговарајућим придевом као семантичким језгром. Деадјективном именицом се именује особина која се приписује субјекту као извору те особине. Дакле, у семантичкој бази јесте *обележје аблајивности* типа *јошницање (јорекло): активни извор*. Нпр.

Тај документ је био *ОД кључне важности* у то време. [→ Тај документ је био *веома важан* у то време.]

Израђена инфраструктура биће *ОД великој значаја* за развој привреде тога краја. [→ Израђена инфраструктура биће *веома значајна* за развој привреде тога краја..]

Модел б) $\{V_{\text{Cop}} + \text{ОД } N_{\text{Dev Gen}}\} [\Leftrightarrow V]$ – генитив с предлогом *ОД* девербативне именице у функцији семантичког језгра уз копулу, при чему цела структура представља декомпоновани предикат репрезентант базичне једночлане глаголске предикатске структуре. Девербативном именицом именује се таква глаголска радња (нпр. *ушница*) која се приписује субјекту а на основу које се субјекат појављује као извор. Дакле, у семантичкој бази јесте *обележје аблајивности* типа *јошницање (јорекло): активни извор*. Нпр.

Његова личност и његови списи морали су бити *ОД (великој) ушницаја* на интелектуално развијање наших људи... [→ Његова личност и његови списи, сигурно су (веома) *ушници*...]

Оба модела у начелу су функционално-стилски обележена и одлика су тзв. посебних функционалних стилова.

Модел в) $V_{\text{SemiCop}} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД* као аблатив комплексног типа уз семикопулативне глаголе типа *састаја* се (*би* *састављен*), *настаја*, са значењем *аблајивности* типа *јошницање (јорекло): пасивни извор – материја (материјал) / саставни (градивни) елементи*, или уз глаголе типа *зависа* (*би* *зависан*) и сл., са значењем *аблајивности* типа *јошницање (јорекло): пасивни извор*. Нпр.

Свака материја се састоји *ОД атома и молекула*.

Речник сваког језика састављен је *ОД речи* домаћег и *ОД речи* страног порекла.

Према једном тумачењу, свемир је настао *ОД „великој праска“*.

Читаовог живота зависио је *ОД родитеља*.

Предлог *од* као елемент комплементног – експликативног генитива

Модел а) $V_{\text{Med SemiCop}} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом ОД као аблатив комплементног типа уз медијалне семантички непотпуне глаголе конкретног удаљавања или психолошког дистанцирања типа *бранићи се, чуваћи се, сјасити се / сјасавати се, уздржати се / уздржавати се, осигурајући се, осигурајте се*, са значењем аблативности типа удаљавање. Нпр.

Успешно се бранио *ОД најага* са свих страна.

Отргнуо се *ОД алкохола*.

Осигурао се *ОД њровале*.

Модел б) $N_{\text{Dev}} [< V_{\text{Med SemiCop}}] + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом ОД као аблатив комплементног типа уз девербативне именице изведене од медијалног семантички непотпуног глагола конкретног удаљавања или психолошког дистанцирања типа *одбрана, сјас, уздржавање, осигурање*, са значењем аблативности типа удаљавање и са варијацијом нпр. → *одвајање* → *ослобађање*. Нпр.

Одбрана *ОД најага* противничких играча била је слаба.

Спас *ОД сјиреса* треба тражити у умереном начину живота.

Модел в) $V_{\text{Cop}} + \text{Adj} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом ОД као аблатив комплементног типа уз придев типа *различит, слободан* у функцији семантичког језгра у копулативној предикатској структури са значењем аблативности типа удаљавање које се у случају придева *различит* транспонује као *издвајање*, а у случају придева *слободан* варира као *одвајање* или *ослобађање*. Нпр.

Био је различит *ОД свих*.

Био је слободан *ОД њредрасуда* сваке врсте.

Предлог *од* као елемент аблативног генитива

Модел а) $V_{\text{Trans}} + \emptyset N_{\text{Ak}} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом ОД као објекат–аблатив, у функцији друге рекцијске допуне уз транзитивне глаголе с објекатском допуном у слободном акузативу, и са значењем аблативности типа удаљавање са варијацијама *одвајање* → *раздвајање (расшављање)* → *одузимање* → *уклањање* → *ослобађање* денотата у акузативу од денотата у генитиву. Понеки од ових глагола може имати и рефлексивну форму. Нпр.

(У)крао је књиге *ОД аквизијера*. (Са)крили су лопова *ОД њолицје*. (Са)крили су се *ОД њолицје*. Одбила је дете *ОД њуце*. (Од)бранио је жену *ОД најагача*. Треба из/раз/одвојити жито *ОД кукоља*. Треба одговорити младе *ОД њушења*. Одделили су трпезарију *ОД кухиње*. Одузели су украдену робу *ОД лопова*. Отео је лопту *ОД њрошвињској њирача*. Склонила је дете *ОД вајре*. Склонила се *ОД вајре*. Удаљили су сина *ОД оца*. Удаљили

су се *ОД оца*. (О)чистила је собу *ОД њрашине*. (О)чистила се *ОД њрашине*. Сачувала је зимницу *ОД мраза*. Штити очи *ОД сунца*. Штити се *ОД сунца*.

Генитив с овим значењем стоји и уз девербативне именице у номиналним синтагмама и уз девербативне придеве који су у семантичкој вези са наведеним транзитивним глаголима. Уп. нпр.

КРАЂА књига *ОД аквизиџера* изазвала је негодовање у јавности.
Ни стан ОБЕЗБЕЂЕН *ОД њровале* није више сигуран.

Модел б) $V + Adv_{\text{Superlativ}} + \text{ОД (ODet) } N_{\text{Gen}} /$
 $V_{\text{Cop}} + Adj_{\text{Superlativ}} + \text{ОД (ODet) } N_{\text{Gen}}$

– генитив с предлогом *ОД* и експлицираним или имплицираним обавезним детерминатором у форми универзалног квантификатора, у својству аблатива са обликом суперлатива прилога уз глагол или придева уз копулу, а са значењем *аблајивносџи* типа *удаљавање* у транспозицији *издвајање* једног ентитета на основу једне особине из мноштва, по неким општим карактеристикама, истоветних ентитета (живих створова, предметних објеката или апстрактних појмова). Нпр.

ОД свих колеџа најбоље је он познавао ту проблематику.
ОД (свих) њроблема које је до сада решавао тај је био најтежи.

Модел в) $V_{\text{Tranz}} + \emptyset N_{\text{Ak}} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД* као објект-аблатив, у функцији друге рекцијске допуне уз транзитивни глагол с објектом у слободном акузативу чија лексичка семантика садржи семему 'правити'. Исказује се значење *аблајивносџи* типа *џошџање (џорекло)*: *џасивни извор – маџериџа (маџериџал) / сасџавни (џрадивни) елементџ*, нпр.

Умесила је тарту *ОД ораха*.
(Са)зидао / (са)градио је кућу *ОД дрвеџа / ОД монџажних блокова*.
(На)правила је фигуру *ОД џиџа*.
(Ис)плела је џемпер *ОД концџа*.

или *конверзиџа (џреџварање)*, нпр.

Направио је воћњак *ОД заџуџиџене баџиџе*.
Направили смо собу *ОД кухиџе*.

Када је у питању прво наведено значење, онда овај модел може имати своју варијанту и на нивоу само номиналне синтагме, при чему је генитив с предлогом *ОД* експонент релативне рестриктивне клаузе с предикацијом која садржи семему 'правити': $N + \text{ОД } N_{\text{Gen}} [\rightarrow N + Cl_{\text{Rel}} \{ \text{Conj} [\leftarrow \text{КОЈИ}] + V [\leftarrow \text{ПРАВИТИ}] + \text{ОД } N_{\text{Gen}} \}]$. Нпр.

Блуза *ОД свиле* [\rightarrow Блуза која је направљена *ОД свиле*.]

Предлог *od* као елемент партитивног генитива

Модел а) Quant_{Num / ProNum} + ОД ProN_{Gen Mn} / ОД ODet N_{Gen Mn} – генитив множине заменице с предлогом ОД или генитив множине именице с предлогом ОД и обавезним детерминатором уз нумеричке квантификаторе: збирне бројеве и бројне именице, и пронумеричке релативне квантификаторе (заменичке прилоге, прилоге, придеве, именице) типа: *колико, неколико, већина, неколицина*, нпр.

Десеторо *ОД нас*.
Шесторица *ОД нас*.
Колико / већина / неколицина *ОД нас*.
Двоје *ОД њихове деце* није дошло.

У семантичкој бази је *обележје аблајивности* типа *удаљавање* у варијацији *одвајање* или транспозицији *издвајање* назначеног броја из неког већег броја (уп. У игри је учествовало *йејоро ОД нас* [\Rightarrow остали су посматрали], Стигло је *йејоро ОД нас* [\Rightarrow остали су још остали].)

Модел б) Quant_{ProNum} + ОД ProN_{Gen Mn} / ОД ODet N_{Gen Mn} – генитив множине заменице с предлогом ОД или генитив множине именице с предлогом ОД и обавезним детерминатором уз пронумеричке квантификаторе, релативне *многи*, универзалне *свако, сваки, нишита, ниједан, нико*, егзистенцијалне *неки, њоједини*. У семантичкој бази је *обележје аблајивности* типа *удаљавање* у варијацији *одвајање* или транспозицији *издвајање* назначеног релативног броја из неког већег броја. Нпр.

Многи *ОД њих* нису дошли.
Ниједан / нико *ОД нас* није одустао.
Неки *ОД њихових ђака* су освојили награду.
Ништа *ОД (свеја) шота* неће бити.

Предлог *od* као елемент посесивног генитива

Модел а) N + ОД N_{Gen} – генитив с предлогом ОД именице којом се именује предметни објекат (посесор) уз именицу којом се именује интегрални део тог предметног објекта (посесум), са значењем посесивности неотуђивог типа у чијој је семантичкој бази *обележје аблајивности* типа *поишцање (по-рекло): гео целине*. Нпр.

Кров / капија / ограда *ОД куће*.
Поклопац *ОД кућије*.
Нога *ОД сиола*.
Прозор *ОД кухиње*.

Модел б) N + ОД N_{Gen} – генитив с предлогом ОД властите именице уз именицу која, по правилу, представља наслов неког дела, са значењем посесивности неотуђивог типа али и са пресупозицијом власничког – поседнич-

ко-припадничког – односа и импликацијом односа ауторства: $X \text{ ОД } Y [\rightarrow_{\text{PRS}} Y \text{ има } X \Rightarrow X \text{ њишага } Y \Rightarrow Y \text{ је аутор } X]$. У семантичкој бази јесте *обележје аблативности* типа *њошцање (њорекло): ауторство*. Нпр.

„Госпођица“ *ОД Иве Андрића.*
 „Реторика“ *ОД Аристотела.*

Предлог *од* као елемент спацијалног генитива

Модел $N + V_{\text{Din}(+)} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД* као спацијални детерминатор реченичне предикације са значењем спацијалне идентификације остварене као транслокативност (усмереност) у простору с *обележјем аблативности* типа *удаљавање* (полазиште). Реченична предикација носи обележје динамичност (+): глагол кретања (типа *ићи, ходати, њрчати*), почетне фазе кретања (типа *њоћи, кренути*) или усмереног кретања с обележјем аблативности типа *удаљавање* с префиксом који је кореферентан предлогу *ОД* (типа *ОДмакнути се, ОДАљити се, УДАљити се*). При том, предлог *ОД* показује удаљавање објекта локализације од локализатора–полазишта без податка о којем делу локализатора се ради. Нпр.

Ишао је пешке *ОД њоследње ауџобуске станице.*
 Кренуо је *ОД куће.*
 Удаљио се *ОД сивола.*
 Одмакла се *ОД њрозора.*

□ Неки глаголи кретања могу у својству локализатора добити појам с обележјем живо (+) и тако из поља конкретног спацијалног односа аблативности прећи у поље апстрактног психолошког односа аблативности, имплецирајући при том успостављање негираног социјативног односа између субјекта и објекта–аблатива. Уп. пр. Отишао је *ОД родитеља* [\Rightarrow Више не живи с *родитељима*], Удаљио се *ОД своје њородице* [\Rightarrow Више није у вези са *својом њородицом*].

□ Генитив с предлогом *ОД* појављује се и у везаној аблативно-адлативној структури и то у следећим моделима: $N + V_{\text{Din}(+)} + \text{ОД } N_{\text{Gen}} + \text{ДО } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД* и генитив с предлогом *ДО* уз динамичан глагол, нпр. Свако вече ходао је *ОД Ширанга ДО железничкој мосџа*; Вест се веома брзо преносила *ОД једној ДО групој стугениа*; $N + V_{\text{Din}(+)} + \text{ОД } N_{\text{Gen}} + \text{НА } N_{\text{Ak}}$ – генитив с предлогом *ОД* у функцији рекцијске допуне праћен акузативом најчешће с предлогом *НА* уз глаголе са семантичким обележјем аблативно-адлативног типа, нпр. Обичаји се преносе / предају *ОД оца НА сина*; као и у везаној аблативно-директивној структури, у моделу: $N + V_{\text{Din}(+)} + \text{ОД } N_{\text{Gen}} + \text{КА} / \text{ПРЕМА } N_{\text{Dat}}$ – аблативни генитив с предлогом *ОД* и спацијални директивни датив (датив правца) с предлогом *КА* / *ПРЕМА*, нпр. У анализи увек идемо *ОД центра КА њериферији*.

Предлог *од* као елемент темпоралног генитива

Модел а) $V_{\text{ImPerf}} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом ОД, у функцији темпоралног детерминатора, најчешће, именице којом се означава временски појам (датум, дан у недељи, празник, годишње доба, животно [старосно] доба), или, ређе, девербативне именице (као кондензатора темпоралне клаузе с везником ОД КАДА//ОТКАДА / ОТКАКО), уз имперфективну реченичну предикацију, са значењем темпоралне квантификације у ужем смислу (= одмеравање дужине трајања у времену) типа *ингресивноси* (= *штемјорална аблаивноси* типа *удаљавање*). Нпр.

Нисмо се састајали *ОД леђа*.

Радимо заједно *ОД Нове јодине*.

Учи страни језик *ОД гејшњсйва*.

ОД иејнаесйој айрила ради у нашој фирми.

ОД среде се не осећа добро.

ОД уласка није проговорио ни реч. [→ *ОД КАДА је ушао*, није проговорио ни реч.]

Перфективна реченична предикација долази у обзир уколико је праћена квантификатором при чему је ингресив / темпорални аблатив у форми генитива с предлогом ОД експонент базичне релативне субординиране клаузе с имперфективном предикацијом и њој кореферентног антецедента у својству темпоралног локализатора унутар чијих граница се смешта површинска перфективна предикација, тако да се заправо ради само о површинској реализацији базично исте синтаксичко-семантичке структуре: $V_{\text{Perf}} + \text{Quant} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ [→ $V_{\text{Perf}} + \text{Quant} + \text{Lokal}$ [← У ПЕРИОДУ] + Cl_{Rel} {Conj [← КОЈИ] + $V_{\text{ImPerf Sub}}$ [← ТРАЈАТИ] + $\text{ОД } N_{\text{Gen}}$ }].⁹ Нпр.

Научио је много *ОД лане*. [→ Научио је много (у периоду који траје) *ОД лане*.]

□ Предлог ОД као индикатор значења ингресивности може бити комбинован и с генитивом с предлогом ПРЕ, нпр. Станујемо у том стану *ОД ПРЕ бомбардовања*, или с акузативом с предлогом ПРЕ, нпр. У иностранству је *ОД ПРЕ јодину дана*. У таквим структурама на синтаксичком плану долази до појаве удвајања предлога (Кашић 1969), а на семантичком до комбиновања значења ингресивности са значењем темпоралне идентификације оријентационог типа (наиме, полазна тачка у времену оријентационо је идентификована).

Модел б) $N + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ [→ $N + \text{Cl}_{\text{Rel}}$ {Conj [← КОЈИ] + V_{Sub} [← ПОТИЦАТИ] + *Ingres* [← $\text{ОД } N_{\text{Gen}}$]}] [→_{PRS} $N + V$ [← НАСТАТИ] + *Lokal*] – генитив с предлогом ОД именице која означава временски појам уз именицу типа *дојис*, *часојис*, *број* (*часојиса*, *новина*), *издање* са значењем *штемјоралне аблаивноси* типа *йојицање* (*јорекло*): *извор* у смислу *време насјанка*. Нпр.

Допис *ОД 20. маја*. [→ Допис који потиче *ОД 20. маја*. → Допис који је написан *20. маја*.]

Часопис *ОД 1986. јодине*. [→ Часопис који потиче *ОД 1986. јодине*. → Часопис који је штампан *1986. јодине*.]

⁹О оваквим синтаксичким структурама в. детаљније у Antonić 2001.

Издање *ОД* *ишло* *године*. [→ Издање које потиче *ОД* *ишло* *године*. → Издање које је објављено *ишло* *године*.]

Ради се о номиналној синтагми у којој је генитив с предлогом *ОД* експонент релативне рестриктивне клаузе с предикацијом *ишлицати* и инг्रेसивом (темпоралним аблативом) у форми генитива с предлогом *ОД*, а која пресупонира предикацију која носи као опште обележје семему 'настати' и која се комбинује с одговарајућим локализатором, те се површински и у међутрансформацији остварује значење инг्रेसивности (темпорална квантификација), а базично значење локализације (темпорална идентификација).

Предлог *од* као елемент квалификативног генитива

Модел а) $V + \text{ОД (ODet)} N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД* и обавезним детерминатором, експлицираним или имплицираним, уз предикацију коју квалификативно детерминише и с којом чини идиоматизовану структуру. У семантичкој бази јесте *обележје аблативности* типа *ишлицање (иорекло): активни извор*. Нпр.

Смеје се *ОД (све)* *срца*. [→ Смеје се *искрено*. ↔ Срце је извор његовог смеха / радости.]

Модел б) $N + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом *ОД* уз именицу, у идиоматизованој структури

• типа А: у којој именица у генитиву има статус квалификативног детерминатора именице уз коју стоји, нпр.

Она је ЖЕНА *ОД* *укуса*. [↔ Она је жена која има укуса / којој се укус *ириисује* као *својство*.]

Он је ЧОВЕК *ОД* *акције*. [↔ Он је *иредумљив* човек.]

• типа Б: у којој именица у генитиву има статус квалификативно детерминисаног члана синтагме, а именица уз коју стоји статус квалификативног детерминатора, уз напомену да цела номинална синтагма истовремено на нивоу реченице функционише као квалификативни детерминатор,¹⁰ нпр.

То је ЧУДО *ОД* *деише*. [↔ То је *иособно (нагарено)* *деише*.]

Она је ЗЛАТО *ОД* *жене*. [↔ Она је *изузетно добра / вредна* жена.]

Он је ДУША *ОД* *човека*. [↔ Он је *веома добар* човек.]

У семантичкој бази оба типа налази се *обележје аблативности* типа *ишлицање (иорекло): активни извор*, иако је у оба типа степен идиоматизације врло висок.

¹⁰ Уп. Јоцић 1994.

Предлог *od* као елемент квантификативног генитива

Модел $N_{Jd} + \text{ОД Quant } N_{Gen} /$
 $N_{Mn} + \text{ОД ПО Quant } N_{Gen} - \text{генитив}$

• с предлогом ОД и квантификатором (најчешће нумеричким) у функцији квантификативног детерминатора уз именицу у *јединици*, нпр.

То је ЗГРАДА *ОД 50 сирајова*, прави облакодер. [↔ То је веома висока зграда.]

Када ћеш стићи то да прочиташ? То је КЊИГА *ОД 1000 сџрана*. [↔ То је веома дебела књига.]

То је ТУРИСТИЧКО НАСЕЉЕ *ОД сџошњак хошела и друћих џуристичких објекџа*. [↔ То је велико туристичко насеље.]

То је ДЕТЕ *ОД џри године*.

• с предлогом ОД, прилошки употребљеним ПО (којим се уноси обележје дистрибутивности) и квантификатором (најчешће нумеричким) у функцији квантификативног детерминатора уз именицу у *множини*, нпр.

То су ЗГРАДЕ *ОД ПО 50 сирајова*, прави облакодери.

Када ћеш стићи то да прочиташ? То су КЊИГЕ *ОД ПО 1000 сџрана*.

То су ТУРИСТИЧКА НАСЕЉА *ОД ПО сџошњак хошела и друћих џуристичких објекџа*.

У оба случаја у семантичкој бази јесте *обележје аблајивносџи* типа *џошњачање (џорекло): џасивни извор – маџерија (маџеријал) / сасџавни (џрадивни) елементи*.

Предлог *od* као елемент каузалног генитива

Модел $V + \text{ОД } N_{DeV Gen} / N_{N Gen} / N_{DeAdj Gen} - \text{генитив с предлогом ОД}$
 девербативне, ређе 'праве' и деадјективне именице, која означава појам који самом својом појавом или природом изазива невољну, спонтану акцију или се најнепосредније појављује као препрека. Стога се њиме може означити „унутрашњи“ узрок: психичка и физиолошка стања и процеси у човеку (пр. 1–2)¹¹, али и „спољашњи“ узрок: објективна стања, збивања, процеси изван човека (пр. 3–5). Генитивом с предлогом ОД денотира се, дакле, узрок типа ефектор (изазивач) – каузатор у чијој се семантичкој бази налази *обележје аблајивносџи* типа *џошњачање (џорекло): акџивни извор*. Нпр.

ОД сџраха није могла да га погледа. [→ *ЗАТО ШТО се бојала*, није могла да га погледа.]

Ударила му је крв у главу *ОД џомисли* на кривицу.

ОД екџлозије бомбе погинуло је шест лица.

Угојио се *ОД добре хране и лајодној живоџа*.

Није могао да прође *ОД мношџва свеџа*.

¹¹ У овом случају, по правилу се реализује идентичност субјеката реченичне предикације и дубинске каузалне предикације.

□ Каузално значење у чијој је бази обележје аблативности типа потицање (порекло): извор > каузатор има и генитив с предлогом ОД именице која значи болест или анатомски орган људског тела (којим се заступа болест именованог органа) уз глаголе типа *ӣаӣӣӣӣӣ*, *боловаӣӣ*, *оболеӣӣ* у лаичкој медицинској терминологији, нпр. Пати *ОД л̄авобол̄е* / *ОД желуца*, Бољује *ОД реумаӣӣзма*, Оболео је *ОД жучи*.

Предлог *од* као елемент компаративног генитива

Модел $N + V_{\text{Сор}} + Adj_{\text{Комп}} + \text{ОД } N_{\text{Gen}}$ – генитив с предлогом ОД уз облик компаратива придева у функцији семантичког језгра уз копулу као површински експонент поредбене клаузе с везником НЕГО ШТО и значењем поређења по неједнакости у чијој се семантичкој бази налази *обележје аблативности* типа *удаљавање* у транспозицији *издвајање*. Нпр.

Нова кућа је ВЕЋА *ОД с̄ӣаре*. [→ Нова кућа је ВЕЋА *НЕГО ШТО је с̄ӣара*.]
Увек је био БОЉИ *ОД мене*. [→ Увек је био БОЉИ *НЕГО ШТО сам ја*.]

Из изложеног проистиче и следеће. У стандардном српском језику аблативност исказана генитивном падежном структуром с предлогом ОД испољава се на три различита семантичка плана и у два основна семантичка вида.

Што се тиче семантичког плана, аблативност се испољава:

(1) на нивоу основног значења (сви модели аблативног и комплементног (експликативног) генитива и модел предикатског генитива са семикопулативним глаголом),

(2) на нивоу семантичког обележја као само једног у низу семантичких обележја која се остварују унутар једног категоријалног значења (спацијални и темпорални генитив), и коначно

(3) на нивоу базичног семантичког обележја као семантичког нуклеуса који претрпи различите степене транспоновања (семантичких трансформација) до површинског семантичког плана (сви остали наведени типови генитива с предлогом ОД код којих је у првом семантичком плану неко друго значење: партитивно, компаративно, посесивно, квантификативно, каузално, субјекатско (и то агентивно), квалификативно адвербно и адноминално и квалификативно предикатско).

Што се тиче семантичког вида, аблативност се испољава:

(1) као удаљавање (у најопштијем смислу) – прототипски га репрезентује глагол *удаљӣӣӣ се*, и

(2) као потицање (порекло) – прототипски га репрезентује глагол *ӣоӣӣӣӣӣ* / аналитичка глаголска структура *водӣӣӣ ӣорекло*.

Први вид аблативности надаље, и у конкретном и у апстрактном смислу, добија барем следеће могуће семантичке варијације:

(1.0) удаљавање (са варијацијама) → одвајање → раздвајање (ростављање) → одузимање → уклањање → ослобађање, и удаљавање (са транспозицијом у) > издвајање. При том је *удаљавање са варијацијама* (у

зависности од лексичке семантике конкретног глагола) присутно код једног модела аблативног (Склонила је дете *ОД вајуре*) и два модела експликативног (Бранио се *ОД најпагача*, Спас *ОД сиреса* треба тражити у умереном начину живота), као и код спацијалног (Удаљио се *ОД сивола*) и темпоралног (Нисмо се видели *ОД прошлој леџа*) генитива с предлогом *ОД*, а *удаљавање* *трансионовано као издвајање* код једног модела аблативног (*ОД свих колеја* најбоље је он познавао ту проблематику), једног модела експликативног (Био је различит *ОД свих*), код два модела партитивног (Десеторо *ОД нас* је допутовало, Многи *ОД нас* су остали) и компаративног генитива с предлогом *ОД* (Увек је био бољи *ОД мене*).

Други вид аблативности разлаже се у два семантичка субпоља са барем следећим могућим семантичким варијацијама:

(2.1) порекло: активни извор (који се даље може транспоновати у) > каузатор > аблатив–агенс > агенс (по редоследу удаљености од базичног обележја); извор у два модела предикатског (Тај документ је *ОД кључне важности*, Његова књига је била *ОД великој ушњицаја*) и два модела квалификативног (Смеје се *ОД свеј срца*, Жена *ОД укуса*, Чудо *ОД дејетја*) генитива с предлогом *ОД* и са врло високим степеном идиоматизације; извор транспонован као каузатор (ефектор – изазивач) у каузалном (Угојио се *ОД добре хране и лајодној живојја*), а извор транспонован као аблатив–агенс (Добио је књигу *ОД Пере*, Захтевали су дисциплину *ОД зајослених*) и агенс (Напуштен је и *ОД некадашњих иријашеља*) у субјекатском генитиву с предлогом *ОД*;

(2.2) порекло: пасивни извор у смислу материја (материјал) / саставни (градивни) елемент (са варијацијом) → конверзија (претварање) и (транспозицијом у) > део целине > ауторство. Порекло у смислу материја са варијацијама остварује се у једном моделу предикатског (Свака материја се састоји *ОД ајома и молекула*), у једном моделу аблативног (Исплела је џемпер *ОД конца*, Направила је воћњак *ОД зајушњене башије*) и у квантификативном (Зграда *ОД 50 сирајова*) генитиву с предлогом *ОД*; а са транспозицијом у део целине (Кров *ОД куће*) и ауторство („Госпођица“ *ОД Иве Ангрића*) у посесивном генитиву с предлогом *од*.

Кључне речи: лингвистика, српски језик, стандард, синтакса, семантика, синтаксичка семантика, генитив, предлог *од*.

Литература

- Antonić, Ivana (2001)**, *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Антонић, Ивана (2005)**, *Синтакса и семантика падежа*, у: Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Танасић Срето, Поповић Људми-

- ла, **Тошовић Бранко**, *Прилози грамајници српскога језика: Синтакса савременога српскога језика – Проста реченица*, у редакцији академика Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска, [119–300].
- Антонић, Ивана (2005a)**, Субјекатски генитив у стандардном српском језику, *Јужнословенски филолој* (Београд), LXI.
- Јоцић, Мирјана (1994)**, О синтагмама типа *човек од речи* и *злајо од жене*, *Зборник Мајнице српске за филолојију и лингвистику* (Нови Сад), XXXVII [Посвећено професорима др Вери Јерковић и др Јовану Јерковићу поводом 65-годишњице живота], 257–263.
- Кашић, Јован (1969)**, Појава нагомилавања предлога у савременом српскохрватском књижевном језику, *Зборник за филолојију и лингвистику* (Нови Сад: Матица српска), XII, 173–182.
- Клајн, Иван (2002)**, *Прилози грамајници српскога језика: Творба речи у савременом српском језику, Први део – Слањање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Матица српска.
- Речник МСМХ**, *Речник српскохрватскога књижевног језика, I–III*, Нови Сад: Матица српска, Загреб: Матица хрватска, 1967–1969; *IV–VI*, Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- Речник САНУ**, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Рјечник ЈАЗУ**, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Стевановић, Михаило (1965)**, Значење и функције генитивне синтагме с предлогом *од*, *Наш језик* (Београд), н. с. год. XIV, бр. 4–5, 239–262.
- Стевановић, Михаило (1979³)**, *Савремени српскохрватски језик (Грамајички системи и књижевнојезичка норма), II Синтакса*, Београд: Научна књига [Одељак Падежне синтагме, 159–527].
- Танасић, Сreto (1982)**, Pasivne konstrukcije sa trpnim pridjevom u srpskohrvatskom jeziku (Sintaksičko-semantička interpretacija), *Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu* (Sarajevo), IX, 65–124.
- Танасић, Сreto (1996)**, Исказивање агенса уз девербативне именице, *Јужнословенски филолој* (Београд), LII, 79–87. [Прештампано без измена у: Танасић, Сreto (2005), *Синтаксичке шеме*, Београд: Београдска књига.]
- Feleszko, Kazimierz (1968)**, Rola i zakres znaczeniowy serbochorwackich połączonych „od“ z genetiwem, *Studia z filologii polskiej i słowianskiej* (Warszawa), 8, 151–163.
- Feleszko, Kazimierz (1970)**, *Składnia genetiwu i wyrażeń przyimkowych z genetiwem w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich (Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, Monografie Słowistyczne 21).

Фелешко, Казимјеж (1995), *Значења и синтакса српскохрватској јенишива,* Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Орфелин – Матица српска, [Превод Гордане Јовановић с пољског: Kazimierz Feleszko, 1970].

Ivana Antonić

PREPOSITION *OD* IN THE STANDARD SERBIAN LANGUAGE

Summary

In her presentation, the author discusses morphological, syntactic and syntactic-semantic characteristics of the preposition *OD* (*of*) as a structural element, in the standard Serbian language, only a prepositional genitive. She also reviews the syntactic-semantic models in which this preposition appears as an element of genitive and specifies the syntactic-semantic conditions necessary for their constitution. This part of the analysis points out that in the contemporary standard Serbian language the genitive with the preposition *OD* could be realized as a semantic subject, a predicate implement, a verbal, nominal and adjectival complement, an object-ablative, a determiner – adnominal (possessive, qualifying, quantifying) and adverbial (spatial, temporal, qualifying and causal), comparative and partitive. The author pays special attention to the nature of the meaning / semantic features of ablativity as the basic one in the semantic potential of this preposition, to the combining of this characteristic with other semantic categories and its possible transpositions on the abstract plane. This part of the analysis points out that the ablativity expressed by the genitive with the preposition *OD* is realized on the three different semantic planes: (1) on the level of basic meaning, (2) on the level of the semantic feature as only one in a series of semantic features realized within one categorial meaning, (3) on the level of the basic semantic feature as a semantic nucleus which undergoes a different degree of transposition before the surface semantic plane; and in two basic semantic aspects: (1) as moving away, that is moving away (with variations) → disconnection → separation (setting apart) → taking away → removal → releasing, and moving away (with the transposition into) > detachment; and (2) as originating (origin) which is divided into two semantic subfields: (2.1) origin – active source (which could be further transposed into) > causator > ablative–agent > agent (ordered according to the distance from the basic feature), and (2.2) origin – passive source: matter (material) / constituent (structural) element (with variation) → conversion (transformation) and (with transposition into) > a part of the whole > authorship.

Тијана Ашић
Београд

ПРОСТОРНЕ И ВРЕМЕНСКЕ УПОТРЕБЕ ПРЕДЛОГА УЗ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду описују се и анализирају просторне и временске употребе предлога уз. Посебан нагласак је на ограничењима које овај предлог представља на природу и карактеристике својих аргумената.

1. Увод

У овом раду анализираћу просторне и временске употребе предлога уз. Циљ ми је, не само да дефинишем основну семантику овог предлога, већ и да утврдим и опишем ограничења која он поставља на природу својих спацијалних аргумената, те да откријем како се та ограничења испољавају у његовој темпоралној употреби. Посебан одељак овог рада посвећен је генеративном механизму коерције (Пустејовски, 1995), помоћу којег се може објаснити интерпретација одређеног типа реченица са уз.

2. Просторне употребе предлога уз

2.1 Примери

Ево, најпре неколико примера просторне употребе предлога уз. Они треба да укажу на њену изразиту разноликост:

- 1) Брод плови уз реку.
- 2) Веверица се вере уз дрво.
- 3) Душан шета уз обалу мора.
- 4) Главни пут је уз море.
- 5) Твоја метла је уз зид.
- 6) Марама ми је уз врат.
- 7) Тијана и Веран стоје један уз другог.

Као што се из ових реченица види, објекат локализације¹ и локализатор се код предлога уз могу наћи у врло различитим геометријским и физичким односима. У примерима (1, 2, 5, 6) објекат локализације се на неки начин одупире локализатору, било пркосећи правцу његовог тока (1), било сили гравитације (2, 5, 6). Међутим, у примерима 3, 4 и 7 између њих не постоју никакав однос заснован на супротстављању снага: у примеру 3 објекат локализације се помера дуж хоризонталне границе локализатора а у примеру 4 хоризонтална граница објекта локализације додирује хоризонталну границу локализатора. Најзад, у примеру 7 два тела су паралелна и у непосредној близини (важно је истаћи да она једно другом не пружају физички ослонац већ стоје усправно сама по себи).

2.2 Основна семантика предлога уз

Шта је заједничко свим горенаведеним примерима? Увек постоји контакт (јачи или слабији) између објекта локализације и локализатора. Тачније речено, ако је објекат локализације статичан постоји контакт између његове најдуже димензије и најдуже димензије локализатора. Али, ако је објекат локализације динамичан (ако се креће) онда се он обавезно креће дуж најдуже димензије локализатора. Стога би дефиниција предлога уз морала макар делимично бити заснована на релацији *слаби контакт* (*weak contact*) коју на следећи начин, у својој књизи, одређују Касати и Варзи (1999):

$$SCxy =_{df} \neg Cxy \wedge Cx(c^2(n^2y))$$

(x је у слабом контакту са у је по дефиницији једнако x није повезан са у и x је повезан са затворењем суседства у)

Али шта је са односом конфликта снага, односно сила, који је тако чит у бројним примерима употребе овог предлога? Конфликт се јавља увек када је локализатор не-хоризонталан (вертикалан или косо постављен) или када поседује сопствену унутарњу снагу (као, на пример, река или поток, који имају свој ток). Дефинитивни доказ да је релација снаге компонента основне семантике предлога уз а не спада у домен контекстуалних инференција⁴ представља чињеница да у примерима 8 и 9 овај предлог не може бити употребљен. Уместо њега обавезна је употреба предлога *низ*:

- 8) Веверица се спушта *уз / низ дрво.
- 9) Спуштамо се *уз/низ реку.

¹ Термини *локализатор* и *објекат локализације* преузети су од Пипера (1998). Објекат локализације је ентитет чија је локализација непозната и одређује се на основу већ познатог положаја локализатора. На пример, у реченици *Књига је на стоу*, објекат локализације је *књига* а локализатор је *сто*.

² C је затворење (closure) ($cx =_{df} \sim(ex)$) (Касати и Варзи, 1999).

³ ν је оператор суседства дефинисан на следећи начин $\nu y =_{df} \iota w(Puw \wedge Opw \wedge \forall z((Pyz \wedge Opz) \rightarrow Pwz))$ (Ашер & Вје, 1995).

⁴ Контекстуалне инференције су закључци о значењу исказа које доносимо на основу контекста у којем је он изречен као и на основу знања о свету које имамо. Видети прагматичку дефиницију контекста, (Спербер и Вилсон, 1986).

Предлог *низ* означава да не постоји конфликт између силе кретања *x* и, било силе која потиче од самог *y* (као у 9), било од гравитације која се испољава кроз *y* (као у 8).

Све у свему, предложила бих следећу основну семантику за предлог уз:

$$xizu =_{df} SCxy \ \& \ snaga^{dirind}(y, x)$$

(*x* уз *y* је *по дефиницији једнако x* је у слабом конјактиву са *y*, и *x* својом снагом иде *продирив директне или индиректне силе* *y* у *y*).

Предлог *уз* се дакле не може дефинисати само помоћу геометријских предиката већ је за његову дефиницију потребно посегнути и за функционалним односом какав је „конфликт две силе“.

2.3 Ограничења која се тичу објекта локализације и локализатора

Просторне употребе предлога *уз* су бројне и врло разнолике али то само по себи не представља новост у лингвистици. Оно по чему се *уз* разликује од већине других просторних предлога је чињеница да поставља врло специфична ограничења на физичку природу објекта локализације и локализатора. Већ сам нагласила да контакт треба да буде између најдуже димензије објекта локализације (или његове путање, ако се овај креће) и најдуже димензије локализатора. Ово значи да, иако је сваки локализатор у стварности три-димензионалан, у овом случају он је виђен као једно-димензионалан (као дуж или линија), јер су остале његове димензије маргинализоване. Осим тога, локализатор треба да буде статичан и знатно већи од објекта локализације⁵.

Што се објекта локализације тиче, он је, било у стању мировања (статичан), било у стању кретања (динамичан). У првом случају мора да буде виђен као линија која прати облик најдуже ивице локализатора, док је у другом случају виђен као тачка (ентитет без димензија који се креће дуж ивице локализатора и чије кретање формира трајекторију). Уколико је непомичан објект виђен као тачка, предлог *уз* није баш најбоље решење:

10) Чиода је уз зид.

Напоменула бих најзад још једну ствар: идеална ситуација је она у којој су и објект локализације и локализатор по дужини неограничени (ово наравно не значи да су им дужине бескрајне већ да границе нису битне, да их ми себи представљамо као неограничене). Стога је употреба *уз* примеренија у примеру 12 где имамо колону чији се почетак и крај не виде него у примеру 11 где је објект локализације строго ограничен на дужину аутомобила и где, чини се, више одговара предлог *поређ*:

11) Аутомобил је уз пут / поред пута.

12) Бескрајна колона аутомобила је уз пут.

Све у свему, могло би се рећи да су ограничења локализатора и објекта локализације везана за: а) њихов облик (однос између димензија – потребно

⁵ На први поглед ово не важи за пример: *Тијана и Веран стоје један уз другога*. Али овде је у питању реципрочан однос и један и други човек су истовремено и локализатор и објект локализације, стога је пример прихватљив чак и ако су оба човека исте висине.

је да ентитет у једној својој димензији буде наглашено већи него у друге две, те да се може *grosso modo* представити као линија), б) међусобни однос (локализатор је по правилу већи тј. дужи од објекта локализације), в) њихово кинетичко стање (бити у покрету или у мировању).

3. Временске употребе предолога уз

3.1 Примери

Није тешко замислити примере у којима се уз јавља са ентитетима који нису просторне природе:

- 13) Лела вежба аеоробик уз музику.
- 14) Нина спава уз телевизију.
- 15) Одмарам се уз слике са летовања.
- 16) Опустим се и насмејем уз ТВ рекламе.
- 17) Провела сам дивно вече уз књигу „Песма шеве“.
- 18) Пријатно смо ћаскали уз музику.
- 19) Написаћемо заједно то писмо уз ручак.

Јасно је да у овим примерима однос локализатора и објекта локализације не може бити ни физичке ни просторне природе. Наиме, у свим овим реченицама објекат локализације је „догађај“. Што се локализатора тиче, он у свим примерима означава неку врсту временског интервала дуж којег се дати догађај одвија. Стога би се однос између локализатора и објекта локализације могао одредити као временски. Важно је овде уочити још нешто: тај се однос по правилу не своди на пуко временски, већ означава начин на који се одвија догађај (13, 14, 18, 19), односно описује неку врсту слабог (индиректног) узрока⁶ (15, 16, 17).

3.2 Релација временској преклапања

Обично се у филозофији сматра да постоје три типа временских односа: инклузија, сукцесија и преклапање (Ребул, 2000). Инклузија подразумева да је један временски ентитет садржан у другом, као у случају:

- 20) Заљубили су се током једног конгреса у Београду.

У случају сукцесије један временски ентитет (догађај или интервал) претходи другом:

- 21) Отпутовао је после Божића.

У случају преклапања, један део првог ентитета се подудара са једним делом другог ентитета. Сматра се да већина језика (види Ашић, 2004) нема посебан предлог за означавање овог односа. Међутим, изгледа да у случају временског уз имамо управо овај однос: постоје тренуци у времену у којима

⁶ У питању је специфичан каузални однос између тзв *иродужених процеса*: ранији део првог процеса узрокује каснији део другог процеса (Ашић, 2005а).

су и први и други ентитет актуелни али ми не знамо када они почињу и кад се завршавају. На пример, у примеру 13 ми не знамо да ли је прво Лела почела да вежба или је прво почела музика (нити шта ће прво да престане) – то уопште није релевантно у овом случају. Оно што је битно је да је за неко време Лелиног вежбања свирала музика и обрнуто, да је за неко време свирања музике Лела вежбала. Треба уочити да ово важи и за простор: када кажемо *Пути је уз илажу* – ми не знамо где почиње пут а где плажа, као ни да ли је дужина пута део дужине ивице плаже или *vice versa*. Једино што знамо је да постоји преклапање њихових дужина (тј. дужина њихових ивица).

Ипак, једна је ствар утврдити тип временског односа а друга одговорити на много теже питање: како уопште добијамо временско значење примарно просторног предлога *уз*? Подсетила бих да се његова семантика заснива на релацији *слаби конијакт* а та је релација сасвим могућа и међу временским ентитетима. Што се тиче релације конфликта између две *силе*, њу није увек лако оправдати у временском домену: наиме док је у неким примерима очигледна (као у 14), она није замислива у примерима који осликавају слабу каузалност.

Занимљиво је да и у својој темпоралној употреби предлог *уз* поставља ограничења на природу својих аргумената. Оно што мене пре свега занима је у каквом су односу та ограничења према физичким ограничењима која се тичу спацијалних ентитета.

3.3 Природа објекта локализације и локализатора у временској интентивацији уз конструицију

3.3.1 Увод

Прво питање које се намеће тиче се аспектуалне природе временских аргумената предлога *уз*: да ли овај предлог поставља нека ограничења на аспектуалну класу својих аргумената? Пре него што будем одговорила на њега, желела бих да дам кратак преглед Вендлерове теорије аспектуалних класа (Вендлер, 1957).

3.3.2 Вендлерова онтологија

У својим радовима Вендлер полази од основне поделе на два типа догађања (*eventualities*): стања (*states*) и догађаји (*events*): За разлику од догађаја, стања (*имају, желеју, знају*), немају агента. Што се догађаја тиче, деле се на три врсте: активности (*activities*) (*иручају, иривају*), остварења (*accomplishments*) (*направити кућу, умесити колач*) и достигнућа (*иобегити, иасити*). Ова дистинкција се заснива на више критеријума: истинитост (односи се на истинитосну вредност исказа у одређеном временском интервалу), динамичност (догађај је динамичан ако за последицу има промену у општем стању ствари), теличност (догађај је теличан ако поседује природне границе) и хомогеност (ентитет је хомоген ако је сваки његов део по својој природи

идентичан целини). Стања и активности су истинити у сваком свом суб-интервалу, нединамични су, хомогени и ателични. Остварења и достигнућа нису истинита у сваком свом суб-интервалу, телична су, хетерогена и динамична. Разлика између њих је у томе што прва трају одређено време и можемо их поделити на делове⁷ док су ова друга тренутна.

Напоменула бих овде да се Вендлерова подела пре свега односи на глаголе у енглеском језику. Она је наравно примењива и на наш језик, у којем је, за разлику од енглеског, аспект морфолошки обележен, те имамо глаголске парове несвршени (*чишайти*) – свршени (*йрочийшайти*). Јасно је да су стања и активности увек представљени имперфективним (несвршеним) глаголима, док су остварења и достигнућа увек означена перфективним (свршеним) глаголима.

3.3.3 Ограничења која се шичу објекта временске локализације

Оно што се одмах може закључити из горе-наведених примера апстрактне употребе предлога *уз* је да су у њима објекти локализације углавном активности, осим у случају 17 и 19, где имамо остварења. Али пре него што формулишем коначно правило, морам да проверим прихватљивост примера у којима су објекти временске локализације стања (22), односно достигнућа (23):

22) *Постојим уз музику

23) *Срели су се уз филм.

Оба примера су неприхватљива. Дакле, у временској употреби предлога *уз* објект локализације мора да буде активност или остварење (први случај је пожељан). Чињеница да достигнућа нису прихватљива није нимало изненађујућа ако се сетимо ограничења на природу објекта локализације код спацијалне употребе предлога *уз*. Он наине (осим ако се креће али онда његова путања представља праву линију) представља линију (једнодимензионалан ентитет) а достигнућа су бездимензионална. И још нешто: рекла сам да је код просторне употребе предлога *уз* пожељно да је објект локализације неограничено дуг – ово се огледа и у његовој временској природи: ателичне активности боље су од теличних остварења. Али, критеријум димензионалности не може да објасни чињеницу да се стања не могу наћи у улози објекта локализације. Мислим да је то пре свега у вези са одсуством агентивности. Осим тога, у случају стања много је теже успоставити тематску кохерентност⁸ (Ашер, 1993) која мора да постоји између објекта временске локализације и локализатора.

3.3.4 Ограничења која се шичу временској локализацији

Ево свих допуна предлога *уз* који се јављају у мојим примерима: *йтелевизија, музика, слике са лейховања, рекламе, кафе и колачи, књија „Песма*

⁷ На пример код *мешења колача* имамо више фаза: лупање јаја, мућење крема, печење итд.

⁸ Две реченице или клаузе су тематски кохерентне ако их је могуће спојити неким конектором и/или ако је могуће анафором у другој се позвати на прву.

Шеве“, *ручак*. Већ на први поглед може се закључити да ово нису прототипични временски ентитети (догађаји попут *свадбе* или интервали, попут *месеца марта*). Неки од њих су прави материјални објекти (*кафа* и *колачи*, *слике*), неки су апстрактније природе али је могуће, на неки начин, и једнима и другима приписати темпоралну вредност – трајање (*музика*).

Желела бих још да нагласим да предлог *уз* не може да као аргумент има праве, строго ограничене догађаје или календарске временске интервале:

24) *Одморил сам се уз јуни.

25) *Забављали смо се уз рођенданску забаву.

Уз месеце у години се у српском користи предлог *у* (заснован на релацији инклузија) док се за догађаје типа *рођендан*, *приредба* користи предлог *на* (заснован на релацији *контакт*). У оба случаја се може употребити и предлог *и* чија се семантика заснива на релацији „одвијати се унутар“ (види Ашић, 2004, 2005):

24) Одмарала сам се у јуну/ током јуна.

25) Забављали смо се на рођенданској забави / током рођенданске забаве.

Моје је мишљење да је немогућност употребе предлога *уз* овде у вези са чињеницом да се његова основна семантика заснива на односу *слаб контакт*. Као такав, овај је однос недовољан да изрази релацију између објекта локализације и правога временског интервала, односно догађаја. Он је, по свему судећи, могућ искључиво када је локализатор ентитет посебне природе и када нема јасно дефинисане и унапред одређене границе. Дакле, постоји само нека врста коезистенције између два аутономна ентитета, који су тематски кохерентни.

4. Уз, дот-објекти и генеративни механизам коерције

4.1 О квалијама, дот-објектима и коерцији

4.1.1 Увод

У савременој семантици сматра се да је лексикон људских језика генеративан те да се за сваку његову јединицу (лексеми) може рећи да поседује више нивоа семантичке репрезентације који јој омогућавају да у различитим реченичним контекстима добије различита значења (Пустејовски, 1995). Најважнији и најсложенији од тих нивоа је такозвани *ниво стиркутуре квалија*.

4.1.2 Квалије и њихови објекти у генеративном лексикону

Појам „структуре квалија“ се односи на аналитичко знање које асоцирамо са лексемама па тако истовремено описује и различите начине описивања објеката (Пустејовски, 1995, 1998). Структуру квалија чине четири компоненте: конституитивна, формална, агентивна и теличке улоге. Формална квалија показује ком над-типу објект припада (на пример, *мачка* припада над-

типу *живо биће*), конституитивна описује материјалну природу објекта (на пример *крофна* и *ушићийак* имају исту материјалну природу – направљени су од исте врсте теста али су различити по облику), агентивна квалија се односи на скуп догађаја које везујемо за настајање одређеног објекта (на пример, *вино* се прави, а *voda* не) а теличке квалије показују које су основне функције и сврха датог објекта (на пример *колач служи да се једе а књија да се чита*). Захваљујући свим овим типовима квалија ми разумемо зашто се, на пример, *храна* односи на супстанцу али и на све што је јестиво (формална квалија ове речи је „супстанца“ а теличка „X једе Y“), док се *пластелин* односи на нејестиву супстанцу – материјал (формална квалија ове речи је „супстанца“ а теличка „X прави Z од Y“).

Али ова техника није свемогућа, па код речи као што су *књија*, *новине*, *соната*, *ручак* није могуће једноставно одредити над-тип објекта. Наиме из различитих реченица, а чак и уз једне једине, можемо добити контрадикторне информације о типу објекта:

26) Књига је и дебела и досадна.

У примеру 27 присутна су оба значења ове лексеме – „материјални објект“ и „информациона структура“, али он ипак није контрадикторан. То значи да је лексема „књига“ по својој природи комплексна. Али, како истиче Пустејовски, та два значења су повезана дубљим односом, који се назива дот-објект (*dot object*). У случају „књиге“ тај однос је означен као „садржавање“, будући да књига и у материјалном и у апстрактном значењу садржи нешто (странице или информације). Ево још неких примера дот-објеката (комплексних типова): *новине*, *соната*, *ручак*, *киша*⁹. Док *новине* и *соната* донекле имају усту комплексну структуру као и *књија*, *ручак* истовремено припада и над-типу *материјални објект*¹⁰ и над-типу *временски догађај*¹¹. Лексеме које нису комплексне природе називају се уједињени објекти (*unified objects*).

4.1.3 Генеративни механизам коерције

Генеративна семантика полази од претпоставке да је број речи у лексикону ограничен, али да се, захваљујући, генеративним механизмима, у различитим реченичним контекстима¹² добијају различите интерпретације речи. У ове механизме спадају следеће семантичке трансформације: селективно везивање, ко-композиција и коерција. Код селективног везивања лексичка јединица, најчешће придев мења значење у зависности од именице коју модификује (на пример: *слајко деише*, *слајка кафа*, *слајка хаљиница*, *слајка шајна*). Ко-композиција се односи на различита значења глагола у зависности од његовог комплемента (*поправити кола*, *поправити акценат*, *поправити њонашање*, *поправити крем*). Најзад, коерција представља про-

⁹ О двострукој природи „кише“ видети у Ашић 2005а.

¹⁰ Ручак је био врло обилан.

¹¹ Ручак је трајао два сата.

¹² Овде треба направити разлику између прагматичког и реченичног контекста. Први се односи на све елементе говорне ситуације и знање о свету које поседује говорник, док се други односи на окружење дате речи у датој реченици (видети Ашић, 2004).

мену синтаксичког типа језичке јединице у зависности од њеног реченичног контекста. Тако глаголи, у зависности од своје суб-категоризације подижу своје аргументе (дате у облику именичке фразе) до нивоа глаголске фразе. На пример, у енглеском имамо:

27) *Mary wants a glass of champagne, a plate of oysters, another cigarette.*

Мери жели чашу шампањца, тањир острига, још једну цигарету.

Будући да у енглеском језику глагол (*to want* – *жељети*) захтева као своју допуну глаголску синтагму¹³, горе-наведене именичке синтагме су „подигнуте“ на ниво одговарајућих глаголских синтагма (*to drink a glass of champagne* – *попијети чашу шампањца*, *to eat a plate of oysters* – *појести тањир острига*, *to smoke another cigarette* – *попушити још једну цигарету*). Исто се у енглеском дешава са предлозима-везницима *before* (*пре*) и *after* (*после*):

28) *Let's leave the restaurant before / after coffee.*

Хајде да одемо из ресторана пре/после кафе.

Пример 28 заправо значи *Let's leave before / after they serve coffee* (*Хајде да одемо пре него што / након што послуже кафе*). Због природе конектора *before* (*пре*) и *after* (*после*) именичка синтагма *coffee* се трансформише у клаузу са темпоралном функцијом.

Питање на које сада ваља одговорити је: Како се коерцијом добија синтагма или клауза са тачно одређеним значењем? Наиме, за синтаксички тип добијене конструкције одговорна је субкатегоризација (синтаксичка одлика) глагола, док је за њено значење одговорна структура њених квалија! У примерима које сам управо навела коерција је могућа захваљујући теличким квалијама (*шампањца се пије*, *остриге се једу*, *цигарете се пуше* а *кафа се у ресторану служи*¹⁴). И још нешто: у свим овим случајевима речи над којима је извршена коерција су просте структуре (уједињени објекти).

Логично је помислити да код комплексних лексема типа „физички објект – догађај“ (какав је ручак) коерција није потребна да би се добило временско значење. Тако и без коерције следећа реченица има временско значење:

29) *They left the house after the lunch.*

Изашли су из куће после ручка.

4.2 Интерпретација комплементарне не-спацијалној уз

У наведеним примерима не-спацијалне употребе предлога уз, неки од његових аргумената су комплексни дот-објекти (музика, књига „Песма шеве“, телевизија) а неки имају просту структуру (*слике са лејшовања*, *кафа и колачи*). Но ипак, међу дот-објектима једино *ручак* чини пар „материјални објект – догађај“. У свим осталим случајевима неопходно је применити коерцију да би се добило временско значење. Веома је важно нагласити једну

¹³ На пример: *Mary wants to go out* – Мери хоће да изађе напоље.

¹⁴ Јасно је да у овом примеру на формирање значења клаузе утиче и појам „ресторан“ за који се и везује појам „служење кафе“.

ствар: коерција овде не може никако бити базирана на синтаксичким одликама предлога *уз* јер он у српском језику увек за аргумент узима именицу а никад клаузу (за разлику од *before* и *after* у енглеском):

30) *Одмарали смо се уз слушали смо музику.¹⁵

Дакле, у свим овим случајевима коерција је семантички мотивисана и зависи од теличких квалија употребљених лексема: наиме ми слушамо музику, гледамо слике са летовања, посматрамо рекламе на телевизији, пијемо кафу и једемо колаче и читамо књиге. Наравно немају све речи теличке квалије које би им омогућиле коерцију. Управо из тог разлога следећа реченица може да има искључиво спацијалну интерпретацију:

31) Душан спава уз пећ.

Наиме лексема *пећ* нема теличке улоге неопходне за коерцију. Али примери у којима је предикат глагол *сјавајџи* су још по нечему интересантни: наиме они нису прихватљиви као темпоралне реченице чак и ако су аргументи *уз слике са летовања* или *књиџа*, лексема на које је, као што сам већ показала, могуће применити коерцију:

32) *Душан спава уз слике са летовања / књигу „Песма шеве“.

Разлог за то је што за разлику од музике и телевизије, које могу да постоје саме по себи (*музика свира а Душан сјава*), *књиџама* и *сликама* су потребни активни агенси да би добиле своја апстрактна значења (тј да би биле *чиџане*, односно *легане*). То је и природно јер теличке квалије увек захтевају актанта који ће на неки начин употребити дате (материјалне или апстрактне) објекте. Донекле то исто важи и за музику (јер она се слуша) и за телевизију (она се гледа), али и поред тога, ови ентитети могу постојати независно од субјекта реченице. Неопходан и довољан услов за њихову примену је да је говорник исказа свестан њиховог постојања. Из свега овога произилази да се темпорална интерпретација исказа типа 14 не може објаснити типичним механизмом коерције у којој субјект реченице врши неку радњу над комплементом предлога! Изгледа да овде појам теличких или других већ споменутих квалија није довољан те да је неопходно извршити ревизију самог механизма коерције (о недовољности коерције видети и у Ашер и Дени, 2004).

Из сличних разлога и следећа реченица звучи чудно:

33) Лела вежба аеробик уз књигу.

Наиме, док је сасвим могуће да неко вежбајући аеробик слуша музику (и чак да покретима прати њен ритам), мало је вероватно да је неко у стању да док ради вежбе чита књигу. Овде је потенцијални агенс „читања књиге“ већ заузет другом својом активношћу.

Са овим је, чини ми се, у вези и чињеница да се стања не јављају као објекти темпоралне локализације:

34) *Нина је уморна уз књигу.

Стања су по природи не-агентивна и јако је тешко замислити да пасивни субјект стања може да постане (у истој реченици) активни субјект клаузе добијене коерцијом. Осим тога, стања по својој природи (онтолошки) настају

¹⁵ Чак ни партицип презента овде није добродошао: *Одмарали смо се уз слушање музике.

као последица одређеног догађаја, па тако њихове допуне најчешће и имају узрочно значење:

35) Нина је уморна од учења.

А, како сам већ рекла, допуна предлога уз је пре свега одредба за начин и, ако се и може протумачити као узрочна, тај узрок је слаб, прагматски и лако се може поништити.

Најзад, желела бих да укажем на још једну појаву: уколико у примеру 15 уместо множине *слике са лейшовња* употребимо једину (*слика са лейшовања*), он постаје неприхватљив:

36) *Одмарам се уз слику са летовања.

Разлог за то је највероватније чињеница да је време потребно да се погледа једна фотографија¹⁶ обично еквивалентно једном тренутку (који се на временској оси може представити као тачка без димензија) сувише кратко да би се могло посматрати као временски интервал који би могао да буде у релацији преклапања са *одмарањем*. Па ипак, ствари се мењају ако уместо једне слике са летовања имамо уметничко дело:

37) Одмарам се / уживам уз *Предео* Надежде Петровић.

Ова реченица је прихватљива јер је нормално да се проведе дуже време уз једно сликарско платно.

Напоменула бих овде да је ово чиста аналогија са условом који се тиче спацијалне природе локализованог објекта и локализатора а који каже да ови морају да имају одређену (истакнуту) дужину.

4.3 Биланс

Све у свему, из моје анализе примера не-спацијалне употребе предлога уз могуће је извести следећа ограничења на природу објекта темпоралне локализације и локализатора:

Објекат темпоралне локализације	Локализатор
Аспектуална класа глагола: само су активности и остварења прихватљиви.	Не сме да буде прототипичан догађај (са јасним границама) или календарски интервал.
Онтолошка природа глагола: не спречава свог агенса да врши још једну радњу (нпр: могуће је истовремено <i>ћаскајти и јијити чај</i>).	Мора да буде дот-објект чија је једна компонента темпорална, или посебан уједињени објект над којим се може извршити коерција.
Статус агенса – готово увек он је активан, осим у случају када је могућа самостална егзистенција допуне предлога уз.	Његова темпорална интерпретација мора да има изражену дужину – представља интервал а не момент.

¹⁶ А то нам каже наше искуствено и научено „знање о свету“. Видети Спербер и Вилсон, 1986.

5. Закључак

Моја анализа различитих употреба предлога *уз* показује да његова основна семантика (која се заснива на спацијалном предикату *слаб конџакић* и на функционалном односу „сукоб сила“) одређује и тип релације коју овај предлог означава међу апстрактним ентитетима. Штавише, специјална ограничења која *уз* поставља на спацијалну природу објекта локализације и локализатора су у одређеној мери рефлектована у специфичним ограничењима на темпоралну природу његових аргумената у неспацијалној употреби. Тако су услови који се тичу односа димензија и неограничености пресликани у правила које се тичу аспектуалне класе објекта темпоралне локализације и трајања локализатора. Ипак ограничења на онтолошки тип темпоралног локализатора нису везана за просторну употребу предлога *уз*, већ за могућност или немогућност ентитета да коерцијом добију темпоралну интерпретацију. Ово је у вези са теличком структуром њихових квалија.

Кључне речи: простор, време, семантика, интерпретација, коерција, преклапање

Литература

- Asher, N, (1993), *Reference to Abstract Objects in Discourse*, Dordrecht, Kluwer.
- Asher N, & Vieu, L. (1995), 'Towards a Commonsense Geometry', *Proceedings of the International Joint Conference on Artificial Intelligence*, Morgan Kaufman Publishers (held in Montreal CA), pp. 846–852.
- Asher, N, & Denis, P, (2004), „Dynamic typing for lexical semantics, a case study: The genitive“, *Proceedings of the FOIS conference*, Torino, 34–48.
- Asic, T, (2004), *La représentation cognitive du temps et de l'espace ; étude pragmatique des données linguistiques en français et dans d'autres langues*, thèse de doctorat, Institut des Science Cognitives – Université Lyon-2 et Université de Genève.
- Asic T, (2005), „The *po-na-u* opposition in Serbian and its Equivalent in Bulgarian “ *Balkanistica* 18, A Journal of Southeast European Studies, University of Mississippi, 1–30.
- Asic T (2005a), „*Uz*, coercion and background, The Proceedings of The Generative Lexicon Conference in Geneva, 19–21 May, 18–27.
- Casati, R & A, C, Varzi, (1999), *Parts and Places, The Structure of Spatial Representation*, A Bradford Book, the MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.

- Pustejovsky, J, (1995)**, *The Generative Lexicon*, The MIT Press, Cambridge, London.
- Pustejovsky, J, (1998)**, The semantics of lexical underspecification, *Folia linguistica*, 1
- Talmy, L, (2000)**, *Toward a cognitive Semantics*, A Bradford Book, MIT Press.
- Vendler, Z, (1957)**, „Verbs and Times“, *Philosophical Review* 56, 143–160.

Tijana Ašić

SPATIAL AND TEMPORAL USAGES OF THE PREPOSITION *UZ* IN SERBIAN

Summary

This paper is an outline of my study of the preposition *uz* in Serbian. My first aim was to define its basic semantics that should underlie both its spatial and temporal usages. Moreover, I attempted to describe different kinds of constraints that *uz* imposes on the ontological nature of the figure and the ground in its spatial usages and check how these constraints are reflected in its temporal usages. I also showed that the phenomenon of the temporal usage of *uz* can be (at least partially) treated as a case of coercion. Finally, I compared the interpretation of the sentences with *uz* with the interpretation of the sentences with *po* in which the grounds are natural phenomena. The difference between them resides in the fact that the basic semantics of *uz* is not purely geometric and that it always presupposes a kind of conflict between the figure and the ground.

Наташа Бугарски
Нови Сад

ТИПОВИ ПРЕДИКАТА У РЕЧЕНИЧНИМ СТРУКТУРАМА КОНДЕНЗОВАНИМ ДЕАДЈЕКТИВНОМ ИМЕНИЦОМ

У овом раду посматрају се структурни типови предикација у реконструисаној семантичкој бази деадјективних именица употребљених у функцији кондензатора реченичног садржаја. Истраживања сироведена у оквиру једној функционалној стили савременој српској језика, у публикацијском стилу, показала су да осим којулајивно-именској предикацији, чије лексичко језро појуњава придев, деадјективна именица може кондензовати реченичне структуре са којулајивно-прилошким предикацијом и простим глаголским предикацијом.

1. Процес реченичне кондензације подразумева употребу нереченичних језичких средстава у функцији исказивања реченичног садржаја. Међу многобројним синтаксичким јединицама¹ које се појављују у функцији реченичних кондензатора издвајају се девербативне² и деадјективне именице, будући да се процес номинализације односно појава номиналних средстава уместо вербалних, сматра изразито продуктивним, па и универзалним феноменом не само у српском језику него и у многим модерним, пре свега, индоевропским језицима (Радовановић 1990: 28).

¹ Милорад Радовановић (1990: 14) издваја две групе кондензационих средства с обзиром на то да ли су директно или индиректно деривирана из одређене дубинске реченичне структуре са предикатом у финитном глаголском облику. У првој се групи налазе: вербиди, односно инфинитив и глаголски прилози, прошли и садашњи, девербативна именица, енглески герунд, девербативни прилози, девербативни придеви и деадјективна именица. Ови кондензатори директно су деривирана из одговарајуће дубинске реченичне структуре. Другу групу чине кондензатори чија је семантичка база односно предикација само имплицирана и реконструисана се на основу правила дате језичке компетенције, а у зависности од конкретног лингвистичког и екстралингвистичког контекста. Овде спадају апозитивна образовања, именице које нису ни девербативне нити деадјективне, лексички сигнали пресупозиције, просентенцијализатори, реченични еквиваленти.

² Девербативне именице као средства кондензације детаљно су описане у радовима Милорада Радовановића: *Именица у функцији кондензатора I, II* (Радовановић 1977а, 1977б), *О „кондензацији реченице“ као језичком јосијуку*, *О „номинализацији“ као језичком јосијуку*, *О значењу речи и граматичком тумачењу „номинализованих исказа“*, *О „номиналном и вербалном стилу“ у језику* (Радовановић 1990), *Номинализација и нејација* (Радовановић 1990а), *On nominal and verbal style: cultures and languages in contact?* (Радовановић 2001).

Кад је у питању српски језик, уочено је да су деадјективне именице у односу на девербативне мање фреквентне, али и оне се често појављују као кондензациона средства у публицистичком стилу, тако да се на примерима из овог стила могу сагледати њихове особености, које их диференцирају у односу на остале синтаксичке јединице у функцији кондензатора.³

1.1. Овом приликом позабавићемо се структуром предиката који се налази у семантичкој бази деадјективних именица након извршене трансформације примера. Будући да су деадјективне именице у деривационој⁴ или у семантичкој вези⁵ са одговарајућим придевима, очекивано је да се у дубинској структури налази копулативно-именски предикат у чијем је лексичком језгру придев (P= Cop + Lex, Lex= Adj).⁶ Анализа је, међутим, показала да се у семантичкој бази деадјективних именица могу појавити још два типа предиката, копулативно-прилошки са прилогом у лексичком језгру (P= Cop + Lex, Lex= Adv) и прост глаголски предикат (P= V). Поставља се сада питање чиме је условљена ова типолошка разлика реконструисаних предикација. Овим радом покушаће се расветлити управо тај проблем.

2. Размотрићемо најпре примере деадјективних именица које кондензују реченичне структуре са копулативно-именским предикатом и граматичким субјектом са значењем носиоца стања или особине именоване деадјективном именицом. С обзиром на то да ли се дато стање или особина приписују одређеном појединцу односно одређеној групи, с једне стране, или људима уопште, с друге стране, уочавају се две групе примера:

А) **Своју забринућисџи** у вези са рестриктивним постојећим визним режимом који примењује хрватска страна југословенска делегација је **уврстила** и у записник о разговорима, ... [← *иџо да је забринућиџа* ... делегација је **уврстила** и у записник о разговорима] (Политика, А4); Свилановићева понуда Милутиновићу да лети авионом савезне владе гест је који показује не само **захвалност** власти за **Милутиновићеву** постпетооктобарску **кооперативност** (...), него и намеру да му помогну колико год могу... [← гест је који показује не само **захвалност** власти **зџиџо иџиџо је Милутиновић био кооперативан** [иџосле иџиџо *окиџобра*] (Нин, 13); Етнолог Драгомир Антонић тврди да је „склоњен“, јер је открио да **сџу, зџоџи неџодговорностџи кустоса и конзерватора**, систематски **уништавани** вредни уметнички предмети. [← јер је открио да **сџу зџиџо иџиџо су кустџос и конзерватџор били неџодговорни** систематски **уништавани** вредни уметнички предмети] (Нин, 7); Немачки министар иностраних послова Јошка Фишер поздравио је усвајање резолуције УН, додајући да Ирак „сада има шансу да **обезбеди** мир и **стабилност** у **региону** кроз потпуну и безусловну сарадњу са инспекторима УН“. [← сада има шансу да **обезбеди** ... *да реџиџон буде стабилан*] (Политика, А3); Није ваљда да **ћемо ми зџоџи болећивостџи** према Застави **остати кратких рџукава** и ван поделе у ауто-индустрији? [← није ваљда да **ћемо** ми *иџиџиџо смо болећиви*

³ Овом раду претходило је обимно истраживање деадјективних именица у оквиру магистарске тезе под насловом *Деадјективна именица као средство номинализације (у публицистичком стилу стандардној српској језика)*, које ће бити објављено у *Зборнику маџиџце срџске за филологију и линџвистџику* XLVII.

⁴ Деадјективне именице попут *лакоћа, борбеностџи, бесџиџностџи, безбрижностџи, неједнакостџи, изџубљеностџи, џовезаностџи* и др. изводе се директно од придева различитог деривационог порекла.

⁵ Деадјективне именице као што су *љубџомора, слоџа* и сл. могу се у појединим случајевима довести само у семантичку, али не и у деривациону везу са одговарајућим придевима.

⁶ Символи и скраћенице: P – предикат; Cop – копула; Lex – лексичко језгро копулативног предиката; V – пунозначни глагол; Adj – придев; Adv – прилог; S – проста реченица; Cl – зависна реченица (клауза).

према Застава остати кратких рукава] (Време, 31); *Људска* *лјубосиј* ме такође засмејава. [*←* *шо шито су људи лјуи* такође [ме] засмејава] (Јефимија, 178).⁷

Б) Отварање наше земље и привреде према Европи и свету има низ предности за даљи развој друштва у целини, али *обазривосиј*, кад су у питању тржиште и заштита домаћих привредника, наравно, на равноправним и тржишним односима, није на одмет. [*←* *шо да људи буду обазриви / шо да будемо обазриви / биши обазрив ... није на одмет*] (Дневник, 4); Тиме би се онемогућила и појава оних властохлепних, самодрживих, искључивих и опсенарских политиканата, који, уз помоћ ужих интересних група, медија а неретко и са стране, изазивају националне поделе, *нешрпљељивосиј* и мржњу,... [*←* појава оних властохлепних ... који ... изазивају да људи буду нешрпљељиви] (Политика, А18); Данас се не би могло са сигурношћу рећи да ће Божидар Маљковић бити нови селектор кошаркашке репрезентације Југославије, ... [*←* данас се не би могло рећи а да ири шом човек буде сигуран] (Време, 52).

2.1. Анализирамо ли ове примере, видећемо да се у прву (А) групу сврставају они примери у којима је носилац стања или особине именоване деадјективном именицом експлициран у површинској реченици, и то одговарајућим синтаксичким средствима као што су присвојне заменице, описни и присвојни придеви који непосредно детерминишу деадјективну именицу, затим предлошко-падежне конструкције које у површинској реченици такође детерминишу деадјективну именицу, или пак тај податак може бити исказан у управној реченици.

2.2. Ако носилац стања или особине представља уопштено мноштво или уопштеног појединца, као у другој групи примера (примери под Б), у дубинској структури он може бити исказан именицом *људи* односно *човек*, првим лицем множине или евентуално инфинитивном конструкцијом у субјекатској функцији, као у првом примеру из групе Б (помоћни глагол *биши* у инфинитиву семантички је допуњен придевом од којег је деадјективна именица изведена).

Оваквом употребом деадјективних именица постиже се анонимизација исказа, што је и један од разлога за њихову употребу,⁸ будући да се у првом случају (примери из групе А) податак о носиоцу стања или особине помера из субјекатске позиције, а у другом случају (примери из групе Б) доследно се изоставља податак о уопштеном носиоцу стања или особине.⁹

3. Другачија је ситуација са деадјективним именицама које у датом контексту именују нека стања у друштву или у природи. Појаве овог типа у српском језику обично се исказују имперсоналним реченицама типа: *хладно је, мрачно је, час је, расипогаја је*, и сл.¹⁰ Када деадјективна именица кондензује

⁷ У последњем примеру, носилац стања или особине јесте уопштено мноштво. Међутим, како је оно лексикализовано посебном придевском лексемом *људски*, овај се пример сврстава заједно са примерима у којима је податак о одређеном носиоцу стања или особине експлициран у површинској реченици.

⁸ Употреба деадјективних именица везује се за функционалне стилове чији језички израз карактеришу: економичност, синтетичност, безличност или анонимизованост, неовременост, немодалност, статичност, итд., видети детаљније о томе у: Радовановић 1977а, 1977б, 1990.

⁹ О различитим нивоима анонимизације агенса видети у раду Милорада Радовановића (1990) *О „безличној реченици“*.

¹⁰ Имперсоналне реченице са овим значењем у српском језику имају инконгруентни копулативни предикат у чијем лексичком језгру могу бити прилог или именица: S= P (Cop + Lex), Lex= Adv/N. Видети детаљније у: Ивић 1963.

реченичну структуру таквог или сличног значења, у њеној се семантичкој бази налази копулативно-прилошки инконгруентни предикат. Овакве имперсоналне реченице представљају слободне структуре типа $S = \text{Cop} + \text{Lex}$, $\text{Lex} = \text{Adv}$, у којима не мора бити употребљена друга синтаксичка јединица. Њима се обично денотира нека ситуација, друштвена или атмосферска појава везана за човекову околину, односно средину.

3.1. У примерима:

Мир, *стабилности* и развој демократије први су од шест приоритета ЕУ-а на Западном Балкану, ... [\leftarrow мир, *што да је стабилно* и развој демократије први су од шест приоритета ЕУ-а на Западном Балкану; \leftarrow мир, *што да је ситуација стабилна* и развој демократије први су од шест приоритета ЕУ-а на Западном Балкану] (Време, 48);¹¹ Међународна заједница показује вољу да се оконча стварање нових држава, али *неизвесности* у том погледу и даље постоји, ... [\leftarrow али *што да је [и даље] неизвесно* у том погледу постоји; \leftarrow али *што да је ситуација [и даље] неизвесна* у том погледу постоји] (Република, 37); Не треба занемарити чињеницу да је Војводина највише осетила последице свих ратова, па се људи у страху од, можда, *неизвесности* опредељују за крајње десне политичке опције. [\leftarrow па се људи у страху да ће бити *неизвесно* \leftarrow па се људи у страху да *стање ће бити неизвесно*] (Н. телеграф, 2); *Новина је у томе* што фискалне касе, захваљујући огромном напретку дигиталне технологије, памте веома дуго а једино порезници имају приступ меморији, што лажирање промета чини готово немогућим. [\leftarrow *што ишло је ново је у томе* што фискалне касе памте веома дуго; \leftarrow *што ишло је нова појава је у томе* што фискалне касе памте веома дуго] (Време, 14); Посебна *занимљивост је чињеница* да у Србији тек 8 до 12 одсто популације користи интернет... [\leftarrow *што ишло је посебно занимљиво је[сте] чињеница* \leftarrow *што ишло је посебно занимљива ствар је[сте] чињеница*] (Време, 54).¹²

имамо деадјективне именице типа *стабилности*, *неизвесности*, *најештиности*, *сличности*, *новина*, *занимљивости*, којима се у одређеним контекстима означавају одређена стања или појаве у друштву, те се отуда могу довести у семантичку везу са номиналним синтаagmaма *стабилна ситуација* / *стабилно стање*, *неизвесна ситуација* / *неизвесно стање*, *најешта ситуација* / *најешто стање*, *слична ситуација* / *слично стање*, *нова појава*, *занимљива ствар* / *појава*.¹³ У њима управне именице имају веома апстрактно значење и бивају семантички конкретизоване помоћу одговарајућег придева.¹⁴ С обзиром на ову околност, у семантичкој бази деадјективних именица са овим значењем могу се успоставити две клаузе, једна имперсонална са копулативно-прилошким инконгруентним предикатом у чијем је лексичком језгру прилог,

¹¹ *To da* и *што ишло* посматрани су у овом раду као својеврсни везнички спојеви.

¹² Видети рад В. Петровић (1994) *Синтаксичке улоге именице „чињеница“ у сложеној реченици*.

¹³ Придевима као што су *стабилан*, *најеш*, и сл., може да се то њима означено обележје припише човеку, тј. да се денотира стање његовог организма.

¹⁴ Марија Зника (1988: 90) поделила је именице с обзиром на њихово значење у три категорије: а) именице пуног значења, б) именице ослабљена значења, семантички испражњене, в) именице широка значења које се због ширине значења и апсолутне априорне претказивости понашају као семантички испражњене. Именице које припадају другој и трећој категорији, а ту свакако спадају и именице *ситуација*, *стање*, *појава*, *ствар*, захтевају присуство атрибута, односно, семантички обавезног атрибута. „Pod semantičkom obaveznošću atributa razumijevamo obaveznost atributa koja proizilazi iz odnosa nastalih na osnovu leksičkosemantičke zalihnosti među pojedinim riječima koje tvore konstrukcije s atributom. Zadaća atributa svodi se u izričaju na to da suzi prevelik raspon značenja pojedinih riječi u izričaju jer upotreba takvih imenica... bez atributa ne daje smisla u rečenici“ (Зника 1988: 94).

и друга персонална са конгруентним копулативно-именским предикатом, у чијем је лексичком језгру придев. У том другом случају носилац стања или особине јесте веома апстрактан, семантички непотпун именски појам коме се приписује одређено својство.

Могло би се рећи да је оваква двојака интерпретација примера, односно алтернативна употреба ових деадјективних именица и одговарајућих номиналних синтагми, стилски условљена, будући да се употребом деадјективних именица, односно одговарајућих имперсоналних реченица, постиже већи степен анонимизације исказа.

Тако и за деадјективне именице којима се карактерише неко стање у природи или човековој околини важе сличне могућности интерпретације, с тим што се у семантичкој бази овако употребљених деадјективних именица у позицији субјекта персоналних реченица реконструишу лексеме типа *ваздух*, *време*, *небо*:

Иако без стакла на прозорима, од зајушљивости и смрада се једноставно није могло опстати унутра. [← *зајо шјо је било зајушљиво ... једноставно [се] није могло опстати унутра* ← *зајо шјо је ваздух био зајушљив ... једноставно [се] није могло опстати унутра*] (Политика, А5).¹⁵

3.2. Деадјективна именица уз пунозначне глаголе и неке предикатске изразе може номинализовати имперсоналну реченичну структуру са копулативно-прилошким предикатом везаног типа који као допуну добија клаузу, што представљено симболима изгледа овако: S= P (Cop + Lex) + Cl, Lex= Adv. Оваква могућност трансформације постоји код именица које такође означавају појаве или стања у друштву, а реконструисани копулативно-прилошки предикат захтева присуство допуне, у овом случају клаузе, којом се експлицира његов садржај:¹⁶

Премијер Симитис у два наврата у последњих месец дана није искључио могућности да Хрватска, као „јасно европска земља“, буде прва која ће поднети захтев за кандидатуру, ... [← није искључио да је могућно да Хрватска, ..., буде прва] (Време, 48);¹⁷ Велики број испитаника нашао је извор фрустрације у употреби интернета, ... а тек онда збој немоућности да пронађу жељени садржај, ... [← нашао је извор фрустрације у употреби интернета, ... а тек онда збој шјога шјо није могућно да пронађу жељени садржај] (Време, 55); Видело се то и по томе што су чак двадесет и деветоро њих, од укупно педесет и троје, нашли начина да не дођу на тај састанак, ујркос ојасности да то одсуство буде протумачено као дезертирање из револуционарне борбе. [← нашли [су] начина да не дођу на тај састанак иако је било ојасно да то одсуство буде протумачено као дезертирање] (Нин, 61).

3.3. Када се пак деадјективним именицама исказују психичка или физиолошка стања која се приписују одређеном појединцу или групи односно људима уопште, у дубинској структури појавиће се имперсоналне реченице

¹⁵ Персоналне конструкције појављују се ређе од семантички еквивалентних имперсоналних, стога што је субјекатски појам у њима информационо редундантан.

¹⁶ О везаним имперсоналним реченицама видети у: Петровић 1999.

¹⁷ Деадјективна именица *моућности* директно је изведена од придева *моућан* (*моућ*), те је овде анализирана као деадјективна именица (Клаји 2003, 181). Ова се именица, такође, може довести у семантичку везу са глаголом *моћи* што ће се видети у даљем тексту.

са копулативно-прилошком предикатом и логичким субјектом у дативу, а са значењем доживљавача именованог стања:

Ослобођена агресивност усмерава се ка извору фрустрације, са тежњом да је поништи и на тај начин се ослободи *осећања нејријатности*. [← на тај начин се [човек] ослободи *осећања да му је нејријатно*] (Република, 15); „На новог“ власника засад немамо примедби, али нејасни прописи *изазивају нелагодност*. [← нејасни прописи *изазивају* *што да је људима / радницима нелагодно*] (Нин, 23).

4. Напоследку, има случајева када деадјективна именица семантички допуњује значење семикопулативног глагола и заједно са њим чини декомпоновани предикат, и тада ће се у њеној семантичкој бази наћи прост глаголски предикат:¹⁸

Концентрација капитала пожељна је у случају продаје акција, јер то *ствара могућности* да и тржишна цена буде виша, објашњава наш саговорник. [← јер то *омогућава* да и тржишна цена буде виша] (Политика, А10); Или, да се све мање и све нове државне-чланице, практично, *лише могућности* да дођу у прилику да макар и на само шест месеци председавају Унијом... [← или, да се све мање и све нове државе-чланице, практично *ономогуће* да дођу у прилику] (Нин, 47); Накупци негодују јер им није дат никакав рок да распродају робу, ако већ држава *нема могућности* да их пререгиструје, каже Павловић. [← ако већ држава *не може да их пререгиструје*] (Политика, А18);¹⁹ Ова екипа Партизана *има вредности*, уосталом то ћемо и показати – оптимиста је Данко Лазовић... [← ова екипа Партизана *вреди*] (Политика, А19); Када је *постигнута сајласности* око механизма финансирања заједничких функција, дуга расправа водила се, на пример, о томе да ли ће у Повељи бити употребљен назив буџет или нека друга реч... [← када *су се сајласили* око механизма финансирања] (Време, 17); Међутим, врста чоколаде има безброј, а тек неколико произвођача успело је свој производ да *доведе до савршенства*. [← тек неколико произвођача успело је свој производ *да [у њој]ности*] (Јефимија, 76); Истовремено, поставио ми је животни циљ и *удио храбрости* да га остварим. [← *охрабрио* [ме] је да га остварим] (Јефимија, 92).

Дакле, у позицији номиналног дела декомпонованог предиката може бити и деадјективна именица.²⁰ Уочава се да таква могућност постоји само код деадјективних именица које су у семантичкој вези, не нужно и деривационој, са одговарајућим глаголима, као што је то случај са именицама: *могућности*, *вредности*, *сајласности*, *савршенства*, *храбрости*, и сл.

4.1. Има, међутим, примера у којима деадјективна именица јесте у функцији предикатива односно номиналног дела аналитичког предиката са се-

¹⁸ Ово се односи само на деадјективне именице у саставу декомпонованог предиката.

¹⁹ Декомпоновани предикати типа *имати/немати могућности* настају декомпозицијом модалног глагола *моћи*, који стога у дубинској структури формира сложени предикат.

²⁰ Декомпоновани предикат се састоји из вербалног и номиналног дела, а номинални део најчешће је deverbativna именица (Verbum (= глаголска копула или семикопулативни глагол) + Nomen deverbativum (= deverbativna именица)), на шта указују досадашња бављења овом проблематиком: Милорад Радовановић, *Именица у функцији кондензација (I)* (1977а); Милорад Радовановић, *Именица у функцији кондензација (II)* (1977б); Милорад Радовановић, *Декомпоновање предикација. (На примерима из српскохрватског језика)* (1977в); Ивона Жибрег, *Декомпоновање предикација у језику средњава јевној информисања* (1987); Милорад Радовановић, *Синси из синтаксе и семантике* (1990: 53–73); Милорад Радовановић, *Још о јојави декомпоновања језичких јединица* (2002); Милка Ивић, *Још о декомпоновању предикација* (1995); Срето Танасић, *Декомпоновање глагола и синтаксура јосије реченице* (1995); Предраг Пипер, *Аналитички глаголски изрази и декомпоновани предикацији ишија „изразити захвалности“* (1999).

микопулативним глаголом у првом делу, а да при том није употребљена као кондензатор. Ради се, заправо, само о стилски маркираним варијантама копулативно-именског предиката у чијем је лексичком језгру придев:

Али, докле год имам снаге, сиособности, поверења, спреман сам да обављам разне функције у земљи. [← али, докле год ... сам сиособан ... спреман сам] (Н. телеграф, 9); Имају огромну сензибилности и њихове патње су интензивније. [← [оне] су [изузетно] сензибилне] (Јефимија, 132); Хавел је живао велику популарности међу младима. [← Хавел је био [веома] популаран међу младима] (Нин, 48); Одмах да нагласим да је обезбеђена кредитна линија за наведене инвестиције и да постоји заинтересованости концесионара за изградњу хидроелектрана на овим рекама. [← и да су концесионари заинтересовани ← и да су се концесионари заинтересовали] (Политика, А18).²¹

Појава управо аналитичког предиката са семикопулативним глаголом и именичким предикативом (типа P= Semicop + Lex, Lex= N_{Deadj}) чешћа је од алтернативног, реконструисаног копулативно-именског предиката. Ово би се могло објаснити чињеницом да је грађа коришћена при анализи ексцерпирани из публицистичког стила, који, између осталог, карактеришу интелектуализованост, потреба за одвајањем језика штампе од уобичајеног начина изражавања, као и висок степен бирократизације језика.²² Такође, предикат са деадјективном именицом, као и са девербативном именицом, у функцији предикатива, „језички и стилски даје коректније и конкретније податке о предмету о којем се говори“ (Мразовић, Вукадиновић 1990: 172). Ради се, наиме, о знатно ширим могућностима детерминације именице него придева, нпр. живао је велику / изузетну / огромну / значајну популарност : био је веома / изузетно популаран.²³ Уочено је, надаље, да је оваква интерпретација могућа код глагола егзистенцијалног типа: имати, бити, постојати, као и код глагола који могу да развију ово значење, нпр. глагол живајти, који је у наведеном примеру семантички близак глаголима са овим значењем: живао је популарност ≈ имао је популарност.

5. Да закључимо: за структурни тип предиката који се реконструише у семантичкој бази деадјективне именице, као кондензационог средства, важну улогу имају функција и значење саме деадјективне именице, али се не смеју занемарити ни изванлингвистички утицаји на које је указао Милорад Радовановић, пре свега интелектуализованост, уопштеност и апстрактност тематике, који су карактеристични за овај дискурс (Радовановић 1990: 15).

У највећем броју случајева деадјективна именица кондензује реченичне структуре са копулативним предикатом. О томе да ли ће се приликом транс-

²¹ Последњи пример показује да понекад постоји двострука могућност интерпретације, са копулативно-именским или простим глаголским предикатом у семантичкој бази, и то пре свега код деадјективних именица које имају деривациону или семантичку везу и са одговарајућим глаголима. Употреба ове две алтернативне могућности условљена је првенствено њиховим семантичким карактеристикама, у том смислу што глагол, за разлику од придева, уноси компоненту динамичности и процесуалности.

²² О бирократизацији језика, узроцима и последицама ове појаве и средствима којима се она постиже писала је Душка Кликовац (2001) у раду *О бирократизацији српског језика*.

²³ Један од разлога због којих се предикати декомпоунују јесте могућност детерминације помоћу придева, чиме се израз обогаћује, о чему је говорила Милка Ивић (1995) у раду *Још о декомпоновању предиката*.

формације појавити копулативно-именски или копулативно-прилошки предикат одлучује (не)постојање носиоца именованог стања или особине. Уколико је он експлициран одређеним синтаксичким средствима у површинској реченици, односно ако то није случај, али се носилац лако може реконструирати помоћу лексема типа *човек*, *људи* (када се ради о неодређеном, уопштеном мноштву или појединцу), у семантичкој бази биће копулативно-именски предикат са придевом у лексичком језгру. Међутим, када деадјективна именица именује неко стање, појаву у друштву или у природи, односно, психичко и физиолошко стање у човеку, она кондензује имперсоналну реченицу са копулативно-прилошким предикатом, а у којој је постигнут висок степен анонимизације исказа. При том, постоји могућност трансформације у персоналну реченицу,²⁴ односно, могућност успостављања именице изузетно апстрактног значења у функцији граматичког субјекта и копулативно-именског предиката, којим се субјекатском појму приписује неко својство. Ове две могуће трансформације представљају стилске варијанте.

С друге стране, када се деадјективна именица појави у функцији семантичке допуне глаголу непотпуног значења, тј. у функцији лексичког језгра декомпонованог предиката, она се по правилу доводи у семантичку везу са глаголом, тако да у њеној семантичкој бази налазимо прост глаголски предикат.

Кључне речи: деадјективна именица, номинализација, структура предиката, синтакса, семантика, српски језик.

Извори

- Дневник**, година, број 19957, 2. IX 2002, „Дневник“ Холдинг, Нови Сад.
Политика, година ХСІХ, број 31974, 9. XI 2002, Политика, Београд.
Nedeljni telegraf, број 336, 2. XI 2002, ИТР „Pharos“, Београд.
Vreme, број 628, 16. I 2003, NP „Vreme“ d. o.o, Београд.
Нин. Недељне информативне новине, број 2717, 23. I 2003, НИН д. о.о, Београд.
Republika, година XV, број 302–303, 1–28. februar 2003, Zadruga Res publika, Београд.
Jefimija, број 22, 2003, Radio-televizija „BK TELEKOM“ – „JEFIMIJA PRESS“, Београд.

²⁴ Ова могућност постоји код деадјективних именица са значењем стања или појаве у друштву односно у природи или човековој околини.

Литература

- Žibreg, Ivona (1987):** Dekomponovani predikat u jeziku sredstava javnog informisanja. *Прилози ироучавању језика* 23. Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, 63–72.
- Znika, Marija (1988):** *Odnos atribucije i predikacije*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 18. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Ivić, Milka (1963):** Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice. *Књижевност и језик* X/1, Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, 18–24.
- Ivić, Milka (1995):** *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Клајн, Иван (2003):** *Творба речи у савременом српском језику. Друиу гео. Суфиксација и конверзија*. Прилози граматичи српскога језика II. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Кликовац, Душка (2001):** О бирократизацији српског језика. *Наиу језик*, XXXIV/1–2. Београд: Институт за српски језк САНУ, 85–110.
- Мразовић, Павица и Зора Вукадиновић (1990):** *Грамаиуика српскохрваиу-ској језика за стуранице*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књи-жарница Зорана Стојановића – Добра вест.
- Петровић, Владислава (1994):** Синтаксичке улоге именице „чињеница“ у сложенуј реченици, *Зборник Маиуице српске за филолоиују и линивисиуиу-ку* XXXVII. Нови Сад: Матица српска, 443–449.
- Петровић, Владислава (1999):** Парадигматика предикатских израза типа ’време је?’. *Научни сасиуанак славистиа у Вукове дане* 28/2. [Грамаиуичке категорије у српском језику.] Београд: Међународни славистички цен-тар, 167–172.
- Пипер, Предраг (1999):** Аналитички глаголски изрази и декомпоновани пре-дикати типа „изразити захвалност“. *Зборник Маиуице српске за филоло-иују и линивисиуиу* XLII. Нови Сад: Матица српска, 37–44.
- Radovanović, Milorad (1977a):** Imenica u funkciji kondenzatora (I). *Зборник Маиуице српске за филолоиују и линивисиуиу* XX/1. Нови Сад: Матица српска, 63–144.
- Radovanović, Milorad (1977b):** Imenica u funkciji kondenzatora (II). *Зборник Маиуице српске за филолоиују и линивисиуиу* XX/2. Нови Сад: Матица српска, 81–160.
- Радовановић, Милорад (1977в):** Декомпоновање предиката. (На примерима из српскохрватског језика). *Јужнословенски филолој* XXXIII. Београд: Институт за српскохрватски језик, 53–80.
- Radovanović, Milorad (1990):** *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.
- Radovanović, Milorad (1990a):** Nominalizacija i negacija. *Зборник Маиуице српске за филолоиују и линивисиуиу* XXXIII. Нови Сад: Матица српска, 407–416.

- Radovanović, Milorad (2001):** On nominal and verbal style: cultures and languages in contact? *International Journal of the Sociology of Language* 151 (= *Serbian Sociolinguistics*, eds. M. Radovanović and R. A. Major). Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 41–48.
- Радовановић, Милорад (2002):** Још о појави декомпоновања језичких јединица. *Зборник Мајмице српске за филолоџију и лингвистику* XLV/1–2. Нови Сад: Матица српска, 21–28.
- Танасић, Срето (1995):** Декомпоновање глагола и структура просте реченице. *Јужнословенски филолоџи* LI. Београд: Институт за српски језик САНУ, 157–166.

Natasa Bugarski

THE STRUCTURAL TYPES OF THE PREDICATE IN THE SENTENCES CONDENSED BY
THE DE-ADJECTIVAL NOUN

Summary

The main aim of this paper was to show one of the syntactic and semantic characteristics of the de-adjectival noun used as condensation of the sentence – the structure of the predicate in the semantic scope of de-adjectival nouns. The analysis of the corpus, excerpted from the journalistic register of the Standard Serbian, shows that one can reconstruct syntactic structures with three types of predicate: a) syntactic structures whose predicate is, in terms of structure, a copulative-nominal congruent predicate of the type: **P= Cop + Lex (Lex= Adj)**, b) syntactic structures containing a copulative-adverbial incongruent free predicate: **P= Cop + Lex (Lex= Adv)**, c) syntactic structures with a simple verb predicate **P= V**, which is, in the surface structure, realized as a composite predicate of the type: **P= Cop/Semicop + Nadj**.

Миливој Алановић
Нови Сад

ЛЕКСИЧКА СЕМАНТИКА И СЕМАНТИЧКЕ УЛОГЕ АКТАНАТА

У раду се проверава учешће лексичке семантике у формулацији семантичких улога актаната при чему се полази од могућности идентификације агенса у реченичном контексту. Идентификација семантичких улога актаната зависи од сва три језичка реченична конситијенција – од предиката, тј. глагола који је у тој служби, и од агентивној интенцијала именица у служби субјекта и објекта.

1. Увод

Учесће лексичке семантике у формулацији семантичких улога актаната неопходно је проверити за све централне синтаксичке функције, које у каноничком распореду у активној реченичној структури остварују формални паралелизам са одговарајућим семантичким улогама – такав паралелизам постоји, на пример, на релацији субјекта и агенса, с једне, и објекта и пацијенса, с друге стране. Показало се да одступања могу бити условљена семантиком именице на тим позицијама (*Марко ме је наиерао да се пресвучем / Та чињеница ме је наиерала да променим мишљење*), као и глагола у функцији предиката (*Волим ја / Он ми се допада*), или фокусом пажње, а неретко и једним и другим. Међузависност семантичке и прагматичке компоненте потврђује се, на пример, у избору једног од глагола у конверзном односу, а тиме и једног од два могућа распореда агентивних улога (*Марко је продао Ани аутомобил – S[Ag₁(Nom)] + P₁ + Obj₂[Recip(Dat)] + Obj₁[Pac(Acc)] // Ана је купио од Марка аутомобил ↔ S(Obj₂) + P₂ + Obj₁[Pac(Acc)] + Del[Ag₁(Gen)]*). Стога је неопходно утврдити међузависност у троуглу који чини одређена лексичка јединица, њена синтаксичка функција и тако остварена семантичка улога. У анализи ћемо се углавном руководити могућношћу идентификације агенса у реченичном контексту, као и феноменом међузависности између две централне семантичке улоге (агенса и пацијенса) и реченичне матрице којом управља глагол у функцији предиката.

2. Агентивни потенцијал именица

Неопходно је најпре испитати семантичка обележја именица да би се могле идентификовати категорије именица које имају способност да изразе вршиоца радње. Притом имамо у виду то да се одређено значење актуализује тек у исказу, те да је, стога, лимитирано валентношћу глагола, односно, оствареном синтаксичком функцијом. Предиктабилност семантичких улога на основу синтаксичке функције изразито је висока. Тако је за номинатив прототипична функција субјекта, односно, улога агенса, акузатив функција објекта и улога пацијенса, а за датив функција индиректног објекта и улога реципијенса или бенефактора. Међутим, услед промене реченичне структуре и у складу са валентношћу глагола ови семантичко-функционални обрасци могу формално бити измењени (нпр. у пасивној реченици).

Формално-синтаксичка ограничења дистрибуције именица у основним синтаксичким функцијама проузрокована су семантичким параметрима (Горган-Премк 1997: 21), како категоријалним тако и лексичким значењем. Опадање агентивног потенцијала иде од појмова са обележјем живо */+/* ка живо */-/*, од оних са обележјем људско */+/* ка оним са људско */-/*, од оруђа ка предметима, који то нису. Комбинацијом ових параметара добија се да највиши степен агентивности имају именице типа *poimen agentis* са параметрима живо */+/* и људско */+/*, дефинисане тако без обзира на свој деривациони статус. Иако би се на основу могуће бинарности параметара (живо */+/* – живо */-/* и људско */+/* – људско */-/*) могло претпоставити да се исти тип односа успоставља и у погледу на семантичку улогу, на основу различитих модификација значења и синтаксичке функције и именице са обележјем живо */-/* и људско */-/* могу остварити семантичку улогу агенса. Метонимијском модификацијом значења, на пример, именице којима се означава простор у коме се људи смештају, где обитавају или раде, могу остварити семантичку улогу агенса, по правилу у субјекатској позицији (Ивић 1982: 79).

Живим бићима се лако приписује агентивност, јер она њом располажу као способношћу зато што имају свест о учешћу у неком догађају, односно, намеру да радњу покрену и остваре. Људи могу да делују свесно и несвесно, намерно и случајно, да контролишу развој радње. Инструменти су, пак, само одговорни за начин реализације радње. Оно што људе и инструменте приближава јесте верификабилно деловање с модификаторским захватом на објекту. И један и други појам треба схватити у најширем смислу, а то је да се верификабилност може свести на чулне опажаје субјективне природе, али и на објективне, конвенционалне јединице. Модификација се, тако, схвата као свака промена психофизичких вредности која је подстакнута споља или изнутра, а која се очитује у промени квалитативно-квантитативних својстава захваћенога објекта, али и у промени просторних релација (*бојајши се, њоцр-венети* и сл.).

Промена се не мора екстериоризовати, те ни аудитивним, визуелним или тактилним путем перципирати. Тако, примери *Мука ми је; Боли ме глава* и сл., реферишу о психофизичком стању оног ко је и његов носилац, ко је

изворник покретачке силе радње, али истовремено и њен локализатор. Стога, у последња два примера агенс је идентификован, али је споран моменат контроле.

Агентивни потенцијал стоји у директној вези са семантичком класом којој нека именица припада, те варира од именица класе *nomen agentis* до оних са обележјем апстрактно */+/-/*.

2.1. Именице *īīīīā nomen agentis*

а) Именице са обележјем живо */+/-/* и људско */+/-/* остварују функцију вршиоца глаголске радње на основу два критеријума: семантичког и семантичко-деривационог. Репрезентанти првог типа су недеривирани именице које архисеми 'људско биће' као диференцијалне семе додају оне којима се актуализирају пол, старосна доб, карактерне и физичке особине, статус, професија и сл. (*жена, младић, браћ, декан, сћарац, дебељко*), а другог именице деривирани од глагола (*ћевач, возач, ћекар*).

б) Именице са обележјем живо */+/-/* и људско */-/-/*, дакле, оне којима се именују животиње и биљке, остварују агентивну улогу, по правилу, у субјекатској функцији уз глаголе егзистенције и физиолошких стања, а уз акционе, перцептивне и неке афективне глаголе само оне које се односе на њих.

2.2. Именице којима се именују колективни

Именице којима се именују трајни колективи *синдикат, удружење, оркестар, тим* могу се на основу метонимијске модификације интерпретирати као колективни агенс-субјекат (*Синдикат прећи шћрајком; Набавио је зимницу преко синдиката*).

Као колективни агенс, по правилу само у субјекатској функцији, могу метонимијском заменом иступити и именице којима се означава људско пребивалиште или радни простор (*град, фабрика, школа*), а као привремени колективни агенс и оне којима се именују превозна средства за већи број путника (*Цео аутобус је изашао да види шћа се дешава*).

2.3. Именице *nomen instrumenti*

Именице из класе *nomen instrumenti* агентивну улогу остварују по правилу у субјекатској позицији управо уз оне глаголе што именују радњу која се остварује неким прототипичним оруђем (*сећи ножем → нож (добро) сече; ћисаћ оловком → оловка не ћише*) или метонимијском модификацијом проузрокованом немогућношћу идентификације стварног вршиоца радње или његовом анонимизацијом (*налетети аутомобилом на неког → аутомобил је налетео на неког → аутомобил је ударио неког*).

Именице са обележјем живо /-/ и људско /-/ , деривирани од глагола неким агентивним суфиксом (*шишамџач, сејачица*) упућују на прототипично радно средство за остварење неке активности.

2.4. Именице са обележјем ајсџиракџино /+/

Појмови као *йравда, љубав, мржња* и сл. као интегрални појмови сложене људске интеракције могу у улози агенса само супституисати човека, ког и квалификују (*Правда йобеђује > Праведни људи йобеђују*), а читава конструкција представља резултат индивидуалног или колективног искуства.

2.5. Именице које именују ајмосферске йојаве и йредмеје

Именице којима се именују атмосферске појаве као што су *киша, снеј* и сл. функцију агенса-субјекта остварују уз глаголе с којима су у таутолошком односу (*снеј снежи*) или уз мали број глагола којима се именује само испољавање те појаве (*снеј йага, вејар дува*), а тек уз њима нетипичне глаголе конкретне акционе семантике и уз увођење пацијенса стичу функцију агенса акцидентног типа (*Град је ошйејшо йаркирана кола; Гром йа је убио*). Под сличним условима, тек непосредним деловањем над објектом – пацијенсом и стварањем неких нових резултата на њему, могу се употребити и именице којима се означавају предмети (*Врајша су йала на њеја*).

3. Глаголска семантика и семантичке улоге актаната

3.1. Формулација семантичке улоге актаната може бити условљена категоријалним обележјима глагола у функцији предиката. Способност глагола да уопште не уведе (*Дува; Свиће*) или да уведе већи број актаната доводи до тога да се распоређивање семантичких улога актаната не може везивати искључиво за синтаксичке функције које отвара такав глагол.

3.2. У имперсоналним и имперсоналним модалним реченицама агенс је, ако је уопште експлицитан, у зависној падежној форми (*Грми/ Добро ми је*) те се таква структура реализује као моноактантна.

Имперсоналне реченице са значењем психофизичких стања или физиолошких појава (*Мука ми је; Лејо ми је*) реферишу о агенсу као о невољном и неактивном учеснику у радњи (Ивић 1963: 23), те упућују само на његов однос према насталим околностима. Овим структурама се исказ структурира као објективизација субјективне тврдње (*Овде је лејо*).

3.3. У простој персоналној активној реченици с једновалентним глаголом у функцији предиката субјекат је агенс ако је репрезентован именицом с обележјем живо /+/ или њој кореферентом заменицом (*Умро краљ; Ана лежи; Ја се умивам свако јујиро*). У случају да се на субјекатској позицији појави именица са обележјем живо /-/ интерпретација њене семантичке улоге

зависи од тога да ли је контекстуално идентификован агенс, разуме се неноминативном формом (која је неретко синтаксички објекат), који у том случају обавезно представља живо биће (*Та ми је мисао синула ноћас*). Без његове реализације евентуалну агентивну интерпретацију има једини актант уз низ ограничења, а једно од њих јесте да се, на пример, апстрактне појаве везују за активност човека (*Нестјао је занос > Ми нисмо више занесени*). У таквим случајевима је могуће да се значењско тежиште предикативности налази у именици на субјекатској позицији (*Суза му је ѿишкела = зайлакао је*) чему је конкурентна проста глаголска лексема.

3.3.1. Копулативни глаголи омогућавају врло често само верификацију потенцијалне агентивности, која је понекад резултат искуства или знања говорника. Понекад су такви предикати сводиви на оне с пунозначним глаголима. Тако нпр. *Марко је у фабрици* омогућава агентивну реализацију граматичког субјекта ако се *фабрика* схвати као место где се спроводи нека типична активност. Идентично је и у реченици *Мајка је на њиви* јер се подразумева да она тамо *која*. Из овога проистиче да је предзнање саговорника услов за правилну идентификацију: *Мама је у болници* – мајка је болесна и лежи у болници; у другом случају *Мама је у болници* – мама ради у болници (мама је на послу, није код куће). За неке локализаторе нису прототипичне никакве радње, те агентивна интерпретација субјекта није могућа (*Ана је у соби*) јер се ради о спацијалној локализацији субјекатског појма, односно, о његовој евентуалној неидентификованој агентивности. Ако је у функцији лексичког дела предиката именица за обележавање припадника неке професионалне делатности, субјекат је могуће интерпретирати као агенс уз редовну темпоралну дезактуализацију (*Марко је професор математике*).

3.3.2. Читав низ субјекатско-предикатских реченица онемогућава интерпретацију субјекта као агенса јер он не представља иницијатора радње или учесника у некој њеној развојној фази. Тако су глаголске лексеме с ослабљеном семантиком сводиве на копулативни предикат с глаголом *јесам*, те су и оне употребљене у егзистенцијалном значењем (*Пера излегда уморно; Он (ми) се чини уморним; Ова сирава (нам) служи за сечење меса*) са могућом идентификацијом агенса. Слично је и са глаголима *имаѿи*, *садржаѿи* (који су двовалентни), *састајаѿи се* где се неживом субјекатском појму не може приписати агентивно деловање, већ само квалитативна детерминација (*Кућа има/садржи две собе и кухињу*).

3.3.3. Неке радње су темељно обележје појма коме су приписане, тј. појам се само идентификује на основу ње (семантичка таутологија), а веза са таутолошким субјектом омогућује глаголу експресивност: *Живоѿи ѿече*. Слично је и са природним појавама у примерима попут *Вейар гува* или *Река ѿече*. Ипак, и ове природне појаве у изузетним случајевима својом активношћу стварају неке неочекиване резултате и то у случајним и неконтролисаним ситуацијама (*Река је однела чамац; Вейар је оборио дрво*).

3.4. Када је реч о прототипичним транзитивним двоактантним глаголима (Givón 1990: 565), њима се уводи вољни, иницирајући, активни агенс, онај који контролише радњу. Само глаголи акционе семантике отварају место за

активан, иницирајући агенс. Низ *aĭens – moĥ – insĭrumentĭi – ĩaciĭens* представља *континуум контроле* (Comrie: 1981: 59) у ком она прогресивно опада од агенса ка пацијенсу. Она опада идући од појмова с обележјем живо */+/* ка онима са живо */-/*. Контрола представља израз тежње агенса да се спроведе или покрене радња уз његову сагласност о начину и циљу реализације.

Двовалентни глаголи који уводе субјекатски актанта са обележјем живо */+/* омогућују да он реализује семантичку улогу агенса, док објекатски актанта има улогу пацијенса без обзира на своје категоријално обележје (*Он Марију/шо види*). Инверзија ових семантичких улога по синтаксичким позицијама је условљена заменом категоријалних обележја именица на субјекатској и објекатској позицији (*Ова књиџа нас је веома заинтересовала; Тај сџав ме је наљуџио*). На тај начин се субјекат промовише само као каузатор. Глаголи као *доџадаџи се, чиниџи се* онемогућавају агентивну интерпретацију појма у позицији субјекта (*Ова књиџа ми се чини занимљивом; Марко јој се доџада*). У тим структурама се информација о агенсу уводи неким зависним падежним обликом (*Бојим је се; Она ми се баш свиђа; Тај џроблем ме се не џиче*). То се понајпре односи на рефлексивне глаголе ослабљене семантике који по правилу уводе неагентивни граматички субјекат (*Он ми се чини џошџеним; То ми се чини бескорисним*), при чему морфема *се* реферише само о немогућности комбинације предиката са објектом (Ивић 1961–1962: 141).

Опсег и тип релација међу учесницима у некој радњи ипак може бити утврђен на основу валенце или само на основу рекције глагола, што потврђују примери са именицама из класе *nomen instrumenti* у улози агенса које метонимијски репрезентују своје кориснике (*Ауџомобил је ударио џешака*). У таквим се случајевима одржава формална веза између синтаксичких функција и одговарајућих семантичких улога – субјекта и агенса, нпр.

С друге стране, семантичка улога актанта може бити двојак дефинисана – као субјектаско-агентивна или рецептивна у зависности од тога да ли је у функцији предиката пунозначни глаголи или перифрастични предикатски израз (*Изненада сам јуџрос схваџио/ Изненада сам се јуџрос сеџио – Та идеја ми је синџла јуџрос; Расџужо сам се / Био сам џужан – Туџа ме је обузела*). Тако се померањем са позиције првога актанта (субјекта-агенса) имплицира слабљење контролне моћи учесника над самом радњом уз истовремено смањење броја актанта (*Туџа ме обузема = Тужан сам*).

У појединим се случајевим исказ структурира на основу чињенице да се у бити иста радња приписује и субјекту и објекту (*Марко џраџи Пеџра < Петар иде и Марко иде*), а разлике се тичу просторног распореда учесника или њихових односа и намера. Интенционално конективни глаголи као *џрсиџуџиџи, џрџружџи се* и сл. уводе и у хијерархијски нижој позицији актанта са истом семантичком улогом као и први актанта. Реч је о другачијој перспективизацији исказа при чему се имплицира остварење колективности, тј. инклузије.

3.5. Тривалентни (транзитивни) глаголи у каноничкој реченици (Tesnière 1959: 107) уводе први актанта као агенс, други као директни објекат, а трећи као бенефактор (*Пеџар је доо књиџу Марку*). Као и у другим случајевима од-

ступањем од очекиване везе категоријалног обележја живо /+/-/ и граматичког субјекта, семантичка улога агенса се помера на синтаксички нижу позицију и то ону која је резервисана за трећег актанта (*Та чињеница нам доказује њвоју невиносћ*). На овај начин је првом актанту онемогућена агентивна интерпретација, те се остварује као инструмент (*Захваљујући њој чињеници можемо доказати њвоју невиносћ*).

3.5.1. Дешава се да извесним агентивним потенцијалом располажу и реципијенс и пацијенс. У примеру *Добио сам писмо* контрола се тиче могућности да се писмо одбије. У принципу се сматра да је агентивност већа код реципијенса него код пацијенса, што се најбоље читује у глаголима давања и говорења. Изузетак је конструкција у којој је објекатска клауза комплементизатор транзитивном глаголу перцепције и детерминатор агентивног објекта, на шта су указали П. А. Дмитријев (1972), М. Ковачевић (1995) и В. Петровић (1995). У том случају је пацијенс радње управног предиката истовремено агенс радње коју изражава предикат објектске клаузе. Такве структуре редовно имају два агенса и најмање један пацијенс (*Чујем Ану како њева; Гледам Марка како коси њраву*).

3.5.2. Поједини тровалентни глаголи омогућују остваривање идентичних семантичких улога и за синтаксички субјекат и за одговарајући индиректни објекат (*неко је њомојао некоме + С1*), при чему се фокус пажње редовно помера са иницијатора радње на непосредног извршиоца а да су при томе ангажовани на једној заједничкој активности.

3.5.3. Т. Гивон сматра (Givón 1990: 521) да се прототипична агентивност манифестује степеном контроле, избора и независног деловања. Тако се, на пример, уз каузативно-манипулативне глаголе агентивност смањује падом могућности да се ова три параметра остваре. Овај агентивни подтип подразумева координирано деловање учесника (координирана агентивност) који стварају ланац контроле, али у различитим фазама, с тим што се контролна функција иницијатора тиче и његове заинтересованости за крајњи исход радње коју ефективно спроводи манипулисани учесник чија је контролна фаза краћа. Тај други учесник (манипулисани) остварује у датим околностима двоструку улогу – у односу на иницијатора он је пацијенс, манипулисани учесник, а према предузетој радњи њен ефективни спроводник јер остварује потпуну контролу над њом у каноничком смислу (*Приморали су ме да уђем*).

Уз каузативно-манипулативне глаголе најчешће се уводи манипулисани који није заинтересован за спровођење као ни за коначан резултат радње на коју га је иницијатор подстакао, али коју ефективно спроводи (*најтерати, њриморати*). У овом случају између иницијатора и ефективног спроводника постоји очита статусна разлика која укида сагласности две воље. Статусна разлика може бити условљена неким ванјезичким чињеницама, као што су узраст, професионално звање, физичка снага, психофизичка стања, степен познавања међу учесницима и сл. (именице релационих односа : *родитељ – дете*, професионалних односа: *официр – војник, директор – службеник* и сл.: *Оишиао сам на разговор код директора*). Понекад се привидна и при-

времена статусна разлика успоставља само захваљујући редоследу реплика (нпр. уз глагол *ћредложити*). У овај конгнитивни концепт се уклапају и глаголи типа *ћокоравати се*, *ћовиновати се*, *ћоћусити* и сл., којима се први субјекатски актант промовише као манипулисани, док је други актант, заправо, манипулатор. Иначе, глаголи који се уврштавају у каузативно-манипулативно поље не конкретизују облик манипулације, тј. саму предузету радњу (*наћерати*, *ћриморати*, *ћослушати*), већ потенцирају постојање статусне разлике која обезбеђује примену принуде ради иницирања неке радње коју спроводи манипулисани учесник.

Интерпретација семантичких улога актаната зависи од сва три језгрена реченична конституента – од предиката, тј. глагола који је у тој служби и од агентивног потенцијала именица у служби субјекта и објек(а)та.

4. Колективна агентивност

Посебан проблем при идентификацији агенса и утврђивању типа агентивности представља број учесника у некој активности. У реализацији неких радњи нужно мора учествовати већи број актера, при чему неки могу бити интерпретирани и као објекти с извесним агентивним потенцијалом. Већи број учесника се може формализовати на два начина: у случају равноправних агенса, плурализацијом субјекта и предиката (*Пера и Ана ћућују*) или увођењем коагентивних форми (*Пера ћућује са Аном*), што појму у хијерархијски нижој форми не ускраћује могућност агентивне интерпретације.

4.1. Глаголи типа *раћивати*, *сваћати се*, *расћрављати се*, *расћати се*, *венчати се* нужно имплицирају саучесника да би се радња могла сматрати оствареном (*Они су се сваћали*; *Марија се сваћала с Марком*; *Они су се венчали*; *Драћан се венчао с Јеленом*). Која ће се форма и реализовати понекад зависи искључиво од перспективизације исказа, тј. од обавештености учесника у комуникацији о свим релевантним појединостима везаним за именовани догађај. У случају сингуларске реализације субјекта без информације о саучеснику, реч је углавном о карактеризацији појма у субјекатској функцији, или о томе да се радња управо одвија и да су учесници већ познати (*Марко се данас венчава*; *Још увек се сваћа*).

4.2. Глаголи говорења редовно подразумевају и другог учесника. И у овом случају агентивна плурализација лексикализована је субјекатском плурализацијом (*Јелена и Ана разћоварају*) или увођењем саучесника у неком зависном падежу са социјативном интерпретацијом (*с + I: Јелена разћовара с Аном*). Пошто су улоге агенса и коагенса у овом контексту позиционо замењиве, распоред улога зависи искључиво од перспективе говорника/посматрача који читав догађај посматра и описује из перспективе једног од учесника у радњи. Уз *доћоворити се* улога иницијатора може припасти само субјекту уз укидање реципрочности: *Доћоворио сам сасћанак с њим*. Уз глагол *ћоворити* у примеру *Председник ћм је ћоворио о ћероризму* не може се негирати

агентивност објекатски перципираног учесника, на шта указује и могућност ретематизације исказа *Слушали су председников њговор о њтероризму*, где се синтаксичке функције мењају.

4.3. Постоји читав низ глагола који функционишу у бинарним опозицијама јер омогућују семантичку конверзију исказа, а сваки реферише о својеврсној фази радње која је резервисана само за једног од учесника. То су *гањи – добњињи, њослањи – њримњињи, њродањи – куњињи, њоворињи – слушањи, рењи – сазнањи* и други конверзни глаголи. Оба учесника не актуализују исти тип агентивности, те сваки располаже контролном моћи у само једној развојној фази радње. Глаголи типа *гањи, њослањи, рењи* и др. актуализују вољни и иницијални моменат радње везан за само једног и увек истог актанта без обзира на тематизацију исказа (*Марко ми је њослао њисмо / Добио сам њисмо од Марка*). Ови парови су међусобно супротстављени по томе што тек заједно заокружују догађајну целину која је конвенционализована и увек једносмерна (од продавца ка купцу, на пример) без обзира на тематизацију исказа. Управо од тематизације исказа зависи ком ће комплементарном актанту припасти синтаксички виши статус. Улоге актера као и развојна линија саме радње остају фиксиране, а ретематизацијом се остварује померање реченичне перспективе са дестинатора на иницијатора и обрнуто.

5. Закључак

Формулација семантичка улога актаната показује да се у сваком појединачном случају мора верификовати њихов стварни допринос развојној линији радње у коју су намерно или ненамерно, свесно или несвесно укључени. Тај допринос се мери са становишта улоге других учесника у радњи, ако постоје. Помоћ при формулацији таквих улога је свакако категоријално обележје лексичке јединице и синтаксичка позиција коју заузима. Структура или форма у којој се појављују, често одговара прагматичким параметрима, те се тек ретематизацијом формира идеална реченична структура у којој субјекту одговара семантичка улога агенса, а објекту пацијенса.

Иако се, дакле, у анализи најпре полази од каноничке реченице и очекиване везе синтаксичких јединица и одговарајућих семантичких улога, идентификација броја и типа актаната зависи у великој мери од лексичких јединица које се уврштавају у реченичну матрицу и тако контекстуално реализованог значења.

Кључне речи: семантичке улоге, актант, лексичка семантика.

Литература

- Горган-Премк, Д. (1997):** *Полисемија и орјанизација лексичкој сисџема у српскоме језику*, Београд, Институт за српски језик САНУ.
- Дмитријев, П. А. (1972):** Придаточные предложения с двусторонними синтаксическим связями, *Јужнословенски филолој*, XXIX/1–2: 243–274. Београд.
- Givón, T. (1990):** *Syntax. A Functional-typological Introduction*, II. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Ивић, М. (1961/62):** Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационом методом, *Јужнословенски филолој*, XXV, 137–151. Београд.
- Ivić, M. (1963):** Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice, *Književnost i jezik*. X/1, 18–24. Beograd.
- Ивић, М. (1982):** О „регуларној полисемији“ у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси, *Зборник реферата Лексикографија и лексикологија*. 77–81. Београд-Нови Сад.
- Ковачевић, М. (1995):** Карактеристични језички поступци у оформљењу синтаксостилема, *Научни састјанак славистија у Вукове дане*. 23/2: 19–32. Београд.
- Петровић, В. (1995):** О двофункционалним реченицама уз објекат глагола перцепције, *Годишњак Филозофској факултетија у Новом Саду*. XXIII: 53–59. Нови Сад.
- Tesnière, L. (1959):** *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, Klincksieck.
- Comrie, B. (1981):** *Language Universals and linguistic Typology*, Chicago, The University of Chicago Press.

Milivoj Alanović

LEXISCHE SEMANTIK UND SEMANTISCHE ROLLEN DER AKTANTEN

Zusammenfassung

In dieser Studie befassen wir uns mit der Formulierung der semantischen Rollen der Aktanten. Diese Formulierung ist stark beeinflusst von der lexischen Semantik der Wörter die die zentralen syntaktischen Funktionen einhalten. Dies bedeutet dass man den Beitrag jeden einzelnen Aktanten zur Aktion in Betracht nehmen muss.

Тања Самарџић
Београд

РЕЧ *СЕ* У АРГУМЕНТСКОЈ СТРУКТУРИ ДИТРАНЗИТИВНИХ ГЛАГОЛА

Анализирајући алтернирање дитранзитивних глагола, настојамо да видимо да ли је реч се морфолошка компонента глагола која има функцију да глагол доведе у облик који одговара редуктованој лисци његових семантичких аргумената. Истражују се импликације донетих закључака на појмовно-терминолошком плану, као и у области класификације глагола.

Увод

Питање значења и функције речи *се* у српском језику може се схватити као истраживачки изазов из више разлога. Као и у другим језицима који је имају (у првом реду словенским и романским), ово је мултифункционална реч која се јавља уз различите глаголе, мање или више обавезно, мање или више регуларно.

Разноврсност конструкција у којима се јавља *се* можемо да илуструјемо реченицама датим у примерима (1) – (9). Карактеристично је да свака од наведених се-конструкција (реченице под б.) има и одговарајуће прелазне верзије (реченице под а.)¹:

- (1) а. Маја је прекинула наруквицу.
б. Наруквица се прекинула. (неакузативна)
- (2) а. Преваранте плаши полиција.
б. Преваранти се плаше полиције. (доживљавачка)

¹ Познато је да се *се* јавља и код глагола за које не постоје прелазне алтернације као у примерима:

- а. Маја се лепо смеје.
б. Појавиле су се разне гласине.

У литератури се нуде објашњења по којима су и овакве реченице деривати неких прелазних форми (Рајнхарт, Сиони 2004). Како се у овом истраживању бавимо само прелазним глаголима, ово питање остављамо по страни.

- (3) а. Маја децу свакодневно тушира.
 б. Маја се свакодневно тушира. (рефлексивна)
- (4) а. Немојте да ме гурате!
 б. Немојте да се гурате! (арбитарна за објекат)²
- (5) а. Овде људи слабо поштују законе.
 б. Закони се овде слабо поштују. (арбитарна за субјекат)³
- (6) а. Маја не прати политику.
 б. Маји се не прати политика. (безлична)
- (7) а. Хемикалије тешко уклањају мрље од вина.
 б. Мрље од вина се тешко уклањају. (медијална)⁴
- (8) а. Ова фирма гради ову зграду још од прошле године.
 б. Ова зграда се гради још од прошле године. (пасивна)
- Овим конструкцијама треба свакако додати и још један тип, који се репрезентује помоћу три реченице.
- (9) а. Маја воли Луку.
 б. Лука воли Мају.
 в. Маја и Лука се воле. (реципрочна)

Како можемо да видимо из наведених примера, реч *се* карактеристична је за неколико лексичких деривација (примери (1) – (4), (9)), као и за неколико синтаксичких (примери (5) – (8)).⁵ Питање како то да се управо реч *се* јавља у свим овим разноврсним конструкцијама већ дуго је присутно у науци. Оно се најпре везује за испитивање лексичке семантике глагола, често директно у вези са њиховом аргументском структуром, а затим и за питање односа лексикона и граматике, које се најчешће прелама кроз теорију повезивања.

Испитујући алтернације у аргументској структури дитранзитивних глагола, у овом раду испитујемо начин на који је реч *се* повезана са тим трансформацијама.

Циљ рада је да се представе понуђена решења за питање речи *се* која су тренутно доступна у савременој теорији, затим да се слика допуни доказима које пружају дитранзитивни глаголи са својом комплексном аргументском структуром и, на крају, да се размотре импликације изнетих тврдњи у две области: утврђивање лексичко-синтаксичког статуса речи *се* у класификацији речи и проблем класификације рефлексивних глагола.

Теоријски оквир рада у најширем смислу чини актуелна верзија трансформационо-генеративне граматике – минималистички програм. То се, углавном, односи на схватање појмова као што су: лексикон – компутациони

² Алтернација при којој се објекат у акузативу арбитризује, тј. нестаје из синтаксичке структуре, али се интерпретира као арбитран.

³ Алтернација при којој се субјекат у номинативу арбитризује, тј. нестаје из синтаксичке структуре, али се интерпретира као арбитран.

⁴ Треба напоменути да термин „медијалан“ у вези са значењем и алтернацијама глагола, зарад прецизности, у овом раду користимо са нешто ужим значењем него што је то уобичајено у домаћој литератури. Опсег овог термина преузимамо из дисертације М. Марел (2004).

⁵ Под лексичким деривацијама подразумевамо оне код којих је могуће направити инфинитив глагола са *се*, док под синтаксичким подразумевамо деривације које су могуће само у реченици.

систем – систем закључивања, деривације, структура обележја, проверавање обележја, интерпретабилност обележја (Чомски 1995). Теорија аргументске структуре функционише као семантичка теорија компатибилна са овим приступом (Гримшо 1990).

Питање рефлексивне заменице-речице

Због различитих појавних видова које узима реч *се*, врло је тешко дефинитивно утврдити њен лексичко-синтаксички статус. Као индикатор проблема може се узети и термилошка неодлучност,⁶ често присутна у радовима када је у питању ова реч. Термилошка творевина „рефлексивна заменица-речца“ (Стевановић 1991) коју налазимо код М. Стевановића, на пример, вероватно најбоље одражава чињеницу да генерално није јасно да ли је ова реч заменица или речца.

На то да је *се* заменица указује прво њен облик, а затим, можда, и функција коју има када се нађе уз рефлексивне глаголе. Уколико *се* схватимо као заменицу, то повлачи да су глаголи уз које се она јави, заправо, прелазни, узимајући *се* као директан објекат. За овакву анализу се залаже М. Ивић (Ивић 1961-1962), у духу тадашње трансформационо-генеративне теорије (Ивић 1961-1962: 141).

И сама ауторка, међутим, примећује да се *се* јавља и уз непрелазне глаголе, што је ситуација у којој, наравно, не може да буде заменица. Овај проблем решава тако што овој речи у таквим ситуацијама додељује сасвим нову улогу. Она, заправо, престаје да буде реч и постаје – морфем (Ивић 1961-1962: 141). Не само непрелазни глаголи, већ и сви остали нереклексивни контексти, које смо кратко илустровали у Уводу, мотивишу друге истраживаче да ову реч називају речцом.

Поставља се питање да ли је оваква, за теорију крајње неугодна, дистинкција неопходна. У овом раду, залажемо се за јединствен приступ овој речи.

Било да се сматра заменицом или речцом, карактеристично је да се о речи *се* увек говори као о рефлексивној. У овом раду указује се на теоријску неоправданост овакве праксе.

Питање рефлексивних глагола

Реч *се* има значајну улогу у традиционалној подели глагола по роду. Сасвим је уобичајено и општеприхваћено да се глаголи деле на прелазне, непрелазне и повратне,⁷ где су повратни управо они глаголи који имају *се*. Нелогичност овакве поделе већ је уочена (Поповић 2003, Самарџић, Стипчевић 2004). Љ. Поповић сматра да је проблем у фузији две укрштене кодификације – прелазни : непрелазни и повратни : неповратни (Поповић 2003: 16-18).

⁶Када говоримо о термилошкој неодлучности, желимо да укажемо на чињеницу да у вези са овим питањем немамо јасно супротстављена мишљења. Није, дакле, случај да се одређени аутори залажу за једну опцију, док се други залажу за другу. Готово у свим чланцима се догађа да исти аутор на једном месту ову реч зове заменицом, на другом речцом (упоредити нпр. Стевановић 1961-1962: 14, Стевановић 1961-1962: 23, Ивић 1995: 113, Боранић 1899: 142, Хлебџић 1996: 67).

⁷Упоредити Ломпар 2003: 44

Проблем са овом поделом, међутим, није само логички. Узимајући у обзир чињеницу да велика већина глагола који имају *се* могу да се нађу и без ње, о чему смо већ говорили у Уводу, поставља се питање да ли је присуство речи *се* код глагола њихово класификационо својство уопште. Сви аргументи који се износе у овом раду указују да није.

Када су у питању повратни глаголи, још је давно уочено да ова група глагола није кохерентна и да садржи врло различите семантичке реализације глагола.

Најшире прихваћена подела ових глагола јесте управо троделна, каква се налази у граматици С. Станојчића и Љ. Поповића (Станојчић, Поповић 2002), где се глаголи деле на праве повратне, узајамно-повратне и неправне повратне. Прави повратни „означавају радње које појам чије је име у субјекту реченице врши сам на себи; у њима се речца *се* тумачи као акузатив заменице сваког лица *себе*“. Узајамно-повратни „означавају радње које врше најмање два вршиоца један на другом.“ Неправи повратни „означавају радње, стања или збивања уз чије се глаголе повратна речца *се* не може тумачити као акузатив *себе*.“ (Станојчић, Поповић 2002)

Као што се види из наведених цитата, и ова подела пати од недостатака троделних подела.⁸ Прва група глагола дефинисана је на основу два критеријума – значења и „тумачења“ „речце“ *се*, код друге групе се ништа не каже о тумачењу речце, док се код треће ништа не каже о значењу, а тумачење речце *се* дефинише се негативно.

Интересантно је да се у домаћој традицији одувек више пажње посвећивало супкласификацији повратних глагола, док „неповратни“ нису заслуживали такву пажњу.

Још Д. Боранић (1899) дели повратне глаголе на четири подгрупе⁹: глаголи код којих *се* на било који начин означава објекат (*љеснути се, ојасати се, браниати се*), глаголи којима се означава стање (*шресати се, ојезати се, њлашати се, каменити се*), глаголи код којих је *се* израз неутралности радње (*машиати се, њроћи се, бацати се*), глаголи код којих *се* означава реципрочну службу (*целивати се, свадити се, борити се*).

Код М. Стевановића налазимо поделу на седам група (Стевановић 1961-1962: 26): прави повратни (*кријати се, бријати се*), узајамни (*расјати се*), неправни повратни (*рујати се, њројити се*), медијални (*њримцајати се, њцријати се*), пасивни (...да *се расјереми и рањчисати*...), неодређено-повратни (...што *се ради*...), безлично-повратни (*њевајати се* (некоме), *смркавајати се*).

Иза ових подела крије се добра интуиција да се ради о различитим значењима. Оне обухватају већи део деривација представљених на почетку овог рада. Проблем је, међутим, у томе што се ове поделе изводе искључиво унутар претпостављене класе повратних глагола. Како повратни глаголи представљају маркирану, специфичну појаву у односу на „неповратне,“ овакав

⁸ Упоредити Поповић 2003

⁹ Ову поделу на четири групе треба узети условно. Пошто се ради о традиционалном стилу излагања, категоризације нису довољно прецизне и стриктне, тако да би текст можда могао да буде и другачије протумачен.

приступ се сасвђм уклапа у карактеристичну тежњу традиционалне грама-
 тике да се анализирају и именују маркиране и специфичне појаве, док се
 опште и системске занемарују. У овом раду показујемо да је за разумевање
 феномена речи *се*, као и њеног односа са глаголом, потребно узети другачије
 становиште.

Се – формант за апсорпцију структурног падежа

У испитивању значења и функције речи *се* можемо да пођемо управо од
 рефлексивне алтернације, илустроване примером (3), који овде понављамо.

- (3) а. Маја децу свакодневно тушира.
 б. Маја се свакодневно тушира.

Чињеница да *се* у овој алтернацији долази уместо синтаксичког консти-
 туента у акузативу (*гецу*) наводила је многе истраживаче да овој речи доделе
 статус конституента у глаголској фрази (в. претходни одељак). Испитујући
 могућности супституције *се* са конституентом у акузативу код такозваних
 правих повратних глагола, Ј. Московљевић (1997) утврђује да она, запра-
 во, није могућа. Показује се да се прави повратни глаголи не понашају као
 прелазни, већ као непрелазни, тако да се однос између њих и одговарајућих
 прелазних глагола може означити као релација *геђшранзђиђвизације* (Мос-
 ковљевић 1997, Ивић 1995, Селс и др. 1987 за српски, Гримшо 1990: 152-158
 за још неке језике).

Управо детранзитивизација и јесте оно што је заједничко и за све остале
 конструкције са *се* које су дате у Уводу. Без обзира на то који тип алтерна-
 ције је у питању, на то да ли се-конструкција има један конституент мађе у
 односу на транзитивну (1, 3, 4, 5, 7, 8) или има исти број конституената (2,
 6), ниједна се-конструкција не садржи директни објекат (тј. конституент у
 облику акузатива без предлога). Директни објекат у облику акузатива и *се* се,
 дакле, међусобно искључују, иако, као што је показано, нису супституенти.

Како бисмо могли да одговоримо на питање зашто се то дешава, не-
 опходно је да разликујемо формални од садржинског аспекта глаголских
 структура, те тиме и глаголских алтернација.

На нивоу значења, глагол (V) се посматра као релација између одређе-
 них аргумената (*x*, *y*, ...), што можемо да представимо општом формулом
 (10). Уколико је глагол непрелазан, то значи да има само један аргумент (*x*),
 уколико је прелазан, ту су два аргумента (*x* и *y*). Сваки од аргумената носи
 извесну Θ -улогу (нпр. агенс, тема, доживљавач).

- (10) V(*x*, *y*, ...)

С друге, формалне, стране, и глагол и његови аргументи носе одгова-
 рајућа формална обележја која диктирају синтаксичко сједињавање. Ова обе-
 лежја не играју никакву улогу у разумевању готовог исказа. Њихова улога је
 само да, у процесу синтаксичке деривације, доведу одређени конституент на

његову позицију. Она су неинтерпретабилна, тј. неразумљива за наш логички систем. Зато се она, након што су обавила своју функцију спајања елемената, међусобно поништавају.¹⁰

Детранзитивизација, коју уочавамо у свим се-конструкцијама (1-9), подразумева нестајање директног објекта (тј. интерног аргумента) из синтаксичке репрезентације. То, међутим, не мора да значи да овај аргумент не постоји у семантичкој репрезентацији. Напротив, код већине се-конструкција налазимо исти аргумент, са истом Θ -улогом, али само на другој позицији и са другим падежом (номинатив). Код ових конструкција, у ствари, нестаје субјекат (тј. екстерни аргумент), а интерни аргумент долази на његову позицију узимајући форму коју та позиција захтева. Шта се даље дешава са екстерним аргументом кога више нема у синтаксичкој репрезентацији зависи од врсте алтернације. У неким конструкцијама (1) он потпуно нестаје, док се у неким другим (5) задржава, али само као семантичко својство, без своје форме, а може и да се појави у виду неке друге допуне глаголу (2).¹¹

- (1) а. Маја је прекинула наруквицу.
б. Наруквица се прекинула.
- (2) а. Преваранте плаши полиција.
б. Преваранти се плаше полиције.
- (5) а. Овде људи слабо поштују законе.
б. Закони се овде слабо поштују.

Видимо, дакле, да су семантички и формални аспект глаголских структура код алтернирања глаголских аргумената раздвојени. Аргументи могу да нестану или да се помере остављајући своја формална својства тамо где су и била. Ово, наравно, није случај са свим глаголским аргументима, о чему, као што ћемо видети у следећем одељку, најбоље сведоче дитранзитивни глаголи.

Раздвајање формалног од семантичког аспекта глаголских алтернација пресудно је за разумевање решења које за питање речи *се* нуде Т. Рајнхарт и Т. Силони (2003). Према њиховој исцрпној анализи заснованој на подацима из хебрејског и енглеског језика, а затим и германских, романских и словенских језика, реч *се* је једноставно морфолошка компонента глагола која апсорбује и тако елиминише вишак падежа у листи формалних обележја глагола. Овај вишак падежа у листи обележја глагола односи се само на структурне падеже (номинатив и акузатив) и настаје управо тада када неком од аргументских операција неки аргумент нестане из синтаксичке репрезентације. Уколико место тог аргумента не попуни неки други, нестају и његова формална обележја. У том случају, одговарајуће обележје падежа на листи обележја глагола остаје непроверено. Задатак да га провери и обрише добија реч *се*. Она, дакле, само доводи глагол у форму која одговара новој констелацији

¹⁰ В. Чомски 1995: 277–286. У дисертацији М. Московљевић (2000: 245–256) може се наћи детаљнији приказ минималистичког модела на српском језику.

¹¹ Исцрпан преглед могућих ситуација може се наћи код М. Марел, као и већи број тестова за утврђивање семантичке присутности агенса (Марел 2004).

аргумената. Нема никакву семантичку вредност. Какво ће бити значење се-конструкције ни најмање не зависи од саме речи *се*. Оно највише зависи од значења самог предиката, а затим и од типа и међусобног односа аргумената.¹² Зато *се* имамо у различитим конструкцијама.

Осим разноврсности конструкција у којима се јавља, као аргумент за тврдњу да је *се* формална морфолошка компонента глагола може да послужи и чињеница да су се-деривације вишезначне. Као илустрацију преузимамо један пример од М. Стевановића.

(11) Деца *се* неколико пута дневно *пресвлаче* и *умивају*. (Стевановић 1961-1962: 7)

Се-деривација у реченици (11) може да има значење барем четири различите конструкције: да неколико пута дневно а) неко други пресвлачи и умива децу (пасивна), б) деца међусобно пресвлаче и умивају једно друго (реципрочна), в) свако дете пресвлачи и умива само себе (рефлексивна), г) децу треба пресвлачити и умивати (медијална). Значење реченице (11), очигледно, не зависи од саме се-конструкције, већ од тога која јој се транзитивна конструкција налази у основи.

Се, дакле, долази као формална, морфолошка последица тога што се одређени конституент синтаксички не реализује, а не као замена за њега. У случају прелазних глагола, који су предмет овог рада, акузатив као форма одређеног аргумента мора да нестане да би се *се* појавило и они се зато међусобно искључују.

Се и алтернирање дитранзитивних глагола

Чињеница да дитранзитивни глаголи имају један аргумент који се синтаксички реализује са инherentним падежом (Анагностопулу 1999) чини их посебно занимљивим за испитивање разлика између садржинског и формалног аспекта глаголских аргумената. Док се падежи номинатив и акузатив глаголским аргументима додељују структурно, тј. синтаксички, веза између глагола и његовог трећег аргумента искључиво је семантичке природе. У то се можемо уверити на основу неколико чињеница.

Прво, док су номинатив и акузатив стални падежи за одговарајуће конституенте, облик конституента на месту трећег аргумента варира у зависности од значења глагола.

- (12) а. Маја је дала књигу другарици. (дат)
 б. Маја је вратила књигу на полицу. (на+ак)
 в. Маја је сакрила књигу од другарице. (од+ген)
 г. Маја је нашла књигу у орману. (у+лок)
 д. Маја је упоредила књигу са чланком. (са+инс)

¹² За реализацију рефлексивног значења нужан (не и довољан) услов је постојање вољне компоненте у значењу фразе која се налази на позицији субјекта. Слично, за реализацију реципрочног значења, нужан услов је симетрија између два аргумента итд.

Друго, међу дитранзитивним глаголима врло је чест случај подударности глаголског префикса и облика у ком се налази именичка фраза на месту трећег аргумента,^{13 14} као што илуструјемо у примерима под (13)¹⁵.

- (13) а. **од** → **од+ген**: *ослободити*, *одвојити*, *оградити*, *оделити*, *оглучити*, *оштити*, *ошкунити*, *ошћити*, *одвикнути*, *одвратити*, *одгучити*, *одаљити*, *одмаћи*, *одмејнути*, *одбити*, *одвалити* *одврнути*, *одлеити*, *ошкрјити*, *ошрнути*, *ошкунити*
- б. **при** → **дат**: *иридати*, *иридружити*, *ириклонити*, *ириључити*, *ирикрити*, *ирилаодити*, *ириписати*, *иријојити*, *иришљамчити*
- в. **на** → **на+ак**: *намерити*, *навадити*, *навикнути*, *навући*, *научити*, *навезати*, *надовезати*, *наставити*, *набити*, *набостити*, *накачити*, *намакнути*, *насадити*, *насукаити*, *нашакнути*, *нашурити*
- г. **у** → **у+ак**: *убедити*, *уверити*, *ужључити*, *учланиити*, *убројити*, *уврстити*, *умешати*, *уйешљати*, *уйлестити*, *уйерити*, *уйрешити*

Треће, уочавамо да се при номинализацији ових глагола конституент на месту трећег аргумента задржава, и то у истом облику, што није случај са остала два аргумента.

- (14) а. Маја је дуго поредила књигу са чланком.
 б. Поређење књиге са чланком дуго је трајало.

Случај номинализације дитранзитивних глагола посебно је занимљив за испитивање природе речи *се*. Док глагол у инфинитиву садржи опозицију номинатив : акузатив¹⁶, одговарајућа глаголска именица не садржи.

Само уколико је глагол прелазан, што значи да се интерни аргумент синтаксички реализује као објекат, овај ће конституент бити исказан уз глагол у облику инфинитива. Падеж тог конституента биће, наравно, акузатив (15б). Уколико је глагол непрелазан, тако да се интерни аргумент синтаксички реализује као субјекат, овај конституент се неће појавити уз глагол у инфинитиву (16б). Код извођења глаголских именица ствари стоје другачије. Пошто ова глаголска деривација не садржи опозицију номинатив : акузатив, интерни аргумент се може слободно реализовати, било да се синтаксички реализује као субјекат (16в) или као објекат глагола (15в). У оба случаја падеж именичког конституента који долази на место именичког аргумента биће генитив.¹⁷

¹³ Под обликом подразумевамо формални падеж, али и предлошко-падежну конструкцију како се она посматра у раду Љ. Поповића (1998)

¹⁴ У теоријском оквиру анализе структуре догађаја о семантици и синтакси словенских глаголских префикса у вези са аргументском структуром глагола пише Б. Арсенијевић (2004). Слична анализа могла би, евентуално, да се примени и на питање се-деривације. Но, то остављамо за даље истраживање.

¹⁵ Овом приликом наводимо само по један члан видског пара. Подразумева се да исто важи за оба члана.

¹⁶ Иако глагол у инфинитиву, наравно, нема синтаксички субјекат, на присуство опозиције у листи обележја глагола указује сам падеж акузатив постојећег конституента.

¹⁷ Ове конструкције се, иначе, обично разматрају унутар синтаксе падежа и познате су као *субјекатски* и *објекатски* *јенитив* (Стевановић 1991: 179–180)

- (15) а. Маја слика пејзаж.
 б. сликати пејзаж
 в. сликање пејзажа
- (16) а. Прошлост одјекује.
 б. * одјекивати прошлост
 в. одјекивање прошлости

Слична дистинкција може се успоставити и за присуство речи *се*. Инфинитив глагола је садржи, глаголска именица је не садржи.

Код глагола код којих се уз инфинитив интерни аргумент синтаксички реализује као објекат, могућа је и алтернација са *се*. (17б). Код глагола код којих се интерни аргумент синтаксички реализује као субјекат, инфинитив не може да садржи *се* (18б). Глаголска именица ни у једном случају не садржи *се* (17в) и (18в).

- (17) а. Маја слика пејзаж.
 б. сликати се
 в. * сликање се
- (18) а. Прошлост одјекује.
 б. * одјекивати се
 в. * одјекивање се

Из истог разлога из ког је уз глаголске именице у оба случаја могуће синтаксички реализовати интерни аргумент, *се* се не реализује ни у једном случају. Тај разлог је – укидање опозиције номинатив : акузатив. Нестајање ове формалне опозиције из аргументске структуре глагола, значи да *се* нема више шта да апсорбује. Зато се она никад не јавља у оваквим конструкцијама.

Појављивање речи *се* уз глагол може се, дакле, везати за постојање опозиције номинатив : акузатив. Чињеница да је ова опозиција само формална, што значи да се односи на структурно додељене падеже, указује на то да *се* има формалну функцију у језику. Овакав закључак поткрепљује и анализа дитранзитивних глагола.

Код дитранзитивних глагола видимо да је конституент на месту трећег аргумента, који је у семантичкој вези са глаголом, све време синтаксички присутан, и то у непромењеном облику. Овај конституент се синтаксички реализује и у реченичној се-деривацији, и у инфинитивној се-деривацији и у номинализацији. Другим речима, није погођен трансформацијама које погађају конституенте са структурним падежом.

- (19) а. Маја је посвећивала пажњу послу.
 б. Маја се посвећивала послу.
 в. посвећивати пажњу послу
 г. посвећивати се послу
 д. посвећивање пажње послу
 ђ. * посвећивање се послу

Уколико овај аргумент нестане из синтаксичке репрезентације, његова формална својства нестају заједно са њим (20б) и (20г). Будући задужена само за структурне падеже, реч *се* нема ништа с тим.

- (20) а. Ако им не продаш фирму, неће те запослити.
 б. Ако не продаш фирму, неће те запослити.
 в. Ако им се не продаш, неће те запослити.
 г. Ако се не продаш, неће те запослити.

Један број дитранзитивних глагола допушта замену позиција интерних аргумената, тј. њихову ротацију. Најпознатија оваква алтернација је локативна (21а) и (21б). Се-деривације могуће су у оба случаја, и то губљењем интерног аргумента (21в) и (21д) или екстерног (21г) и (21ђ).

- (21) а. Рибар обавија рибу чистом крпом.
 б. Рибар обавија чисту крпу око рибе.
 в. Рибар се обавија чистом крпом.
 г. Риба се обавија чистом крпом.
 д. Рибар се обавија око рибе.
 ђ. Чиста крпа се обавија око рибе.

Наведени примери показују да се само онај аргумент који се синтаксички не реализује ни као субјекат ни као објекат не мења у се-деривацији, независно до самог значења аргумента, пошто је то у једном случају „чиста крпа“, а у другом „риба“. С друге стране, видимо да су облик трећег аргумента и његово значење повезани, пошто се „риба“ увек јавља у облику око+ген, док се „чиста крпа“ јавља у облику инструментала.

Лексикализација

Сви до сада наведени аргументи указују на формалну природу речи *се*. Практично код сваког глагола код ког су могуће редукционе операције над аргументима могућа је нека врста се-деривације. Чињеница је, међутим, и то да је *се* неким глаголима придружена у лексикону. Доказе за то не морамо нужно да тражимо међу глаголима који немају прелазне алтернације (в. Увод). Налазимо их и код дитранзитивних глагола.

- (22) а. Маја се препустила полицији.
 б. Маја се препустила мислима.
 в. Маја је препустила решавање проблема полицији.

Док је реченицу (22а) могуће тумачити као рефлексивну алтернацију реченице (22в), за реченицу (22б) није могућа реконструкција прелазне алтернације. Другим речима, не постоји ништа што би, као објекат у прелазној конструкцији, могло да се препусти мислима. Овде, дакле, видимо да је се-

конструкција лексички ограничена. Слично може да се тврди и за конструкције (23-25).

(23) Маја се бацила на посао.

(24) Маја се дала на посао.

(25) Маји су се ноге одузеле.

Овакви случајеви су релативно малобројни. Њихов број тешко да превазилази број већ наведених примера. Код ових глагола нема сумње да је верзија са *се* под одређеним условима лексикализована као посебно значење глагола.

С друге стране, иако је инфинитив глагола могућ са *се* (в. претходни одељак), значење се-конструкција као у реченицама (5-8) се у инфинитиву не чува, што значи да су неке се-деривације могуће само у реченици.

У радовима Т. Рајнхарт, Т. Салони (2003) и М. Марел (2004) детаљно се разматра питање нивоа на ком се алтернирање аргумената одвија. Ослањајући се на хипотезу о активном лексикону, Рајнхарт и Салони сматрају да су правила алтернирања аргумената параметарска: сама правила су универзална, само што у неким језицима важе за лексикон, док у другима важе за синтаксу. Српски се у тој подели сврстава у ову другу „синтаксичку“ групу. И заиста, подаци изнети у претходним одељцима говоре у прилог овој тврдњи.

И ако бисмо према овим претпоставкама појаву лексички ограничених се-деривација могли да објаснимо као устаљивање употребе глагола, тј. „замрзавање форме“, разлике између лексичких и синтаксичких се-деривација тек треба да се испитају и објасне.¹⁸

Закључак

Анализа алтернација у аргументској структури дитранзитивних глагола потврђује претпоставку о формалној природи речи *се* као и о њеној парадигматској везаности за структурне падеже. Код алтернирања дитранзитивних глагола, као и код алтернирања других транзитивних глагола, појављивање речи *се* условљено је укидањем опозиције номинатив : акузатив у синтаксичкој репрезентацији глаголске фразе. Управо онај аргумент из структуре дитранзитивних глагола који не носи структурно додељен падеж, у овом раду најчешће називан трећим аргументом, у се-алтернацијама увек остаје непромењен. Тај исти аргумент остаје присутан и непромењен и код номинализације, где нема речи *се* и где аргументи са структурним падежом мењају управо падеж. Уколико овај аргумент нестане из синтаксичке репрезентације, реч *се* се због тога неће појавити. Локативна алтернација дитранзитивних глагола, у којој интерни аргументи мењају позицију и форму, показује да

¹⁸ За неке предлоге в. Рајнхарт 2000, Марел 2004

само они аргументи који носе структурни падеж нестају из се-конструкције, без обзира на њихово значење.

Импликације на појмовно-терминолошком плану

Решење појмовно-терминолошког питања речи *се* остаје, наравно, изван обима овог рада. Овде само истичемо импликације које изложена анализа може имати у овој области. Прво, с обзиром на описана својства речи *се*, поново се потврђује да она није заменица. Даље, показује се да ова реч има јединствену улогу у језику, без обзира уз које глаголе и у којим конструкцијама се јавља – улогу да глагол доведе у облик који одговара редукованој листи његових аргумената. Оваква улога донекле оправдава назив *морфем* који је ова реч повремено добијала (в. Увод). Овај назив, међутим, није добар, пошто *морфем* није врста речи. Назив *речца*, такође, није задовољавајући, барем не у постојећем систему врста речи у српском језику, где је и дефиниција и потподела ове врсте речи заснована на значењу, особини коју, како смо видели, реч *се* не поседује. И на крају, с обзиром на то да је само једна од девет познатих се-деријација уједно и рефлексивна, као и на то да се ни код ње рефлексивно значење не постиже додавањем речи *се* глаголу, теоријски није оправдано ову реч називати *рефлексивном*.

Импликације на плану класификације глагола

Уколико реч *се* има улогу да глагол доведе у облик који одговара редукованој листи његових аргумената, онда она не представља инхерентно својство глагола, те се њено присуство не може узети као критеријум за класификацију глагола, посебно не на тако високом нивоу као што је *rog*. У том случају, глаголски род „повратних глагола“ не постоји, што би могло објаснити уочене проблеме у класификацији. Семантичке разлике које су у традиционалној граматици приписиване само повратним глаголима требало би узети у обзир при испитивању родних карактеристика глагола уопште.

Кључне речи: се, глаголске алтернације, дитранзитивни глаголи, деријација.

Литература

Анагностопулу 1999: Elena Anagnostopoulou, “Two classes of double object verbs: the role of zero morphology”, in Marc van Oestendorp and Elena Anagnostopoulou (eds.), *Progress in grammar*, Electronic publication: The Meertens Institute of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences

- Арсенијевић 2004:** "Slavic verb prefixes are resultatives," Paper presented at the 6th Chronos Conference on Syntax, Semantics and Pragmatics of Tense, Mood and Aspect, September 22-24 2004.
- Боранић 1899:** D. Boranić, „O refleksivnim glagolima u hrvatskom jeziku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 140, Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 131-244.
- Чомски 1995:** Noam Chomsky, *The Minimalist program*, Cambridge MA: MIT Press.
- Гримшо 1990:** Jane Grimshaw, *Argument structure*, Cambridge MA: MIT Press.
- Хлебец 1996:** Борис Хлебец, „Прилог разумевању значења речце „се““, *Српски језик I*, бр. 1-2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 65-70.
- Ивић 1961-1962:** Милка Ивић, „Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационом методом (граматичка улога морфеме се у српскохрватском језику).“ *Јужнословенски филолоџ XXV*, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 137-151.
- Ивић 1995:** Milka Ivić, „Iskazivanje direktnog objekta u (standardnom) srpskohrvatskom“, in *Lingvistički ogledi*. Beograd: Slovoграф, 113-137.
- Ломпар 2003:** Весна Ломпар, „Систематизација врста речи у савременом српском језику“, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/3, 51-63
- Марелј 2004:** Marijana Marelj, *Middles and argument structure across languages*, (PhD Disertation), University of Utrecht
- Московљевић 1997:** Јасмина Московљевић, „Лексичка детранзитивизација и анализа правих повратних глагола у српском језику“. *Јужнословенски филолоџ LI*, 107-114. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Московљевић 2000:** J. Moskovljević, *Supkategorizacija glagola u savremenoj gramatičkoj teoriji*. Univerzitet u Beogradu (doktorska disertacija).
- Поповић 1998:** Љубомир Поповић, „Комуникативно-граматичка анализа реченице: синтаксичке јединице“, *Свеј речи 6/7/8*, Београд: Друштво за српски језик, 9-21.
- Поповић 2003:** Љубомир Поповић, „Трочане поделе у граматикама М. Стевановића“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 7-21.
- Рајнхарт 2000:** Tanya Reinhart, „The Theta System: Syntactic Realization of Verbal Concepts“, *UiL-OTS Working Papers*, Utrecht: University of Utrecht.
- Рајнхарт – Силони 2003:** Tanya Reinhart and Tal Siloni, „Thematic Arity Operations and Parametric Variations“, Ms., University of Tel Aviv.
- Рајнхарт – Силони 2004:** Tanya Reinhart and Tal Siloni, „Against the Unaccusative Analysis of Reflexives“ In eds. Artemis Alexiadou, Elena Anagnostopoulou, and Martin Everaert. *The Unaccusativity Puzzle: Studies on the syntax-lexicon interface*, Oxford University Press.
- Селс и др. 1987:** Peter Sells, Annie Zaenen and Draga Zec, “Reflexivization Variation: Relations between Syntax, Semantics, and Lexical Structure”. In Masayo Iida, Stephen Wechsler, Draga Zec. (eds). *Working Papers in Grammatical Theory and Discourse Structure*. Stanford, CA: CSLI, 169-238.

- Самарџић – Стипчевић 2004:** Тања Самарџић и Балша Стипчевић, „Подела глагола на врсте и одговарајућа терминологија у *Савременом српскохрватском језику* П.М. Стевановића”, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 33/3, 133-147.
- Станојчић – Поповић 2002⁸:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамајтика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1991⁶:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I-II*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1961-1962:** Михаило Стевановић, „Проблеми глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолоџ XXV*, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 1-47.

Tanja Samardžić

WORD *SE* AND THE ARGUMENT STRUCTURE OF DITRANSITIVE VERBS

Summary

This paper argues in favour of the thesis that the word “*se*” functions as morphological component of a verb, bringing the verb to the form that is congruent to its reduced argument list. We present evidence from ditransitive verbs’ argument alternations related to detransitivization, locative alternation, and nominalization. In addition, we discuss possible implications of such an approach for the classification issues concerning *se*-verbs, as well as the word “*se*” itself.

Драгана Мршевић-Радовић
Београд

УЛОГА ОБРЕДНЕ МАСКЕ У МОТИВАЦИЈИ ЗНАЧЕЊА „ГОВОРИТИ КОЈЕШТА“, „БУНЦАТИ, ТРАБУЊАТИ“ (клоцаџи, бред сивой кобылы)

Семантика глагола клоцати у српском и фразеологизма бред сивой кобылы у руском језику доводи се у везу с обичајима чија се смешна и напашено еројска обележја моју објаснити народирањем некадашњих обреда чији је смисао био подстицање плодности. У процесијама које се крећу за време извођења ових ритуала учесницима учесницима зооморфне маске, међу њима и маска коња (кобиле). Маскирани учесници представљају хтонске демоне карактеристичног изгледа, говора, понашања, за које се верује да за време привременог боравка „на овом свету“ треба да обезбеде срећу, благодарење, бољештво у новом природном циклусу.

1. За руски фразеологизам *бред сивой кобылы* у значењу „(прост. през.) о чьих-л. глупых, бездорных мыслях, высказываниях“ у историјско-етимолошком фразеолошком речнику (СРФ) дају се две важније етимолошке претпоставке: према једној, коњ сиве масти сматрао се у руском народу за глупу животињу, и њу сањати значило је суочити се с нечим лажним. Друго објашњење полази од глаголске именице *бред* чије је првобитно значење „кретање напред-назад“ (уп. СРФ 1998:59), и вероватно се овде мисли на остарелу животињу, уп. рус. *сивой* – „светло-серый, седой“, а сива боја асоцира на старост животиње (Мокијенко – СРФ 1998: 372).

Наша је претпоставка да се рус. *бред сивой кобылы* може довести у везу с белорус. *ірызненне сівой кабылы* („говори нешто што је без основа, бесмислице“ и укр. *розказувати сон рябої кобили* („говори неистину“, „измишљати“); могућност мотивације видимо у специфичној улози „кобиле“ у ритуалним обредима словенске традиционалне културе коју потврђује етнографска и лингвистичка грађа.

У средишту нашег интересовања јесу, прво, врста и карактер празника из народног годишњег календара за време којих се у поворци маскираних учесника кретала и маска „коњ“ („кобила“) или, ређе, сама животиња; друго, интересује нас изглед, понашање, симболика ове маске, као и њена интерпретација у етнолошкој литератури. На основу овог разматрања успостављају се

лексичке и фразеолошке паралеле између српског, с једне, и источнословенских језика, с друге стране.

а) Карактер празника и њихово место у народном календару

2. Кретање маскираних поворки у којима учествују зооморфне маске, код Источних Словена пада у време зимских и пролећних аграрних празника. Према В. Пропу, у ове процесије долазе коледарске поворке које се крећу уочи Божића и Нове године, затим за време „некрштених дана“ (између Божића и Богојављења, рус. „святки“), пролећне у току беле недеље (покладне, рус. Масленица), у неким крајевима опходи с маскираним учесницима на Петровдан и Ивана Купалу, и у русаљској недељи – тројичке, духовске процесије (Проп 1963:122).

Према литератури, овакве поворке већ крајем 19. в. изгубиле су обредни и сачувале само обичајни карактер (уп. РП 2001:333). Изменио се смисао и зимских поворки које су представљале силе зиме и мрака, и пролећних у којима су се кретале душе покојника; изгубивши овај култни карактер, према Д. Антонијевићу, „комичне маске једва се могу повезати с ликовима умрлих“ (1997:90). Смисао коледарских поворки, према Виноградовој, представљао је „испраћај нечистих сила“ и „очишћење“, а подстицање на смех које их је пратило било је најјаче оружје против страха од смрти (1982:230). Овакви обичаји извођени су широм Европе и сличног су карактера, будући да представљају заједничко наслеђе из античких обреда, грчких и римских, чији је првобитни смисао био да се подстакне свеопшта родност земље (Проп 1963:112, 119).

За наше разматрање најважнији је опис средишњег догађања руских коледарских поворки, а то је „вођење кобиле“ (рус. *кобылку водить*). Према једном етнографском запису који наводи Проп, коледари су полазили 1. јануара, с маском кобиле коју су носила четири младића. Овакви маскирани учесници у у неким крајевима добијали су називе демонских бића – *окрућници* или *кудесници* („колдуны“) и сл. (уп. Проп 1963:118, према Максимову, Сибирский народный календарь, 47). Слично се и нашим коледарима у јужном Поморављу дају називи демонских бића – *оале* или *лесници*. Њихов изглед је у складу с њиховом демонском природом – обучени су у преврнуте коже, с животињским маскама, а реквизити које користе у борби с невидљивим демонима – дрвени мачеви и буздовани, имају фалусну симболику. Њихова извођења садрже драмске елементе, праћене су буком, смехом, раскалашним сценама (уп. Зечевић 1983:69).

Чињеница је да се у опису оваквих коледарских поворки не помиње маска коња (кобиле), али је налазимо у сличним пролећним процесијама; с друге стране, код Руса, ова маска учествује и у зимском и у пролећном ритуалу. Како су многи обичаји из зимских процесија пренети на пролећне, управо због затамњења првобитних обредних разлика и с преовладавањем комичног

над ритуалним, постоји мишљење да оне чине „јединствену целину погледа на свет, једног универзалног, обредно-смеховног аспекта с амбивалентним значењем“ (Антонијевић 1997:27).

Стога ћемо узети за наше разматрање грађу која се односи како на зимске, тако и на пролећне процесације, у српској и источнословенској средини.

б) Маска коња која „говори глупости“

1. Клоцалица

3. Вук је у Рјечнику забележио да је *клоцалица* „дрвена направа у облику коњске главе са покретном чељусти која клоца, шклоца при покретању“. Она је била обележје *џурице*, једне од три карневалске маске, које су се некад у Дубровнику појављивале од Сретења уз месојеђе сваког свеца све до часног поста (чороје, вила и турица). Вук је описао *џурицу* као маску код које „није се људска глава ни видјела, него је више на чупавоме врату била коњска глава са великијем зубима, која је тако начињена да се уста могла ласно отворати и затварати, те је све клоцала а ноге је имала чупаве и на дну као у тице“ (Рјечник, 857).

Да је маска поменутих карактеристика имала двоструку функцију – подстицања на смех и заплашивања, потврђују описи, на пример, божићних опхода с маском *џурка* код наших Румуна, за које се каже да су се „обављали уз страховиту буку коју производи ударање вилица ове дрвене маске“ (Антонијевић 1997:79,80); уп. *turin* (Vuk, Perast, Dubrovnik, C. Gora) – „*rilica, usta, njuška, gubica*“ (Скок 1973: III, 527).

Од основног значења радње коју је маска чинила ударајући зубима (доњим о горње), „клоцати, цвокотати, шклоцати“ (РСАНУ знач. I.1), преко значења „лупарати, клопарати“ (знач. 3) развило се метафоризацијом значење „говорити глупости, којешта“ (знач. 4а). За радњу говорења неопходно је коришћење гласа као средства, а глас представљају „звучи, збир звукова људских говорних органа, говор“ (РСАНУ); *говориши* се у РСАНУ дефинише се као „служити се говором за изражавање мисли и осећања, обраћати се некоме речима“. Како је код глагола ударања бука пратилачки елеменат, то је реч о звучима, а по дефиницији звук је „оно што се прима чулом слуха, шумови изазвани разним природним појавама, звука, лупа и сл. што производе или одају различити предмети, направе и сл.“ (РСАНУ). Звуку недостаје сема „људски“, а без ове семе не може се пренети било каква смислена порука, па и клоцање наше покладне маске постаје само ударање, лупање, или произвођење звучања без значења, „оно што је бесмислено, бесадржајно или глупо“ (уп. Мршевић 2002:239).

2. брег сивой кобылы

4. Аргументе за претпоставку да се и руски фразеологизам *брег сивой кобылы* може довести у везу с улогом кобиле, односно њене маске у ритуалним обредима пружа нам етнографска грађа.

За именицу *брег* у саставу фразеологизма у етимолошком речнику Трубачова даје се значење „бесвјазные, не всегда понятные речи больного во сне или в бессознательном состоянии“, где долази и чеш. *brěd* „падучая болезнь, судороги“, рус. деноминални глагол *бредить* у значењу „произносить в болезненной дремоте или во сне малопонятные, несвязные слова и речи“, дијал. рјазан. бредить „видеть что-л. во сне“ и „говорить вздор, пустое“ итд. (уп. **bredь* I, ЭССЯ, т. 3,12).

За нас је важно да Трубачов и ово значење именице *брег* и глагола *бредить* доводи у везу с примарним значењем кретања глагола *бредити*, *бреду* (супротно Фасмеру, 1964: I,210).

Чини се да приписивање оба значења управо „кобили“ има своју етнографску подлогу.

5. Од посебне важности за етимологију наших израза јесу језичке формуле са жељама за плодност, које се садрже у најстаријем слоју коледарских песама које су намењене домаћину куће. У дијалогу који вођа коледара измењује с домаћином, показује се природа необичних посетилаца (уп. „мы люди не простые“ – Виноградова 1982:179) и наглашава чињеница „да долазе издалека“¹ на чији значај је још Проп указивао (1963:155). У формулама које се употребљавају, види се како коледари долазећи издалека лутају и тражећи пут до куће домаћина пролазе кроз мочваре и блато, прелазе преко воде, преко моста и сл. уп.: „...мы ходили...мы искали“, „гуляли...блудили“, „бродим, ищем“, „скочили – искали“ и др. (Виноградова 1982:156,157).

У овим формулама налази се и потврда за кључну реч посматраног фразеологизма *брег сивой кобылы*.

6. Употребљен у формули „мы бродим“, „мы бродили“² руски глагол *бродить* – „медленно ходить в разных направлениях без приближения к определенной точке“ (ЭССЯ 1976: т.3,36), као и глагол *бредити* (*бреду*), потврђује специфичност начина кретања (лутати, блудети), као и особеност терена (мочваран, влажан и сл.), уп. *бредити* – „медленно идти в определенном направлении, плестись“; овде долази и укр. *бредити*, *бреду* са истим значењем као у руском, и у значењу „переходить вброд“ (Гриченко I,96), као и значење – „переходить через воду“ (Тимченко I,139) (уп. ЭССЯ 1976: т.3,14)³.

¹ Према Виноградовој која је истраживала источнословенске и западнословенске коледарске обичаје, мотив „доласка издалека“ потврђује се код Источних Словена (такође код Бугара), док изостаје код Западних; према њој, разлог је измењена функција „ових посетилаца“ који у западнословенском коледању разносе вест о Христовом рођењу (1982:196); није случајно што за наше фразеологизме нема сличних потврда у овим словенским језицима.

² Кретање поворки пада у време „некрштених дана“ (рус. „святки“ када, како се верује, душе покојника посећују овај свет; уп. према Зелёину (1909, 257) веровање селана „что видят бродящим по двору умершего хозяина“ (Виноградова 1982:196).

³ Уп. и *бродиться* – „возится в воде“, бродить „играя“, „идти вброд по воде, лужам, грязи“, „играть в грязи“, пачкаться“ (Филин 3,187) итд. Овде долази и срп. *бродити*, буг. *бродя*

Можда је основано претпоставити, као што Трубачов чини када *бред* (и деноминални глагол *бредити*) доводи у везу с примарним значењем кретања, да се у рус. дијал. *брод* „предсмртна агонија“ (уп. Виноградова 1982:160–161, према: Н. А. Ткачева, ПА-75) као значење посебног душевног стања развило из примарног значења кретања (рус. *бродити*); уп. *сноброд*, *снобродка* – „лу-натик, безсознателно бродящий по ночам, во сне или, вернее в каком-то болезненном бреду“; *снобродити*, *снобродство* (уп. Даљ IV:247). Занимљиво је да у етимолошком речнику Трубачов не наводи потврде за ово значење, док Безлај уводи посебну одредницу *bródit* II – „*mešati, bloditi*“, где убраја и руско *sumasbrod* („глупак“), *bred* („блудња, фантазија“), *bréditi* („фантазирати), укр. и белорус. *brednjá* („лаж“), белорус. *brédzicъ* „варати, клеветати“ пољ. *bredzić* „бесмислено говорити“ и сл. (Безлај 1976: I,47).

Можда разматраном кругу примера припада и румунско *a brodi* у значењу „случајно погодити“, „лудо говорити“, „настојати“ које Скок наводи као словенску позајмљеницу под одредницом *broditi, brodim*, за чије значење мисли да се тешко може извести из значења „*transire, navigare*“ (Скок 1971: I,216).

7. На овом месту треба рећи да се и у српском језику код глагола са значењем „скитати, лутати, тумарати, ићи тамо-амо“, посебно код великог броја експресивних глагола, развија значење „брбљати, причати којешта, трабуњати“, уп. *банзајши*, *лајрдајши*, *лаврњајши*, *баврљајши*, *шеврљајши*, *шалаврњајши* итд.⁴

8. Још један аргумент који би ишао у прилог нашој претпоставци да се у овим зимским и пролећним обредима налази мотивација посматраних фразеологизама, може бити улога „маске“ у процесији.

Као демонска бића „која долазе издалека“, учесници ових поворки, носећи животињске маске, често преузимају улогу животиња, имитирајући посебно њихове гласове (уп. „језик животиња је језик духова“ – Елијаде 1985:92). Њиховој демонској природи приписује се способност да доводе срећу, благостање, обиље, да проричу судбину, а за узврат очекују дарове⁵. Виноградова наводи да чеш. дијал. *osundz* означава текст који коледари изговарају, а у вези је са значењем „судбина, предсказање“ (1982:125).

9. Пре него што размотримо значење белоруског фразеологизма *і́рызненне сівой кабылы*, задржаћемо се на значењу компоненте „сив“ у саставу ових фразеологизама.

Поред асоцирања на старост животиње, *сив* (сед, светао с примесам друге боје) може да асоцира на нечисту силу. У неким басмама нечиста сила тера се „на сиво кљусе“; сива боја може бити атрибут хтонских јунака и нечисте силе, као и њена варијанта *серый*, уп. у белоруским басмама

(„скитам“, РБЕ 1977:т.1, 797), чешк. *broditi* „купать лошадей“, „бродить, блуждать“ (ЭССЯ 1976: т.3,36,37).

⁴ Уп. Марта Бјелетић, *Тийови експресивних иревербалних форманаца у српскохрватском језику*, Београд, 2000 (докторска дисертација).

⁵ Уп. ритуално царање ватре, премећање жеравице из руке у руку, ваљање по огњишту и сл.; верује се да коледарима треба удовољити, јер би у противном могли из освете да на тај дом доведу несрећу, зло (Зечевић 1983:69).

истеривање нечисте силе на „шеры боры“ (Раденковић 1996:313). Коњ (кобила) као амбивалентна животиња, у симболичком свету појављује се као пратилац противника нечисте силе, али и у служби нечисте силе (Раденковић 1996:137–141; СМР 1970:87), те јој пристаје атрибут „сив“ („сива“).

Сива боја није и искључива, једина боја демонских коња (кобила); негативне конотације везују се за шарене коње код Јужних и Источних Словена, Литванаца, Немаца и др. У српском фолклору шарени коњ се сматра баксузним (уп. Ђорђевић 1958:1,136); у руском демонско биће може имати атрибут „пестрый“, „строкатый“; у украјинском такође је реч о шареној кобили, уп. фразеологизам *росказувати сон рябої кобили*. Шарени коњи у источнословенском фолклору симболишу брзо смењивање облачних и ведрих дана с пролећа и у јесен нарочито, одражавају њихову променљиву и опасну ћуд; уп. белорус. *Восень на рабым кані ездзіц* (Коваль 1994:13), у рус. уп. Афанасјев I:608)⁶.

3. Трызненне сівой кабылы

10. Значење овог фразеологизма у белоруском фразеолошком речнику дефинише се као „тоє, што пазбаўлена ўсякіх падстаў; бяссэнсіца“, син. *ірушы на вярбе* (ФСБМ 1993: т.2,455). Глагол *ірызніць* у белоруском значи „говорити без смисла, отежано као у болести или у сну“; „говорити о ономе што не постоји, халуцинирати“; „говорити једно исто“; „говорити о ономе што је неповратно прошло“ и др. (уп. ТСБМ 1983:532).

Актуално значење речи *ірызна* у руском (белорус. *ірызна*) – „борьба, состязание; подвиг, награда; торжественные поминки в честь умершего в языческой Руси“ (Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. III, СПб., 995–996), према Трубачову, није њено примарно значење.

На основу етнографских описа самог обреда и успостављајући паралеле с обичајима код финских суседа, Трубачов посматра „тризну“ као источнословенску специфичност и одриче постојање везе с чеш. *trzniti* „терзати, мучити“, слов. *trúzeň* „мучение“, поль. *trznąć* „напрасно терять время; баловать“ (супротно Фасмеру 1973:IV,102 – уп. Трубачов 1959:130).

Трубачов је претпоставио да је у основи струс. *іризь* („троподишњи“), придевска реч која се употребљавала као атрибут уз животињу приношену као жртва покојницима у овом обреду (обичај жртвовања коња могао је бити преузет од несловенских, финских суседа). Одатле би првобитни смисао речи *ірызна*, *ірызнице* био означавање „обичаја приношења животиње као жртве при сахрањивању покојника“ (1959:134).

11. Када је првобитни смисао сахрањивања уз обредно жртвовање напуштен, реч „тризна“ као назив ритуала у којем уместо животиња учествују маске, а обичаји представљају пародије сахране, могла је да развије шире актуално значење.

⁶ Уп. у српском атрибуте за месец март – *іроменљив*, *ћудљив*, *лажљив*; назив *ожујак* („март“) изводи се из *Іџуј (Скоп 1976:II,260)

Проп је претпоставио да су остаци тризне сачувани у обредима који су извођени на покладе и у русалској недељи. Покладни обичаји у којима се испраћај зиме обележавао уништавањем маскираних фигура на озимом пољу (уп. руски обичај *йроводы весны*), измешали су се с коледарским обичајем „вођење кобиле“; доминантну улогу „коња“ у овом ритуалу потврђују обичаји као што су *коњские скачки, рисѡанья* и др., а извођени су и ритуални бојеви с драмским елементима – *кулачные бои* (уп. Проп 1963:122,123; РП 2001:36–38)⁷.

Маска „кобила“ централна је фигура и у русалским обредима. На овај празник који је био намењен сећању на покојнике, приликом посете гробљу одржаване су процесије маскираних учесника међу којима је била и „русалка – коњ“. Из описа ових обичаја види се да су садржавали наглашене комичне и еротске елементе. У њима су учествовале девојке маскиране као мушкарци и њихово разуздано понашање било је у складу са симболиком обреда. Ритуал се завршавао „изгоном русалки“ (демона) и уништењем „русалке – коња“ која би „глумила“ смрт (уп. Афанасјев I: 343,348; РП 2001:463–467).

Наша је претпоставка да су овакви обичаји као пародија некадашњих обредних ритуала чији је смисао био подстицање плодности, и у којима је као централна фигура учествовала кобила (маска), могли да мотивишу значење „говорити бесмислице“, „бунцати, трабуњати“ фразеологизма као што је белоруско *ітрызненне сівой кабылы*.

в) Кобила – симбол плодности

12. Присуство компоненте „кобила“ у источнословенским фразеологизмима са значењем „говорити којешта, бесмислице“, „бунцати“, мотивисан посматраним ритуалима, није случајна.

Према Трубачову, *кобила* у словенским језицима не може имати заједничко порекло с грч. *kaballes* и лат. *caballus* који означавају коња за рад (теглећег коња, „мерина“), јер у словенским језицима *кобила* као да „означава квинтесенцију особина женке (коња), посебно њену плодност, снагу“ (ЭССЯ: т.10,93,99). (Зато су овде и поређења *ілуі как сивый мерин* и *врѣйі как сивый мерин*, за које треба претпоставити другачију мотивацију, искључена из нашег разматрања⁸).

Плодност кобиле посебно је наглашена у обреду „вођење кобиле“ који је овде разматран, и чије порекло Проп доводи у везу с обичајима у којима се

⁷ Д. Антонијевић наводи како су сличне игре као симулација ритуалних бојева извођене код Румуна на празник Русалије: у њима би се јахачи на коњима украшеним лишћем поделили на две групе и међу собом борили. Занимљив је и податак да су у литији која је на Духове излазила у поље, поред правих, учествовали и дрвени коњићи – „као у правом позоришту“ (1997:80).

⁸ Реч „мерин“ забележена је у руским изворима (15–16.в.) и пореклом је можда од монголског *mörin* или калмичког *möru* „лошадь“ (уп. СРФ 1998:373); „мерин“ означава кастрираног коња који се понаша као неплодни бастард „мазга“ („мазгов“) у српској лексици и фразеологији (уп. *ілуі као мазіа*).

као маска појављивала „бесовская кобылка“ (1963:112), у српској литератури позната као „сатанска кобила“ (уп. Драгојловић 1972:182). Према Афанасјеву, атрибут „бесовски“ уз кобилу, али и уз песму, свирку имао је у средњем веку значење „демонски, ђаволски“⁹.

Наглашени еротски карактер ових процесција и игара „с кобилом“ тумачи се као провера спремности младића и девојака за ступање у брак (уп. РП 2001:499)¹⁰.

13. Најстарији помен овог обреда под називом „готске игре“ према Драгојловићу, налази се код Константина Порфирогенита; ови обреди наслеђени су из дионизијских балканских култова и код Јужних Словена имали су манихејску интерпретацију (1972:182).

Према црквеним изворима, учесници оваквих поворки били су маскирани као „ђаволи“, а саме обреде црква је тумачила као „некакво служење Сотони“. Према Милану Будимиру, реч је о обредима извођеним у време пролећних и јесењих дионисија које су биле посвећене култу предака и хероја, „чије душе за време пролећног и јесењег еквиноција јуре на бесним коњима“; учесници – сатири и силени – представљани су „било као коњи било као коњаници“, што им је давало „скаредан“ и ђаволски изглед“; препознатљива обележја њиховог похотљивог изгледа били су коњски атрибути – уши, реп, копито и фалус, „без којег нема ни Дионисова култа ни његових пратилаца сатира и силена“ (1969:100).

14. Можда је у вези са „сатанском кобилом“ (рус. *бесовская кобылка*) и српски фолклорни израз *бесна кобила*. Код Јужних Словена коњ/кобила има устаљену симболику демона ветра; ветар или јаше на коњу или је сам у облику коња, (уп. буг. „вјетр ме вее на бяла (сива, сляпа) кобила“) што не искључује симболичку улогу коња (кобила) у култу мртвих којима су биле посвећене разматране ритуалне поворке. Уп. у српском израз *бесна кобила* у значењу „олујно, помамно и силовито време“; „бесна кобила је кад су међаве, праћене вихорним наносима и цичом зимом“. У Лесковачкој Морави „време веома хладно око Светог Саве народ назива „Савина недеља, бесна кобила“ (СЕЗб 70,358), а на Косову (СЕЗб 7,262), свакако отуд што може бити изненадних падавина, опасних мразева и ветрова“, „време од Младенаца до Благовести“ зове се „Бесне кобиле“ (уп. Недељковић 1990:26).

15. Истом пролећном обредном ритуалу припада и игра *џродавање кобила*¹¹. У етнографској литератури забележено је да се у космајским селима изводи ова игра у којој учествују удате жене и ожењени мушкарци. „За време игре, мушкарци прилазе женама у колу и с коловођом се договарају око куповине кобила, пошто свака од играчица представља кобилу ... Приликом

⁹ Према подацима које наводи Афанасјев, у „Судбенику“ из 1627. и у царској окружној грамоти (1648) види се како се грађанима забрањује да на коледе стављају маске и облаче одећу „скомороха“ и међу собом воде „бесовскую кобылку“ (Афанасјев I:607).

¹⁰ За време овог ритуала младићи би хватали и гурали девојке према масци коња, а ова обесна шала називала се „девками кормят лошади“ (уп. Проп 1963:114). – Како „маска“ представља демона, то је смисао можда у „приношењу жртве демонском бићу“.

¹¹ У руској посланици из 1636. г. помиње се обичај у којем девојке представљају кобиле које тобожњи продавац купује (Према Максимову, Нечистая сила, 297 – уп. Проп 1963:115).

извођења игре долази до слободних гестова, еротских наговештаја, симулација полног акта итд.“ (уп. Зечевић 1983:77). (Истог симболичног карактера су и игре „коло баба Радане“, „радава“, „коло баба“ и друге.)

16. У оквиру истог обредног циклуса изводи се и игра у којој жене тобож славе своју славу – „куруловдан“, а мушкарци долазе на честитање. „Текстови, мимика, реквизити и еротска садржина сасвим јасно указује на некадашњи пагански ритуал о празницима који су се приређивали ради постизања плодности“ (Зечевић 1983:77); уп. буг дијал. *куруло* – „нешто много разхвѣрлано; безпорядък (РБЕ 1995:т.8,347).

17. На крају, чињеница је да је и поред противљења званичних црквених, каткад и световних власти, опстао паралелни свет опсенера, лажних пророка и визионара. Када је нестало веровање да се обредима магијским путем може утицати на природни ток ствари, екстатични доживљаји (падање у транс), веровање у снове и њихово тумачење, гатање и предсказивање будућности постали су део пародираног ритуала: у извођењу обичаја у којима је све било дозвољено и у којима су привремено поништавани табуи, у народним играма с драмским сценама које су некад личиле на праве представе, са страшним (ружним) и комичним маскама, наша је претпоставка, налази се основа за мотивацију значења „говорити неразговорно као у сну, болести, бунилу“, „причати којешта, бесмислице“, „измишљати, фантазирати“, што је и садржај разматраних фразеологизама.

Кључне речи: фразеологизам, фразеолошко значење, историјско-етимолошка анализа, мотивациона база, семантичка транспозиција, традиционална култура, обредне поворке, маска, „кобила“, „бунцати“, „трабуњати“.

Литература

- Антонијевић 1997:** Драгослав Антонијевић, *Дромана*, Београд.
- Афанасјев I-III:** А. Н. Афанасјев, *Поэтические воззрения славян на природу*, Москва, 1865–1869.
- Безлај 1976:** France Bezlaј, *Etimološki slovar slovenskega jezika, I (A-J)*, Ljubljana.
- Будимир 1969:** Милан Будимир, *Са балканских източника*, Београд.
- Виноградова 1982:** Л. Н. Виноградова, *Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колядования*, Москва.
- Вук Рј. :** Вук Стеф. Карацић, *Српски рјечник* (1818), Сабрана дела Вука Карацића, књига друга, Београд, 1966.
- Даль I-IV:** В. И Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва, 1989–1991.

- Драгојловић 1972:** Dragoljub Dragojlović, *Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena*, Godišnjak za balkanološka ispitivanja, knj. 7, ANUBiH, Sarajevo.
- Ђорђевић 1958:** Тих. Р. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, Београд, књ. I и II.
- Елијаде 1985:** Mirča Elijade, *Šamanizam*, Novi Sad.
ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва, 1974–
- Забиллин 2002:** М. Забылин, *Русский народ, его обычаи, предания, обряды и суеверия*, Москва.
- Зечевих 1983:** Слободан Зечевих, *Српске народне цуре (џорекло и развој)*, Београд.
- Коваль 1994:** Ў И. Коваль, *Чым аѓукаецца слова*, Мінск.
- Мршевић 2003:** Драгана Мршевић-Радовић, *Актуална ишићања српске фразеографије*, Дескриптивна лексикографија српског језика и њене теоријске основе (зборник), Нови Сад-Београд.
- Недельковић 1990:** Миле Недельковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд.
- Проп 1963:** В. Я. Пропп, *Русские аграрные праздники*, Ленинград.
- Раденковић 1996:** Љубинко Раденковић, *Симболика светиа у народној маици Јужних Словена*, Ниш.
- РБЕ:** *Речник на българския език*, БАН, София, 1977-
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска, 1967–1976.
- РП 2001:** *Русский праздник. Праздники и обряды народног змледельческог календаря*, Иллюстрированная энциклопедия, Санкт-Петербург.
- РСАНУ 1–16:** *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–
- Скок 1971–1973:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb (I–III).
- СРФ 1998:** А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И Степанова, *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, Санкт-Петербург.
- СМР 1970:** Ш. Кулишић, П. З. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд.
- Трубачов 1959:** О. Н. Трубачев, *Следы язычества в славянской лексике. I. Trizna. 2. Pěti. 3. Koby, Вопросы языкознания, вый. 1* Москва.
- ТСБМ 1983:** *Глумачальны слоўнік беларускай мовы*, Мінск, АНБССР (ред., М. Р. Суднік)
- Фасмер 1964–1973:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Москва (I–IV).
- ФСБМ 1993:** I. Я. Лепешаў, *Фразеалаічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск.

Драгана Мршевич-Радович

РОЛЬ ОБРЯДОВОЙ МАСКИ ПРИ МОТИВИРОВАНИИ ЗНАЧЕНИЯ „ГОВОРТИ
КОЈЕШТА“, „БУНЦАТИ“, „ТРАБУЊАТИ“ (*клоцајти – бред сивой кобылы*)

Резюме

В настоящей работе мотивация значения глагола *клоцајти* в сербском и фразеологизма *бред сивой кобылы* в русском языке связывается с обычаями и народными представлениями, сменившими давние ритуалы, смыслом которых было стимулирование плодovitости.

Стана Ристић
Београд

ПАРТИКУЛЕ КАО РЕЧИ У ФУНКЦИЈИ МЕТАТЕКСТУАЛНИХ ОПЕРАТОРА

(*наводно, буквално, дословно, једносјавно, иросјо, најросјо*)

У раду су представљене граматичке, лексикосемантичке и комуникаивно-прагматичке карактеристике партикула *наводно, буквално, дословно, једносјавно, иросјо* и *најросјо*, које као комуникативни реченични конституенти реализују функцију мета-лексикалних оператора говорног дисцизирања/недисцизирања, исказујући однос говорника према информацији коју садржи пропозиција у смислу њене изворности и/или фактивности (партикула *наводно*) и у смислу њене категоричности (остале партикуле).

1.0. Надовезујући се на наша досадашња истраживања општих карактеристика партикула (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 93–127; Ристић 2004а: 505–514) и појединачних њихових карактеристика (И., 1999: 128–146; Ристић 2004: 99–110), у овом раду ће бити представљен лексички, граматички и комуникативни статус следећих партикула: *наводно, буквално, дословно, једносјавно, иросјо* и *најросјо*.

1.1. Оне се примарно јављају у функцији метајезичких оператора као лексички експоненти скраћених, надређених реченица чији су предикати глаголи говорења: *наводно* 'како неко каже', 'како кажу'; (*најросјо, једносјавно, буквално, дословно* 'онако како је казано, речено (и никако другачије)'. Нпр.:

- (1) На свадбеној гозби било је *наводно* више од стотину званица (Речник САНУ);
- (2) Она је по мишљењу господина професора била *најросјо* генијална (Речник САНУ);
- (3) Овај човек је *иросјо најросјо* варалица (Речник САНУ); (4) Она *једносјавно* хоће да се уда (Речник САНУ) – 'што је нормално, што треба прихватити'; (5) Од тог тренутка, постепено, *буквално* се избежумљавам (Речник САНУ) – 'што није претерано рећи'; (6) Писање Ивана Козарца можемо заиста *дословно* назвати писањем крвљу (Речник САНУ).

Партикуле овог типа исказују однос говорника према информацији коју садржи пропозиција у смислу њене изворности (пр. 1, 26 и 35) и/или фактивности (пр. 7 и 8) (парт. *наводно*) и у смислу њене категоричности (остале парт.). На комуникативном плану овај однос се код партикуле *наводно* реализује као дистанцираност говорника од садржаја (фактивности) исказа, а код других партикула као наглашена увереност говорника у категоричност сад-

ржаја исказа. Све ове партикуле покривају нека општа места у комуникацији и упрошћавају формалну структуру текста/дискурса, усложњавајући његов имплицитни садржај, што их на метајезичком плану представља као својеврстан текст о тексту (исп. Велчић: 45–47). Њима се наглашава одређени говорни поступак, без обзира на тему саме пропозиције и дужину комуникативне јединице, па их као метајезичке јединице можемо именовати термином „оператори говорног поступка“.

1.2. У моделу семантичке структуре исказа компоненте дистанцираности и уверености (недистанцираности) морале би се представљати напоре са интенционалним компонентама и пропозицијским садржајем, а партикуле које их означавају морале би се представити као комуникативни реченични конституенти посебног типа (исп. Поповић 1990: 33–34).

Тако су према значењу наведених партикула издвојена два модела:

I. Милан је, *наводно*, изгарао на послу

НАВОДНО (P) = 'Саопштавам (P) дистанцирајући се од (садржаја, фактивности) (P)';

II. Милан је *просио* изгарао на послу.

ПРОСТО (P) = 'Саопштавам (P) инсистирајући на категоричности (P)'.¹

2.0. Да би се представиле лексичке и граматичке карактеристике партикула у наведеним моделима, најпре ће се истаћи њихове опште карактеристике значајне за саму тему.

2.1. Основне карактеристике партикула као непроменљивих граматичких (функцијских) речи већ су утврђене у досадашњој литератури (в. Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 93–127, 128–146 и литературу о партикулама). Партикуле овог типа у ранијим нашим истраживањима сврстане су у модалне партикуле са значењем коментара. Оне као експлицитни когнитивни модуси са различитим смислом, осим примарног значења, реализују бројна секундарна значења којим се модификује садржај пропозиције, а често и проширује, увођењем нових експресивно-прагматичких елемената примерених одређеној комуникативној ситуацији. Неки од њих указују на говорне стратегије у реализованом дискурсу. Све ово показаће се у анализи различитих примера из корпуса¹.

2.2. Партикула *наводно*², како је већ речено, исказује дистанцираност говорника и/или његову резервисаност у погледу фактивности пропозиције,

¹ За корпус су узети примери из Речника САНУ (за партикуле *буквално*, *дословно*, *наводно* и *напросио*) и Речника МС (за партикулу *просио*); затим примери из транскрибованих телевизијских ток-шоу емисија Б92, Утисак недеље водитељке О. Бећковић (скр. Б92 Бећ.) и емисије Тимофејев водитеља А. Тимофејева (скр. Б92 Тим.), као и из два интервјуа из НИИ-а 2005: Д. Ненадића и глумца Д. Мићановића (скр. НИИ Нен. и НИИ Мић.); в. извори. Уз све примере наведена су и значења, као и функције које се реализују у контексту, а којима се допуњавају запажања и анализе дате у главном тексту рада.

² Код Мразовић – Вукадиновић партикула *наводно* је сврстана у модалне партикуле 1, а партикуле типа *просио* у модалне партикуле 2 (413–414), али се партикуле типа *просио* сврставају и у градуативне партикуле (441). Партикула *наводно*, за разлику од партикула типа *просио* може се употребити и као одговор на да-не питање, сама или са са глаголом говорења: *Зар је Шај лажов још увек директор предузећа?* – *Наводно* (*шако кажу*); (исп. Мразовић – Вукадиновић 1990: 409, одакле је узет и наведени пример).

а партикуле *дословно*, *буквално*, *просјо*, *најпросјо* и *једноставно* истичу категоричност садржаја пропозиције или је ограничавају на актуелне елементе дате комуникативне ситуације. Уз изнето основно значење оне имплицирају различите садржаје комуникативног и прагматичког плана (в. значења која су у виду имплицитних коментара наведена уз примере) (в. Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 97, 100–101). По илокуцијској снази сврстали смо их у експоненте говорног чина коментара, који се јавља као подтип обавештајног, информацијског говорног чина (в. И.: 120–121, 123–124). Коментаром се сигнализира адресату у ком смислу се у одређеној ситуацији актуелизује дата информација, при чему се обавезно реализују и одређени експресивно-прагматички садржаји (што је уз пр. и назначено).

2.3. Тако партикула *наводно* осим дистанцираности говорника (пр. 1, 26 и 35) често реализује и значење сумње, несагласности, неверице:

(7) Увек су ми сумњиви ти неки хуманисти који *наводно* имају разумевање за све људе (НИН Нен.) – 'што им се не може веровати'; (8) Не, било је речено да студио, *наводно*, не може да издржи, вероватно као и овај студио, да не може да издржи [инвалидска] колица (Б92 Тим. 12. 2.) – 'у шта се може сумњати' (исказ особе са инвалидитетом која је учествовала у емисији),

а партикуле типа *просјо* (како ћемо ову групу даље у раду називати), осим истицања категоричности у смислу 'то и ништа друго', 'тако и никако другачије', 'толико и ништа више' (пр. од 2 до 6), јављају се и као сигнали одређених комуникативних стратегија, а у примерима који следе то је стратегија убеђивања:

(9) *Просјо*, знате оно, у дилеми да ли чините, јер заиста као човек сам против тога [пиратерије] ... али чините чините нешто за своју струку, нисам се осећала тако лоше (Б92 Бећ.) – 'право да кажем, право рећи, истину говорећи'; (10) Не може се почети од културе, то је потпуно јасно. Дакле, и ми морамо *најпросјо* да поштујемо редослед и мислим да и људи из културе, то им тешко пада (Тим 12. 2) – 'што није неоствариво, што није превелик захтев'.

3.0. Партикуле типа *просјо* према функцији и значењу могу се представити и као „одредбе категоризовања“ (исп. Ивић 1991), које уз још неке прилошке и придевске изразе, ближе одређују видове категоризовања. Овакве јединице, како истиче М. Ивић, предупређују могућност дилеме око следећих питања: да ли је X још нешто осим Y; да ли је X у сваком погледу Y; да ли је X на најпримеренији начин Y (Ивић 1991: 29).³ Први случај потврђује пр.: (11) Писање никад нисам доживљавао као некакав кулук и аргатовање него *просјо* као игру, забаву и чисто чулно задовољство (НИН Нен.) – 'пре свега'; други случај пр. 3 и (12) Плашила се човјека ... којег су поступци сасвим неурачуљиви, који је *једноставно* луд (Речник САНУ) – 'може се слободно рећи'; а трећи случај илуструје пр. 2. Употреба одредбе категоризовања овог типа имплицира и појачајни, додатни коментар 'толико и ништа

³ Остајање у границама категорије Y исказује се, поред осталог, по овој ауторки и „прилогом“ *просјо* (Ивић 1991: 30).

више' који проширује констатацију „X је Y“ („X је Y; толико и ништа више“) (Ивић: 1991: 30).⁴

3.1. Партикуле *буквално* и *дословно* као метајезички оператори, зависно од ситуације, указују у ком смислу се X потврђује као представник категорије Y ('у суштини', 'у непренесеном, правом значењу', 'у правом смислу речи', 'у пуном смислу речи' и сл.) (исп. Ивић 1991: 30), док се партикуле *јросіо*, *најјросіо* и *једносіавно* у неутралној ситуацији употребљавају у смислу имплицитног коментара 'само то и ништа друго', 'само тако и никако другачије', 'само толико и ништа више'. Тако се овим другим, у примарној употреби и значењу, не указује на прототипску категоричност која подразумева оно значење X-а које на максималан начин представља Y, као у случајевима употребе прототипских детерминатора *јрави* и *идеалан* (исп. Ивић: 1991: 31)⁵, него на прототипичност X-а који на просечан начин представља Y, као детерминатори типа: *нормалан*, *јприродан*, *сіандардан*, *јросечан*, *обичан* (исп. Ивић 1991: 34–35). Употребом ових партикула саговорник се позива на оно што је општепознато (као најчешће заступљено, свакидашње, ништа посебно, просечно), што је заједничко искуство о актуелној категоричности, чиме се, поред осталог, постиже и блискост у интеракцији са саговорницима.

4.0. Са семантичког аспекта све ове партикуле се сврставају у модалне партикуле које модификују, прецизирају и објашњавају садржај основне информације, а партикуле типа *јросіо* сврставају се и у градуативне партикуле када модификују или истичу неки део исказа (исп. Мразовић – Вукадиновић 1990: 441) (пр. 2, 3 и 12). Градуативне партикуле којим се појачава категоричност садржаја имају одредбени карактер, јер стоје уз неки реченични део у функцији одредбе категоризовања (*она је најјросіо јенијална, он је једносіавно луд, он је јросіо најјросіо варалица = он је јрави, овејани варалица* – из пр. 2, 12 и 3), истичући у првом и другом случају заступљеност категорије на најпримеренији начин и у сваком погледу, а у трећем њен највиши степен заступљености у смислу 'нај-' (в. нап. 4). У оваквој функцији партикуле могу мењати место без промене смисла само заједно са делом који одређују. У свим другим случајевима када реализују модално значење партикуле, као самостални реченични конституенти, немају фиксирано место у реченици, али се најчешће јављају као делови интерполирани у њену структуру, у медијалној позицији (исп. Мразовић – Вукадиновић 1990: 415–416) (в. наведене и сл. примере).

4.1. Навешћемо још неке примере, који показују назначене позиције и основна значења, али који реализују и значења коментара у различитом смислу:

⁴ М. Ивић овакву употребу „прилога“ *јросіо* илуструје примерима: *Он је јросіо незналица, То је јросіо формалносі* (Ивић: 1991: 30, нап. 2, стр. 30), код којих се заменом „прилога“ односно партикуле *јросіо* еквивалентним придевима: *То је јросіа формалносі, То је јука формалносі*, уместо коментара „и ништа више“ истиче максимална заступљеност онога што именује Y (в. примере и коментаре и на стр. 33).

⁵ О прототипским одредбама (детерминаторима) категоризовања типа: *јрави, шіијчан, аушенијчан* в. Ивић 1991: 31.

(13) Бјежи, по трећи пут од куће, *наводно* с неком девојком, и долази у Париз (Речник САНУ); (14) Ово је *јросшо* да човек кука (Речник МС) – 'нема другог решења' (драматична експресивност); (15) Ту је Павлу Футачу *јросшо* памет стала (Речник МС) – 'што је било страшно'; (16) Човек *једносјавно* оде ... и ствар је готова (Речник САНУ) – 'што је право решење'; (17) Домове појединих људи *буквално* су опустошавали (Речник САНУ) – 'у пуном, правом смислу речи'; (18) Избацио ме је ... нисам имала куда, *дословно* нисам имала куда (Речник САНУ) – 'баш тако, у правом смислу речи'.

5.0. У другом раду М. Ивић речи овог типа сврстане су у „прагматске прилоге“ оријентисане према говорном лицу, чиме је истакнута њихова метајезичка функција, јер њима, како истиче ова ауторка, а како показују и наведени примери, говорно лице ставља до знања саговорнику како остварује дату реченицу или како се држи с погледом на своју улогу њеног аутора (Ивић: 1978: 6)⁶, што се на комуникативном плану испољава као говорна стратегија одређеног типа (в. т. 9).

5.1. Комуникативне функције партикула у наведеним реченичним моделима реализују се, зависно од ситуације, или у функцији модификације или у функцији актуелизације њиховог садржаја што показују многи примери. У оба случаја говорник употребом наведених партикула унапред даје до знања саговорнику како треба да схвати садржај поруке у смислу њене изворности, фактивности (в. пр. за парт. *наводно*) или категоричности (в. пр. за остале партикуле). Партикуле типа *јросшо* јављају се и као сигнали актуелизације или проширивања информације додатном аргументацијом, чиме се категоричност исказа ограничава на изнесене накнадне аргументе, које у датој ситуацији отклањају могуће нејасноће и недоумице, што показују примери 9 и 10, као и следећи пр.:

(19) Мени *јросшо* није било фер према тим људима који су ме толике године стипендирали (НИН Нен.) – 'с обзиром на на новац који су потрошили на мене, с обзиром на изнету чињеницу, околности и сл.'; (20) Одлазак са животне сцене једног нашег професора ... Ранка Радовића и *јросшо*, не само што је наш колега, него што је човек такве ширине да је то ето оставило дефинитивно прошле недеље на мене утисак (Б92 Бећ) – 'да будем искрена'; (21) *Најросшо* је сјала од блаженства, када би, очима упртим у сина, слушала у цркви његов ... глас (Речник САНУ) – 'што се није могло сакрити, што је сасвим очигледно'; (22) То су неке занатске ствари које, бојим се, да не зна много ни професора код нас да научи студенте. *Једносјавно*, ретко режирају, све је теорија нека (С. Драгојевић, Б92 Бећ.) – 'што је разумљиво'; (23) Што је најгоре рецимо, што се ти сећаш а да си рекао о Жељку Митровићу и Пинку? – Не, не, нисам заборавио ... али *једносјавно* то је, господин Митровић и Пинк су били у то време са једном влашћу против које сам ја био и ја сам *једносјавно* критиковао све сегменте те власти (Б92 Бећ) – иста партикула два пута 1. 'није могло бити другачије, тако је морало бити'; 2. 'имајући све у виду';

затим и примери из разговорног језика:

(24) Радо бих је [књигу] купила Мари. Напросто, мени је то [садржај књиге] занимљиво због фолклора; (25) Мени је то [боравак у планини] занимљиво. Напросто, не бих отишла у неку ладовину, него бих шетала.

⁶ Тако према М. Ивић речу *буквално* говорник сигнализира да информацији исказане реченице не треба приписивати било које пренесено значење (Ивић 1978: 6).

5.2. Овакве јединице су са синтаксичког становишта факултативне и необавезне, али са комуникативног становишта су обавезне, јер исказују различите прагматичке садржаје. Њима се отклањају евентуалне нејасноће, недоумице и неспоразуми, или се постиже пожељна интеракција међу учесницима у комуникацији са прагматичким – емфатичким и емоционално-експресивним садржајем, што им даје статус нарочитих типова реченичних конституената (исп. Поповић 1990: 33–34). Са становишта опште теорије и методологије науке о језику и овај тип метајезичких партикула оправдава интегрални приступ, потребан не само у описивању граматике него и других језичких нивоа: лексичког, семантичког, прагматичког, комуникативног, когнитивног и др. У нашем случају покушали смо да наведене партикуле у оквиру комуникативних јединица различитог обима идентификујемо и као синтаксичке јединице одређене конституентске вредности и дистрибуције, и са одређеним граматичким и лексичким карактеристикама.

5.3. Тако, на основу наведених примера и свега што је анализа показала, њихово значење, према већ издвојеним моделима (в. т. 1.2), може се представити у форми исказа предикатно-аргументне структуре, и то за модално значење формама:

НАВОДНО Р = 'Саопштавам Р, Ја не тврдим да Р, Други/неки тврде да Р, Ја немам аргументе да је Р право/истинско';

ПРОСТО Р = 'Саопштавам Р, Ја тврдим да је то истинско/право Р (и ништа друго само то, у правом смислу, у пуном значењу, у свим појединостима, сасвим тако, потпуно), Ја имам аргументе да је то право/истинско Р',

а за градуативно значење партикула типа *īrosīto* формом:

Р ПРОСТО Х = 'Саопштавам Р, Ја тврдим да је у датој ситуацију Р категорично, истинито, (само) у смислу Х'.

6. Типична употреба ових партикула је у медијалној позицији чиме се истиче њихова функција модификације и модално значење, док примери њихове употребе у иницијалној позицији, или у позицији иза иницијалног фокуса сигнализирају њихову конекторску функцију и значење актуелизације или интензификације, што је нарочито карактеристично за разговорни језик, кога у нашем корпусу илуструју примери из телевизијских ток-шоу емисија (исп. Велчић: 42–43).

7.0. Тако, иако је у оба случаја њихова употреба са традиционалног синтаксичког становишта необавезна и редувантна, са прагматичко-семантичког и комуникативног становишта она је веома важна, чак и онда када се наизглед јављају у функцији тзв. поштапалица, празних, паразитских речи, којим се у комуникацији премештају паузе у мисаоном току или премешта логички акценат – фокус са једног сегмента исказа на други, на онај уз који се употребљавају разматрани метајезички оператори. То нарочито илуструју пр. из наредног блока у којима се прекида тема разговора и прелази на другу. Партикуле типа *īrosīto* управо се јављају на шавовима ових прекида, али не као поштапалице, како се до сада тврдило, него као сигнали актуелизације новог садржаја, пребацивања на њега логичког акцента, као и увођења нових аргумената и сл. Таква употреба партикула типа *īrosīto* нарочито је карак-

теристична за дуже комуникативне јединице, у којима долази до изражаја њихова конекторска функција у организовању текста.

Примери:

(26) Рецимо, плата је требало да буде 39. 000 по том закону, али је то *најпросио* била нека врста напада на Скупштину ... постоји нешто што је по мени важније. Ви имате, и то грађани знају, имате људе који су *наводно* примали 20. 000. Одједном, ... они имају неколико станова (Б92 Тим. 12. 2) – употреба два метајезичка оператора, за недистанцирање *најпросио*, којим се премешта логички акценат, маркира фокус, и за дистанцирање *наводно*; (27) *Просио* мислим, да ли вам пада на памет да је неко могао да купи ту диплому на Сорбони ... *Просио*, да ли вам улива поверење да то што није овде значи да није плаћено? (Б92 Бећ.) – употреба једне партикуле више пута у различитом значењу и функцији: 1. 'управо, баш', указује на мисаони ток у тренутку говора ради побуђивања пажње и сигнализирања померања тежишта комуникације; 2. 'у најкраћем речено, да упростим, да скратим', имплицитни коментар говорног поступка; (28) Ја нисам баш права особа да одговорим на ово питање, *заистиа* нисам ... ја *једносјавно* кад крену те приче као антиглобализам и све то, ја се мало најезим (Б92 Бећ.) – 'у том случају, кад је реч о томе'; (29) Видећете, кад будемо у Европској Унији – а бићемо, јер морамо да будемо, *једносјавно* – то ће пасти испод 50% (Б92 Тим. 21. 2) – 'што се очекује, што је нормално'; (30) Значи, морам да решим проблем око Књаза Милоша, да решим деведесете године, шта се дешавало са парам на Кипру. Не могу, не знам. *Једносјавно*, ишао сам, покушао сам ... (М. Динкић, Б92 Тим. 21. 2) – 'суштина је, права истина је'; (31) Проблем је у томе што људи *једносјавно*, шта ја знам ... Ако се народ покрене, кад кажете тако, неће бити ове Владе, биће друга Влада (Б92 Тим. 21. 2) – 'нема решења' (незавршена аргументација, исказивање недоумице); (32) Кад сам био гувернер, имао сам екипу ... који су то истраживали. *Буквално* толико и свашта смо пронашли, да је новац одлазио тамо [на Кипар] (М. Динкић, Б92 Тим. 21. 2) – 'наглашавам, истичем'.

7.1. Наведене комуникативне функције и прагматичко-експресивне информације реализоване су заправо употребом партикула типа *просио*, чиме се потврђује релевантност њиховог лексичког семантичко-прагматичког значења, као и њихов статус нередундантног комуникативног реченичног конституента. Употребом метајезичких партикула говорник сигнализира саговорнику како ће да перципира исказани садржај, али се њима истиче и самосвест говорника о одговорности своје улоге не само у продукцији текста него и у начину прихватања, перципирања продукваног садржаја од стране саговорника, што се показује избором одговарајуће стратегије примерене ситуацији и осталим елементима комуникације.

7.2. Евидентна је и напоредна употреба партикула са одговарајућим глаголским еквивалентима, што показују примери употребе партикуле *наводно* и њених глаголских еквивалената: *кажу*, *јричају* у истој комуникативној јединици, при чему употреба партикуле *наводно* истиче, појачава говорничково дистанцирање од садржаја у случајевима када се њима исказује нека оцена, квалификација или етички став према датој ситуацији:

(33) Дивац је рекао да сте Ви [М. Динкић] први све рекли о незаконитостима везаним за продају Књаза Милоша ... Да сте познати по поштењу ... али *кажу*, *наводно*, осим у случају Књаза, где сте изненада заћутали. Је ли истина да сте заћутали и зашто? (Б92 Тим. 21. 2.); (34) Жене из ноћних барова *јричају* да је галантан, јер да *наводно* посредује код државног привилегираног Експорта Репе (Речник САНУ); (35) Месни лист ... *извињавао се* за реч „чунгла“, да дело није било доказано и да они *наводно* не желе да прејудуцирају одлуку суда (Речник САНУ).

8. Прагматичко-комуникативни садржај исказан партикулом може се протезати на шири контекст (пр. 9, 10, 20 и 22). Тада оне, како показује и претходни блок наведених примера, примарно реализују конекторску функцију, повезујући смисаоно већу комуникативну јединицу првенствено тако што упућују на припадност обавештајног исказа са партикулом каквој целини. Оваква употреба метајезичких партикула сигнализира да је актуелизованом обавештењу нешто претходило и да се очекује да иза њега нешто следи. За разлику од везничких конектора партикулски конектори повезују текст тако да упућују на тип, квалитет односа, што у информативном погледу надмашује оквире подразумеваног, а што се употребом партикула у конекторској функцији компензује њиховим граматичко-лексичким значењем. Зато метајезичке партикуле слојевитије организују текст: повезују га логичко-семантички, а истовремено га наглашено развијају, проширују и то првенствено у његовој прагматичкој равни (исп. Велчић: 44–45).

9.0. Овако исказан однос према садржају пропозиције представља и стратегију дистанцирања од категоричности, фактивности садржаја пропозиције или инсистирања говорника на тој категоричности. Експоненти ових стратегија на формалном плану исказа су партикуле наведеног типа или њихови еквиваленти који могу бити сложеније структуре: *како кажу, како се тврди; у њавом/џуном смислу ње речи, њаво како је речено (и никако друџаџије), како сам уверен/убеђен* и сл. Изван текста наведене партикуле немају одређену референцију и зато их је тешко семантички описати. Па и у самом контексту као метајезичке јединице реализују различита значења и функције, што показују наведени примери, али ћемо навести још неке у којима употреба партикула имплицира и одређене прагматичко-експресивне коментаре. Примери:

(36) Други, сиромах, није могао побјећи пошто је *једносџавно* – умро (Речник САНУ); (37) *Једносџавно* се направио да нас не види (Речник САНУ) – ‘што нисмо очекивали, што нас је изненадило’; (38) Негдје им одбрусе, да су погријешили, с другог их мјеста *џросџо-наџросџо* отјерају (Речник МС) – ‘што је још горе’; (39) Без свемогућег Бога тако нешто *џросџо* није могуће (НИН Нен.) – ‘што је добро, што је у реду’; (40) Наши књижевни историчари о њој *наџросџо* не воде рачуна (Речник САНУ) – ‘што је непримерено, недопустиво’; (41) Без наследности сваки би органски напредак био *наџросџо* немогућан (Речник САНУ) – ‘што би било страшно’; (42) *Наџросџо* хоћу да сам слободан и неовисан од свега и свакога (Речник САНУ) – ‘што није неоствариво, што није много’; (43) Господа јуратоши отишли *једносџавно* у ... гостиону па запили, што су добили за пут (Речник САНУ) – ‘што је неозбиљно, непромишљено’; (44) Сада више нема те фигуре коју ми мрзимо и на коју можемо стално да се позивамо, због које ништа не можемо да урадимо. Сад *једносџавно* треба загрејати столицу (Б92 Бећ) – ‘што је једини, прави начин’; (45) То [дечија порнографија] није нешто што сведочи само да је у овој земљи морал на најнижем могућем нивоу, него *једносџавно* то је нешто што постоји свуда (Б92 Бећ.) – ‘што се не може променити’; (46) Ништа не раде, *једносџавно*, јер немају посла (Б92 Тим. 21. 2) – ‘што је и разумљиво’.

9.1. Лексичко-прагматички садржаји, који ове партикуле као комуникативни реченични конституенти реализују у наведеним примерима, јављају се у виду имплицитног коментара оцене садржаја пропозиције различитог смисла, којом субјекат говора делује емотивно на саговорника, па се наве-

дене партикуле јављају и као експоненти експресивног говорног чина или као интензификатори тог чина. На комуникативном плану оваква употреба партикула може се представити и као стратегија појачавања блискости, али и као стратегија наметање личног става којом се успоставља очекивана ауторитативност не само говорника него и исказаног пропозицијског садржаја. Тако ове партикуле функционишу слично као „прилози додатног коментара“ којим говорно лице износи неки свој коментар о садржини реченице коју изриче (исп. Ивић 1978: 9–10). Маскирање стратегије наметања личног става остварује се у неексплицирању коментара. Он се реализује у пресупозицији у виду заједничког знања, што му даје објективну вредност, чиме се у првом плану реализује стратегија блискости, непосредности и поверења.

9.2. Са становишта комуникације овакве јединице представљају погодном средством да се њима ублажи или појача, већ према потреби, категоричност коју чин обавештења у већој или мањој мери имплицира. Оваква актуелизација исказаног садржаја може се представити и као говорна стратегија успостављања друштвеног ауторитета и то како исказујућим субјектима тако и исказима. До које ће се мере ова стратегија реализовати, зависи од конкретне ситуације. У ситуацији јавног говорења/писања неке реализације функција и значења наведених партикула можемо интерпретирати као сигнале кода (кодне формуле) у коме је говорник или писац дужан да комуницира у улози меродавног (упућеног или стручног) лица о теми о којој се говори (исп. Велчић: 48–49). То показују неки примери из ток-шоу емисија – примери јавне употребе језика, у којима обично учествују стручњаци из области из које се одабира тема разговора (в. употребу парт. С. Драгојевића, режисера, у пр. 22 и М. Динкића, министра финансија, у пр. 30 и 32). Неки од њих показују више улогу партикула у организацији текста (в. пр. од 26 до 33), а неки више њихову улогу у семантизацији оцене говорног поступка од стране самог говорника, што показују следећи примери:

(47) Језик јој *просио* лети, сипа као из рукава (Речник МС) – ’тако се може рећи, као да’; (48) Део тог система вредности постоји и код нас, *просио* то је наш интерес (Б92 Бећ.) – ’да поједноставим, нагласим’; (49) У нашој земљи, за коју говоримо да је у транзицији, видимо да новац може да купи све. *Буквално* све (НИН Мић.) – ’без претеривања’; (50) Имао сам петнаест ноћних снимања, а филм сам радио *буквално* за цабе, само су били покривени трошкови снимања (НИН Мић.) – ’тако се може рећи’.

Да закључимо:

10.0. Модални, семантичко-прагматички оквир функционисања партикуле *наводно* и партикула типа *просио* реализује се у функцији метајезичких оператора говорног поступка, који се као комуникативни реченични конституенти јављају у иницијалној или медијалној позицији у оквиру синтаксичке структуре. Њима се, без обзира на синтаксичку позицију, исказује дистанцираност/недистанцираност говорника према изворности или категоричности обавештења које представља пропозицијски садржај исказа.

10.1. У моделу семантичке структуре исказа компонента дистанцираности/недистанцираности представља посебну компоненту која се реализује напредо са интенционалном компонентом, као и са пропозиционом компо-

нентом самог исказа. Нефиксирана позиција партикула као носилаца компоненте (не)дистанцираности, показује се и тме што при формалном представљању исказа ова компонента може заузимати крајњи леви или крајњи десни положај:

1. Не инсистирајући/инсистирајући на (P), саопштавам (P);
2. Саопштавам (P) не инсистирајући/инсистирајући на (P) (исп. Мирић 1998: 85–92).

11. Основне карактеристике метајезичких партикула као реченичних конституената јесте њихова комуникативна синтаксичка функција. Као периферни делови реченичне структуре необавезни за њен пропозицијски садржај, ове метајезичке партикуле, и њима сличне јединице комуникативног плана, управо се јављају као погодна језичка средства за реализацију различитих прагматичких садржаја (исп. Поповић 1990: 48–49).

12. Разматране партикуле и њихови сложени еквиваленти спадају у прагматичка средства, јер функционишу за потребе говорника у чину комуникације. Те потребе су условљене комуникативном реалношћу у којој говорник не само да говори него се обраћа другом човеку, што га обавезује и на лични став, на оцену самог садржаја казаног, чиме сигнализира саговорнику како, у ком смислу, у којој мери може да прихвати категоричност исказане тврдње. Ове јединице показују да говорник у процесу говорења прати своју мисао и сам процес говорења, да сам процењује казано и да вербализује и тај део своје мисаоне делатности. Овакво посматрање сопствене говорне продукције са стране представља и спознају самог себе као говорног субјекта. Тако се разматране партикуле у функцији метатекстуалних оператора, оператора говорног поступка, јављају и као сигнали рефлексije говорника над својим језиком, својим говором, својим изразом, над самим собом, а са становишта језичке личности и као сигнали рефлексije личног и општеисторијског карактера.

Кључне речи: функције партикула (модификације, актуелизације, интензификације, коментара говорног поступка, експресивног коментара, конекторска функција, функција одредбе категоризовања); модално и градуативно значење партикула, метатекстуални оператор говорног поступка, компоненте семантичке структуре исказа: (дистанцираности/недистанцираности (уверености), интенционална компонента, пропозициона компонента); изворност исказа, фактивност исказа, категоричност исказа, комуникативни реченични конституент.

Извори

- Б92 Бећ:** О. Бећковић, Утисак недеље: Колико нам је високо образовање, 20. 2. 2005.
- Б 92 Тим:** А. Тимофејев, 1. 0088.765 милиона комбинација, 12. 2. 2005; Најбољи период, 21. 2. 2005.
- НИН 40, 2. 6. 2005:** Интервју са Д. Ненадићем и Д. Мићановићем.
- Речник МС 1973:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига V, Матица српска, Нови Сад.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига II, IV, XIII и XIV, САНУ, Београд.

Литература

- Велчић 1987:** Velčić M., *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb.
- Ивић 1978:** Ивић М., О српскохрватским реченичним прилозима, *Јужнословенски филолог XXXIV*, Београд, 1–16.
- Ивић 1991:** Ивић М., О одредбама категоризовања, *Јужнословенски филолог XLVII*, Београд, 29–36.
- Мирић 1998:** Мирић Д., Статус значења дистантности и његов израз у руском и српском језику, *Славистика II*, Београд, 85–92
- Мразовић – Вукадиновић 1990:** Mrazović P. Vukadinović Z., *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad.
- Поповић 1990:** Popović Lj., Komunikativni rečenični konstituenti, *Књижевност и језик XXXVII/1*, Београд, 33–50.
- Ристић – Радић-Дугоњић 1999:** Ристић С. – Радић-Дугоњић М., *Реч. Смицао. Сазнање*, Београд.
- Ристић 2004:** Ристић С., Још нека запажања о негацији и негираним именицама, *Научни саставак слависта у Вукове дане 33/1*, Београд, 99–110.
- Ристић 2004а:** Ристић С., Партикуле као јединице семантичке кохезије, *Српски језик IX/1–2*, Београд, 505–514.
- Хлебда 2000:** Хлебда В., Метаоператори в тексте и их основные функции, *Слово во времени и простиранстве*, Санкт-Петербург, 415–429.

Stana Ristic

PARTICLES AS WORDS WITH THE FUNCTION OF METATEXTUAL OPERATORS
(navodno, bukvalno, doslovno, jednostavno, prosto, naprosto)

Summary

The study shows that the particles *navodno*, *bukvalno*, *doslovno*, *jednostavno*, *prosto* and *naprosto* are functioning in the text/discourse as metatextual operators of the verbal act, operators of distancing/non-distancing from the content of the statement in the sense of the authenticity and/or facticity of the content (part. *navodno*) and in the sense of its categorical character (part. of the type *prosto*). In the semantic structure of the statement the component of distancing/non-distancing (which is realized in parallel with its intentional and propositional component) is realized as two models, depending on the meaning of the particles:

I. Milan je, *navodno*, izgarao na poslu. (Milan was *allegedly* working his head off at the office.)

NAVODNO (P) = 'I announce (P) distancing myself from (the content, facticity) (P)';

II. Milan je *prosto* izgarao na poslu. (Milan was *simply* working his head off at the office.)

PROSTO (P) = 'I announce (P) insisting on the categorical character (P)'.
 Actualizing and intensifying different communicative-pragmatic contents, the studied particles occur as compulsory communicative sentence constituents, on a syntactic-communicative plan, whose function and meaning can be represented under the form of a statement of predicate-argumental structure:

NAVODNO P = 'I announce P, I do not claim that P, Some/others claim that P, I do not have arguments that P is real/true';

PROSTO P = 'I announce P, I claim that P is real/true (and nothing else except this, in the real sense, in the full meaning of the term, in every detail, exactly like this, completely), I have arguments that P is real/true – modal meaning; or

P PROSTO X = 'I announce P, I claim that, in the given situation, P is categorical, true, (only) in the meaning X' – the meaning of actualizing the content, applying the categorical meaning only to one of its aspects, present in the given situation.

Милана Радић-Дугоњић
Београд

ЉУБАВ — РЕЧ, КОНЦЕПТ, МИТОЛОГЕМА
(на материјалу романа „Сеобе“ Милоша Црњанског
и његовог руског превода)

У раду су изнеђа нека кључна обележја која карактеришу љубав као реч, концепт и митологему у тексту књижевног дела и његовог превода.

1. Једна од предности контрастивног истраживања језичких садржаја у односу на истраживања која се одвијају у границама једног језика састоји се у томе, што појаве у анализираном језику, посматране из перспективе другог језика, постају рељефније и јасније уочљиве. Ова чињеница добро је позната свима онима који су се бавили језичком теоријом и праксом, како у сфери несродних, тако и у сфери сродних језика. Искуство нас учи да је овакав вид истраживања плодносан у првом реду у истраживањима словенских језика, у којима су, услед велике формално-семантичке блискости, тешко уочљиве разлике, које имају суштински значај за самостално функционисање језичких система. Слична законитост може се применити и на транслатолошка проучавања језика. Познато је, напме, да се садржаји скривени у језику књижевног дела јасније и изразитије уочавају на фону његовог превода на неки други језик. При томе не треба губити из вида да су оваквом анализом језика уметничког дела обухваћена три типа релација: релације индивидуалне језичке личности писца у односу на колективну језичку личност којој он припада, релације индивидуалне језичке личности преводиоца у односу на његову колективну језичку личност и, коначно, релације индивидуалних језичких личности писца и преводиоца.

2. Реч употребљена у функцији основног материјала од кога је саткан имагинарни свет уметничког дела, узимајући у обзир наведене релације, истовремено функционише и као дводимензионална, проста јединица у оквиру језичког система, али и као вишедимензионална сложена јединица – која репрезентује одређене когнитивне (концепт) и мотивационе садржаје (митологема). Одабирање јединица од којих су сачињени текстови унутар уметничког дела и њихово обједињавање у засебне смисаоне целине, представља радњу на којој се, у крилу постојећег језичког система, формира један нови систем,

са својим законима и сопственим редом ствари. При томе је однос писца као индивидуалне језичке личности и колективне језичке личности којој он припада, узајамно условљен. Подсетимо се на чињеницу да су управо на материјалу врхунских дела лепе књижевности начињени речнички чланци у водећим дескриптивним речницима академијског типа у словенском свету. Уз то, материјал добијен из ових дела, заједно са фразеолошким и паремиолошким фондом, представља основне изворе за утврђивање когнитивних и културолошких обележја етноса.

3. Аналогно претходно наведеном мишљењу, према којем се појаве у језику лакше уочавају из перспективе другог језика, и превођење задатих смисаоних садржаја у форму другог језика омогућава да се кроз сучељавање слојевитих јединица двају система јасније уоче њихова засебна релевантна обележја. Јединице оригинала и превода, при томе, имају исти статус. Као што, наиме, дводимензионална реч оригинала представља само врх леденог брега, испод кога се слојевито простиру сложене когнитивно-мотивационо маркиране структуре, тако исто реч у преводу употребљена као њен дводимензионални еквивалент, представља само врх сложене засебне когнитивно-мотивационе структуре. Ове две структуре се по правилу међусобно врло ретко подударају, чак и код блискородних језика, тако да се с правом можемо запитати не представља ли преведено дело само више или мање успелу „варијацију на задату тему“? Или, пак, супротно томе, не представља ли успешно преведено дело, у ствари, аутохтону структуру, инспирисану оригиналом, чија је вредност сразмерна његовој кохерентности? Наведене премисе садрже следећа питања, релевантна за транслатологију: шта је то успешно преведено дело лепе књижености, шта представља његову меру вредности, и има ли непреводивих садржаја оригинала?

4. Нека од постављених питања покушаћемо да осветлимо на материјалу речи *љубав*, чије ћемо смисаоне садржаје пратити у роману М. Црњанског „Сеобе“ (С 1978) и његовом преводу на руски језик (П 1978).

Овим радом настављамо проучавање смисаоних садржаја речи, којима се у српском и руском језику именују емоције.¹ Називи за емоције истовремено представљају речи, али и концепте. У литератури је примећено да поља језичких концепата-емоција по својој сложености и свеобухватности заузимају водеће место међу основним системима човека у језичкој слици света зато, што су сви остали системи (физичка перцепција, физиолошка стања, физиолошке реакције, жеље, мишљење и говор)² у мањој или већој мери уткани у овај систем.³ Рађајући се у средишту човековог бића, у души односно срцу,⁴ емоције представљају његову реакцију на дешавања у свету који га окружује. Мисаона активност, односно процена важности дешавања претходи свакој емоционал-

¹ Видети о томе у радовима Радић-Дугоњић 2002; Радић-Дугоњић 2003.

² Видети о томе у студији Апресјан 1995: 355–356.

³ Анализа смисаоних садржаја речи којима се означавају емоције постала је могућа тек онда када су у истраживање уведени когнитивни параметри, тј. када су оне почеле да се посматрају као сложене концептуалне структуре. Видети о томе у књизи Шмељов 1977:57.

⁴ По Апресјану све емоције имају као заједнички семантички примитив глагол *осећаиши*. (Апресјан 1995: 356)

ној реакцији,⁵ па стога менталност представља један од кључних елемената у језичкој концептуализацији емоција.⁶ Уз то, називи за емоције (*вера, нада, љубав, страх* итд) творе велики број прецедентних текстова⁷ у оквиру мотивационог нивоа језичке личности, па се могу посматрати као митологема.

5. Али пре него што се позабавимо утврђивањем релевантних обележја које *љубав* поседује као реч, концепт и митологема у одабраном материјалу, навешћемо неколико напомена термилошко-појмовног карактера.

Како се термини реч, концепт и митологема у различитим а каткада и у истим лексиколошким школама различито поимају, морамо прецизирати коју вредност они имају у овом нашем истраживању. У руској лексиколошкој школи данас опште је прихваћено мишљење по коме се реч сматра основном лексичком јединицом⁸. Ово схватање разликује се од оног који негује српска лексикологија где се „реч као јединица лексичког система назива лексемом.“ (Гортан-Премк 1997: 36) Термин лексема се, међутим, на овакав начин у руској лексикологији користио у првим фазама њеног формирања (у делима В. В.Виноградова и његових следбеника). Опозиција нереализована/реализована лексичка јединица одражена у терминима реч/лексема, у истраживањима из сфере лексичке семантике, потиснута су данас у други план, док се тежиште помера на опозицију лексема/семема. Наиме, у руској лексикологији се данас издвајају две јединице лексичког система : реч, као основна лексичка јединица, и лексичко-семантичка варијанта, као елементарна лексичка јединица. Ова друга означава се абривијатуром ЛСВ. Реч се, према томе, састоји од једне или више лексичко-семантичких варијанти, тј. представља надскуп у односу на ЛСВ. Обе јединице, и основна и елементарна, одликују се двопланском природом тј. формалним и семантичким обележјима. ЛСВ се дефинише као укупност свих граматичких облика, обједињених одређеним лексичким значењем. За означавање плана израза речи и ЛСВ користи се термин лексема, док се за означавање плана садржаја користи термин семема. Лексема је, према томе, знак у свом графичком и аудитивном лику, док је семема елементарно значење које има комуникативни, социјални карактер. Стога речници бележе семеме као значења речи. Лексему чини укупност свих конкретних реализација у тексту тзв. лекса, док укупност свих семема формира значење.⁹ У истраживањима когнитивне оријентације у русистички се термин реч (*слово*) односи и на јединицу унутрашег говора, тј. језика мисли.¹⁰

Термин концепт у нашем раду употребљавамо за именовање јединица од којих се формира језичка слика света¹¹. Аналогно овом замишљеном хи-

⁵ Видети о томе у студији Миљивојевић 2000: 14.

⁶ Видети о томе у раду Радић-Дугоњић 2003: 323.

⁷ Видети о томе у књизи Караулов 1987: 216.

⁸ Видети о томе у књизи Белошапкова 1989:180.

⁹ Види о томе у књизи Белошапкова 1989: 182–183.

¹⁰ Ове јединице не одликује детерминизам везе ознаке и означенога, знаковна природа ове везе, нити су оне носиоци значења. Оне се одликују дисперзијом значења до смисла, симболичном функцијом, координираношћу с јединицама тезауруса личности. Видети о томе у књизи Караулов 1987: 206.

¹¹ Видети о томе у раду Радић-Дугоњић 2003: 322.

потетичком конструкту, концепти представљају отворене структуре. Појам концепта одговара предастави о оним смисловима, којима се служи човек у процесу мишљења, а који одражавају садржај искуства и знања, садржај резултата целокупне човекове активности и процеса спознаје света у виду фрагмената знања. То су подаци о ономе што јединка зна, претпоставља, мисли, замишља о објектима у свету. Све ове информације које карактеришу концепт појављују се „на површини“, у вербализованом виду, у оквиру синтаксичких и асоцијативним путем формираних структура.¹² Овако појмовно схватање термина концепт пре свега се односи на тзв. концепт имена, који се првенствено примењују у истраживању језичких садржаја. Особености концепта у књижевном делу састоје се у томе, што се његови елементи утврђују у оквиру његовог семантичког поља. То значи да се они на вербално-семантичком плану укључују у хијерархијски организоване структуре, повезане хипо-хиперонимским односима.

Термином митологема обухватамо у најширем смислу јединице лингвокултурологије у којима се одражавају инваријантни елементи културе етноса изражени у језику.¹³ Као и за концепт и за митологему је карактеристично да се њени елементи уочавају у фразеолошком и паремиолошком слоју.¹⁴

Посебну тешкоћу при идентификовању речи, концепата и митологема, представља то, што се све оне, испољавају на синтаксичко-семантичкој равни исказа. Концепт и митологема, уз то, представљају отворене структуре, што са своје стране знатно усложњава и онако сложену анализу.

6. Као што смо рекли, *љубав уз веру* и *наду* не представља само реч, већ и концепт категоријалног ранга, али и митологему, која припада инваријантном делу језичке личности. Однос менталне и емоционалне компоненте у полисемној структури *вере*, *наде* и *љубави* специфичан је за сваку од њих. Једино код *љубави* емоционалност стања доминира над менталношћу.

Различита обележја која карактеришу *љубав* као реч, одражавају се у различитим вербализованим спојевима. Они су у системском виду представљени у дескриптивним, али и у преводним речницима активног типа, док их традиционални речници приказују само фрагментарно. Тако, на пример, преводни руско-српски речници као еквивалент руском *любовь* наводе српско *љубав*, издвајајући на прво место ЛСВ *љубав њрема коме, чему (љубав њрема домовини)*¹⁵ и, самим тим, подцртавајући истоветност ових двеју речи¹⁶ у погледу спојивости.

Погледајмо како се ови примери спојивости одражавају у транслатолошкој равни. Типови спојивости *љубав њрема њој/любовь к ней; њрема, њра-*

¹² Овакво схватање елемената концепта у донекле упрошћеном виду, изнето је у књизи Ристић-Радић-Дугоњић 1999. Искрпни преглед другачијих мишљења о елементима концепата могу се наћи у књизи КСКТ 1996.

¹³ Видети о томе у књизи Маслова 2001: 38.

¹⁴ Видети о томе у студији Телија 1996: 215.

¹⁵ Видети о томе у речницима Станковић 1988, Пољанец 1974.

¹⁶ Још више поистовећују ове речи тзв. лексички минимуми, својеврсни речници који треба да омогуће активно учење језика у складу са Заједничким европским оквиром. Видети о томе у публикацији ЛМ 2002: 64.

ва љубав/първа настоящая любовь представљају пример директне семантичке међујезичке еквиваленције:

(1) *Сва ња љубав према њој, зар није била као нека разонода ње двојице?* (С 1978: 87)

(1а) *И разве љубов к ней не была развлечением для обоих братьев?* (П 178: 86)

(2) *То му је била прва, права љубав, баш кад му и отац зажеле да ја ожени.* (С 1978: 116)

(2а) *Это была ео първа настоящая любовь, и пришла она как раз в то время, когда отец задумал ео женишь.* (П 1978: 110).

Генетска блискост међу словенским језицима често условљава како формалну, тако и семантичку сличност њихових речи. Различите комбинације ових двају параметара основ су на коме се заснива њихова међујезичка типологија. Један од њених поларитета на плану речи *љубав/любовь* представља тип изражен предлошко-падешком везом *без љубави / без любви* у адвербијалној функцији:

(3) *Пошто су их венчали сасвим изненада и без љубави, он се скоро две године понашао према њој као туђ човек* (С 1978: 74).

(3а) *Поженили их нежданно, без любви, он пошто два гола оиносился к ней с учтивостью постороннего человека...* (П 1978: 75).

На другој страни, међутим, налазе се типови спојева чију формалну еквивалентност на међујезичком плану прати знатна семантичка диференцираност: нпр. *бити у љубави с неким/быть в любви с кем-н.* Они се, по правилу, бележе у дескриптивним речницима српског и руског језика, а њихово семантичко идентификовање указује на недовољну језичку компетенцију корисника. Преводиоци их сврставају у сферу „лажних пријатеља“ и колико год је то могуће избегавају.

Погледајмо примере из наше грађе:

(4) *После приушеној вриска и лома, нештајали су у помрчини, а расштајали су се после нежно, у љубави, испод њошова обраслих шрњем, под којима је, низ брдо, жуборила вода.* (С 1978: 27)

(4а) *После прилушенной виза и возни, парочки скрывались в темноте, а процались нежно, любовно, под заросшими шерновником изгородями, возле которых журча бежал ручеек.* (П 1978: 38)

Предлошко-падешки спој у *љубави* (4) у функцији глаголске допуне поседује семе, пријатељство, слога¹⁷, док се у његовом преводном еквиваленту *любовно* (4а) истиче ЛСВ „чувство горячей сердечной склонности, влечение к лицу другого пола“¹⁸, која је доминантна и у споју *быть в любви с кем-н.*

Чак и онда када се, у оригиналу и преводу не употребе формално еквивалентни спојеви, семантичка вредност превода може се наћи ван семантичког оквира задатог оригиналом. Управо такав пример представљају.

¹⁷ Видети о томе у речнику Академија .

¹⁸ Видети о томе у речнику БТС 2000.

(5) Груди своје њриносила му је њако близу као њишо се у љубави њриносе образи. (С 1978: 61)

(5a) Груди свои она њридвѡиала к нему њаак близко, словно ѡубы для ѡоцелуя. (П 1978: 65).

Изостављањем формално израженог, вербализованог еквивалента у руском преводу (5a) и супституцијом соматизма *образ*, соматизмом *усне* (*ѡубы*) у оквиру поређења, умерен је семантички план превода у дијаметрално супротном правцу у односу на оригинал. Промене у вербално-семантичком нивоу превода у односу на вербално-семантички ниво оригинала у примерима (4), (4a), (5) и (5a), међутим, последица су међујезичког контакта српске и руске језичке личности на когнитивном плану, у сфери концепта *љубав*¹⁹.

7. Концепт *љубав* у руској језичкој слици света се као доминантним обележјем одликује опозицијом узвишено/снижено (Шмељов 2002: 170). Узвишеном регистру припада оно осећање које субјекат испољава према објекту љубави (*љубав1*). Оно се локализује у срцу. Сниженом регистру, пак, припада оно стање задовољства које субјекат осећа због остварења одређене ситуације (*љубав2*), које се, поред срца, може локализовати и у души. *Љубав1* подразумева како чулну љубав, код које постоји жеља за сједињењем са објектом љубави, тако и алтруистичку љубав, код које доминира жеља да се објекту љубави учини добро.²⁰ Наведена обележја карактеришу и концепт *љубав* у српској језичкој слици света.²¹ Разлика на међујезичком плану између концепата *љубав* и *љубовь*, међутим, запажа се у погледу улоге коју алтруистичка љубав има у склопу интегралних концепата, у односу на остале врсте љубави.²² Управо овом чињеницом могу се објаснити релације у *љубави/љубовно* и у *љубави/ѡ* у наведеним примерима, јер се у њима сучељавају алтруистичка љубав (*у љубави*) и чулна љубав (*љубовно*).

8. Познато је да се у руској језичкој слици света љубављу именује један од најизразитијих културних концепата (Апресјан 2000: 180). Погледајмо нека његова обележја у вези са тзв. чулном љубављу.

Према дефиницији коју јој даје Апресјан, означивши је као *љубовь 1.1.*, чулна љубав као основна животворна сила представља позитивно осећање, али и релацију између субјекта и објекта. Концепт идеалне љубави, настао на основу руског фразеолошког блага, као и прозних и поетских дела лепе књижевности, подразумева изузетно јако и дубоко осећање, углавном необјашњиво и драматично, које се осећа једном у животу према јединственом човеку супротног пола. Субјекат љубави верује да у свету нема другог

¹⁹ Кључна обележја којима се одликује поље концепта *љубав* у српском језику издвојићемо на основу глагола *волеѡи*, *љубиѡи*, придева *љубавни* и именица *ѡубаѡац* и *заѡрљај*. Поље концепта *љубовь* у руском језику обухвата глаголе *любѡиь*, *целоваѡиь*, придев *любовный* и именице *ѡоцелуй* и *обьяѡише*.

²⁰ Видети о томе у студији Шмељов 2002: 171.

²¹ О локализованости емоције изражене глаголом *волеѡи* видети у Ристић-Радић-Дугоњић 1999: 170.

²² Потврду за ову тврдњу налазимо у другим когнитивним јединицама, на пример у сценарију молбе *учиниѡи коме љубав, љубави ѡи, за љубав нечеѡа, мени за љубав, за ѡвоју љубав*, Академија 1989.

човека који би волео објекат љубави тако јако као што га он воли. Повезано са физичком блискошћу ово осећање-релација углавном бива узајамно, узвишено а човеку даје осећај среће.

Ако применимо исте параметре при издвајању обележја концепта *чулна љубав* у српском језику, запазићемо много заједничких елемената с руским концептом. И у српском језику *чулна љубав* подразумева интензивно и дубоко осећање, усмерено према издвојеном из мноштва, јединственом бићу супротного пола. У српској језичкој личности концепт *љубав*, међутим, одликује се изразитијом амбивалентношћу (*шојла, чиста, сјрасна, блиста од љубави, љубавни занос према луда љубав, мора од љубави, љубав му љамети љоила, зацојати се, цмакайти се* итд.), особеном персонифицираношћу (*водийи, љроводийи љубав*), посебном повезаношћу са другим концептима-емоцијама (нпр. *љубав-срећа.*) итд.

Будући да љубав у руској језичкој слици света представља један од најзвишенијих културних концепата, за руску језичку личност није карактеристично да се облици испољавање љубави излажу презиру и погрдама. Овим се може објаснити ширење поља концепта садржано у руском преводу :

(6) *Псовао је њене зајрљаје и љољуице.* (С 1978:12)

(6а) *...мысленно посылая ко всем чертям эти ее объятия и поцелуи.* (П 1978:25).

На амбивалентну природу српског концепта *љубав*, која се у погледу смисла креће у интервалу од крајње узвишеног до крајње сниженог, указује и присуство експресивног синонимског низа у вези са глаголом *љубиити се* — *цмакайти се, љубакайти се* итд. За разлику од њега, руско *целовайтсья* поседује искључиво експресивне синониме узвишеног регистра *лобзайтсья, лобызайтсья*²³: Зато се експресивност која карактерише српски глагол *цмакайти се*, не исказује у преводу руским експресивним еквивалентом, већ се преноси на метафоричку слику другог елемента у исказу:

(7) *То није била она рано удаја висока девојка, ни она дивна млада са лавом своје ћерчице на дојци, ни она љуна, љрудата жена, коју је чуо кроз зид како се целу ноћ цмаче и како мумла.* (С 1978:57)

(7а) *Это была уже не та, рано вышедшая замуж ситайная девушка, и не чудесная молодая мать с дочкой у љруди, и не љолная, љрудастая баба, чтио целыми ночами целуетсья и воркуей за ситеной.* (П 1978:62)

9. Дуална природа емоције љубав представља једно од њених кључних концептуалних обележја.²⁴ Она је посебно истакнута у оквиру *чулне љубави* кроз две хипостазије – волети и бити вољен. У концепту *љубав* у „Сеобама“ Милоша Црњанског највећи број гештALT-структура, сценарија и фрејмова управо припада сфери чулне љубави, док телесност представља основно обележје његових књижевних јунака.²⁵ Али у концепту елемент посе-

²³ Видети о томе у речнику Јевгењевна 1975.

²⁴ „Осећање љубави је пријатно осећање које субјекат осећа према оном објекту који доживљава изузетно вредним и који сматра саставним делом свог интимног света.“ Миливојевић 2000: 560.

²⁵ Видети о томе у студији Петковић 1988: 289.

довања нема доминантну улогу. Наместо поседовања у први план истакнута је жудња за љубављу, жудња да се буде вољен. Она је најјасније изражена у сцени Дафининог умирања, кроз поетско сучељавање Ероса и Танатоса. Ову митску сцену финализује исказ:

(8) *Била је и **тада још жељна љубави.*** (С 1978: 183)

(8а) *Даже в **тју минутиу ей хойтелось любви.*** (П 1978:163).

Спој **жељна љубави** јасно указује на то да је овде реч о љубави примања и давања, а не љубави поседовања. Руски еквивалент **ей хойтелось любви**, пак, концепт **љубав** доводи у везу са концептом **жеља**, код кога се доминантно обележје истиче управо поседовање.²⁶

10. Поље српског концепта **љубав**, у значењу чулне љубави, обухвата два смисаоно еквивалентна глагола — неутрално **волејти** и стилски маркирано **љубијти**. У „Сеобама“ се ови глаголи не употребљавају у функцији синонима, већ се глагол **љубијти** дислоцира на периферију поља концепта (у руском концепту његов еквивалент представља глагол **целовајти**). Па ипак, у односу на све остале елементе поља концепта, глагол **љубијти** у језику романа најчешће је присутан. За наше истраживање он је значајан и због тога што указује на обележја **љубави** као митологеме. Погледајмо следеће примере:

(9) *Засићивши се, **последњих дана, пред полазак, у оиштем илачу и кукању, својих жена, при оном мейежу и мукама до миле воље их љубећи и тјукући, они сада нису ишли да тираже жене.*** (С 1978:25).

(9а) *В **последние перед выстулением дни они властѣ насытились своими женами, целуя и колотия их среди общѣю перейолоха, илача и иричишаний, и шейеръ шли вовсе не в поисках женщин.*** (П 1978:37).

Напоредна употреба глаголских корелата **љубијти и тјући**, усмерена према истом објекту **жена** тешко да може бити разумљива носиоцу друге, чак и блиске културе. Оваква обележја језичке личности оригинала у преводу, по правилу, остају непреводива. Уз то, треба напоменути да тек из перспективе превода, у наведеним примерима постају уочљивије културолошке специфичности оригинала у сфери родбинске терминологије (**жена / жена, женицина**).

Глагол **љубијти** појављује се у исказима повезаним са сваком од три средшња лика у роману. Објекти према којима је усмерена њихова љубав, као и начини њеног тактилног изражавања указују на инваријантне елементе, који су дубоко укорениени у култури етноса (иако прељубница, Дафина **љуби** мужа, Вук **љуби** децу итд.). Откривањем оваквих елемената, међутим, нашли бисмо се ван методолошког оквира наше анализе.

Кључне речи: транслатологија, лингвокултурологија, рел, концепт, митологема.

²⁶ Видети о томе глагол *хойтеѣсья* у речнику Апресян 2000: 392.

Литература

- Академија 1989:** Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд. – књ. XIV.
- Апресјан 1995:** Апресян, Ю. Д. Интегрално описание языка и системная лексикография, Избранные труды. – Москва. – Том 2. – 766 С.
- Апресјан 2000:** Апресян, Ю. Д. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – Москва. – Том 2.
- Белошапкива 1989:** Белошапкива, В. А. Современный русский язык. – Москва.
- БТС 2000:** Большой толковый словарь русского языка. – Санкт-Петербург. – 1536 С.
- Гортан-Премк 1997:** Гортан-Премк, Д. Полисемија и организација лексичког система у српском језику. – Београд.
- Јевђејевна 1975:** Евгеньевна, А. П. Словарь синонимов. – Москва.
- Караулов 1987:** Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва. – 262 С.
- КСКТ 1996:** Кубрякова, Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва. – 245 С.
- ЛМ 2002:** Лексический минимум по русскому языку как иностранному. – Москва, Санкт Петербург.
- Маслова 2001:** Маслова, В. А. Лингвокультурология. – Москва.
- Миливојевић 2000:** Milivojević, Z. Emocije. – Novi Sad. – 672 S.
- П 1978:** Црњанский, М. Переселение (перевод с сербскохорватского И. Дорбы). – Москва. – кн. I. – 220 С.
- Петковић 1988:** Петковић, Н. Сан Вука Исаковича (О песничкој структури 'Сеоба'. – Београд.
- Пољанец 1973:** Poljanec, R. F., Madatova-Poljanec, S. M. Rusko-hrvatski rječnik. – Zagreb.
- Радић-Дугоњић 2003:** Радић-Дугоњић, М. Прилог проучавању инваријантних и варијантних обележја концепата емоција у српском и руском језику (на материјалу романа „Сеобе“ М. Црњанског и његовог руског превода), Стил, бр. 3, (? С.)
- Ристић-Радић-Дугоњић 1999:** Ристић, С., Радић-Дугоњић, М. Реч. Смисао. Сазнање. – Београд,
- С 1978:** Црњански, М. Сеобе. – Београд. – књ. I. – 251 С.
- Станковић 1988:** Станковић, Б. Руско-српскохрватски речник. – Нови Сад, Москва.
- Телија 1996:** Телия, В. Н. Русская фразеология. – Москва.
- Шмелов 1977:** Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – Москва.
- Шмелов 2002:** Шмелев, А. Д. Русская языковая модель мира. – Москва.

Милана Радич-Дугонич

ЛЮБОВЬ - СЛОВО, КОНЦЕПТ, МИФОЛОГЕМА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА „СЕОБЕ“
МИЛОША ЦРНЯНСКОГО И ЕГО ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК)

Резюме

Предметом настоящей статьи является *любовь*, как сложная транслатологическая единица. Исходя из теории языковой личности, автор пытается обнаружить ее свойства как слова (единицы нулевого личностного уровня), концепта (единицы когнитивного уровня) и мифологемы (единицы мотивационного уровня), играющие ключевую роль в языке художественного произведения и его перевода на близкородственный славянский язык.

Рајна Драгићевић
Београд

СЕМАНТИЧКИ ОДНОСИ СЛИЧНИ ПОЛИСЕМИЈИ

У раду се говори о тешкоћама при идентификовању посебних значења лексема. Установљују се четири могућа односа између два формално иста лексичка образовања: (1) две употребе истог значења једне лексеми; (2) два значења једне лексеми; (3) две значењски повезане лексеми; (4) две значењски неповезане лексеми – хомоними. Наводе се примери за граничне случајеве унутар ових категорија и налашавају се тешкоће у идентификовању засебних значења.

1. Увод. Два формално иста лексичка образовања употребљена у контексту (а понекад и независно од њега) могу бити у неколико различитих односа: **(1)** то могу бити две употребе истог значења једне лексеми; **(2)** два значења једне лексеми; **(3)** две значењски повезане лексеми; **(4)** две значењски неповезане лексеми – хомоними. Није увек лако успоставити границе између ове четири категорије. Циљ овог рада је да се представе и прокоментаришу неки гранични случајеви у вези с којима у науци има спорења.

2. 1. Разликовање две употребе једног значења од два значења. Рејвин и Ликок (2000), уредници зборника радова о полисемији у Уводу Зборника наводе екстремни приступ полисемији, који има Вајнрајх (Weinrich 1966). Због тога што не разликује употребе једног значења од посебних значења, Вајнрајх сматра да лексеми имају неограничен број значења. Глагол *јести*, на пример, према Вајнрајховом мишљењу, има једно значење када се мисли на прехрану кашиком, друго када се мисли на прехрану виљушком, треће када се једе рукама итд.

Коментаришући и критикујући Вајнрајхово мишљење, Рејвин и Ликок наводе још један пример: лексема *геће* се односи и на дечака и на девојчицу, али, наглашавају они, то још увек није довољно да *геће*, када се односи на дечака, третирамо као једно значење, а када се односи на девојчицу, као друго значење те лексеми.

Ови примери показују да, чак и у наизглед сасвим јасним случајевима, нема опште сагласности у вези с тим да ли су две реализације једне лексеми само две манифестације једног значења или су то посебна значења. Опште је познато да значење мора бити апстраховано из различитих особина појава на које се лексеми односе: значење лексеми мора репрезентовати само непро-

менљиве особине ствари, ситуација, активности и појава. Једно исто значење може да се односи на различите референте, али различите употребе лексеме у једном значењу треба одвојити од различитих значења једне лексеме.

2. 2. Вајнрајхово мишљење је екстремно и често је критиковано у семантици, међутим има и много суптилнијих и нејаснијих односа међу реализацијама једне лексеме, за које није лако утврдити да ли представљају два њена значења или две употребе једног значења. Пример за један такав семантички однос јесте **аутотропонимија**. Америчка научница Фелбаум (Fellbaum) писала је о **аутотропонимији**, као врсти полисемије глагола (Фелбаум 2000). Наиме, када један глагол има способност да се, у првом случају, реализује без експлициране одредбе или допуне за начин, а у другом случају, са прилошком одредбом/допуном за начин, за Фелбаумову, то су два значења тог глагола и она их назива **аутотропонимима**.¹ На пример: *Ова риба мирише* (*This fish smells*) и *Ова риба мирише добро/лоше/одлично/као га је сјајно/као га је свежа*. (*This fish smells good/bad/delicious/old/fresh*). Значење глагола *мирисати* у првој реченици, према Фелбаумовој, уже је и специфичније него у другој реченици. На синтаксичком плану то се манифестује тако што глагол употребљен у ширем значењу захтева одредбу, а глаголу употребљеном у ужем значењу она није потребна. Уже значење је настало од ширег. Говорници препознају значење које је у реченици употребљено управо по томе да ли је глагол употребљен без одредбе или с њом.

Овакав приступ је на први поглед парадоксалан, јер очекујемо да се одредбом/допуном за начин значење глагола сужава и прецизира, а не да се проширује. Међутим, из прве реченице се подразумева да риба мирише пријатно, јер се уже значење у енглеском језику односи само на пријатан мирис, а глагол *мирисати* у другој реченици нема спецификовану (у значење глагола инкапсурирану) врсту мириса.² Значење глагола у реченици без одредбе је уже јер глагол у том случају у сопственом семантичком садржају подразумева семантичку компоненту начина, а у реченици са одредбом за начин значење глагола је шире, јер глагол не садржи семантичку компоненту за начин вршења радње, па је зато уз њега потребна одредба за начин.

Други пример. Из реченице *Деца су се понашала* (*The children behaved*) у енглеском језику претпоставља се да су се понашала лепо (у складу са

¹ Глаголи *брљати*, *вришати*, *шаушати* означавају глаголе говорења који се разликују по начину вршења радње и они се, према Фелбаумовој (2000: 54), називају **тропоними**. Када глагол у оквиру сопствене полисемантичке структуре развије посебна значења, која се разликују по начину вршења радње, онда се та значења зову **аутотропоними**.

² Занимљива је ситуација у вези са значењем глагола *мирисати* у српском језику. За разлику од енглеског језика, *мирисати* је у српском глагол у чијој полисемантичкој структури постоји нека врста енантисемије, тј. овај глагол може да реализује два супротна значења: *одавати*, *испушати пријатан мирис* и *одавати*, *испушати непријатан мирис*. Говорници нашег језика одређују о ком се значењу глагола ради обично на основу значења субјекта. Из реченице *Цвећ мирише* претпоставља се да је реч о пријатном мирису, а из реченице *Конијејнер мирише* претпоставља се да је реч о непријатном мирису. Пошто је први случај чешићи, реченицу *Риба мирише* вероватно бисмо интерпретирали као *Риба мирише пријатно*.

нормама васпитаног понашања).³ То је уже, специфичније значење глагола *јонашајти се* у односу на оно које је употребљено у реченици: *Деца су се јонашала лејо/лоше/немојуће.* (*The children behaved well/badly/impossibly*) (Фелбаум 2000: 56).

Трећи пример. Према Фелбаумовој (2000: 59), разликују се значења глагола *кошћјајти* у реченицама: *То ће ње кошћјајти!* (*This is going to cost you!*) и *То ће ње кошћјајти 250 долара* (*This is going to cost you \$ 250*). Из прве реченице јасно је да *кошћјајти* треба интерпретирати као: *кошћјајти мнојо*.⁴

Фелбаумова (2000: 65) закључује да ова врста полисемије није предвидљива, а ни честа, што значи да сви глаголи немају способност ауотропонимичности.

Према нашем мишљењу, ауотропонимија није (или није увек) облик полисемије и, на пример, глагол *кошћјајти* у реченицама *Ово ће ње кошћјајти* и *Ово ће ње мнојо кошћјајти* није реализован у два значења. Наиме, због тежње ка језичкој економији склони смо (нарочито у разговорном језику) да изостављамо неке реченичне чланове. Кад говорник каже: *То ће ње кошћјајти..*, он је само изоставио прилошку одредбу за начин, што не значи да је употребио глагол *кошћјајти* у неком посебном, специфичном значењу. Саговорник онда добија задатак да претпостави значење неизречене допуне и у томе успева тако што претпоставља да се под глаголом подразумева висок степен својства које је њиме исказано. Наиме, све глаголе из ових примера повезује значење некаквог квантитативно или квалитативно мерљивог својства. Ако уз глагол нема одредбе или допуне, претпостављамо да се њиме означава израженији степен својства од прототипичног. На пример, глагол *владајти се* у *Речнику САНУ* овако је дефинисан: *јонашајти се, имајти извесјан сјав, извесне моралне јринције*. Већ је из ове дефиниције јасно да се под глаголом *владајти се*, *јонашајти се* подразумева одређен (прототипичан) степен овог својства. Без допуне тај степен се увећава. Слично је и са глаголом *мирисајти*, под којим се такође подразумева одређен степен миришљивости, а под глаголом *кошћјајти* подразумева се одређени степен неке (најчешће финансијске) вредности.

Међутим, навешћемо пример из српског језика који личи на ауотропонимију и представља облик полисемије: *Пера јије* и *Пера јије мнојо/мало/ноћу/јо цео дан...* Под глаголом *јијти* у првом примеру подразумева се да Пера пије много и често, па је, стога, пијаница. Тиме се успоставља посебно

³ У српском језику глагол *јонашајти се* обично захтева допуну за начин. У *Речнику МС* овај глагол потврђен је примерима: *Умео се јонашајти лејше нејо ико у њихову разреду. Одједном се јоче јонашајти као мало дијетије*. Има и привидних изузетака када глагол *јонашајти се* не захтева допуну, нпр: *Он зна да се јонаша*. Касније ћемо објаснити зашто ово сматрамо привидним изузетком, а не, као што Фелбаумова мисли, посебним значењем глагола *јонашајти се*.

⁴ Глагол *кошћјајти* у српском језику, према *Речнику САНУ*, има два значења: 1) *имајти неку цену, вредносј, сјајати неку суму, своју новца*. – Ове панталоне коштају 1000 динара. 2) (не-чег) *значитији, узроковајти јубијак нечеј, бијти осјварен, досјијнуји, изведен и сл. по цену нечеја, бијти јлаћен нечим, јраћен јубијком нечеја*. – Тај сукоб је коштао доста жртава. Оба ова значења могу се реализовати на два начина – уз допуну и без ње, исп. 1) Те панталоне ће те коштати! Тај сукоб нас кошта! И једно и друго значење могу се употребити на два начина, имају две употребе.

лексичко значење које не представља само елиптично изражавање и различите употребе истог значења глагола.

Пример са аутотропономијом нам само отвара сложени проблем полисемије глагола, где није увек јасно да ли се у контексту налазе две употребе истог значења или два одвојена значења.

3. Разликовање два значења једне лексеме од две значењски повезане лексеме. Показаћемо овај проблем на примеру који је у науци о српском језику познат као конверзија или творба претварањем. Дакле, да ли су *врх* као именица и *врх* као предлог два значења једне лексеме или две лексеме?

М. А. Стернина је овој појави посветила целу књигу. Она је назива **лексичко-граматичка полисемија**. Лексичко-граматичка полисемија или **категоријална полисемија** је полисемија на нивоу врста речи (Стернина 1999: 16). О овој појави први пут је писано 1957. године из пера Абаева. Као један од примера, Стернина (1999: 17) наводи руску лексему *никуда*, која се може понашати као прилог и као именица: *Я люблю свой город и не хочу никуда уезжать. Не надо идти зимой дорогой, она может превести в никуда.* У литератури, примећује Стернина (1999: 17), преовлађује структурно-морфолошки приступ овом проблему и он се разматра првенствено у оквиру теорије врста речи. О томе сведоче и термини који се употребљавају за ову појаву: **транспозиција, трансформација, лексичко-граматичка супституција, полика-тегоризација, конверзија** итд.⁵

Лексеме које се добијају у процесу конверзије у литератури се понекад третирају као хомоними (неко их назива граматичким хомонимима, неко лексичко-граматичким, неко морфолошким, затим функционалним итд).

Према Стерниној (1999: 19), споран је приступ овој појави као конверзији, дакле, типу творбе, или виду хомонимије. Када лексема прелази из једне граматичке врсте у другу, семантичка веза се задржава, што није карактеристично за хомониме. Творба речи такође подразумева лексичко-семантичке измене, које се, према Стерниној, у оваквим трансформацијама не догађају. Стернина наводи мишљење Ведела (Wadell), по коме лексема *water (voga)* у енглеском језику, прелазећи из једне врсте речи у другу (из именица у глаголе), чува елементе основног значења – идеју о влажности и житкости.

Абаев (према Стерниној 1999: 24) наглашава да многозначност на нивоу врста речи не треба посматрати као безморфемску творбу. Полисемија и није ништа друго, по мишљењу Абаева, већ безморфемска творба.

Ова радикална дефиниција полисемије као типа творбе логично произлази из става руских лингвиста о истородној природи деривације и полисемије. У руској литератури се као заједнички термин за деривацију и полисемију често користи **семантичко варирање**. Блискост изеђу деривације и полисемије, сматра Апресјан (1995), даје основу да се о полисемији може говорити као о **семантичкој деривацији**, тј. као о посебном типу творбених

⁵ У нашој лингвистици уобичајен је термин **конверзија**, а она се испољава као **супстантивизација** (поименичавање), **адјективизација** (попридевљавање), **адвербијализација** (поприложјавање). У средњошколској граматици Љ. Поповића и Ж. Станојчића конверзија је тип творбе, који се назива још и **творба претварањем**.

процеса. Под семантичком деривацијом у литератури се подразумевају различити процеси. Виноградов је, рецимо, тим именом називао настајање нове речи, која је формирана у резултату распада некадашње полисемантичке структуре у хомониме. Лајонс (како извештава Апресјан) полисемију сматра творбеним процесом, и формално, и семантички, а Шмељов уочава семантичке, али не и формалне везе између полисемије и деривације.

Неки аутори полисемију сматрају видом деривације, неки је посматрају самостално, али сви се слажу да постоје блиске везе између ових процеса и да је оправдано говорити о регуларности семантичког варирања.

Апресјан (1995: 189) као основну аналогију између ова два процеса управо и наводи чињеницу да се у оба процеса може говорити о **регуларности – нерегуларности и продуктивности – непродуктивности**. Неки процеси полисемије, као што је метонимија, развијају се регуларно и подлежу моделама (нпр. све посуде могу означавати количину која стаје у њих). Творбени процеси су такође регуларни (нпр. на основу глагола који означава радњу може се додати суфикс *-(л)ац* и тако се добија именица која означава вршиоца радње).

Многи типови регуларне полисемије су продуктивни баш као што су продуктивни и многи творбени типови. И за ову карактеристику могао би се навести исти пример као у претходном пасусу.

Детаљно анализирајући различите моделе лексичко-граматичке полисемије у енглеском и руском језику, Стернина (1999) је открила 70 различитих модела ове појаве у енглеском језику и 51 модел у руском језику. У енглеском се најчешће дешава да (1) именице прелазе у глаголе и (2) да именице прелазе у придеве, а у руском (1) прилози прелазе у граматичку категорију која се у руском назива причастије и (2) именице прелазе у прилоге.

У нашој лингвистици о овој појави је још давне 1967. године писала И. Грицкат. Она је назива **граматикална полисемија**.⁶ Као први тип граматикалне полисемије И. Грицкат (1967: 226) наводи случај када једна врста речи прелази у другу врсту речи (*врх* може бити именица и предлог, *више* може бити придев, предлог и прилог). Други тип је када лексема не прелази из једне граматичке врсте у другу, али јој се мења нека од граматичких категорија. И. Грицкат као пример наводи глагол *генуџи* који може бити свршеног вида, и тада значи *смесџиџи*, *осџавиџи* (*Куда га генем џе књџе*) или несвршеног вида, и тада значи *сагеваџи*, *слајаџи* (*сено*). Трећи тип граматикалне полисемије изазван је рекцијом глагола. Тако, на пример, глагол *реџиџи* са додат-

⁶ У истом чланку И. Грицкат (1967: 227) уводи и термин **ситуациона полисемија**. Под ситуационом полисемијом подразумевају се случајеви када једна лексема мења своје значење према области људских интересовања и радне праксе. Разни делови алата, направа, машина и сл. зову се *зуб*, *виџао*, *врешено*, *кашика*, *џаџуча*. Касније је Д. Гортан-Премк (2004: 82) увела термин **ситуациона синегдоха** желећи да нагласи разлику између општепознате синегдохе која функционише као посебно значење лексеме (*Седам лица је чекало одговор*) и оне синегдохе која се користи и разуме само у одређеним случајевима и не представља посебно значење лексеме, већ њену поетску, фигуративну употребу (*Хранио је седам љадних усџа*). Овакво значење термина **ситуациони** уобичајено је у нашој лексикологији данас.

ком *да* + *инфинитив* значи *одлучи́ти се* (*Решио је да дође*), а ако се употреби са правим објектом значи *наћи решење* (*Решио је задатак*).⁷

Иако ова појава има много везе са полисемијом, према нашем мишљењу, конверзија је, ипак, тип творбе. Преласком једне врсте речи у другу мења се грамема, категоријално-граматичка сема, која, ипак, битно мења значење лексеме. Ако придев *млад*, *млада*, *младо* постане именица *млада* или ако придев *добар*, *добра*, *добро* постане именица *добро*, значење ових лексема је, ипак, довољно оделито и индивидуално да се ове две јединице не могу сматрати значењима добијеним полисемијом у оквиру једне полисемантичке структуре. Ако се ова појава прогласи полисемијом, онда нас само корак дели до уверења да је именица *йевач* настала полисемијом од глагола *йевати*. Конверзија не спада ни у хомонимију, јер хомоними нису значењски повезани. Требало би је третирати онако како се третира било који тип творбе, тј. придев *млад(а)* и именица *млада* јесу две лексеме блиског значења као што се и очекује од лексема које настају једна од друге.

4. Разликовање две значењски повезане лексеме од хомонима. У случају конверзије показали смо још један проблем, а то је да неки лингвисти конверзиве сматрају хомонимима. Стернина (1990: 11) наводи листу од чак четрдесет двоје лингвиста који овако мисле, а међу њима су чак и Јесперсен, Ахманова, Виноградов, Кубрјакова и др. До решења овде није тешко доћи – конверзиви не могу бити хомоними јер су хомоними значењски неповезани.

5. Све појаве које смо навели говоре о важности успостављања јасних критеријума за препознавање полисемије и, уопште, за разликовање значења једне лексеме.

Кључне речи: полисемија, лексичко-граматичка полисемија, аутотропонимија, конверзија, хомонимија.

Литература

- Апресјан 1995:** Ю. Д. Апресян, *Избранные труды, том II, Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва: Школа „Языки русской культуры“.
- Гортан-Премк (2004):** Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат 1967:** Ирена Грицкат, „Стилске фигуре у светлу језичких анализа“, *Наш језик* књ. XVI, св. 4, 218–235.

⁷ Као што је већ речено, и поред тога што је И. Грицкат ову појаву третира као полисемију, њено мишљење није постало доминантно у србистици, тако да се граматичка полисемија убраја у конверзију, као један од типова творбе, а не у једну од семантичких трансформација.

- Рејвин и Ликок 2000:** Yael Ravin and Claudia Leacock, "Polysemy: An Overview", *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*, edited by Y. Ravin & C. Leacock, Oxford: Oxford University Press.
- Речник МС:** *Речник српскохрватскоја књижевној језика*, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959-.
- Станојчић и Поповић 2005:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамајика српскоја језика за I, II, III, IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Фелбаум 2000:** Christiane Fellbaum, „Autotroponomy“, *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*, edited by Y. Ravin & C. Leacock, Oxford: Oxford University Press.
- Стернина 1999:** М. А. Стернина, *Лекико-џрамајическая џолисемия в системе языка*, Воронеж: Изд-во „Истоки“.

Rajna Dragičević

SEMANTICAL RELATIONS ALIKE POLYSEMY

Summary

The author defines the problems of identification of different meanings of lexemes. Four possible relations among the two formally identical lexical forms are recognized: (1) two usages of the same meaning of a lexeme; (2) two meanings of a lexeme; (3) two lexemes related by meaning; (4) two lexemes not related by meaning – homonyms. Border case examples of these categories are given, and difficulties in identification of different meanings are emphasized.

Борис Хлебџ
Београд

РЕИФИКАЦИЈА ИМЕНИЦЕ *ОПАСНОСТ*

Износ се чињенице које треба да објасне неубичајени морфолошки састав придева безопасан и појачање се раније изнесена тврдња Ивана Клајна да је у том придеву семантички присутна именица. Главни узрок аномалном склопу овог придева види се у појачаном степену суштинизације апстрактне именице опасност, који иде до реификације.

Познато је из србистичке литературе да су придеви творени префиксом *не-* најчешће изведени из одговарајућих придева (Клајн 2002), по морфолошком обрасцу који ћемо овако формулисали:

(1а) (*не-*) ((придевска/заменичка основа) + (придевски суфикс))

који

није оно што значи основа

Код овог типа деривације мора постојати већ формирана придевска реч, сачињена од придевске основе и суфикса, на коју се додаје префикс. Тако на пример, придев *невелик* је сачињен по обрасцу (1а), дакле: (*не-*) ((*-вел-*)¹ + (*-ик*)) тј. (*не-*) (*велик*); не може се раставити на *(*невел-*) (*-ик*) јер постоји само придевска, а не и именичка основа *-вел-*, те не постоји именица **невел*. Исто тако, *несебичан* се изводи: (*не-*)((*-себ-*) + (*-ичан*)), дакле (*не*) (*себичан*), а не * (*несеб-*) (*-ичан*), с обиром да не постоји именичка основа *-себ-* од које би се творила заменица **несеб*.

Понекад се придеви са *не-* изводе из именичке основе, али тада мора постојати већ изграђена именица која садржи префикс *не-*, по формули:

(1б) ((*не-*) + (именичка основа)) (придевски суфикс).

који се карактерише

оним одричним

што значи именица

¹ Масним словима се овде указује на лексичку основну морфему—апстрактну јединицу која у конкретној реализацији дате лексеме добија неки аломорф. Нпр.: *-шек-* с варијантама *шеч* (у *шече*), *шек* (у *шекао*), *шећ* (у *шећу*).

Образац (1 б), примера ради, следи придев: *нехајан*: ((не) + (-ХАЈ-))(-ан), тј. (*нехај*) (-ан), а не *(не-) ((-ХАЈ-) (-ан)), односно *(не-) (*хајан*), јер не постоји придев **хајан*, а постоји именица *нехај*².

Придеви изведени префиксом *без-*³, пак, следе унеколико другачији образац:

(2) ((*без-*) (именичка основа)) (придевски суфикс).

који је

без

онога што значи именица

Узмимо као пример обрасца (2) придев *бесџослен*. Њега изводимо: ((*без-*) (-џосл-))(-ен), дакле: 'који је (без посла)', а не: *(*без-*)((-џосл-))(-ен)). Иако не постоји ни придев **џослен* ни именица **бесџосао*, опредељујемо се за прву анализу јер значењски је 'без' упућено на 'посао', па се тек потом заједно уобличују у придев помоћу суфикса. У формули (2) и поред синтаксичке подређености предлогу, именица је семантички у фокусу – према томе самосталнија је него у случају (1б), где је веза између негације и именице тешња него у (2). Та блискост везе је представљена знаком + у обрасцу (1б), по коме мора у језику бити посведочена актуелна изведеница коју чине елементи спојени знаком +, за разлику од (2), где таква изведеница може, али не мора постојати. И други примери указују на исправност изнесене анализе: *безбожан* ((*без-*)((-бој-))(-јан)), *(*без-*)((-бој-))(-јан)). -- не постоји придев **божан*, али постоји предлошка синтагма *без Боја*. Други доказ овоме у прилог састоји се у неприхватљивости облика попут **безвелик*; **бесебичан* и **безмаран*. Пошто постоје већ формиран придевски облици *велик* и *себичан*, а не и именице **вел* или **себ*, не може се активирати образац (2), него само (1а). Такође, пошто у данашњем српском језику не постоји именица **хај*, па ни придев **хајан*, не долази у обзир примена обрасца (2)—не постоји предлошка синтагма *без хаја*. Али пошто образац (1б) не тражи да постоји самостална именичка основа, допуштена је његова примена захваљујући постојању активне именице *нехај*.

Каткад је могућа двојака анализа: придев у облику *неморалан* изведен је од придева *моралан* (1а) или од именице *неморал* (1б). Облик **безморалан* не постоји, али се у одговарајућем значењу користи позајмљеница *аморалан*.

У неким случајевима постоје дублети: *бесџовраћан* (постоји именица *џовраћ*) и *неџовраћан*, *бесавесћан* и *несавесћан*, *безосећајан* и *неосећајан*, *бесџринцијџелан* и *неџринцијџелан*, *безобзиран* и *необзиран*, *безуџешан* и *неуџешан*, *безакониј* и *незакониј*, *безбрижан* и *небрижан*. Без обзира на то што се, са прагматичне тачке гледишта, већином ради о правим синонимима, ми знамо да се први члан сваког пара твори по обрасцу (2), а други по

² Великим словима овде се симболише квазиморфема, облик који (у савременом језику) не постоји у самосталној употреби, а који се добија када се од ширег конституата одузме афикс.

³ Наши граматичари махом заступају традиционално гледиште по коме у овим облицима *без* чува своју предлошку функцију. Против оваквог схватања аргументовано расправља Клајн (2002: 175–178). Међутим, за нашу анализу ова разлика у схватању функције морфеме *без* нема реперкусија, осим што би се применом традиционалног гледишта још више истакла чињеница да је веза између *без* и именичке основе слабија него између *не-* и именичке основе.

обрасцима (1а) или (1б), већ према томе да ли постоји одговарајући придев, односно именица са *не-*. Понекад се та разлика огледа и у значењској равни: *несавесџан* ('не савестан') никако не значи исто што и *бесавесџан* ('без савести'), Наиме, именица *савесџ* више се везује за моралност, док се придев *савесџан* по свом данашњем уобичајеном значењу веома приближио придеву *марљив*. Дакле, придев *несавесџан* не би се могао парафразирати као 'који нема савести', него 'који свој посао ради непоштено, како не ваља'. На другој страни, *бесавесџан* се односи на аморалност. Облик *незаконџ*, будући да је изведен од придева *законџ*, указује на појаву која није по закону, с тим што се подразумева да некакав закон постоји. Његов парњак *безаконџ*, с обзиром на то да је изведен од именице *закон*, имплицира безакоње, дакле одсуство било каквог закона. На исти начин, *безбрижан* је онај ко нема брига, док је *небрижан* (а) онај чија је особина небрига (= небрижљив) или (б) онај ко није брижан (= забринут). Придев *бесџодан* односи се на воћку која нема плода уопште, а *неџодан* се може односити на воћку која слабо рађа (није плодна). Због тога се за писца може казати да је *неџодан*, а не *бесџодан*, јер не може неко бити писац а да ништа не пише⁴.

Чак и када се у склопу придевске изведенице са *без-* јави готов придев, као у *безосеђајан* (*без-*) (*осеђајан*), нема оправдања тврдити да је ту *без-* додато на придев јер је принцип тежње да се не наруши опште правило (2) јачи од варљивог утиска у појединачном случају⁵.

Одраз поменуте разлике у понашању *не-* и *без-* огледа се и у чињеници да се у именичким изведеницама јавља обједињујући акценат, који се преноси на префикс *не-*, а такве именице се пишу заједно. Додавањем префикса *не-* у (1а) одриче се постојање неке особине у већем степену, али се задржава параметар као база степеновања. Тако се у *невелик* не губи параметар величине, односно необележено значење придева *велик*. Међутим, у изведеницама са *без-* говори се о потпуном одсуству неке номинализоване особине, и нема параметра.

Придев *безојасан*, с обзиром на све што се зна о придевским изведеницама са префиксом *без-*, морао би да се заснива на вези префикса *без-* и именичке основе **-ОПАС-*. Таква основа, а ни именица **безојас* у данашњем српском језику не постоји, те би се морало закључити да је овај придевски облик изузетан, будући да је очигледно изведен од *без-* и придева *ојасан*.

⁴ „У граматицима српског језика и у литератури у вези са префиксом *не-* издвајају се значења одсуства, одрицања, супротстављености, умањивања, ублажавања својства, искључивања и негативно значење (Стевановић 1975: 431; Станојчић- Поповић 1997: 150; Павловић 1967: 241–246, Грицкат 1961/62: 115–135; Оташевић 1995/96: 88–95)” (Ристић 2000: 228). „[...] *без-* је само „одсуство датог појма“, а *не-* је „одсуство са потпуним одрицањем постојања датог појма“ (Станојчић 2000: 157).

⁵ То би било као када бисмо се залагали за схватање по коме је сложеница *свеџломер* образована по простом обрасцу именичка основа + именичка основа јер тако изгледа на први поглед. Ако проширимо видокруг на друге сложенице са *-мер* (*уџломер*, *водомер*, *сџрујомер*) лако ћемо установити да се у творбени образац мора уврстити и спојни самогласник *-о-*. Према томе, случајност је што се именица *свеџло* већ завршава на *-о*, па није потребно да се додаје још једно *о*, али мора се утврдити да је и у овом случају активирана именичка лексичка основа (*-свеџл-*, као раније *-уџл-*, *-вог-* и *-сџруј-*).

Али чему одступање од обрасца када је говорницима српског на располагању и облик *неојасан*, који у свему следи образац (1а)? Тај се облик додуше среће, али веома ретко, и то у неемотивном, научном регистру, попут *неојасне (животињске) врсте*, где се у духу научног погледа на свет на могућност да припадници неке животињске врсте угрозе човека гледа као на ступњевит параметар, док је у далеко чешћој, уобичајеној употреби облик *безојасан*.

Из свега реченог произлази да говорници не осећају да облик *безојасан* представља некакав изузетак, што значи да је за њих именички појам опасности толико јак да се „провиди“ и у облику *ојасан*.

Овај проблем уочен је у нашој стручној литератури. „У *безојасан* (вероватно према руском *безојасный*) уопште не можемо издвојити некакву основу одређеног значења, па придев формално изгледа као да је чисти префиксал, *без* + *ојасан*. Али *без*- нема функцију да негира придеве, и то је вероватно разлог што су својевремено понеки пуристи осуђивали облик *безојасан*, тражећи да се замени са *неојасан*. Једино решење [...] биће да закључимо да [и овај придев има] именичку основу, али такву која је реализована једино у виду [...] деадјективала на *-оси* (*ојас-н-оси* [...]). Морфолошки, такав поступак је прилично заобилазан (изводимо придев из именице која је и сама изведена из придева [...], али нам омогућава да дамо тачан семантички опис: [...] *безојасан* = који је без опасности [...])” (Клајн 2002: 225).

Да бисмо осветлили порекло елемената који улазе у састав придева *безојасан*, обратићемо се дијакронији, имајући све време на уму да само оно што је данас живо (а евентуално остало из прошлости) може да утиче на језичко понашање говорника.

Настанак придева *ојасан* везан је за богату метонимију. Скок (Skok 1971–73 s. v. *opasan*) и Фасмер указују на његову повезаност с глаголом *јасити* (’напасати’; у латинском је *pastus* прошли партицип глагола с истим значењем), а самим тим даље и са *јаситир*, *јаша*, *јашњак*, као и са огранцима које чине следећа значења: опажање (отуда *ојаска*, док у руском именица *ојаска* значи ’опрезност’, ’бојажљивост’, а не ’примедба’) и значење опреза и бриге за нечију безбедност (*јаска*, чешки *pásti* ’мотрити, пазити, вребати’; руски староцрквенословенски *ојасити* ’чувати се’; у једном руском дијалекту *ојасный* значи ’опрезан’, ’обазрив’, а у староруском *ојасно* је значило ’опрезно’, ’обазриво’, док српско *ојасан* има и (застарело) значење ’пажљив’, ’опрезан’. У француском се *DANGER* употребљава као ознака тамо где би у српском писало *ПОЗОР* пре него *ОПАСНОСТ*, мада иначе ова француска именица значењем одговара именици *ојасности*). Сам настанак √ *pas* скривен је за сада маглама прошлости, али је лако уочити приближан редослед у каснијем значењском развоју у споју са *о*-. Према тумачењу, коме би вероватно били склони Фасмер и Скок, овај придев настао је путем преноса ’напасан’ (стадо) > ’чуван’ (стадо) > ’бити опрезан’ (због опасности) > ’опасан’. Међутим, намеће се питање зашто изведенице са *јас*- немају *на*- (као у *најасити*), већ *о*- (*ојасан*, *ојаска*, *ојас*), што би указивало на окружење или обилажење као појам старији од појма напасања, укључујући и српски глагол (*јасити* (*се*)) у значењу ’опкорачити кобилу парећи се’ и назив за траку

која 'обилази' око струка и у коју се задева оружје, важно за безбедност (*їас*) – уколико ова именица није настала сажимањем од *їојас*, Ово пре указује да се у далекој прошлости у конкретној употреби *їас*- могло најчешће односити на обилажење стоке (типично: да се установи да ли је безбедна, а из тога су лако могла проистећи друга поменута значења⁶, укључујући можда и словенски назив за животињу која обилази простор са стоком ради безбедности (*їас*), Према томе, објашњење данашњег морфолошког састава придева *оїасан* лежи у некадашњој раздеоци *о|їас|ан*, која се у међувремену изгубила, те је данас овај придев семантички немотивисан (ако занемаримо присуство суфикса *-ан*).

На то да је основа **-ОПАС-** у прошлости могла имати вредност именице указује податак да у данашњем украинском постоји метонимијском полисемијом богата именица *оїас* са значењима 'опасност', 'страховање', 'заштита', 'уверење', 'сведочанство'.

Док ова кратка повест може да објасни аномалност унутрашњег морфолошког састава придева *оїасан*, она нимало не осветљава аномалност његове везе са префиксом *без-*.

Свака именица разликује се од других врста речи по томе што је назив нечега појмљеног тако као да то постоји само по себи⁷. У распону различитих врста именица могу се разликовати оне типичне, бројиве, које означавају бића и предмете (сличне њима су, мада не типичне, оне које морфолошки још чувају очигледне трагове придева, као *суво*, *млада* или *їрисуїїни*), а у оквиру нетипичних, мисаоних именица, оне које су непостварене (небројиве, попут *нежељено* и *гуїовечносїї*) и оне које су постварене или чак персонификоване (*живоїї*, *љубав* или *смрїї*). Реификоване именице налазе се при крају скале апстрактне именичности, а персонификоване на самом крају. Чак се може тврдити да су апстрактне именице које означавају облик у већој мери именице него оне које се односе на величину и боју, будући да прве јасније омеђују стварност (Wierzbicka 1988).

Фраземе и уобичајене колокације у којима се јавља именица *оїасносїї* указују на њену реификацију (*биїїи у оїасносїїи*. *Оїасносїїї је њеїов занайї*. *Ниїје видела оїасносїїї*), или чак персонификацију: *їлегаїїи у очи оїасносїїи*, *оїасносїїї се надвила*, *оїасносїїї се скрива*, *оїасносїїї чучи*. У сваком случају, овај појам се у виду именице у великом степену постварује и на њега се гледа

⁶ У руском *опáсѝк* значи 'пастир, стража' (Skok 1971–73 s. v. *opasan*).

⁷ Овакво виђење именица, премда је старо готово двеста година, најбоље одсликава њихову суштину, чак боље и од схватања Вјежбицке, по коме именице значе kind of thing (Wierzbicka 1988 : 470). Да с потоњом дефиницијом нешто није у реду доказује и покушај превода на српски, на коме се никако не би могло за све именице рећи да означавају 'врсту ствари'. Наиме, енглеско *thing* има много шире значење него његов најближи кореспондент у српском – *сїївар*. Старинско, али исправно виђење именица огледа се и у словеначком називу за именице – *samostalniki*. И Белић говори о томе да се речи поименичавају самосталном употребом (Белић 1958; 26). Према томе, дефинисање именица за означавање појма као скупа битних особина не може се примењити на све именице. Који то скуп особина одликује именицу *руменило*, као у *руменило лица*, за разлику од придева *румен* у *румено лице*? А заправо се у оба случаја ради о једној истој особини, али у првом случају посматраној самостално и појмовно и формалнограматички.

као на ентитет. Утисак који се добија на основу ових израза јесте као да се у опасности види жив непријатељ.

У складу са сликом коју пружају поменути изрази јесу упозорења која на српском језику добијају возачи. Она се због језичке формулације која их прати доживљавају као да је опасност инхерентна особинама терена (оштра кривина, близина обале, одрон стења и томе слично), а не у њиховој вожњи. Пребрза вожња се забрањује и кажњава (округли саобраћајни знаци), а знаци опасности (троуглови -- не каже се *знаци ојреза*) односе се на појаве у возачевом окружењу. Мада се може казати: *Пребрза вожња ојасна је за возача/ио живоји*, реченица? *Суочио се са ојасношћу – њребрзом вожњом* безмало да је бесмислена, с обзиром да брзина вожње обично зависи само од возача, а не од нечега ван њега, за разлику од: *Суочио се са ојасношћу – најлим сужењем њуџа*, и поред тога што сужење може представљати опасност само ако возач вози пребрзо или у пијаном стању, а не само по себи.

Размотримо две могућности поимениченог означавања ситуације 'оштра кривина је опасна за возача': *ојасношћи (ог) вожње у ошћирој кривини* и *ојасношћи ог ошћире кривине*. У првој варијанти, с факултативном употребом предлога *ог*, веза између опасности и вожње тешња је него у другом случају, између опасности и кривине, што показује обавезна употреба предлога.

У једном другом јужнословенском језику -- словеначком, не постоји изведеница у значењу 'безопасан' која би била састављена по обрасцу (2). Као и у енглеском (са монемом *safe*), полази се од позитивног појма сигурности израженог основом *-var-*, на коју се додаје суфикс *-en*, те се добија изведеница *varen*⁸. Значењем она покрива и српски придев *безбеган*, а именици *безбегношћи* у словеначком највише одговара *varnost*, с изведеницом *varnosten* (= безбедностан). Ако упоредимо морфолошко-семантички склоп придева *безбеган* и *varen*, видимо да је први заснован на негирању негативног, што у крајњем исходу даје позитивно, док потоњи почива на простој, непосредној слици позитивног. Наравно, исто се односи на облик *безојасан*⁹. Комплементарно, као последица поменутог стања, словеначки прибегава описним изведеницама *nevaren* и *nevarnost* (дакле, негира се позитивно да би се добило негативно), тамо где српски располаже облицима с негативним значењима „из прве руке“ – *ојасан* и *ојасношћи*. Мада овакав исход контрастирања српског са словеначким не говори непосредно о реификацији именице *ојасношћи*, чињеница да се овај појам у српском изражава без негативне префиксације, за разлику од словеначког, указује на већу компактност семантичког састава лексема *ојасан* и *ојасношћи* у односу на *nevaren* и *nevarnost*¹⁰.

⁸ Облик *var* у значењу 'опрез' посведочен је у старофригијском из 6. в. пре н. е., за који језик је Канајанин словеначког порекла, Антон Амброзић (Амброзић 2004), доказао да је заправо једна варијанта прасловенског језика. Према томе германско *-var-* (као у нем. *Wahr*, енгл. *a-ware*) или је позајмица из прајужнословенског или рефлекс заједничког праиндоевропског \sqrt{var} .

⁹ Словеначки се и у неким другим случајевима не подудара са српским у коришћењу образаца (1) и (2). Тако: *неџакџичан : brezaktan, неосеџљив : brezčuten*, али све су то, за разлику од *безојасан : varen*, случајеви са сродним основама.

¹⁰ Да бисмо боље разумели уочену појаву, погледајмо како се одсуство опасности изражава у једном другом индоевропском језику – енглеском. Облику *неојасан* одговарао би придев

Горње излагање уверило нас је да треба донети следећи закључак. У сукобу између потребе да се користи придев у значењу 'који не носи опасност', што изискује примену обрасца (2) и одсуства лексемне именичке основе у значењу 'опасност', говорници се опредељују за решење по коме се придевска квазиоснова –**ОПАС**– користи наместо именичке основе јер су у томе потпомогнути јаким реификацијским набојем именице *ојасносѝ* и одговарајућег појма. Према томе, потврђена је Клајнова тврдња да *безојасан* у морфолошком саставу садржи придев *ојасан*, а у семантичком склопу апстрактну именицу.¹¹ Несклад између морфологије и семантике до кога долази у овом случају може се уочити у многим другим примерима. Тако је именица *враѝа* морфолошки гледано у облику множине, а семантички означава једнину, именица *радња* је по семантичкој дефиницији 'просторија у којој се нешто производи и-или поправља и-или продаје', а не, како то сугерише морфолошка анализа: 'просторија у којој се нешто ради' (Хлебец 2003, 262). Именица *кљујдрво* је морфолошки саграђена од императива глагола *кљуваѝи* и објекта именице *дрво*, а у семантичком погледу од појма 'птица која типично кљуца дрво', а има и друге особине које су познате говорницима који знају њено значење.

Кључне речи: деривација, префиксација, семантика, морфологија, именица, реификација

Литература

Амброзић 2004: Амброзић Антоније, *Гордијев чвор*, Београд: Пешић и синови.
Белић, 1958: Белић Александар, *О језичкој ѝприроди и језичком развѝику. I књиѝа*, Београд: Нолит.

non-dangerous, док је ??*dangerless*, као структурно-значењски кореспондент придева *безојасан*, данас крајње неуобичајено. Уместо ??*dangerless* и непостојећег **undangerous* користи се монема *safe*. Поставља се питање зашто у савременом енглеском именица *danger* избегава спој са веома продуктивним суфиксом *-less*, који иначе улази у везе са бројним другим апстрактним именицама, попут: *meaningless, tactless, useless, doubtless, effortless*, па и *harmless*, у којој је изведеници именица *harm* по значењу блиска именици *danger*. Изгледа да је посредни појава супротна оној која је уочена у српском: именица *danger* није постварена, а наставак *-less* се слаже с именицама које су толико реификоване да допуштају везу с глаголом *have* или чак употребу саксонског генитива (*out of harm's way*). *Danger* не допушта ни једно ни друго.

У енглеском се за саобраћајни знак опасности каже *sign of warning* – дакле, 'знак упозорења', а на железници *danger signal*. Опасност се, дакле, експлицитно помиње онда када је у питању кретање по шинама, чија безбедност типично не зависи од машиновође (довољно је да поштује брзину и семафоризацију) – опасност је типично у спољним околностима. Једно контрастивно истраживање могло би да јасније осветли ове и евентуално неке друге разлике између употребе речи у лексичком пољу за изражавање опасности у српском и енглеском.

¹¹ Овакво гледање на семантику и морфологију не може се свести на трансформационо-генеративно извођење „површинске“ из „дубинске“ струк-туре.

- Wierzbicka 1988:** Wierzbicka Anna, *The Semantics of Grammar*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins
- Грицкат 1961/62:** Грицкат Ирина, *О неким проблемима нејације у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог XXV, 115–135.
- Jespersen 1924:** Jespersen Otto: *The Philosophy of Grammar*, London: George Allen & Unwin.
- Клајн 2002:** Клајн Иван, *Творба речи у савременом српском језику. Први део. Слањање и префиксација*, Београд: Институт за српски језик САНУ; Нови Сад: Матица српска
- Оташевић 1995/96:** Оташевић, Ђорђе *Значење предева с префиксом не-*, Наш језик 30/1–5, 88–95.
- Павловић 1967:** Павловић Миљивоје, *Нејационе вредности у реченици*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига X, 241–256.
- Ристић 2000:** Ристић Стана, *Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у изражавању граматичке квантификације*, МСЦ. Научни састанак слависта у Вукове дане, 223–233.
- Skok 1971–1973:** Skok Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU..
- Станојчић-Поповић 1997:** Станојчић Живојин, Поповић Љубомир, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Станојчић 2000:** Станојчић Живојин *Префикси без- и не- у сложеницама с именицом*, МСЦ. Научни састанак слависта у Вукове дане, 153–160.
- Стевановић 1975:** Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Hazzlit, 1810:** *New and Improved Grammar*
- Хлебџ, 2003:** Хлебџ Борис, „Генитив уз именице у значењу просјорија“ *Српски језик* 8, 259–265.

Boris Hlebec

REIFICATION OF THE NOUN *OPASNOST*

Summary

The author claims that the Serbian noun *opasnost* 'danger' carries reification, and he adduces the following facts to this aim:

(1) The adjective *bezopasan* 'safe' (lit. 'dangerless') is exceptional in being made of the prefix *bez-* and adjectival base instead of a noun base, so that an underlying nominal notion has to be posited singularly.

(2) In idioms and fixed collocations the noun *opasnost* is personified.

(3) A language analysis shows that danger is typically seen as lurking in concrete characteristics of the terrain outside of the driver, rather than in his/her driving, so that language expressions tend to shift the driver's responsibility onto outer circumstances.

This is seen as a consequence of partial overlapping of semantics and morphology, which sometimes, as in this case, go their separate ways.

Gerhard Ressel, Svetlana Ressel
Trier/ Heidelberg

РЕЧИ И ИЗРАЗИ ЗА ПРИРОДНЕ ПОЈАВЕ (ПАДАВИНЕ) У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду се разматрају изрази за падавине, тј. ајрејатина стања воде (град, лед, туча, иње, роса, мајла и снеј), и њихова семантичка стурктура. Посебно су узети у обзир проблеми хомонимије, полисемије, синонимије и фразеологије. Интересантно поље пред-ставаља и испраживање ујојребе њих лексема у оквиру уметничких књижевних дела, а и у пословицама.

Природне појаве обухватају подручја физике, хемије, биологије, географије, метеорологије, те астрономије и геологије.¹ Нас пре свега интересују оне појаве, које представљају семантичко поље (Wortfeld) метеоролошких збивања. Оно је ограничено лексемима: сунце, месец, ветар, киша, магла, град, роса, снег, иње, гром, и подгрупама: хладноћа и топлота.

У ово поље се могу убројити и лексеми који с њима стоје у садржајној вези: поплава, земљотрес, ерупција и невреме. Такозвани природни елементи: вода, ваздух, ватра и земља, који се већ у античко доба помињу и вековима играју посебну улогу у народном веровању и медицини, употпуњују ову слику.²

У овом раду ћемо се ограничити само на агрегатна стања воде у облику падавина тј. оборина: град, туча, лед, снег, киша, иње, роса и магла.³

Ово одабрано лексичко поље природних појава служиће нам као база за семантичко испитивање структуре ових и сличних речи и израза и њиховог међусобног односа. То значи да ће бити узети у обзир проблеми хомонимије,

¹ У *Системајском речнику српскохрватскога језика* (Јовановић, Р./Атанацковић, Л. (Уред.), Нови Сад 1980) ови појмови су груписани без општег наднаслово: природне појаве. Одредница „Биологија“ (стр. 759) садржи само неколико речи и израза. Ботаника (стр. 741–749) и Зоологија (стр. 749–757) посебно су обрађене.

² Упореди: *Wörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. 1–10. Berlin-New York 2000. Овде књ. 2. стр. 766, и Ш. Кулишић/П. Ж. Петровић/Н. Пантелић: *Српски митолошки речник*, Београд 1970.

³ Сасвим је јасно да је оваква класификација, само једна од могућности, јер лексеми као што су земљотрес, сунце или агрегатна стања воде могу припадати и областима геологије, астрономије и физике. Лексеми „падавине“ и „оборине“ се овде употребљавају као синоними, сасвим у складу са дефиницијом у Речнику МС/4/стр. 301: „Падавине (су) атмосферска влага која пада на земљу у облику кише, снега, росе и сл., оборине“.

полисемије, синонимије и фразеологије, те употреба тих лексема у оквиру књижевних дела и у пословицама, а тамо где је то потребно скренућемо пажњу на културолошке аспекте.

Под хомонимијом се подразумева „појава у лингвистици да двије или више ријечи различита значења и подријетла имају исти звук или графију“, а под полисемијом „способност ријечи да има различита значења.“⁴

У лингвистичкој литератури се воде дискусије о томе, да ли је могуће потпуно раздвојити и рашчланити та два феномена.⁵

Рикард Симеон о томе даље пише: „Ваља додати да ријечи, свезане полисемијом, представљају случајеве промјене врсте значења једне те исте ријечи, за разлику од хомонимије у којој постоји звуковно подударане различитих ријечи.“⁶ Разликовање ова два феномена у синхроној анализи нам омогућује делимично разграничавање семантичких поља.

Погледамо ли први лексем из нашег материјала, наиме реч *īrag*, у изворном значењу („сврзнуте капи кише“):

(1) Град ће ми побити виноград.⁷

и упоредимо ли га са лексемима у реченицама:

(2) И град београдски и варош Београд.

(3) Град Београд лежи на ушћу двеју река,

јасно је да су значења „тврђава, утврђење“ у (1) и велико насељено место, у (2) хомоними „граду“ у (1), и тиме се семантичко поље „природних појава“ у задња два примера напушта. Исто важи и за лексем у следећој реченици:

(4) Ракија је једва осам гради јака.

где реч латинског порекла „град“ значи „степен, ступањ“ нечега.⁸

Ни проблем синонимије није тако једнозначан, као што то на први поглед изгледа. Посматрамо ли наше примере, констатујемо да је лексем „град“ могуће у потпуности заменити изразима „лед“ и „туча“, без да се првобитно значење лексема „град“ промени.

(5) За време раста може пшеницу и лед (град, туча) потући.⁹

Luons ову врсту синонимије назива „билатералним импликацијама“. Он сматра да у том случају мора да постоји еквиваленција између двеју реченица исте синтаксичке структуре, да би одређени лексеми били синоними (у нашем случају: град, лед, туча), и додаје, да је та врста синонимије ретка.

⁴ Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969. књ. 1. стр. 187/књ. 2. стр. 83.

⁵ Види о томе: Lyons, J.: *Semantik*, München 1983 i Godel, R., Homonymie und Identität, U: Geckeler, H.. *Strukturelle Bedeutungslehre*, Darmstadt 1978.

⁶ Simeon, R.: Т. 1, стр. 83.

⁷ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1880–1976. Књ. 1–23. Овде: књ. 3. стр. 361–2. (У даљем тексту: *Rječnik JAZU*)

⁸ Етимолошки је реч „град“ (гордъ) (утврђење) „поствербал од прасл. импф. „градити“ у значењу „сепире“. Реч „град“ (ступањ, степен) потиче „од лат. поствербала „gradus“. Лексем „град“ (туча, лед, крупа) је настао од прасл. градъ с истим значењем. (Види: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*,. Књ. 1–4. Zagreb 1971–75. Овде књ. 1. стр. 602–4.

⁹ *Речник сръскохрватској књижевној и народној језика*, Београд 1959ф. (У даљем тексту: Речник САНУ). Овде: књ. 11. стр. 296.

Много чешће је заступљена такозвана „контекстуално-зависна синонимија“. Она омогућује замену једног лексема другим, мада нису истозначни, него наглашавају више једну од значењских нијанси лексема.¹⁰ На тако проширеној скали синонимичности за лексем „град“ се уз неутрале већ наведене изразе, могу убројити и лексеми: „соли(ц, к)а, соља, сочица“ и „суградица“ који имају додатно семантичко значење: ситан град или град сличан соли:

(6) Посу их ситнозрна солика.¹¹

Синоним „крупна“ „лед у облику ситних и крупних зрна“ има и додатно значење које напушта семантичко поље природних појава.¹²

Синонимни лексеми „шипрага“ и „цигани, циганчићи“ носе у себи и информацију да долазе са ветром.¹³ Сви горе наведени синоними карактеришу различите тј. специјалне форме тих падавина.

Лексем „цигани, циганчићи“ је потврђен у старијих речника само у Вуковом¹⁴, а у његовој збирци пословица се налази и једна с тим лексемом:

(7) Ишла киша и снијег и цигани.¹⁵

Док за друге природне појаве има пуно фразеологизама, пословица и употребе тих лексема у фигуративном значењу, у за горе наведене речи нема ни једне једине фразеолошке јединице, и пословице:

(8) Град је ка и војска (некуд удари а некуд и не удари).

(9) Јаки град трис отрга.

(10) Није добро лед ни у махрами кроз виноград проиети.¹⁶

и фигуратива употреба у следећим реченицама:

(11) Нато се сасула на мене туча приговора.¹⁷

(12) За нама се сипа читав град псовке.¹⁸

само су ретки примери такве употребе. Фигуративно значење (11)/(12) имплицито је негативно, што је у вези са негативно конотираним лексемом „град“.

Реч *leg*, која је једном значењском компонентом синоним лексему „град“, врло је продуктивна што се полисемије тиче.

Поред основног значења „чврсто агрегатно стање воде“:

¹⁰ Упореди: Lyons, J., *Semantik*, München 1983. str. 283.

Рикард Симон овакве синониме назива „идеографским“ или „стилистичким“ (књ. 2. стр. 380)

¹¹ Речник *српскохрватској књижевној језика*, Нови Сад 1973. Књ. 5. стр. 915. (У даљем тексту: Речник МС или МС/МХ (књ. 1–3)).

¹² Реч „крупна“ значи и: „цела или уситњена зрна разних пољопривредних култура која служе за храну“ (Речник МС/3/97.)

¹³ Лалевић, М., *Синоними и сродне речи српскохрватској језика*, Београд 1974. стр. 191. Шариф, Ј./Wittschen, W.: *Rječnik sinonima*. Bremen-Oldenburg 2003. str. 329.

¹⁴ Vuk St. Karadžić, *Srpski rječnik* (1852). Књ. 1–2. U: *Sabrana dela Vuka Karadžića*, Beograd 1987. Књ. 10/11. Овде књ. 11. стр. 1100. Вук преводи реч „цигани“ на немачки са „Riesel, Graupeln“ и додаје да је то „соља“. У првом издању овог речника из 1818. год. нема тог лексема. У речнику МС, књ. 6. стр. 791, је ова реч наведена као синоним за „град, сољу, солику“. Речник ЈАЗУ (књ. 1. стр. 779) објашњава порекло ове речи: „Постањем ће бити од тал. sicciolo, cicciolo, чварак.“

¹⁵ Вук Ст. Караџић, *Српске народне пословице*, Беч 1849. стр. 134.

¹⁶ Примери су узети из: Skarpa, Vicko, *Hrvatske narodne poslovice*, Šibenik 1909. Стр. 175–187. У Вуковој збирци се налазе само две (8), (10).

¹⁷ Речник МС/6/353.

¹⁸ Речник МС/1/548.

- (13) Сад потоци под ледом теку.
може да значи „велику хладноћу“:
(14) Цвијеће клоне с ноћног леда,
али и „слаткасту превлаку од шећера“:
(15) Помажи је (торту) са обојадисаним ледом,
где лексем „лед“ напушта семантичко поље „природних појава“, као и
у примерима:
(16) Лед ме такну у срце.
(17) Одговори му ледом у очима.¹⁹

Овде је фигуративно значење пренесено на психичко стање човека, тј. описује осећај зебње, језе или одуство (људске) топлоте, свирепост, суровост, окрутност.

За разлику од „леда“ као „града“, лексем „лед“ у горе наведеним значењима располаже великим бројем израза: вечити лед, слатки лед (сладолед), снежни лед (зрнаст лед настао кристализацијом снега, снежник), суви лед (мраз без падавина), као и фразеологизама: навести (навући) кога на танак лед (преварити некога), пробити (пробијати) лед (савладати тешкоће, постићи успех), отићи (потонути) под лед (нестати, страдати).²⁰

Као што се из наведених примера види, нефразеолошки изрази везани за лексем „лед“ остају у области „природних појава“ за разлику од фразеологизама који промену појмових категорија подразумевају.²¹

Реч *снег* је још један појам који обележава агрегатно стање воде, и чија полисемна значења већином не остају у оквирима семантичког поља „природних појава“.²² Лексем „снег“ у основном значењу „врста падавине“ је неутрално конотиран. На скали контекстуално-зависне синонимичности би се око централног лексема „снег“ (падавина у облику белих пахуљица састављених од ситних кристала)²³ груписали с једне стране неке имагинативне хијерархије сви они синоними који карактеришу конзистенцију снега: „мекан, мокар, влажан“ снег (суснежица, бљузгавица, лапавица)²⁴, а с друге стране они у чијем значењу је антоним 1. „чврст“ (целац, снеж(а)ник)²⁵ или 2. „сув“ (опрашак/опрашица²⁶, лахорац²⁷, сушац²⁸):

¹⁹ Речник САНУ/11/296–7.

²⁰ Богатство израза и фразеологизама, везаних за ову тематику, у српском језику се може видети на многобројним примерима у: Речник САНУ/11/296–7. и у: Matešić, J., *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1982. стр. 305–6.

²¹ Види: Мршевић-Радовић, Д., *Фразеолошке глаголке-именичке синџајме у савременом српскохрватском језику*, Београд 1987.

²² Та значења су везана за „боје“ – нешто што је бело као снег – у метафоричном, фигуративном значењу (белина, седа коса, маса улупана од беланца) (Речник МС/5/905).

²³ Речник МС/5/905.

²⁴ Пошто реч „лапавица“ значи „ситна киша са снегом“ (Речник МС/3/165–6), могла би се као лексем сврстати под појам „киша“.

²⁵ Именица „снежница“ има значење: „вода од отопљеног снега“ (Речник МС/5/906).

²⁶ То „је ситан снег који пада или се ковитла попут праха, прашине“ (Речник МС/4/163).

²⁷ Лексем „лахорац“ има двојачко значење: 1. дем. хип. од лахор (ветрић, поветарац) и 2. лепршави снег (Речник САНУ/11/261). Оба значења остају у оквиру семантичког поља „природне појаве“.

²⁸ Ниједно од полисемних значења речи „сушац“ (суви снег) не припада овде обрађеном семантичком пољу (Види: Речник МС/6/113).

суснежица	<i>sneī</i>	1. целац
бљузгавица		снеж(а)ник
лапавица		2. опрашак/опрашица
		лахорац
		сушац

Изван ове хијерархије су експресивно-описне речи „поновац-снег који наново падне на други те га понови“²⁹ и „истресина-снег, што на крају зиме падне, као да га небо истресе, последњи снег“³⁰ те „китина“-снег који остаје на грању дрвећа, стварајући као ките од снега“:

(18) Мукла тишина ... само понекад чуло би се како пада китина с грана.³¹

Као што знамо, нема књижевног дела у којем природа и природне појаве нису стилско средство и композициони елеменат. Посебан пример књижевног дела у коме лексеми и приче о њима играју главну улогу – а тиме и примери нашег семантичког поља – јесу дела Мира Вуксановића.³² У „Семољ гори, азбучном роману у 878 прича о ријечима“ наилазимо на пуно таквих примера.

О „китини“ он између осталог пише: „Бечните на букве ... Свако се дрво поталаушило и клекнуло. Притисла сила од снијега. Притисла китина ... Не идите данас у Семољ. Затрпаће вас китина. Затрпаће вас семољ ријечи.“ Појам „лапавица“ М. Вуксановић објашњава у дијалоској форми: – Пада /– Као киша? /– Киша је, а није. /– Киша и снијег уједно? /– Умијешани ... /– Како је зову? /– Лапавица.³³

„Ветром нанесена велика хрпа снега“ се изражава речју „смет“ или синонимом „намет“, а номен лоци „копнина“ значи „место где је снег окопнео“.

Драстично конкретна ситуација, када је „велики снег у коме се мора вршити нужда стојећи“ – што значи да је дубок снег – описана је по Вуку Карацићу у народном говору императивном сложеницом „стојсер“.³⁴

За снежне падавине (оборине) везане уз ветар наилазимо на неколико синонима: вејавица („јак зимски ветар са снегом, суснежицом и кишом“), мећава („невреме кад пукне јак ветар са снегом, те све мете“), салауковина/салаучина/салабука („јака и велика вејавица“). Осим тога Лалевић наводи и бинарни израз „Ђорава Анђелија“, који означава „велику мећаву, кад ветар савија и не да ока отворити“.³⁵ Лексем оријенталног порекла „кијамет“, који је преузет преко турског из арапског језика и тамо значи: 1. судњи дан,

²⁹ *Рјечник JAZU/10/759.*

³⁰ Лалевић, стр. 739.

³¹ *Речник МС/2/714.*

³² У овом контексту су посебно интересантна дела М. Вуксановића, *Горске очи*. Сомбор 1982. *Немушши језик*. Београд-Сомбор 1984. *Тамоони*. Нови Сад 1992. *Далеко било*, мозаички роман у 446 урокљивих слика. Нови Сад 1995. *Семољ ѿра*, азбучни роман у 878 прича о ријечима. Београд 2000.

³³ Миро Вуксановић, *Семољ ѿра*. Београд. стр. 162 и 200.

³⁴ *Речник МС/5/880; МС/МХ/3/573; МС/2/846 и МС/5/1032.*

³⁵ Лалевић, стр. 850.

смак свијета“ и 2. фиг. „несрећу, метеж“³⁶ добија у српском језику и додатно значење: „снежна мећава“, по аналогiji, јер кад је тако јак ветар са снегом, настаје утисак да је дошао смак света.³⁷

За „смрзнуте водене честице, које се хватају по предметима, смрзнуту маглу“ постоји само један лексем *иње*.³⁸ У фигуративној употреби:

(19) Већ је косом мојом свуд расуто иње –
снијег којег неће истопити љета!

има значење „седе косе“, и као што се из примера види може се у том значењу употребити као синоним за „снег“³⁹, а и у фразама: „бијел као иње/снијег“. За снег наилазимо на неколико фразеологизама, који се сви односе на „лањски снег“: марити/бринути за што, за кога као (колико) за лањски снијег (нимало не марити/бринути за кога/што); бити коме као до лањског снијег (не обраћати пажњи на кога/што), што значи да су сви негативно конотирани.⁴⁰

Лексем *мајла* (згуснута водена пара ... која смањује видљивост) поседује читав низ полисемних значења, израза и фразама, који настају управо на особини „смањења видљивости“ и тиме сличности са маглом (прашина, дим, пара):

(20) Све једнако магла од пушака.⁴¹

(21) Приђе прозору ... скиде маглу са стаклета.

У фигуративној употреби „магла“ значи: мрак, таму, нејасност, занос и сл.

(22) Кад им магла са очију сиђе ...

(23) Магла мистерије се згушњава.

(24) Да могу да живим у ... ружичастој магли.

Сва ова полисемна значења напуштају поље природних појава, а у својим значењима „маглина: тамнија места, пеге на сунцу“ – астрономске појаве – и „пламењача“ (болест на биљкама) – ботанички израз – остају у ширем оквиру природних појава.⁴²

Лексем „магла“ је богат фразеолошким изразима који су у уској вези са смањењем видљивости: путовати у маглу (ићи у непознато), сјетити/сјећати се кога/чега као кроз маглу (нејасно се сећати), а уз додатни номен „гуска“: ићи као гуска у маглу (ићи на несигурно, неодређено). На феномену невидљивости у врло апстрактном смислу базирају фразеологизми: хватати/ухватити маглу или дати коме маглу. У првом случају се ради о метафоричном пресликавању „наглог губљења, нестајања“, тако као да је магла некога прогутала, учинила га невидљивим, а у другом случају „натеравања кога у бег“.

³⁶ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 41979. стр. 408.

³⁷ *Речник МС/2/705*.

³⁸ *Речник МС/МХ/2/469*.

³⁹ *Речник САНУ/8/111*.

⁴⁰ Matešić, стр. 625.

⁴¹ *Речник МС/МН/3/268*.

⁴² Сви наведени примери у: *Речник САНУ/11/731*.

Лексем „пламењача“ припада као полисемна реч двома природним појавама: „магли“ и „пламењачи“ (великој летњој жеги). У оба случаја је полисемност настала на основу сличности: кад нешто изгледа као да је изгорело или на основу дејства организама, који стварају копрену која личи на маглу (упоређи у *Речник МС/4/450*).

Овакве „сликовне метафоре“ као подврста „појмовних метафора“ су резултат сличности, и јављају се у језику веома често.⁴³ Сличне структуре су фразе „ловити маглу“ (заносити се нечим неостварљивим/нереалним), „продавати маглу“ (бавити се сумњивим послом, обмањивати) или „говорити у маглу“ (напамет, површно).⁴⁴

За густу маглу се може рећи да је „као тесто“, што значи да су оба поредбена елемента на истом конкретном нивоу. Док је за густу маглу неопходно поређење или употреба придева „густ“, за антонимно значење „ретка магла“ постоји лексикализована форма „измаглица“, чија се полисемичност односи и на „сасвим ситну кишу, која сипи као из магле“.⁴⁵

У истом значењском пољу је и израз „тмора“ (ситна киша/измаглица), при чему је „тмина“ поредбена основа.⁴⁶

Народне пословице, у чијој је основи реч „магла“, ретке су. Један такав пример је пословица:

(25) Извалила магла пањ.

Вук даје објашњење да се она употребљава „када што казују што није прилике да је истина“.⁴⁷

Код Вицка Скарпе налази се још једна пословица у чијој је основи лексем „магла“ у конкретном значењу:

(26) Магловито љето, тлаковито плоди.

уз додатак:

(27) Што т’ ослапи магла виторог, да т’ поврати сам велики Бог.⁴⁸

Лексем *роса* (кондензована водена пара која се у току хладних ноћи нахвата, у виду ситних капљица, на предметима непосредно изнад земље), има неколико полисемних значења која остају у оквиру природних појава: ситна киша, кишица и водени клобучићи као и хомоними „роса“ (танка и дугачка трава) и „роса“ (ружа; женско име). Значења: водена влажна скрама, капљице уопште (суза, зноја и сл.) или фигуратива употреба:

(28) На ... страсти клетје већ паде роса туге свете,

те хомоним „роса“ (име града у Далмацији) напуштају семантичко поље природних појава.⁴⁹

Уз „росу“ је везано и неколико фразеологизама који садрже антонимне опозиције „млад-стар“: „млад (свјеж) као роса/капља росе“ (рана младост) и иронични израз „млад као роса у подне“ (стар, остарио). Фраза „дићи (стру-

⁴³ Термини „појмовне и сликовне метафоре“ преузети су из врло интересантне књиге Душке Кликовац, *Метафоре у језику и мишљењу*, Београд 2004.

⁴⁴ Види: Матешић, стр. 328, и *Речник САНУ*/11/731–2.

⁴⁵ *Речник САНУ*/7/507.

⁴⁶ *Речник МС*/6/226.

У својим разматрањима о „Метафорама у језику“, Душка Кликовац посвећује неколико страница и сугласничкој групи „тм-“. Види стр. 260–263.

⁴⁷ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, Београд 1969. стр. 97.

⁴⁸ Vicko Skarpa, стр. 182. Пословица под бројем 27 се налази и у збирци Ђуре Даничића, *Poslovice*, Zagreb 1871. стр. 124. бр. 4603.

⁴⁹ *Rječnik JAZU*/XIV/166–7; *Речник МС*/5/565.

нити) росу са срца“ значи „испити ујутру чашу ракије или појести штогод“. ⁵⁰ Уз додатну атрибуцију речи „роса“ настају једнозначни изрази: „црвена роса“ (крв) и „медна роса“ (медљика). ⁵¹

Реч *киша* (врста атмосферског талога ... вода која у капљицама пада из облака) поседује искључиво контекстуално зависне синониме, осим застарелог лексема „дажд“, који би спадао у категорију билатералних импликација. ⁵²

За посебно „наглу и јаку кишу“ се каже „пљусак“, а за „ситну кишу“ се употребљава већ поменута реч „роса“. ⁵³ Од речника се само у Лалевићевом речнику синонима налази за „кишу“ лексем „поганица“ као пример индивидуалне фигуративне употребе:

(29) И кутњак осетио кишу; пада у врат; пуни бабину рупу; залази поганица до пупка.

Општи изрази „падавине“ и „оборине“ а у ширем смислу и реч „олуја“ подразумевају између осталог и кишу. ⁵⁴

Киша помешана са снегом је „суснежица“:

(30) У сумрак се кроз игличасту кишу стала мешати суснежица, а већ поменута реч истог типа грађења „суградица“ значи само „ситан град“. ⁵⁵ „Киша“ се употребљава и у фигуративном значењу када обележавала „велику количину, мноштво“:

(31) Поче ме обасипати кишом ... питања.

(32) По граду је падала киша граната.

Покрајински изрази: „златна киша“ значи „врсту зоби, овса“, „родна (ромна) киша“ је „обилна летња киша“, а „киша“ у значењу „квасилица“ (направа за квашење) полисеми су, од којих задњи напушта поље природних појава. Изван тог поља су наравно и хомоними „киша“ (губица, њушка, рило, сурла) и погрдно, шатровачка употреба тог лексема у смислу „носа, одн. дела главе на коме су нос, уста и брада“. ⁵⁶

Фразеологизми везани за кишу садрже у себи увек директно или индиректно квантификатор или прилог „многа, јако, нагло, у великој мери“ и представљају већином поређења: добити кишу батина, имати чега као кише, падати (пљуштати) као киша, пасти као с кишом, плакати као киша, ницати као гљиве/печурке послије кише, попити (појести) божју кишу, киша бије кому из чела. ⁵⁷

Необичан пример фразема или пословице нејасног порекла, представља следећа употреба речи „киша“:

⁵⁰ Matešić, стр. 578.

⁵¹ Речник МС/5/565.

⁵² Речник САНУ/9/523.

⁵³ Речник МС/4/485 и МС/5/565.

⁵⁴ Лалевић, стр. 282. / Речник МС/4/124.

⁵⁵ Речник МС/6/60; 103. У „Рјечнику синонима“ (Шарић, Љ./Wittschen, W.) (стр. 109) стоји уз „суградица“: Киша помијешана са снијегом.

⁵⁶ Речник САНУ/9/400; 523–4.

⁵⁷ Matešić, стр. 239 и Речник САНУ/9/523–4.

(33) Што залазиш као киша око Крагујевца. („каже се ономе (за онога) који ради или говори све друго сем онога што се од њега тражи, очекује.“)⁵⁸

Вода у облику кише, у потребној количини, је позитивно конотирана, што се испољава у пословицама, где се речи „киша/дажд“ увек употребљавају у дословном смислу:

(34) Ако дажд не дажди, земља не плоди.

(35) Ни у киши рода, ни у суши глада.

Има ли превише кише, народна уста кажу:

(36) Грозна (плаха) киша мала корист,

а за њен недостатак:

(37) Суша, мртви глад.⁵⁹

Пошто је вода, а тиме и киша извор живота, њен недостатак је код свих култура стварао страх и људи су у време суша изводили разне обреде изазивања кише. Код Срба (као и код осталих Јужних Словена) ти обреди су везани уз „додоле“ (девојке које за време суше уз песму дозивају кишу), „прпоруше“ (момци у истој функцији) и „Германа“ (цариградског патријарха (715–730) заштитника од града и поплава, али и дозивача кише) и слично.⁶⁰

Ови обредни ритуали су везани за општу митолошку представу о природи два супростављена система: кише и суше. „Према овој представи, суша је последица нарушавања двају видова нормалне равнотеже: као прво, равнотеже међу половима кардиналне супростављености: Вода (небеска вода, киша) – Ватра (небески огањ, сунце, суша), и друго, равнотеже између небеске (киша) и земне или подземне (извори, врела) водене стихије“, констатује Никита Толстој⁶¹.

Резимирамо ли на крају, јасно је да су природне појаве као елементарни део људског живота нашле своје разноврсне и многобројне језичке форме како у обредним ритуалима и говору, тако и у народној литератури и лепој књижевности, из које, цитирајући већ поменути књигу Мира Вуксановића, завршавамо наш реферат:

„Семољ је велики снијег, без пртине у наметима и капама, под урвовима, у китини.

Семољ је велика магла, густа, димљива, мокра, на планини, без издушка, ни прст пред носом.

Семољ је облак, црн и тром, заваљан, лијенчина, спуштен и недогледан. ...

Семољ је огромна шума, непролазна, стољетна и ризична, на осојној страни, са изворима и потоцима, ...

Семољ је недоречена гора. У њој расту ријечи.“⁶²

⁵⁸ Речник САНУ/9/524. Ова „пословица“ се не налази ни у једној од познатих збирки пословица.

⁵⁹ Скарга, стр. 175–187.

⁶⁰ Види: Никита Иљич Толстој, *Језик словенске културе*, Ниш 1995. Ту посебно одломак „Изазивање кише“, стр. 189–203, и Кулишић, стр. 87, 108–9; 248–9.

⁶¹ Толстој, стр. 192–3.

⁶² Вуксановић 2000, стр. 409–10.

Кључне речи: природне појаве, падавине, оборине, град, туча, лед, снег, киша, иње, роса и магла.

Gerhard Ressel, Svetlana Ressel

AUSDRÜCKE FÜR NATURERSCHEINUNGEN IM SERBISCHEN

Zusammenfassung

Über Naturphänomene wurde und wird ständig in Zeitungen, Zeitschriften und Fachbüchern, aber auch in der schögeistigen Literatur berichtet und erzählt. So ist es nicht verwunderlich, dass das zugehörige Wortfeld ebenso umfangreich wie vielgestaltig ist.

Der entsprechende lexikalische Bereich basiert einerseits auf nichtfachspezifischen umgangssprachlichen Wörtern und Ausdrücken, andererseits berührt er Teile des Fachwortschatzes solcher Disziplinen wie etwa der Physik, Chemie, Meteorologie, Astronomie, aber auch der Geographie und der Biologie in Gestalt der Botanik und der Zoologie.

In diesem Beitrag wird das Hauptaugenmerk auf die semantische Struktur desjenigen Sektors aus dem lexemreichen Wortfeld der Naturphänomene gerichtet, der Ausdrücke für die verschiedenen Erscheinungsformen und Aggregatzustände des Wassers (Regen, Schnee, Hagel, Eis etc.) enthält.

Лили Лашкова
Београд

ПРЕВОДНЕ И ДИСКУРСНЕ ДИМЕНЗИЈЕ РЕЧИ У
КОНТРАСТИВНОЈ АНАЛИЗИ
(на материјалу српског и бугарског језика)

Раг се осврће на неке особине два сродна језика које су неопходне за прајмајички усмерено конјирасиирање приликом израђивања једне дубље и деишаљније дескрипције. Инјериреишрају се неки уочљиви случајеви иривидне комбинајорне асимејрије која је редовно условљена доследном симејријом услед бијних истјоријских реорјанизација бугарске прајичке сирукјуре ишо се оледа и у јосиизању инјералности лексике.

Моја запажања су резултат дидактичног рада (лектора за бугарски језик на Београдском универзитету), а исто тако и мојих научних описа (предавача теоријских лингвистичких предмета на Софијском универзитету). Најпре дефинишем полазне ставове које прихватам. *Превод* је резултат комуникације код кога се неки ванјезички садржај, предходно изражен у неком језику, преноси у неки други језик.¹ Према Јакобсоновој дефиницији о трострукој подели превођења² осврћем се пре свега на интерлингвално, међујезичко превођење, али сматрам да му свакако као претходну (можда припремну) фазу треба прикључити и интерлингвално тумачење смисла (што се увек тражи у једнојезичким речницима). *Дискурс* примењујем у најширем смислу као радни појам везан за текстове, говорне чинове, ванјезичке околности³. *Прајмајички ниво* је коришћен с обзиром на конкретни ниво и употребу у фази појединих лексема и њихове комбинације (као једину могућност у језику)⁴. Дакле, основно методолошко опредељење је *прајмајички усмерено конјирасиирање*. За то сам се определила, имајући у виду пре свега блиско сродство бугарског и српског (спрскохрватског) језика. Осим наслеђених општесловенских особина, током развоја оба језика до данас показују нове тенденције које дају основу да се сврстају у *југоисточну јоловину јужнословенске групе*. То се

¹ Вл. Ивир, цит. према Р. Бугарски, *Лингвистика у примени*, Београд, 1986.

² Р. Јакобсон, *О лингвистических аспектиах иервода*, Избранные работы, Москва, 1985.

³ Л. Лашкова, *Конјирасиивна истјивања словних језика и дискурс*, НССВД, Београд, 1991.

⁴ Лашкова, К. Иванова, *За някои ироблеми на съјосјавишелношо изследване на славянските езици*, Славјаска филологија, Софија, 1988.

нарочито односи на *српски језик* који због активних процеса реорганизације у граматичкој структури⁵ показује значајно одступање како од вуковског тако и од поствуковског језика.

Дакле, у евентуалном контрастивном опису српског и бугарског језика сада већ треба представити списак лексема оба језика уз списак граматичких правила (операција) за комбиновање у конструкције са нарочитим освртом не рестрикције. То је целокупни *базични материјал* за дескрипцију. У конкретном случају када се ради о доста показатеља сличности, треба их показати и поделити у различите нивое: књижевни-дијалектски (локална употреба), савремени јез. – архаизми – колоквијална употреба.

Оба језика су имала као резултат историјског развоја промене у групи партиципа, с тим што су редукције и реорганизације категорије извршене на различите начине и различитим темпом. Стари *садашњи радни партицип* у српском је глаголски прилог (променио функцију и категорију), у бугарском је задржан под утицајем руског језика, али је сада исто у редуцираној употреби, знатним делом и адјективира⁶. Стари *тирини партицип* *садашњи* нестао је као категорија у савременим јужнословенским језицима⁷, али су његови облици прекатегоризовани. У књижевном бугарском су већином адјективирани (-ем, -им), нестанак партиципа се делимично компензује укључивањем облика оба вида (свршеног и несвршеног) у модел. Напр. *укрејен – урејаван, усјокоен – усјокојаван*. Та је појава регулисана симетричношћу видске опозиције у бугарском језику, а степен адјективизације је јачи код облика изведених од свршених глагола. Код бивших партиципа изведених од несвршених глагола (б. набљудаем, успокојаван, поверјам, излечим, преодолим, обитаем) местимично се осећа асоцијативна веза (мада све слабија) за операцију грађења партиципа (X који се да V), напр. излечим = који се да излечити.

У српском је наведена група такође адјективирани (-ив) и недовољно продуктивна, мање фреквентна у поређењу са бугарским и због видских ограничења само од свршених глагола се граде такви облици. У оба језика су чешћи негативни облици, чак и када немају већ позитивног парњака. Упор.: ср. непрестив, несавладив, неумољив, (без позитивног парњака) – буг. непревземаем, непреодолим, неумолим, неуморим (ср. *неуморан* је пореклом придев и не припада групи партиципа), необитаем – обитаем, (без срп. еквивал.), нетърпим – търпим (ср. неподношљив – подношљив), наказуем – ненаказуем (ср. кажњив – некажњив). У преводу се мањак еквивалената обично компензује описним преводом или синонимним обликом. Комуникативну активност разматране групе илуструјем примером из дијалога. Говоре три филолога: – И она је ту већ тако дуго. Колегиница: – Она је усељива. На то сам одреаговала оштро негативно под утицајем моје спонтане реакције из матерњег језика – на бугарском *насељам* се схвата „код кога се може усели-

⁵ Лашкова, *Нормирање савременог српског језика у знаку конкуренције језичких средстава*, ЈФ LVI/1–2, Београд, 2000.

⁶ *Увод в изучаванејю на јужнославјанскијех езици*, БАН Софија, 1986.

⁷ Нав. дело.

ти“, „који се може заселиши“ (неко друји). Дакле, утиче разлика у степену „препознатљивости“ бивших партиципа као таквих.

Строго логички гледано, бугарски је текст пун *шауилологија*⁸ и *хиперпродукције њојединих грамаиичких маркера*. Имам у виду заменичке клитике *се*, *си* које нису присутне у српском тексту, а обавезно треба да буду схваћене и присутне у коректном бугарском преводу. Напр. Пуснах си писмото (ср... моје, своје писмо) Счупих си рџката (ср. Сломио сам руку). Изяде си яденето. (ср. Појео је јело). Взех си изпита. (ср. Положио сам испит, свој испит). Той се научи да пита за всичко. (ср. Он је научио...). Тя се залови да учи (ср. почела да ...). Ови на првом погледу примери асиметрије сасвим су закономерне експликације доследно заступљене у бугарском језику категорије *посесивности*, која обавезно прожима реченичну структуру и условљава присуство и других градивних компонената. Дакле, ради се о комплексној *симетрији њарадиџме* на формалном плану. У лексичком поређењу бугарског и других словенских језика пада у очи таутолошко присуство посесивних заменичких клитика уз родбинске називе, називе делова тела и др. Овде се имплицитно садржи информација о познатом објекту (познат у оквиру категорије *лица*, која је везана за посесивност). Упор. Говорих с майка си (моја) ср. Разговарао сам са мајком. Кога идва майка ти (твоја). Това е сестра му (његова).

У погледу лексичко-синтаксичке комбинаторике бугарски је веома уочљиво пун што исто има своју историјску и синхрону, резултативну условљеност, ако се гледа у крупном плану. Напр.: Стоя прав с часове. Седя прав на опашка. Седя на опашка прав, с часове вися като кон. Кисна по опашки, губя си времето. Сядай долу. Излез вџн.

Све су наведене конструкције сасвим редовне у бугарском који увек тражи обавезну и употпуњену вербализацију фразе, завршену до краја (предикат и прилог или друга допуна). То је карактеристична особина која долази после историјских аналитичких трансформација и преуређивања система, када се настоји да се постигне већа интегралност израза и да се повећана информативност самих лексема задржи и обогати. Као резултат се постиже њихова већа самосталност приликом уједињења у синтаксичке структуре. Код вишенаведених примера таутологије не ради се о језичким грешкама, него о резултату квалитетских промена у језичкој структури. После неутрализације опозиције правац/место у бугарском и делимично – у српском (напр. код прилога) долази и до изједначавања у комбинаторици глагола за исказивање локације у простору: б. стоя, седя, вися и сл (ср. стојати, седети, висети). Механизам тих промена треба такође тражити у списку балканизама, и у поређењу *са карактеристикама турских језика*.

Ова запажања се потврђују резултатима контрастивног описа непотпуних реченичних структура у српском и бугарском језику⁹. Поређење еквивалената показује да у српском синтаксичка структура дозвољава већу слободу у редуцирању компонената због обиља синтетичких облика, тј. и због мањег

⁸ Р. Бугарски, *Лингвистика о човеку*, Београд, 1996.

⁹ Ј. Лашкова, *Нејојџине реченичне структурије у српском и бугарском*, НССВД 31/1, Београд, 2003.

броја обавезних облика за неку минималну структуру која би била довољно информативна. Бугарски примери су више „глаголизовани“, тамо се обавезно предикат допуњује из контекста или се одређује по смислу, а прилошке конструкције се допуњују. Очигледно је синтаксичка структура више ангажована са предикатом. Упор.: Нећу му ништа! (б. Нишо *няма да му (на)йравя*). Идем. – На колико? (б. *За колико време?*) Јесам ли преопширан? Ни случајно. (б. Прекалено обширен ли съм? *Съвсем не*). Ми о вуку, а вук на врата. (б. *За вълка ѝговорим, а шой в кошарайша*).

Када су у питању најкраће елипсе у бугарском, то су реплике ДА / НЕ. Тамо су непознате српске елипсе само са копулом у потенцијалу, футуру или аористу. Тај исти тип структура се у српском ствара и од презентске клитике помоћног глагола *хйеиши*. Упор. Идем по кафе. И ја би(х). Зар би се тако нешто њој допало. Би¹⁰. (б. Отивам за кафе. *И аз искам (бих взел)*). Нема таква нешто ше и хареса/ би и харесало. *Да*. Чисто егзистенцијално значење копуле *бийши* сачувало се веома уочљиво у елипси с обликом аориста и дативском заменичком клитиком 3. лица. Напр.: *Шйша му би саг?* (б. Какво му е сега? = Какво му става сега?), *Шта му би?* (б. Какво му е? = Какво му става?)

Пуни презентски облик такође ствара елипсу која потврђује претходну реченицу. Упор.: Није ваљда да нас је предао. А можда и јесте. (М. Лалић), (б. Не може да ни е предал. *А може би ни е йрегал*). Овде бугарски нема могућности за елипсу и допуњује *лајолом* реченицу. Често се пута упитне елипсе могу тумачити на више начина у зависности од дискурса¹¹. Бугарски превод треба доследно да пренесе тачну релацију и да креира структуре према својим синтаксичким правилима, дакле опет се ради о предикативним структурама. Упор.: Откуд ти? = Откуд си се појавио? = Какве везе имаш с тим = Зашто управо ти? (б. Откъде се взе / се появи? = Какво общо имаш с това? = Зашто тџкмо ти? = Ти откъде се появи?)

Реченични статус имају и употребљене у својству елипса речце, везници, предлози, прилози и друге претежно комуникативно усмерене и непредвидљиве структуре чији превод зависи од имплицитних релација. Напр.: И ти ћеш. Тамо. (б. И те ше стигнеш. Там.) Не мора у војску. (б. Не трябва да ходи войник.) Их, на мене ред. (б. Дойде ми редџт). Све што сам имао изгубио сам. Па? (б. И?) Шта ћеш? (б. Какво ше правиш?) Примери показују да се на бугарском не може пренети семантичка релација без додавања предиката што значи да је појачана веза са контекстом, ситуацијом и целокупним садржајем већих текстуалних конфигурација. За тачан превод је неопходно знати који се глаголи у српском могу пропустити из предикатске позиције. Тај списак се регулише у зависности од њихове лексичке семантике и реченичне функције и може се приказати у следеће групе: 1. копуле – најчешће *бийши* (б. съм), 2. модални глаголи, 3. глаголи који именују непосредне људске реакције и психичка стања, 4. који именују стварност, услове околину, 5. квалификативни глаголи. Напр.: полетети, поћи, доћи, стићи, погодити,

¹⁰ М. Ивић, *Лингвистички оледи*, 3, Београд, 2000.

¹¹ Л. Лашкова, *Нејошйуне реченичне сйрукйуре у срйском и буйарском*, НССВД 31/1, Београд, 2003.

ударити, узети, ухватити, ставити, метнути, рећи, проговорити, моћи, дати, навести, имати, немати, чути, зборити, ићи, казати, укљунути, пасти и сл. Упор.: Он мисли у Београд. (б. Той мисли да отиде в Белград). Он ме мрко погледа, а ја више ни једне. (б. Той мрачно ме погледна, а аз не продумах повече). Ко тебе каменом, ти њега хлебом. (б. Който те замера с камък, ти го замеряй с хляб).

На основу до сада наведених запажања може се констатовати значај тестирања могућности за редукцију реченичних структура што је важан податак за синтаксички опис, а посебно и с обзиром на утврђивање степена релевантности језичких елемената. У том погледу су активна претежно средства предикатске фразе или експликације у границама сложене реченице, тј. све што може довести до предикатизације. Неопходно је истраживати кључне позиције у реченичном исказу, савладати растојање од синтаксичког нивоа до текстуалног.

Приликом контрастивног разматрања лексике два сродна језика треба приказивати сваку засебну лексему у конструкцији, у ситуацији. У ту сврху се конструишу говорни чиновни, дијалози, даје се шири контекст, који би по могућности помогао интерпретацији. То помаже и код расветљавања многобројних случајева хомонимије – међујезичке и унутарјезичке (друга се више односи на бугарски, што се и слаже са истакнутим особинама његове синтаксе). Напр. Бурек (б. бюрек) се интерпретира само једнозначно – (б. и баница, ср. гибаница, пита), али баница је *само са сиром*, за друге састојке (месо или др.) је потребно да се укаже. У бугарској ресторанској терминологији постоји: чушка – бюреки патладжан-бюрек (ср. паприка или патлиџан похован и пуњен сиром). Прилог *високо* се може придружити глаголима: говоря, смея се, пея, викам (посл. је таутолошки у срб., а редовна веза у буг.). У овим случајевима се у српском употребљава лексема *гласно* која има буг. еквиваленте: на глас, гласна (ср. вокал). Друге глаголске комбинације се подударaju: изкачвам се (ср. пењем се), излитам (ср. узлетати), ценя, оценявам (ср. ценити, оценити). Лексема *сѝрам* (ср. стати, зауставити, кочити), б. *сѝрам се* (ср. само зауставити се).

За дидактички рад на оба језика, на обе стране било би добро користити релације (буг. нема падежа, тамо студенти српског не знају за падеже, руски више није обавезан у школама). Напр.: *локакносѝ, ѝосесивносѝ, одређеносѝ / неогређеносѝ, ѝемѝоралносѝ и гр.* Тај се списак може проширити и важно је још да се користе оба језика као комуникати. Поједине категоријалне врсте (напр. предлози, везници, честице) требало би дескриптивно преусмерити и рашчланити. Посебно треба описати *члан* који није увек маркер *одређеносѝ*, него попуњава и *зависне ѝозиције* у реченици.

Кључне речи: превод, дискурс, контрастирање, прагматски ниво, југоисточна половина јужнословенске групе, базни материјал, таутологија, си-

метрија, асиметрија, списак глагола (лексема), тестирање, редукција, релевантност, предикација, предикативност, релација.

Литература

- Вл. Ивир, цит. према Р. Бугарски, *Линџисџика у џримени*, Београд, 1986.
 Р. Јакобсон, *О линџисџических асџекџих џервога*, Избранные работы, Москва, 1985.
 Л. Лашкова, *Конџирасџивна исџиџивања словнсџх језика и дискурс*, НССВД, Београд, 1991.
 Л. Лашкова, К. Иванова, *За џякои џроблеми на сџосџавиџелноџо изследвање на славјанскиџе езици*, Славјаска филологија, София, 1988.
 Л. Лашкова, *Нормирање савременоџ срџскоџ језика у знаку конкуренџије језичких средсџава*, ЈФ LVI/1–2, Београд, 2000.
 Увод в изучаването на јужнославјанските езици, БАН София, 1986.
 Р. Бугарски, *Линџисџика о човеку*, Београд, 1996.
 Л. Лашкова, *Неџоџиџуне реченичне сџрукџуре у срџском и буџарском*, НССВД 31/1, Београд, 2003.
 М. Ивиџ, *Линџисџички оџлеги*, 3, Београд, 2000.
 Л. Лашкова, *Неџоџиџуне реченичне сџрукџуре у срџском и буџарском*, НССВД 31/1, Београд, 2003.

Лили Лашкова

ПЕРЕВОДНЫЕ И ДИСКУРСНЫЕ ПАРАМЕТРЫ СЛОВА В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АНАЛИЗЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СЕРБСКОГО И БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКОВ)

Резюме

В настоящей работе подчеркиваются и аргументировано показываются некоторые особенности двух близких языков, которые дополняют схему прагматически направленного сопоставительного описания в целях представления более глубокой и подробной схемы изложения. Внимание сосредоточивается на некоторых весьма наглядных примерах только кажущейся комбинаторной асимметрии, которая является регулярно обусловленной основной исторической реорганизацией болгарской грамматической структуры. Она проявляется на всех уровнях.

Михаило Поповић
Београд

ОБРАДА СЛОЖЕНИХ ЛЕКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА У ДВОЈЕЗИЧНИМ РЕЧНИЦИМА

У раду се излажу критеријуми за дефинисање сложених лексичких јединица и истражује њихова улога и засићеност у српско(хрватско)-француским и француско-српским (хрватским) речницима.

Како ће Француз који учи наш језик разумети ову реченицу: „Мени је нашò да прича о „شناјдерском салону на Бановом Брду“¹. Мисли да сам *весла сисò*. “¹? Или неко ко учи француски: „[...] је ne vais tout de même pas rester là, l’air peiné, à *opiner du bonnet*, [...]“²?

Може се рећи да неко добро познаје један страни језик тек када је у стању да разуме и употребљава такозване идиоматичне изразе. Такође се може приметити да је изворни говорник веома често слабо свестан идиоматичности свог матерњег језика. Полазећи од ове две чињенице, ми ћемо у овом раду покушати да дефинишемо сложене лексичке јединице и осветлимо њихову улогу и значај у српско(хрватско)-француским и француско-српским (или српскохрватским) речницима.

Основни проблем са којим се овде сусрећемо је сама дефиниција ових лексичких јединица. Неспорно је да у сложене лексичке јединице убрајамо само оне које се састоје од најмање два проста лексема, на пример фр. *compte rendu, boîte de nuit, en avoir plein le dos* или ср. *џуво гоба, вући лозу, ни за живу љаву*. Према томе, овде се нећемо бавити простим нити изведеним лексемима, нећемо разматрати ни сложене у ужем смислу (тип *coffre-fort, chauffe-eau, добродошор, сјамен-џлоча*), пошто ће оне због свог ортографског јединства у речницима бити третиране као посебне одреднице, те не улазе у оквир овог истраживања³. Овде се такође нећемо бавити ни пословицама ни пословичним изразима, јер они најчешће превазилазе ниво лексема.

¹ Душан Ковачевић, *Балкански ишцијун*, БИГЗ, 1985, стр. 234.

² Romain Gary, *Chien Blanc*, Gallimard (Folio), 1970, стр. 59.

³ Мада сама ортографија често није поуздан индикатор семантичког јединства. Тако се у француском неке сложене именице могу писати са цртицом и без ње (*cordon-bleu* i *cordon bleu, tout-terrain* i *tout terrain*); зашто се пише *faux-monnaieur*, а зашто *faux jeton*? Или у српском: *жиро рачун, чарџер леи* и *жиро-рачун, чарџер-леи*.

Терминологија која се употребљава при описивању и проучавању сложених лексичких јединица је толико разноврсна да је самим тим и конфузна⁴. Ми ћемо у овом раду, у недостатку бољих, користити термине *идиомајски израз* и *фразем* као генерички назив за различите врсте сложених лексичких јединица о којима ће бити речи.

Основно обележје сложених лексичких јединица је фиксираност њихових елемената. Ово својство природних језика је дуго измицало пажњи и занимању лингвиста и у најбољем случају се говорило о сложеницама и то у једном веома поједностављеном поимању по коме су сложенице састављене од две речи које су срасле или између којих је цртица.

Феномен фиксираности

Феномен фиксираности се огледа на синтаксичком и на семантичком плану.

Фиксираност синтаксичких својстава

Ова појава се најбоље уочава поређењем фиксираних и слободних синтагми. Ако посматрамо следеће реченице *Paul a pris la valise* и *Paul a pris la mouche*⁵, видећемо да у другој реченици постоји низ синтаксичких ограничења која се не примењују на прву:

а) Непроменљивост детерминанта: док у првој реченици испред именице може стајати било који детерминант *Paul a pris une / sa / cette... valise*, у другој као детерминант може стајати само одређени члан.

б) Немогућност пасивне трансформације: прву реченицу можемо ставити у пасив *La valise a été prise par Paul*, док другу не можемо **La mouche a été prise par Paul*.

в) Немогућност прономинализације: *Paul l'a prise* је прономинализација само прве реченице.

г) Немогућност екстракције: док је реченица *C'est la valise qu'il a prise* коректна, *C'est la mouche qu'il a prise* је немогуће у овом значењу.

д) Немогућност синтаксичког истицања једног елемента (*détachement*): *La valise, Paul l'a prise* је уобичајено, док је *La mouche, Paul l'a prise* немогуће.

ђ) Немогућност релативизације: *La valise que Paul a prise*. vs **La mouche que Paul a prise*.

е) Немогућност интерогације: на питање *Qu'est-ce que Paul a pris?* једино се може одговорити *La valise*.

⁴ М. Мартен-Балтар (M. Martins-Baltar) наводи око 70 термина у зборнику *La Locution entre langue et usages*, ENS Editions, 1997, стр. 23–24. Видети и А. Пе у предговору за речник А. Ray & S. Chantreau, *Dictionnaire des expressions et locutions*, Le Robert, 1993, стр. VI i VII.

⁵ *Prendre la mouche* – наљутити се због ситнице.

ж) Немогућност карактеризације именице: у слободној синтагми се испред именице може ставити придев *Paul a pris une vieille / belle valise*, док је код фиксиране синтагме то немогуће **Paul a pris une vieille mouche*.

Други пример је из српског језика. Ако поредимо синтаксичке могућности фиксиране синтагме *бацији кашику* (умрети) и слободне синтагме *бацији камен* уочавамо низ синтаксичких ограничења која не дозвољавају исказе типа **бацији једну кашику*, **бацији своју кашику*, **бацији велику кашику*, **он ју је бацио*, **кашика коју је бацио*, **кашика је бачена*, *Шта је бацио?* **Кашику*.

Један од показатеља фиксираности елемената синтагме је и немогућност убацивања неке речи између њих. У слободној синтагми *une robe blanche* између именице и придева је могуће ставити прилог *une robe très / particulièrement blanche*, док је то у фиксираној синтагми *arme blanche* немогуће. Исто тако у српском примеру *хладно оружје* немогуће је квалификовати придев, за разлику од слободне синтагме *хладно њиће*.

Треба, међутим, приметити да фиксираност синтагме није апсолутно обележје фразема, пошто постоје и случајеви релативне синтаксичке слобода, на пример *avoir faim: J'ai eu une faim terrible; la faim que j'ai eue, tu ne peux pas imaginer!*, *j'ai eu une de ces faims...* или *чуваји образ*, *чуваји свој образ*, *кад је образ сачуван...*

Фиксираност семантичких својстава

Многи аутори сматрају да је једна од основних карактеристика фразема семантичка непрозирност, то јест да значење сложене лексичке јединице није резултат значења њених елемената. То је често очигледно. *Мокри браји* није „брат који је покисао“ нити „брат који је упао у воду“, нити је уопште „брат“, већ „пијанац“. Исто тако, на француском *maître chanteur* није ни „maître“ ни „chanteur“, већ „уцењивач“. Иако је непрозирност значења веома честа особина сложених лексичких јединица, она није апсолутно мерило. Значење је неретко прозирно код многих метафоричних израза, на пример *висити о конци*, или у француском *moulin à paroles*.

Један од често навођених фактора фиксираности је незаменљивост једног од елемената фразема неким синонимом или неком другом речи. Тако се каже *црни фонд*, а не **црна каса*, нити, на пример, **мрачни фонд*. Или, на француском *à ses risques et périls*, а не **à ses risques et dangers*, нити **à ses hasards et périls*. Међутим, ни овај феномен се не може узети као апсолутно правило, пошто постоје примери релативних семантичких слобода: *мало суира* и *мало морјен*, *шестиа / седма / деветиа / њоследња руиа на свирали* или у француском *ne pas se toucher du coude / du pied* (сматрати себе важним), *à un cheveu / poil près* (за длаку).

Но, најзначајнији показатељ да је реч о сложеној лексичкој јединици или фиксираној синтагми, а не слободном споју две речи, јесте чињеница да она упућује на јединствени референт. Тако, на пример, *окрули што* означава једну врсту расправе, *ухваити маљу* побећи итд. Сложеним лексичким је-

диницама из једног језика могу одговарати просте или изведене у неком другом језику. Француским фиксираним синтагмама *bande dessinée, jaune d'œuf, mettre en garde* у српском одговарају прости или изведени лексеми *сџирџи, жуманце, ујозорџиџи*. И обрнуто, српским сложеним лексемима *црни лук, џирице и кучине* у француском одговарају прости *oignon, de la gnognote*. Но, овде треба обратити пажњу на разлику између егзоцентричних формација, које су недвосмислено фиксирани, и ендоцентричних, које означавају поједине врсте или квалификације једне исте класе референата. Док егзоцентрична фиксирана синтагма *зелено свеџло* не упућује ни на „светло“ ни на „зелено“, ендоцентрична *зелена џалица* је врста галице (феросулфат). Други пример је из француског језика: *panier percé* (расипник) и *panier à couverts [d'un lave-vaisselle]* (корпа за есцајр)⁶.

Потребно је нагласити да су синтаксичка и семантичка фиксираност елемената фразема два аспекта једне јединствене појаве и да стоје у међусобној зависности и интердинамички. Тако се, на пример, у француском глаголски фразем *mettre cartes sur table* (отворити карте) разликује од слободне синтагме и по синтаксичким својствима (слободна синтагма би гласила *mettre les cartes sur la table*) и по семантичким (јер није реч о картама, већ о престанку прикривања својих правих намера).

Исто тако треба стално имати на уму да у многим случајевима постоје две врсте интерпретација: буквалне и идиоматске, што може довести до двосмислености. Тако је фраземе које смо већ навели *prendre la mouche, баџиџи кашику, окруџи сџо, зелено свеџло, panier percé* могуће интерпретирати и неидиоматски.

Пошто фраземи у реченици имају исто место и исту функцију као просте или изведене речи, они се могу поделити према врстама речи на именичке, придевске, глаголске, прилошке, везничке, предлошке итд. Примећује се да степен фиксираности није исти код различитих врста фразема.

У овом кратком уводу у проблематику сложених лексичких јединица нема довољно места за расправу о неким тешкоћама и нејасноћама, те ћемо само указати на њих. У дефинисању и обради фразема постоје, наиме, и теоријски и практични проблеми који нису потпуно расветљени. Са једне стране, понекад није јасна граница између сложенице у ужем смислу (*le mot composé*) и фиксираних номиналних синтагми – фразема, а са друге, разлика између фиксираних и слободних синтагми.

У последње време феномен фиксираности заокупља све већи пажњу лингвиста⁷. Да видимо како ствари стоје у лексикографији. Узећемо за сваку врсту фразема одређен број примера и упоредићемо њихов третман у различитим француско-српскохрватским и српскохрватско-француским речницима. Као полазиште за избор и поређење обраде идиоматских израза пос-

⁶ *Panier à salade* има могућност двоструке интерпретације: егзоцентричне (*voiture cellulaire* – „марица“ и ендоцентричне (корпа за салату).

⁷ Видети зборник *La Locution entre langue et usages*, éd. M. Martins-Baltar, ENS Éditions, 1997.

лужиће нам једнојезични француски и српски речници⁸. За примере ћемо узети једноставне и фреквентне изразе из свакодневног језика, зато што је потребно ставити се у положај просечног корисника речника, дакле неког ко не познаје савршено страни језик.

1. Именички сложени лексеми.

Овај тип фразема може имати различите структуре. У француском се може састојати од именице и придева (*langue verte*), две именице спојене предлогом (*arme à feu*), именице са допуном (*officier d'état civil*)... У српском од именице и придева (*сићина боранија*) или две именице (*буре баруџа*), две именице спојене везником (*бој* и *бајина*)... Треба приметити да се ни у једнојезичним речницима не налазе многе од ових творевина⁹.

Le Grand Robert électronique бележи неких шездесетак номиналних синтагми са именицом *coup*. Путанчев *Француско-хрватски рјечник* их има упола мање и међу њима нема између осталих ни *coup de cœur* (изненадна љубав, нагло одушевљење) ни веома честог израза *coup de fil* (телефонски позив). *Француско-српски* речник Медића и Лорана, иако много старији, има отприлике исти број израза са *coup* као и претходни. У *Савременом француско-српскохрватском речнику* С. Јовановића и сарадника их је далеко мање и неки имају погрешно тумачење.

Под одредницом *prise*, која гради велики број фиксираних синтагми, Путанчев речник не наводи фреквентне изразе као што су *prise en charge* (преузимање бриге), *prise à partie* (напад), *prise de conscience* (свест о, сазнање) као ни израз из свакодневног речника *prise d'eau* (прикључак за воду). Медићев и Лоранов речник је далеко сиромашнији номиналним изразима са *prise*. Јовановићев речник такође има много мање ових израза, али поседује оне који недостају код Путанеца. И поред тога што се у речницима могу наћи многи фраземи са именицом *officier*, неко би се могао питати о каквом је официру реч у изразу *officier d'état civil*, јер ниједан речник нема овај фразем који означава матичара.

У супротном смеру је употреба сложених лексема још мање заступљена. У *Хрватско-српско-француском* рјечнику Дера, Деановића и Мајкснера (ДДМ) нема одреднице *ушчица* (*prise de courant*)¹⁰, под одредницом *помоћ* нема *coup de main* (између осталих могућности), под одредницом *режија* нема најзаступљенијег превода *mise en scène*. У *Савременом српскохрватско-француском* речнику С. Јовановића и сарадника стање је нешто боље, али недостају многи фраземи, на пример, под одредницама *поринуће* – *mise à l'eau*, *погешавање* – *mise au point*, *рампа* – *passage à niveau*.

⁸ *Le Robert électronique*, 1994, *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска и Матица хрватска, 1982.

⁹ Претпоставља се да су ионако познати и занемарује чињеница да су ови речници намењени и онима који не познају довољно страни језик.

¹⁰ Додуше, овај фразем је дат за одредницу *ушिकाц*, што је погрешно (*fiche*).

Речници су веома сиромашни и у преводима наших сложених лексема на француски. Узмимо само један пример, фраземе у којима се јавља лексем *реч*. Овде корисник речника наилази на проблем делимичне синонимије, пошто овом лексему у француском одговарају две речи (*mot* и *parole*), али са различитом дистрибуцијом. Ни речник Дера, Деановића и Мајкснера ни Јовановићев не наводе изразе *последња реч* (*le dernier mot*), *лепе речи* (*de belles paroles*), *масне речи* (*paroles grasses*), *задана реч* (*parole donnée*), *права реч* (*mot juste*); *уразне* / *уустје речи* (*paroles en l'air*) су додуше наведене, али у неадекватном преводу.

2. Придевски сложени лексеми.

Ова врста сложених лексема је у француском веома бројна и може имати веома разнородне структуре (предлог + именица – *à poil*, предлог + дет. + именица – *sur ses gardes*, предлог + придев – *à vif*, придев + именица – *grand seigneur*, итд.¹¹). И у нашем језику придевски сложени лексеми имају различите структуре (придев + именица – *јола вога*, придев + предлог + именица – *бос јо лави*, предлог + именица – *јог јасом*, придев + везник + придев – *јо и бос*, глагол + именица – *боли лави*, итд.). За наше испитивање смо издвојили око педесет француских придевских фразема.

И овде се као најпоузданији показује Путанчев речник, који ипак нема честе синтагме као што су *de bazar* (безвредан) и *en / de béton* (чврст, јак), *de premier ordre* (изванредан). Занимљиво је да су у свим француско-српским (хрватским) речницима веома слабо заступљене бројне формације са предлогом *sans*: *sans appel* (неопозив), *sans cœur* (немилосрдан), *sans fondement* (неоснован), *sans peur* (неустрашив), можда зато што се предпоставља да се њихово значење може видети према именици. Такође се примећује да су многе придевске фиксирани синтагме дате у оквиру глаголских и номиналних израза, а не самостално (*à bout*, *à cran*, *en l'air*...).

У супротном смеру, у српско (хрватско)-француским речницима, заступљеност придевских сложених лексема је далеко мања. Ево само неколико примера фразема којих нема у речницима: *није за бацање* (*tout à fait acceptable*), *премазан свим бојама* (*roublard*), *као од брега одваљен* (*bien baraqué*), *јола вога* (*en page*), *истиши враи* (*kif-kif*), *боли лави* (*épatant*), *душу дао* (*parfait, rêvé*), *мимо свеиша* (*insolite*).

3. Глаголски сложени лексеми.

Глаголски изрази су најбројнији и у српском и у француском језику. Њихова структура је веома разнородна, а најчешће се састоје од глагола и номиналне синтагме. У глаголске изразе убрајамо и предикативне конструкције са

¹¹ Гастон Грос (Gaston Gross) наводи преко сто различитих структура сложених придева у књизи *Les expressions figées en français*, Ophrys, 1996, pp. 93–98.

базним глаголима (verbe support) и читав низ других, најчешће метафоричних, формација.

У нашој краткој анкети смо одабрали педесетак релативно честих француских глаголских израза. Путанец их у свом речнику наводи око тридесет, док их у Јовановићевом и у речнику Медића и Лорана има незнатно мање, а у речнику Ранке Марковић осетно мање. Само Јовановићев речник даје веома уобичајен израз *se mettre debout* (устати), иако сви остали наводе *mettre debout* (усправити). Ниједан речник нема изразе *faire de l'effet* и *faire effet* (оставити јак утисак, имати учинка, деловати). Иако се не може приговорити да је овај део лексике занемарен, недостају бројни метафорични и питорескни изрази, као на пример *fermer boutique* (престати с неком активношћу; одустати од), *parler boutique* (говорити о професионалним стварима), *péter les plombs* (il a pété les plombs – пукао му је филм... Речници наводе неке изразе, али не са свим њиховим значењима. На пример, за *avoir les dents longues* се даје застарело значење (бити веома гладан), али не и савремено (бити веома амбициозан).

И овде је у супротном смеру ситуација далеко неповољнија. Сложени лексеми се недовољно користе као преводне могућности. На пример, ДДМ не даје могућности превода за *презалојајити* (*casser la croûte*), *предухитрити* (*aller au devant de*), *увешбавати се* (*se faire la main*), *просити* (*faire la manche*), *служити као / уместио* (*tenir lieu de*). Код С. Јовановића се не могу наћи *изводити* (*faire des manières*), *намучити* (*donner du fil à retordre*), *најасити* (*prendre à partie*), *најустити* (*laisser tomber*).

И кад је реч о нашим глаголским изразима, њихова је заступљеност у речницима недовољна. Недостају сасвим уобичајени изрази као што су, на пример, *изгубити живце* (*se mettre les nerfs en pelote, être à bout de nerfs*), *избацити из колосека* (*jeter hors de ses gonds*), *вући конце* (*tirer les ficelles*), *гр-жајати корак се ким* (*aller de pair avec*), *бити корак испред* (*avoir une longueur d'avance*), *вући корен* (*tirer son origine de*), *добити крила* (*reprenre de l'élan*), *правити се луд* (*faire l'innocent; faire la bête*), *бацајати љају* (*souiller la réputation de*), *доћи у обзир* (*entrer en considération*), *имати посла се ким* (*avoir affaire à qqn*), *бацити чини* (*jeter un sort*), *ујагајати у очи* (*sauter aux yeux*)...

4. Прилошки сложени лексеми.

И прилошки сложени лексеми имају веома различите структуре. У француском могу бити сачињени од предлога и номиналне синтагме (*à la lettre*), предлога и придева (*en douce*), предлога и глагола (*à en claquer*), две именице спојене предлогом (*tour à tour*) итд. У српском се састоје од предлога и именице (*у бесцење*), номиналне синтагме (*ирлом у јајоде*), разних формација са *као*, *како*, *колико*...

У француско-српским (хрватским) речницима је од свих сложених лексема ова врста најзаступљенија. У нашем испитивању релативно често употребљаваних прилошких израза у речницима смо пронашли око 80%. Међу онима који се не налазе у речницима су неки новији или фамилијарни изрази

(*au quart de tour* – из прве, *comme pas deux* – јединствено, *aussi sec* – сместа, *sur toute la ligne* – потпуно, *au propre* – дословно).

У српско(хрватско)-француским речницима стање је сасвим супротно. Ови речници не дају веома уобичајене прилошке изразе, као што су *ни близу* (*loin de là, il s'en faut de beaucoup*), *без везе* (*sans que ni tête, n'importe quoi*), *колико волиш* (*autant qu'on veut*), *иплом у јајоге* (*à l'aveuglette, la tête dans le guidon*), *као без илаве* (*à toute allure*), *у зло доба* (*à la fin des fins*), *на њречац* (*tout d'un coup, sans crier gare*), *силом њрилика* (*par la force des choses*)...

5. Предлошки сложени лексеми.

Ова врста фразема услед свог релационог карактера има велики степен фиксираности саставних елемената.¹² У француском они најчешће имају структуру предлог + именица + предлог (*en guise de*), детерминант + именица + предлог (*le long de*), именица + предлог (*rapport à*). У сваком случају, последњи елемент израза је обавезно предлог.

Управо због ове снажне фиксираности, предлошки сложени лексеми су добро заступљени у француско-српским (хрватским) речницима. Занимљиво је да ни Путанец ни Медић и Лоран не наводе веома честе предлошке изразе *en direction de* (према, ка) нити *à la place de* (уместо), можда због очигледне прозирности ових израза.

У српском, ове формације (осим ретких изузетака)¹³ имају акценатско и ортографско јединство те се и не могу убрајати у сложене лексичке јединице.

6. Везнички сложени лексеми.

Ова врста сложених лексичких јединица је по својим карактеристикама веома блиска претходној. Како су и везници релационе речи, степен фиксираности елемената је веома висок. У француском ови изрази могу имати структуру именица + везник (*le temps que*), предлог + именица + везник (*au lieu que*), прилог + везник (*ainsi que*), предлог + везник (*dès que*), итд. Као и код претходне групе и овде последњи елемент одређује врсту и употребу израза. И у српском они имају веома различите структуре: везник + везник (*ако и*), прилог + везник (*само ако*), предлог + именица + везник (*с обзиром да*) итд.

У француско-српским (хрватским) речницима су најчешћи везнички сложени лексеми добро заступљени. Мало збуњује чињеница да се у анализираним речницима налазе и мање фреквентни изрази, па чак и они који не фигурирају ни у француским граматикама (*à telle enseigne que, comme quoi*), а не могу се наћи чести временски везници *le temps que* и *d'ici que* (док).

У српско(хрватско)-француским речницима, међутим, стање је сасвим супротно. Од тридесетак везничких израза, ДДМ обрађује тек половину, а

¹² Тако да се у неким случајевима више и не осећа њихова сложена структура. На пример у француском: *afin de, malgré, hormis*..., у српском: *ујркос, њоцјуи, њоврх* ...

¹³ *За време, у њоку, до њрег, до у, до на.*

недостају и тако уобичајени као што су: *ако и* (même si), *као и* (comme, de même que), *колико* (quelque... que), *и поред* (même si), *осим* (sauf), *и преко* (au-delà de), *због* (parce que), *за* (pour) и *само* (seulement) и *само* (pour peu que), *и тек* (seulement si), *због* (parce que).

* * *

Шта можемо закључити из овог кратког прегледа заступљености сложених лексичких јединица у речницима?

Прво, да је у речнике потребно унети што већи број ових идиоматских израза који су у веома честој употреби у језику и који имају исти статус и исти значај као просте и изведене речи.

Друго, да је њихова заступљеност много већа у смеру од француског ка српском (хрватском) језику него обратно. Разлог овој несразмери треба тражити у одабиру корпуса речи које су унете у речник. Пошто ауторима речника у овом смеру на располагању стоји добро обрађена лексикографска база, приметан је напор да се она што боље искористи. Но, како код израде ових речника веома често претходни речник служи као полазиште за рад на следећем¹⁴, дешава се да оно што је пропуштено у почетку касније не буде унето у речник.

У смеру од српског (хрватског) ка француском језику је очигледно занемаривање значаја идиоматских израза. Овде се може приметити недостатак јасно дефинисаног основног лексикографског фонда који служи као основа за израду речника¹⁵.

Удео идиоматичности у језику је много већи него што нам се то на први поглед чини и потребно је постати свестан те чињенице. Та свест се развија управо кроз процес превођења било са страног језика на матерњи или обрнуто.

Погледајмо неколико веома једноставних примера.

Сасвим баналну и свакодневну фразу *je n'en sais rien* не можемо превести тако што ћемо преводити сваку реч од којих се она састоји *je, ne, en, savoir* и *rien*. Одговарајући еквивалент у нашем језику је *јојма немам*. Аутори речника нису свесни идиоматског карактера оваквог примера, те он није ни увршћен у речник. Занимљиво је да *Le Robert Électronique* наслућује да се ова фраза са глаголом *savoir* по нечему издваја, те је наводи, али без икаквог објашњења или коментара, као да је сам пример по себи довољан да се схвати њено значење.

Други пример. Ако треба да на француски преведемо ироничну опаску *Баш лејо!* речници нам неће бити од велике помоћи из једноставног разлога

¹⁴ Лако се може уочити да је Путанчев речник развијен из речника Медића и Лорана, а овај пак из *Француско-српског речника* Настаса Петровића.

¹⁵ Овај недостатак се, наравно, примећује и код третмана простих и изведених лексема.

што се овакав израз не осећа као идиоматичан у матерњем језику. А он то јесте, што се види поређењем са еквивалентима из других језика (*La belle affaire!*).

Трећи пример. Потрбно је обратити посебну пажњу на оне изразе који имају блиску, али ипак различиту лексичку реализацију у два језика и где постоји могућност конфузије. Тако, постоје изрази који имају исти облик у различитим језицима и ту нема опасности од забуне: *abus d'autorité* – зло-*ујојреба власџи*. Али ће постојати тенденција да се *guñu руке* (одустати) на француски преведе дословно **lever les bras*, а у питању је управо антоним овог глагола: *baisser les bras*.

Са друге стране, веома је важно питање шта ће се све сматрати сложеном лексичком јединицом која треба да буде заступљена у речнику. Иако не постоји свеобухватна дефиниција ових склопова речи (нарочито због бројних граничних случајева између фиксираних и слободних синтагма), очигледна је веома велика разнородност фразема и по синтаксичкој структури и по значењу и по лексичком подручју у које спадају. Неки од фразема су транспарентни и уобичајени (*café au lait* – бела кафа, *иза затворених вратица* – *à huis clos*), неки припадају мање-више техничком речнику, али су у употреби у свакодневној комуникацији (*tableau de bord* – инструмент табла, *изгубни лонац* – *pot d'échappement*), неки су нетранспарентни (*faire des gorges chaudes* – ругати се, *сијна боранија* – *le menu fretin*), неки су живописни (*avoir d'autres chats à fouetter* – имати преча посла, *губији на трејавицама* – *se mettre en quatre*). Понекад се поставља и питање друштвеног статуса фразема и ту се често јавља једно погрешно веровање да они превасходно припадају неконвенционалном и жаргонском делу језика. Фраземи, исто као и речи, припадају свим језичким регистрима, од најсвакодневнијег језика до стручних вокабулара и разних врста жаргона. Међутим, добро је познато да не постоје оштре границе између различитих језичких регистара и да се увек један део лексичког фонда специјализованих речника употребљава у општем речнику. Стога у двојезичне речнике треба уврстити све фраземе који се јављају у општем речнику, без обзира ком језичком регистру припадају.

Код обраде сложених лексичких јединица јавља се практичан проблем њиховог места у речнику. Наиме, пошто се састоје од више речи, поставља се питање под којом ће одредницом бити заступљене. На пример, глаголски фразем *ојкрији своје карје* би требало да се налази под одредницом *карја*, а не под *ојкрији*, јер се јавља и са глаголима *ојворији* и *показати*. Или, бројне француске фраземе са глаголима *avoir* и *être* (*avoir affaire à*, *avoir l'air...être à bout*, *être en droit de...*) треба ставити под одредницу именице, пошто је семантичка улога глагола у овим изразима веома слаба. Исто тако би требало одабрати принцип да се фраземи који садрже две именице јављају под одредницом прве (*ни јо бабу ни јо сјричевима*, *bon pied*, *bon œil*), уколико се глобално значење израза не базира на другој именици (*на врх језика*, *du bout des lèvres*). Исто је и са фраземима састављеним од именице и приде-

ва¹⁶. Такође би требало успоставити у целом речнику један утврђен редослед фразема који би кориснику олакшао тражење, на пример, почети увек са номиналним фраземима, затим придевским итд.

И на крају, поменимо једну веома важну чињеницу. Сложене лексичке јединице имају све особине простих лексема, те су и оне подложне деловању полисемије, хомонимије и синонимије. Њихово значење зависи пре свега од контекста и било би добро наводити их у речницима у разним контекстуалним ситуацијама што би омогућило да се види сва ширина њиховог семантичког подручја.

Као општи закључак овог кратког испитивања удела фразеолошких јединица у француско-српским (хрватским) и српско(хрватско)-француским речницима намеће се чињеница да је овај део лексике занемарен, нарочито у смеру од српског (хрватског) према француском језику. Затим, да су речници којима располажемо у овом погледу доста застарели и да их је потребно обнављати, будући да нови фраземи веома брзо улазе у општи речник¹⁷.

Кључне речи: идиоматски израз, фразем, лексем, фиксирана синтагма, слободна синтагма, речник.

Литература

- Ф. Медић и Е. Laurent, *Француско-српски речник*, Београд, 1930.
 V. Putanec, *Francusko-hrvatski rječnik* (7. izdanje), Zagreb, 1995.
 J. Dayre, M. Deanović, R. Maixner, *Hrvatskosrpsko-francuski rječnik* (2. izdanje), Zagreb, 1960.
 S. Jovanović i sar. *Savremeni francusko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd, 1991.
 S. Jovanović i sar. *Savremeni srpskohrvatsko-francuski rečnik*, Beograd, 1991.
 R. Marković, *Francusko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd, 1980.
Le Robert électronique, izd. 1994.
Речник српскохрватскога књижевног језика, Матица српска и Матица хрватска, 1982.
 A. Ray, S. Chantreau, *Dictionnaire des expressions et locutions*, Le Robert, Paris, 1993.
 J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1982.
 B. Milosavljević, *Srpsko-francuski rečnik idioma i izreka*, Beograd, 1994.

¹⁶ На пример, изрази са придевом *civil* (*guerre civile*, *Droit civil*, *Code civil*, *procès civil*, *partie civile*...) у речницима се налазе час под одредницом придева, час под одредницом именице.

¹⁷ Речници наводе неке фраземе који се у данашње доба више не употребљавају (*српинући мач, толом сабљом, на толом коњу*...: ДДМ; *rendre la main* – попустити узду, *prendre la livrée* – постати слуга: Путанец), а не дају савремене.

La Locution entre langue et usages (Textes réunis par M. Martins-Baltar), Fontenay / Saint-Cloud, 1997.

G. Gross, *Les expressions figées en français*, Gap / Paris, 1996.

Mihailo Popović

LE TRAITEMENT DES UNITÉS LEXICALES COMPLEXES DANS LES DICTIONNAIRES
BILINGUES

Résumé

Nous sommes rarement conscients de la part de l'idiomaticité dans nos langues maternelles, mais cette question s'impose dès qu'on se met à traduire. Après avoir exposé quelques critères définissant le phénomène du figement syntaxique et sémantique, l'auteur examine le statut des unités lexicales complexes dans les dictionnaires bilingues du serbo-croate vers le français et inversement. Il conclut que les lexicographes ont tendance à sous-estimer la partie idiomatique de la langue, ce qui est particulièrement visible dans les dictionnaires du serbo-croate vers le français.

Ценка Иванова
Велико Търново

АСПЕКТИ ПРОУЧАВАЊА РЕЧНИЧКОГ ФОНДА БЛИСКОСРОДНИХ ЈЕЗИКА (са освртом на бугарски и српски језик)

У раду се размајрају специфични проблеми разграничења блискосродних језика са освртом на речнички фонд и на ускојспецифичне особине калиторије рода. Прослеђују се разлике у роду именица услед историјске еволуције речи домаће (словенској) порекла, обраћа се пажња на случајеве када је разлика у роду једини узрок за семантичке разлике истих речи; размајрају се односи различитих творбених модела код речи са истим кореном у оба језика и разлике у роду, као и адаптација речи страног порекла у језику реципијенту према њиховом роду у изворном језику.

1. Лингвистичка слика у јужнословенском ареалу поседује низ карактеристика које је у одређеном степену чине аналогном неким другим словенским језичким сликама – управо тамо, где разлике између језика нису последица само продубљивања разлика међу њиховим дијалектима (Мечковскаја 1996: 174)¹.

Скуп класификационих критеријума на чијем се основу приказују специфични односи међу генетски блиским словенским језицима показује да кључну улогу за формирање индивидуалног облика сваког језика има лексички инвентар. Управо код језика чија се структура минимално или готово не разликује, речнички фонд има превласт код дистинктивних обележја. С друге стране, упркос битним структуралним разликама између бугарског и српског, подударајући се или минимално разликујући се по своме саставу лексички инвентар двају језика, уклапа се у горенаведену компаративну типологију, при чему он игра важну улогу у стварању облика сваког језика

¹ „Умножавање“ броја националних књижевних језика на „уском“ структурном простору нема много аналога и несумњиво је резултат испреплетених историјских и савремених екстралингвистичких чинилаца. На крају крајева, независно од свих могућих аспеката, са којих наведена ситуација подлеже анализи, битно је показати како савремени стандардни језици који се налазе у контакту функционишу један наспрам другог, тј. преко носилаца језика. Степен разумевања, формат дијалога, самосвест за припадност „своме“ језичком коду независно од степена удаљености од „другог“, културолошке разлике са језичким изражајем и сл. – све су то социо- и психолингвистички параметри географије међујезичких односа.

понаособ². Поређења и њихова примена у науци, у наставној и преводилачкој пракси, осим познатих типова компарације са структурног и семантичког аспекта, обавезно би требало обухватати тзв. ускоспецифичне аспекте, као што су: творба речи по формули „исти инвентар – различита комбинаторика – значење“; негација са морфолошког и лексичког аспекта и творба негираних облика; архаизми у једном језику наспрам статуса истоименог инвентара у другом; статус словенизама и турцизама; тематске лексичке области са подударањем лексичког фонда и обрнуто; прилике и разлике у колокацији са једнаким фондом речи³ и сл.

2. Једна од тих карактеристика са ускоспецифичним особинама на компаративном српско-бугарском језичком плану јесте *кашџејорија рода*.

Упркос преовладавајућем ставу у теоријској лингвистици да код индо-европских језика на семантичком плану не постоји ништа егзактније од категорије *род* [Kristal 2002: 91], идентичне по пореклу (домаћег или страног) и значењу речи, чак независно од идентичне фонемске структуре, разликују се по роду и на тај се начин повећава број обележја која служе за разграничење блиских језика. Контрастивна анализа категорије рода код два сродна језика, као што су бугарски и српски, може бити усмерена на историјски еволутивни аспект да ставља акценат на конгруенцију са другим врстама речи, да региструје начин на који се испољавају лексико-семантички контрасти као последица разлика у роду.

У досада познатим компаративним радовима нама није позната потпуна анализа разлика у роду и броју кад је у питању лексички инвентар домаћег, али и страног порекла који се подудара у бугарском и у српском језику. Одређену информацију налазимо у српској/хрватској граматички Лили Лашкове, која садржи и елементе компарације са бугарским [Лашкова 2001: 74–83]; такође у неким студијама из упоредне (јужно)словенске граматике [нпр. Увод в изучаването на јужнословјанските езици, Софија 1986]. У овом излагању ћемо покушати да систематизујемо основне групе именица које се разликују по роду кад је у питању паралела између бугарског и српског језика. Као по-

² Лингвокултуролошки аспект компаративног проучавања лексичког система генетски блиских језика постаје у последње време поново модеран приступ и њему се оправдано поклања све више пажње, нарочито у радовима и пракси оних стручњака лингвиста који се баве предавањем и проучавањем неког страног језика или матерњег језика као страног. Изузетно актуелном постаје тематика такзованих *прејходних знања* која су у настави страних језика одавно организована у посебном предмету – рус. *линівостірановедение*, буг. *линівостіранознание*. Основни циљ јесте оспособити онога ко учи одговарајући језик да схвати туђу культуру и формира навике и моделе понашања у контакту са представницима те друге културе у „њиховој“ културно-језичкој средини. Претходна знања (рус. *фоновете знания*, енгл. *background knowledge*) омогућавају правилну интерпретацију не само експлицитног него и имплицитног, унутрашњег смисла оног што је изражено. У пракси већи део грешака и омашака у преводу последица је управо дефицита претходних знања.

³ Каква је која реч види се по друштву у којем се налази, будући да се за сваки језик лексеме синтагматски организују на предвидљиве начине. Колокације [Kristal 2002: 90; 92; 105] – тј. начин на који лексеме функционишу заједно или синтагматска организација лексема на предвидљив начин, веома се разликују од језика до језика и представљају једну од главних тешкоћа у овладавању страним језицима [Kristal 2002: 105]. Нпр., срп. *чувам гејше* = буг. *ілегам гејше*; срп. *имам 22 іодине* = буг. *аз сџм на 22 іодини*.

лазну тачку за ексцерпцију неопходне грађе коришћени су лексикографски извори који су наведени на крају овога рада. Даље проширење ексцерпираних грађе које стоји као перспектива попунило би корпус примера, мада и предложени обим довољно конкретно показује суштину проблематике, типологију разлика и упућен је на методологију примене резултата.

2.1. Типолошки заједничке карактеристике категорије рода

По правилу у оба језика припадност одређене исте речи домаћег или страног порекла неком од три граматичка рода – мушком, женском и средњем – потчињена је сходним правилима што је сасвим логична последица са генеалогског гледишта.

На плану прегледнијег компаративног прилаза морамо дати следећа објашњења: 1) У већини случајева у оба језика, што је генеалогски одређено, именице које се завршавају на сугласник, припадају категорији мушког рода, са јасно дефинисаним изузетцима у женском роду са именицама које се у већини случајева завршавају на *-оси* или на неки други консонант и одвојене су кроз специфичну семантичку карактеристику апстрактност: *радоси/радоси*, *млагоси/млагоси*, *сиароси/сиароси*; 2) Именице са наставком *-а* обично су у женском роду са изузетком оних које означавају лица мушког пола⁴ (*војвода/војвода*, *слуја/слуја*, *сиарейшина/сиарейшина*, *судия/судия*, *Илия*, *Сава*), што је опет историјска и словенска заједничка црта. Род се аутоматски одређује по наставку у релативно ретким случајевима када се показује разлика са природним родом: срп. *шај цурешак*, *шај бабац* (облици у м. р. за женски пол) или срп. *ша ијаница* (и за женски и за мушки пол, наредо са *шај ијаница*); исто срп. *веверица*, *ирейлица* без разграничења по полу; у бугарском *шова девоиче*, *шози/шази ијаница*. У одређеним случајевима два рода код исте именице везана су за стилистичке нијансе које се испољавају кроз конгруентне речи [Лашкова 2001: 75–77]. Именице словенског порекла које имају наставке *-о* и *-е* у већини случајева су средњег рода, исто као што је и у бугарском језику, са изузетком код личних имена (срп. *Перо*, *Рагоје*, *Миленије*, *Јоцо*; буг. *Пејко*, *Пеньо*, *Ганчо*, *Сиојне*).

По страни од наше теме остају именице које су везане за одређени род независно од завршетка. Тај специфичан статус у оба језика имају називи месеци (*јануари/јануар*, *февруари/февруар*); нека мушка имена (срп. *Аца*, *Ђорђе*, *Саша*, *Перо*, *Рагоје*; буг. *Георги*, *Пејшо*, *Евјени*, *Илия*) и женска имена у бугарском (*Нели*, *Ани*), док се у српском по правилу женска имена завршавају на *-а*; називи музичких тонова (*ре*, *ми*, *си* ...) чији неут-

⁴ У неким српским дијалектима забележена је тенденција да су неке именице женског рода које се завршавају на сугласник примиле „понашање“ именица мушког рода: *црн крв*, *толем жалос* [Богдановић, Марковић 2000: 91]. Типолошки аналогне речи као *слуја*, *владика* у неким рупским говорима бугарског језика сврставају се због наставка *-а* у групу именица женског рода. Постоје разлике међу дијалектима пре свега код турских позајмљеница. Код њих се припадност роду одређује формално по карактеру завршетка речи. Тако су у мушки род ушле речи са завршетком на сугласник, у женски род – са завршетком на *-а*, у средњи род – речи са завршетком на *-е*. Речи као *кафе*, *иерге* и сл. су у већини говора у средњем роду. У предбалканском говору и у родопским говорима бугарског језика оне су именице женског рода јер им је завршетак *-а*: *каф'а*, *иерг'а* [Стойков 1993: 227].

рални средњи род није споран. Разноврсност мушких личних имена која се завршавају на вокал у српском језику изражена је у већем степену него у бугарском, док обрнуто – бугарски региструје више разноврснијих облика код женских личних имена. Ту палету у бугарском проширују имена страног порекла на сугласник (буг. *Ирен, Жанеј, Ивон* паралелно са *Ирена, Жанејта, Ивона*) – у српском та имена у духу традиције добијају „женски“ облик (срп. *Ирена, Елизабетта*). Бугарска лична имена у случајевима када се схватају као деминутивни облици, тј. када особина ’младо биће’ потискује пол, могу бити и средњег рода што се показује и у конгруенцији са другим врстама речи. Дакле, род личних имена може варирати између мушког, женског и средњег – нпр., од *Красимир* и *Красимира* можемо имати варијације *нашият/нашата/нашејо Краси*, при чему *нашејо Краси* може се односити и на мушко и на женско име. У аналогним случајевима у српском језику деминутивни облици личних имена, независно од њиховог рода, у већини случајева добијају специјални формант *-ица* (срп. *Перица, Новица, Бранкица, Анкица*) [проучавање особина рода код именица домаћег и нарочито страног порекла у бугарском језику са разноврсним типовима примера види код Бурова 1997]. На тај се начин повећава број имена за мушкарце која се формално завршавају на *-а*, исто као женска имена.

2.2. Разлике у роду именица

2.2.1. Констатација

Са гледишта савремених језичких стандарда – бугарског и српског – постоји одређени број именица које су једнаке по облику и звучењу, у већини случајева се њихове семантичке реализације подударују, али се разликују по роду: срп. *свраг* – м. р., буг. *свраг* – ж. р.; срп. *сшејен* – м. р., буг. *сшејен* – ж. р., срп. *цвекла* – ж. р., буг. *цвекло* – ср. р. У оба језика постоји инвентар лексике са једнаким фонемским саставом основе, али са различитим наставцима за род речи истог значења. Ниже наведене именице се у потпуности подударују по значењу и по фонемској структури основе, али се разликују по наставку који их фактички диференцира једино по роду.

срп. ж. р. *џлисџа, имела, конојџа, џриџока, смрча*

буг. м. р. *џлисџ, имел, коној, џриџок, смџрч*

срп. м. р. *умор*

буг. ж. р. *умора*

Детаљнији преглед (или систематизација разлика у роду) показао би нам да постоји низ разлика са различитим степеном удаљености или разлижења и могли бисмо слободно закључити да управо специфично изражене „варијације“ код на први поглед идентичног инвентара стварају индивидуални облик сваког од блискосродних језика.

2.2.2. Разлике у роду услед историјске еволуције код речи домаће (словенској) порекла

Полазна тачка поређења у конкретном случају јесте прасловенско стање и еволуција одређених категорија [Бошковић 2000: 119]. Наиме, оба језика наследила су основне категорије код именица које се разврставају у три граматичка рода са одговарајућом и преовлађујућом њиховом симетријом по

броју, односно јединину и множинину. Израженије у српском и скоро неутралисане у бугарском јесу групе речи са посебним статусом у односу на категорију броја – тзв. *singularia tantum* и *pluralia tantum*, тј. речи само које имају само јединину или само множинину, а које спаја и нека заједничка семантичка карактеристика. У српском језику стари типови промена код именица своде се на три савремена типа деклинације, док је бугарски историјски развио своју најтипичнију особину – нестанак система деклинације, односно падежа, при чему је номинативни облик постао једини, основни и репрезентативни за именицу. Са савременог гледишта констатујемо да различити начини на које се одвијала фонетска или творбена адаптација опште (словенске) лексике довела су до разилажења у припадности речи одређеном роду.⁵

У проширивању те особине битну улогу одиграо је процес испадања крајњих полугласника у каснијем прасловенском периоду – када су разлике међу посебним (макро)дијалекатским групама постале све израженије. Нпр. у прасловенском именица **pepeľь* мушког је рода, у српском се *йејео* историјски сачувала као реч мушког рода, док је у бугарском *йејел* женског рода и употребљава се само у једнини⁶ – мада постоје и дијалекти у којима је мушког рода.

Ограничен број случајева са променом рода у бугарском под утицајем је граматичке аналогije или асоцијације са семантички идентичним именицама. Тако нпр. именица *вечер* – *вечерѡа* – *една вечер* у савременом језику женског је рода, док је у старословенском била именица мушког рода (*вечерь*), у српском је реч *вече* средњег рода. Дакле, изворна категорија рода у овом случају није очувана ни у једном од двају језика. У бугарском се мушки род те именице сачувао само у неколико случајева: у идиоматским синтагмама „Добър вечер“, „Бъдни вечер“ и у прилогу „довечера“. [Славјански езици 1994: 23]. У бугарској науци та промена објашњава се аналогijом са именицама истог реда као што су *вечеря* и *нощ*, које су женског рода. Тако под утицајем именица женског рода у деклинационом типу основа на *й* – *кость*, *ношть*, именице *вечер*, *жар*, *кал*, *йош*, *йрах*, *йејел* у данашњим бугарским говорима познате су са два рода, тј. можемо их срести и као именице мушког, и као именице женског рода. Старословенска/старобугарска реч *варь* која је припадала мушком роду, данас је именица женског рода [Увод 1986: 154].

Са гледишта савременог језика можемо закључити да постоји тенденција да се у стандардној језичкој норми усталила употреба тих именица само са једним родом: *вечер*, *жар*, *кал*, *йош*, *йејел* познате су већини носилаца бугарског језика (што се подудара са књижевним језиком) као именице женског рода.

⁵ Чак и у језицима са три рода као што је бугарски [Буров 1997] може се разматрати питање одсуства рода код одређених именица. Осим категорије *pluralia tantum* где супротстављање по роду у једнини и множини није релевантно (буг. *очила*, *йрици*), постоје именице са тзв. општим родом (нпр. *роднина*). Потребно је посебно истраживање о оним именицама иза којих у речницима постоји одредница 'сьщ., неизм.' сматра аутор.

⁶ Неопходно је напоменути да у већини случајева категорија рода потпуније се осветљава једино у комбинацији са категоријом броја.

У случају употребе оба рода по правилу постоји семантичка диференцијација, нпр. буг. *ѝрах* = срп. *ѝрашак* (као лек), именица је мушког рода, док буг. *ѝрах* = срп. *ѝрашина* женског је рода, мада се у другој употреби ова именица може срести и у мушком роду, другим речима, није успостављена јединствена употреба на свеукупној језичкој територији и нормотворац их је примио као равноправне облике⁷.

<u>старословенски</u>		<u>бугарски</u>		<u>српски</u>	
воня	ж. р.	<i>воня</i>	ж. р.	<i>воњ</i>	м. р.
гладъ	м. р.	<i>ѝлаг</i>	м. р.	<i>ѝлаг</i>	ж./м. р.
гнои	м. р.	<i>ѝной</i>	ж./м. р.	<i>ѝној</i>	м. р.
калъ	м. р.	<i>кал</i>	ж. р.	<i>кал</i>	м. р.
лои	м. р.	<i>лой</i>	ж. р.	<i>лој</i>	м. р.
островъ	м. р.	<i>осѝров</i>	м. р.	<i>осѝрво</i>	ср. р.
пепель	м. р.	<i>ѝейел</i>	ж. р.	<i>ѝейео</i>	м. р.
прахъ	м. р.	<i>прах</i>	м./ж. р.	<i>ѝрах</i>	м. р.

На плану компарације треба такође напоменути да наставак *–о* код једне групе именица у српском означава припадност мушком роду, пошто је последица фонолошке еволуције када је крајње *–л* вокализовано у *–о*. Опет са гледишта компаративног прилаза та примедба веома је битна и за теоријске класификације – да би се напоменуло да именице домаћег и страног порекла у српском језику, које завршавају на *–о* могу бити и мушког рода, за разлику од бугарског.

2.2.3. Творбени модели и разлике у роду

На примерима који следе покушаћемо да укажемо на сличности и разлике код истих корена/основа када су творбени форманти различити, а семантика иста.

1) Историјска поређења.

Именица бездња женског је рода (могла би се разматрати као првобитна конструкција без + дњо, тј. предлог и реч у генитиву при чему се род одређује по формалној ознаци новостворене речи); у бугарском је та реч женског рода, по завршетку *–а* – *бездна*, док је у српском *бездан* реч са два рода (м. и ж. р) – требало би разматрати мушки род као секундаран због завршетка на сугласник, али је могућа и друга интерпретација етимологије те именице. – Именица *бѣсъ* у старом језику мушког је рода. После испадања

⁷ У старословенском/старобугарском *прахъ* је именица мушког рода. У српском *ѝрах* 'врло ситни делићи неке материје који лете по ваздуху и падају по површини' историјски се континуирано придружује мушком роду, али се у савременом језику фреквентније употребљавају творбено адаптирани облици код којих по показатељу рода можемо да констатујемо исту семантичку дистрибуцију која је везана за род као и у бугарском језику: буг. *ѝрах* м. р. – срп. *ѝрашак* м. р.; буг. *ѝрах* ж. р. и *ѝрах* м. р. – срп. *ѝрашина*. У бугарским речницима код одреднице *прах* наилазимо на следеће објашњење: **прах**, прахът, праха м. р. и **прах**, прахта ж. р. 1. Много дребни и сухи частици от прѣст, вѣглища и др. *Вяйѣръѣи дѣѣа облаци ѝрах. Обѣрѣи ѝрахѣа оѣи мебелиѣе.* 2. *Само м.* Сухо лекарество, стрито на дребни частици. *Лекаряѣи ми ѝредѣѣѣса ѣякакви ѝраховѣ.* 3. *Само м., кнѣж.* Тленни останки, тѣло на покоѣѣник. *Мѣр на ѣѣвѣя ѝрах.* (БТР 2004). У буг. идиому *ѝрах* и *ѣейел* (= срп. *ѝрах* и *ѣейео*), полазећи од наведених сазнања, оба облика би морала припадати женском роду.

полугласника на крају речи род се одређује по формалном признаку, тј. по завршетку речи који је у случају мушког рода у бугарском – *бяс*. У српском после проширења основе реч се завршава на –о што одређује њену припадност средњем роду – *беснило*.

<u>старословенска реч</u>	<u>савремени бугарски</u>	<u>савремени српски</u>
бѣсъ м. р.	бяс м. р.	беснило ср. р.
олѣи ср. р.	масло ср. р.	маслац м. р.
острота ж. р.	остѣрие ср. р.	ошѣрица ж. р.
оукрашеник ср. р.	украшение ср. р.	украc м. р.

– Именица *острота* женског је рода при чему је у српском грађена уз помоћ наставка за предмете женског рода – *ошѣрица*, док је та именица у бугарском средњег рода – *остѣрие*. Реч *остѣроѣа* у савременом бугарском књижевном језику има другачије, апстрактно значење.– Именица *оукрашение* је у старом словенском језику средњег рода, у новобугарском је она очувала тај средњи род – *украшение*, док је у српском у мушком роду, јер се реч повезује са глаголском основом – *украc*.

2) Разлика у комбинацији основа са суфиксима присутнима у оба језика.– У примерима из бугарског језика, који следе, именице су у женском роду и створене су помоћу наставка –*ка*, веома продуктиван творбени модел за речи женског рода. Српске речи су у мушком роду, јер се формално завршавају на сугласник, при чему са гледишта творбе речи део њих је фактички корен речи, док су друге створене помоћу различитих суфикса:

срп. м. р.: *бол* (м. и ж.); *дремеж*; *крој*; *медењак*; *миш*; *мрав*; *шиѣак*

буг. ж. р.: *болка*; *грямка*; *кройка*; *меденка*; *мишка*; *мравка*; *шиѣка*.– У следећим примерима српске именице створене се помоћу суфикса –*остѣ* који је типичан за творбу именица апстрактног значења. Њихови еквиваленти у бугарском језику су именице у средњем роду, јер се завршавају на –*о*, –*е* и створени су уз помоћ других суфикса са истом апстрактном семантиком:

ср. ж. р.: *безбрачноcѣ*; *великодушностѣ*; *лицемерностѣ*; *ѣостѣојаностѣ*; *кнежевина*.

буг. ср. р.: *безбрачие*; *великодушие*; *лицемерие*; *ѣостѣојанcѣво*; *княжесѣво*.– Код неких случајева српска реч добила је наставак апстрактног значења и у средњем је роду, док су њихови бугарски еквиваленти са апстрактним суфиксом у женском роду:

срп. ср. р.: *лудило*; *руменило*.

буг. ж. р.: *лудостѣ*; *руменина*.– Именице у бугарском, створене помоћу словенског наставка –*ниѣ*, типичног за именице са апстрактним значењем у средњем роду, имају аналогију у српском језику у женском роду због формалног завршетка на –*а* и припадања другачијем типу творбе именица:

срп. ж. р.: *обука*; *ѣрељуба*; *уѣрава*.

буг. ср. р.: *обучение*; *ѣрелюбодѣание*; *уѣравление*.– Именице које су са општим словенским кореном, а означавају биљке или животиње, могу се такође разићи по роду због различитих суфикса (нпр., срп. –*ац*, од старог –*ѣцѣ*) и стога – разлике на завршетку речи:

срп. м. р.: *вѣрабац; красѣавац; маѣарац.*

буг. ср. р.: *вѣрабче* (у буг. постоји и *вѣрабец!*); *красѣаваѣца; маѣаре.*

2. 3. Разлике у адаптацији рода код речи страног порекла

Битније разлике код категорије рода између бугарског и српског књижевног језика показују се и код речи страног (несловенског) порекла. Део тих речи везан је цивилизацијски за хришћански источноправославни модел раног средњег века. Каснији интернационални слој потиче из епохе развоја буржоаских односа и утврђивања националних књижевних језика. То је позната интелектуализација књижевних језика с једне стране, а с друге – продор нових појмова у језик модерне привреде. Током морфолошке адаптације страна реч може променити неке од својих морфолошких карактеристика. Један од главних узрока за те промене и разлике јесте формална неподударност између изворног језика и језика реципијента – нпр., у зависности од крајњег гласа позајмљена реч може променити свој род. Тако француска реч *garde-robe* женског је рода, у српском *ѣаргероба* је такође именица женског рода, док је у бугарском *ѣаргероб* мушког рода. Тај пример показује како не постоје правила да завршетак речи које се подударују по роду мора бити једнак (француски и српски) или обрнуто – исти завршетак не мора значити и исти род (француски и бугарски)⁸.

У случајевима позајмљивања речи из језика у којима граматичка категорија рода није релевантна или развијена, такве речи добијају граматички род по свом облику и завршетку [Вѣтов 1995: 309]. Даље су меродавна правила језика-реципијента, нпр. у нашем конкретном случају новоприхваћене речи са завршетком на сугласник постају именице мушког рода, са завршетком на *-а* и *-ја* – женског рода, ако је завршетак неки други, именица „добија“ средњи род.

Свеукупни број позајмљеница на *-о* и *-е* разликује се по роду прво у самом језику реципијенту у зависности од хронологије њихове адаптације, при чему у бугарском преовладава оријентација према средњем роду, док су у српском језику старије позајмљенице средњег рода, позамљенице новијег и најновијег типа припадају групи мушког рода (старије су углавном турског порекла и у средњем роду: типа срп. *ѣебе, ѣуѣѣе, минаре* и сл. – ср. р.). За разлику од бугарског и од других словенских језика, где су та врста позајмљеница средњег рода, српске речи страног порекла са завршетком на дуге вокале *-е, -и, -о* или *-у* преовладавајуће су именице мушког рода (срп. *ѣири, бѣфе, лавабо, ѣуру* – м. р.) мада има неких изузетака који ће бити поменути и у овом излагању. Позајмљенице које се завршавају на *-а* аутоматски прелазе у групу именица женског рода (срп. *ѣоза, акѣија* – ж. р.) [в. Славјански езици 1994: 87]⁹. Извесно колебање или варирање постоји код позајмљеница на *-о*

⁸ У случају са француским примером тзв. *немо е* не изговара се на крају речи и фактички се реч завршава на сугласник.

⁹ У промени по падежима те именице страног порекла, које су адаптиране као именице мушког рода, сасвим закономерно добијају одговарајуће наставке, при чему се стиже до специфичног у том случају нагомилавања два вокала једног поред другог (формално реч која се завршава на вокал прихвата се као непроменљива основа уз коју се додаје падежни наставак: срп. *ѣза бѣфеа, у лавабоу, у ѣакѣију*; исти је принцип код облика за множину: срп. *ѣиѣерѣју – ѣиѣерѣју*,

које означавају неживо биће (срп. *шај/шо аушо, шај/шо салго, шај/шо радио* = буг. *шова салго, шова радио*).

2.3.1. Адаптација у роду код речи страног порекла на –о, –е, –и, –у

Речи страног порекла са наведеним наставцима, које су биле позајмљене у каснијем периоду, тј. при крају 19. и током 20. века, у српском су претежно мушког рода, док је у бугарском део средњег, део – мушког рода. Са гледишта савладавања једног од двају језика од стране припадника другог језика та чињеница ствара одређене озбиљне потешкоће и захтева посебну методичку пажњу. Свој допринос за стварање несигурности и за одсуство неких законмерности дају речи словенског порекла или раније адаптиране позајмљенице са завршетком на –о и –е у средњем роду. Код наведених примера сврха анализе не захтева да се код сваке именице указује на њено порекло или језик из којег је позајмљена; међутим, информација тог типа може се пронаћи у специјалистичким речницима:

срп. м. р. *нудо, ексиресо, караше, каро, круије, мени, ниво, сџудио, шанџо.*

буг. ср. р. *д.жудо, есиресо, караше, каро, круије, меню, ниво, сџудио, шанџо.* Као доказ да се у српском језику адаптација по роду спроводи на специфичнији начин можемо дати примере речи страног порекла са завршетком на –о или –е које су позајмљене у српском као именице средњег рода – исто као и у бугарском: *вајтерјоло/вајтерјоло* (енгл.), *динамо/динамо* (нем.), *ембарјо/ембарјо* (шпан.), *кабаре/кабаре* (франц.), *биге/биге* (франц.). Реч *варијете* (лат./нем.) у српском је позната као именица са два рода – мушким и средњим, док је у бугарском она средњег рода: *вариетше* ср. р.

Независно од тога што је група речи страног порекла са завршетком на –и невелика, она захтева посебну пажњу на плану граматике и лексикографије с једне стране у оквиру посебног језика, а с друге – на плану асиметрије у случајевима поређења два и више језика са правцима развоја који се подударају (у том случају –позајмљивање речи из других језика). Именице које се не односе на лица у бугарском су примљене као именице средњег рода, док су у српском у мушком роду. У српском се осим тога одвија процес преноса места акцента за један слог унапред тако да се код двосложних именица акценат по правилу налази на првом слогу, док је код вишесложних речи место акцента у поређењу са бугарским такође један слог унапред.

срп. м. р. *алиби, дерби, боди, жири, камјари, каре, киви, колибри, комби, кари, лоби, морбили, јарши, јени, јони, рели, реми, рајби, сандхи, сари, сафари, сирјаки, сииш, шакси, виски, харакири, хоби.*

буг. ср. р. *алиби, дерби, боди, жури, камјари, каре, киви, колибри, комби, къри, лоби, морбили, јарши, јени, јони, рали, реми, рђби, сандхи, сари, сафари, сирјаки, сииш, шакси, уиски, харакири, хоби.*

Именице које означавају или карактеришу лица могу бити у бугарском и средњег, и мушког рода, док су у српском само мушког рода: буг. *шова/шози ден-*

шакси – шаксији, ашаши – ашашии). У бугарском језику та појава има много ограниченији обим и карактеристична је за групу именица женског рода са завршетком у једнини на –ија и средњег рода на –ије, које се у множини завршавају на –иш, односно на –ија: буг. *чиния, револуция, съзнание – чиниш, револуциш, съзнания...*

ди – срп. *шај денди*; аналогно је код буг. *зомби, њеди, хији, јанки* (м. и ср. р.) и срп. *зомби, њедер, хији, јанки* (м. р.).

Позајмљенице на –у следе већ констатована правила: бугарске су средњег рода, српске – мушког рода:

буг. ср. р. *бижу, јуру, какаду, њасјарџу, рају, шабу*;

срп. м. р. *бижу, јуру, какаду, њасјарџу, рају, шабу*.

У случају буг. *кенџуру* – срп. *кенџур* српска позајмљеница мушког је рода због скраћеног облика који се завршава на сугласник.

Са компаративног гледишта могли бисмо закључити да је количинско смањење групе именица средњег рода у српском језику тенденција новијег порекла која по мишљењу неких истраживача може бити последица утицаја других језика, укључујући и балканске [Увод 1986: 386–388].

2.3.2. Разлике у роду између два језика збој различитиој прилаза у адаптицији

Одређена и релативно репрезентативна група позајмљеница која је присутна и у оба језика региструје разлике у роду због различитих принципа адаптације. Тако у једном језику реципијенту одлучујућу улогу може имати формални завршетак речи у језику извору, а у другом – припадност по роду и сл., што је већ било коментарисано у овом излагању. Створени су низови са различитом комбинаториком истоветних речи по роду:

срп. м. р. *електрицијетет, канаринац, кенџур, шамџањац*

буг. ср. р. *електричесиво, канарче, кенџуру, шамџанско*

срп. м. р. *гаџум, минуџи, реџетџи, џоалетџи, флазел*

буг. ж. р. *гаџа, минуџа, реџетџа, џоалетџа, флазела*

срп. ж. р. *амбалажа, анализа, арома, банкина, бронза, џаража, џаргероба, дебаша, екиџа, жирафа, конџирола, крема, локомоџива, манџетџа, масажа, медаља, џаралела, џлажа, рунда, сажара, сезона, синџакса, џајетџа, џезџа, џранџа, џуна, фоџеља, химна, чоколада, џниџла, џиџаџа, џиџунажа*.

буг. м. р. *амбалаж, анализ, аромаџ, банкеџ, бронз, џараж, џаргероб, дебаш, екиџ, жираф, конџирол, крем, локомоџив, манџетџ, масаж, медал, џаралел, џлаж, рунд, сажър, сезон, синџаксис, џајетџ, џезџах, џранџи, џон (риба), фоџџоџл, химн, шоколад, џниџел, џиџаџаџи, џиџонаж*.

срп. ж. р. *џезва, лала, реза, џасџа*

буг. ср. р. *џџезве, лале, резе, џасџи*

срп. ж. р.мн. *домине*

буг. ср. р. јд. *домино*

2.3.3. Разлике у роду као узрок џојаве џарова међујезичке хомонимије и џолисемеје

Код језика са високим степеном блискости веома је изражена појава лексема са структуром која се формално подудара. Као што је познато, код неких од тих речи испољавају се семантичка разлижења. У одређеним ретким случајевима она су повезана са разликама у роду.

У овом излагању нису наведена сва значења указаних речи, где у оба језика постоје значења која се подударају, паралелно са значењима која се

разилазе, тј. у целини такве речи могу се одредити као полисемантичне. Наведени примери само скрећу пажњу на то да је јако битно водити рачуна о припадности по роду да се не би стигло до погрешних асоцијација у случајевима језика у контакту:

срп. *дроб* м. р. (= буг. *вѣйрешни оріани, вѣйрешностии*)

буг. *дроб*¹ м. р. (= срп. *џлућа* или *џиџерица* – бјал дроб и черен дроб);

буг. *дроб*² ж. р. математички термин (= срп. матем. *разломак*)

срп. *младеж* ж. р. (= буг. *бенка родилно џејино*),

буг. *младеж* м. р. (= срп. *млад човек*)

срп. *џрџи* м. р. (= буг. *џрџи*¹, *анатомически оріан*)

буг. *џрџи*² ж. р., син. *џочва* (= срп. *земља*)

3. Као што се види и из овог излагања, проблеми разграничења блискородних језика имају конкретне и довољно специфичне параметре на структурном и лексичко-семантичком плану. Један од основних задатака словенске контрастивне (компаративне) лингвистике јесте да укаже на разлике као одраз својеврсних дивергентних процеса који потичу од јединственог прајезика а као изјава национално-културне специфичности сваког посебног народа/језика у оквиру јединственог словенског простора. Уопштено посматрано, све наведено могло би се третирати као специфична славистичка проблематика. Испитујући односе између језичких стандарда наилазимо на исто тако специфичну проблематику из области социо- и психолингвистике која обухвата контакте међу говорницима генетски блиских (често и суседних) језика¹⁰, проблематику двојезичности, карактеристике интерференција, као и компаративну дескрипцију језичких нивоа који у одређеним случајевима региструју специфичну дифузију са савременог гледишта. Одређене разлике не показују се одмах на први поглед и треба детаљније и са одговарајућим знањем приступати таквом поређењу које несумњиво има реалних примена у областима науке и образовања, културе, политике, економије и привреде¹¹ – тамо, где, независно од (само)уверења да је нама језик суседа близак, познат и разумљив, ипак треба прецизније и компетентније прилазити усменом или писаном тексту.

Кључне речи: блискородни језици, бугарски, српски, компарација, лексико-семантички план, категорија рода, разлике у роду, именице, творбени модели, стране речи, адаптација страних речи, изворни језик, језик реципијент.

¹⁰ У овом излагању као и уопште у проблематици тог типа основно усмерење рада тиче се компарације међу стандардизованим или књижевнојезичким нормама, при чему се ређе користе примери из дијалеката. Овакав приступ сасвим је оправдан, имајући у виду да са гледишта савремених језичких комуникација хијерархијски прво место заузима управо стандардни језик, мада постоје и типови комуникација на субстандардним нивоу, али се оне не подударују више са класичним примерима теренске дијалектологије.

¹¹ Односи и везе између два језика – бугарског и српског као два суседна јужнословенска језика могли би бити систематизовани у лингвистичком бугарско-српском компаративном пројекту чија би методолошка база могла бити оријентисана такође социо- и психолингвистички.

Литература

- Богданович, Марковић 2000:** Н. Богдановић, Ј. Марковић, *Практикум из дијалектологије*, Ниш, ФФ.
- Бошковић 2000:** Р. Бошковић, *Упоредна граматика словенских језика*.
- Буров 1997:** Ст. Буров, *За граматическата характеристика на една група съществителни от чужд произход с форма на –и в съвременния български език*. – Проглас, 1997, № 3–4.
- Вътов 1995:** В. Вътов, *Фонетика и лексикология на българския език*, В. Търново.
- Иванова 2004:** Ц. Иванова, *Близи и различни. Южнославянски езикови проекции*. В. Търново, Унив. изд-во.
- Kristal 2002:** D. Kristal, *Kembridžka enciklopedija jezika*. Beograd.
- Лашкова 2001:** Л. Лашкова, *Сърбо-хърватска граматика (сърбски, хърватски, босненски)*, София, ЕМАС.
- Мечковская 1996:** Н. Б. Мечковская, *Социальная лингвистика*, Москва, 1996.
- Славянски езици 1994:** Славянски езици. *Грамматични очерци*, София, БАН.
- Стойков 1993:** Ст. Стойков, *Българска диалектология*. С., БАН.
- Tafrā 1986:** Вг. Tafrā, *Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem)*. – Filologija, knj. 14, Zagreb.
- Увод 1986:** *Увод в изучаването на южнославянските езици*. София, БАН.
- Ћорић 1999:** Божо Ћорић, *Принципи творбене анализе стране лексике*, Српски језик, IV/1–2, Београд 227–242.
- Български тълковен речник (БТР 2004):** Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, *Български тълковен речник*, (Четвърто, допълнено и преработено издание от Д. Попов), София, 2004.
- Иванова-Алексич 1999:** Ценка Иванова, Мариана Алексич, *Сърбско-български тематичен речник. Лексикон на междуетниковите омоними и полисеми* (Велико Търново).
- Младенов 2000:** Марин Младенов. *Бугарско-српски речник*. Београд.
- Речник Матице српске:** *Речник српскохрватскога књижевнога језика, књ. 1–6*, Матица Српска, Нови Сад – Загреб, 1967–1976.

Ценка Иванова

АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ СЛОВАРНОГО ФОНДА БЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ (НА МАТЕРИАЛЕ БОЛГАРСКОГО И СЕРБСКОГО ЯЗЫКОВ)

Резюме

Совокупность классификационных критериев, с помощью которых определяются специфические отношения между генетически близкими славянскими языками, указывает на то, что главную роль в формировании индивидуального облика каждого языка в отдельности играет лексический инвентарь. Как раз в языках, структура которых минимально различается или почти не различается, словарный фонд преобладает при определении дистинктивных признаков. С точки зрения типологии компаративного аспекта лексику можно классифицировать, учитывая генетические сходства и различия, структуру самого слова, принадлежность к определенным грамматическим категориям, комбинаторику словообразовательных формантов славянского или неславянского происхождения, сходства или различия в семантике тех же слов и т.п. Вопреки существенным структурным различиям между болгарским и сербским языками лексический инвентарь обоих языков вкладывается в названную компаративную типологию, однако он играет важную роль и в процессе создания индивидуального облика каждого языка в отдельности. С другой стороны, важно также акцентировать, каким образом лексемы функционируют между собой в каждом языке (сочетаемостьный аспект), учитывая сходства и различия в их комбинаторике в близкородственных языках. Весьма важен также лингвострановедческий аспект, которому часто не уделялось должное внимание при формировании словарного фонда каждого из исследуемых языков.

Гордана Јовановић
Београд

НЕКА ЛЕКСИЧКА ПИТАЊА У „СКАЗАНИЈУ О
ПИСМЕНЕХ“ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА
(КОНСТАНТИНА КОСТЕНЕЧКОГ)

У раду се разматрају нека питања која се тичу евенџуалних „србизама“ у Констанинском делу „Сказаније о писменех“ и скреће се пажња на условности овакве квалификације у односу на друге словенске редакције.

Констанински Филозоф (Константин Костенечки – назван тако према своме родном месту *Косџенец* које се налази у горњем току реке Марице, недалеко познатог Бачковског манастира – мада о томе где се Константин родио у науци не постоји потпуна сагласност)¹ – изузетно је значајна и занимљива личност која је својом свестраном хуманистичком делатношћу на најбољи начин обележила владавину деспота Стефана Лазаревића (1389–1427) и сав огроман труд који је учени и надарени Деспот уложио у очување политичких и културних тековина светородних Немањића, у тешком и „смутном“ времену државног пораза и националног пострадања. Константин Филозоф, назван тако због своје учености, „преноси принципе трновског образовања на српски терен, прилагођавајући их особеностима локалног језика и културе и постајући, на тај начин, оснивач *ресавске школе*“², која се темељи на поставкама значајног књижевног и језичког реформатора, бугарског патријарха Јефтимија, чији је циљ био да се богослужбене књиге, које су се исквариле током многих векова преписивања, исправе или поново преведу са грчких предлога уз очување ћирилометодијевске традиције и несумњивог ауторитета који су солунска Браћа имала у читавом словенском свету. Константин, преко свог учитеља Андреја (Андроника) – непосредног патријарховог ученика – и сам је у неку руку ученик славнога Јефтимија Трновског према

¹ К. Куев-Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, Изследование и текст, София 1986, БАНУ, стр.12; Г. Јовановић, Константин Филозоф и патријарх Јефтимије Трновски, Ресави (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, Дани српског духовног преображења, XI, Научни скуп, Деспотовац, 20-21. август 2003, стр.49.

² А. М. Тотоманова, *За „србизмите“, в лексиката на Константин Костенечки, Медијевистика и културна антропологија*, Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова, София 1998, стр.429.

коме гаји особито поштовање и који му је узор у књижевном и језичком раду. Бугарска научница А. М. Тотоманова сасвим исправно наглашава да је веома важно истражити утицај српске језичке средине на Константинов рад као и став самога Деспота према своме штићенику и његовом раду. Нема сумње да је деспот Стефан био веома благонаклон према Константину, али са висине свога деспотског достојанства он му и наређује шта треба да ради³, што не треба схватити као владарску надменост, него као жељу да га својим ауторитетом заштити од противника таквога рада а они су, и према Константиновим речима, постојали и нису били безначајни.

Истичући значај језичке интеракције којој је Константин био изложен сматрам да је неопходно извршити веома детаљну лексичку, морфолошку и синтаксичку анализу Константиновог „Сказанија“ уз поређење са „Житијем“ деспота Стефана – а то су два најзначајнија Константинова дела – (и А. М. Тотоманова подвлачи на доста јасан начин потребу компаративног проучавања ова два споменика, мада је свесна жанровске различитости)⁴ – и тек онда извести закључак – што је могуће прецизнији – о комплетном *habitusu* Константиновог језика.

Наравно, говорећи о Константиновом књижевном раду и о његовим језичким и ортографским погледима неопходно је имати на уму исихастичку традицију и исихазам који је, према речима бугарске научнице Климентине Иванове „*дубоко у православној традицији и прихвата се као нешто што обнавља и осмишљава православно друштво XIV века*“ а да је „*најважније досијашње бујарских исихаста њихов допринос културној историји Балкана*“, одн. садржи се у „*њиховој изузетној књижевној активности*“⁵.

Сагласно овоме и Константин се труди да у српску средину, у којој су калуђери-исихасти (*молчалници*, *ћуљивци*) и те како били присутни, пренесе искрену бригу за тачност и исправност у српским књигама и у српској писмености, видећи зачетак сваковрсне јереси у небрижљивом и нетачном писању.

За овај рад изабрала сам изванредан број лексема и синтагматских спојева који на свој начин осликавају Константинов језик. Константин, свакако, није имао проблема са споразумевањем у српској средини, али његов матерњи бугарски језик и бугарска рецензија старословенског језика нису могли избећи утицају српског говорног језика и српске рецензије старословенског језика. О „србизмима“ у Константиновом „Житију“ писала је А. М. Тотоманова у наведеном раду. Нешто слично могло би се наћи и у „Сказанију“. Свакако, говорећи о „србизмима“ и у „Сказанију“, и у „Житију“ треба узети у обзир да живот многих општесловенских речи у различитим периодима различито протиче у бугарском и српском језику а то би се могло проширити и на ос-

³ Г. Јовановић, *Акцентна и интерјункцијске јоуке у „Сказанију о писменех“ Константина Филозофа (Константина Косиенечкој)*, Научни сатанак слависта у Вукове дане, 27/2, Београд, Нови Сад, Манасија 1997, Београд 1998, стр.11.

⁴ А. М. Тотоманова, За „србизмите“....стр.429 и даље.

⁵ Патријарх Ефтимий, *Съчинения, Българско философско наследство*, София 1990, стр. 250–251.

тале јужнословенске па и на друге словенске језике – у свима њима реч има једно основно значење а онда долази до семантичког гранања у неким од њих а у другима оно остаје основно; исто тако ће у једноме језику одређено значење добити статус књижевног, стандардног а у другом ће се свести на дијалекатску или регионалну појаву. Тако А. М. Тотоманова наводи лексему *ЛОЗА* из деспотовог „Житија“ која у српском језику према РСАНУ⁶ на првом месту значи „1. а. бот. и агр. (често са одредбом винова...*вишегодниња дрвенаста биљка...*“, на другом месту је значење *лозица* (од купине, јагоде) а на трећем месту је значење „сродници, потомци истог, заједничког претка, род, племе...“ и баш у овом трећем значењу употребљава се у „Житију“; у бугарским речницима овакво значење се не бележи; „србизам“ је и лексема *КОРЫСТЬ*, коју А. М. Тотоманова наводи такође из „Житија“ а она у РСАНУ значи“ 1. а., *повољан ефекат, позитивно дејство, добит*“ и под „2. правн. заст. *повласница, привилегија*“, док у *Дан*⁷ значи *spolia*, одн. *пљачка, отимачина*. Све, дакле, ове елементе треба узимати у обзир кад се поједине лексеме из средњовековног периода квалификују као, нпр. „србизми“, „бугаризми“, „русизми“ итд.

Прелазим на примере из „Сказанија“:

ЕДНО БО ПРЪМЪСТНЪВЪ, ГЛЪ ПРЪТВАРАЕШН „ако једно (слово) ирмесѣши, меѣши (значење) речи“, *Јаї*⁸, стр.383.

ПРЪМЪСТНТН – глагол: у савременом значењу „ставити на друго место“, „преместити“, *Јаї*, стр.383.

ВЪСАКО ЖЕ ПНСМЕ НАН ЗНАМЕНЕ КОЕ, НЕ ОБРЪТАЕН СЕ НА СВОЕМ МЪСТЪ, НЪСТЪ ДОМЪ ВЛ(Д) КЪ „свако слово или обележје који се не нађу на своје мѣсто не ѿсѿодаре ничим, нису ѿсѿодари куће, (нису домаћини, ни о чему не одлучују).

ПНСМЕ, ЗНАМЕНЕ – слово, обележје, белег, *Јаї*, стр.383)

...Н НАМЪ ОУЧНТЕЛЪ БЫВЪ ВЪ ПНСМЕНЕ(Х).

У овом случају реч ПНСМЕ, ПНСМЕНА значи *описмењавање, учење иисмености*, *Јаї*, стр.391)

„Како и сам Госѿод рече о њима (о словима): Будѣше мудри као змије мислећи (ири ѿме) да ако и чѣшаво змијино ѿело буде унишѣено а (она) ѣлаву своју (ѣуме) ѿкрије (и сачува је) чѣшаво њено ѿело ће оздравѣши. Тако су и свакој књижевској вещи гла(в)а е(с) пнсмена, н състоѣне правое

књижевскаа вещь, състоѣне правое – прва синтагма значи „књижевна ствар, књижевно дело“; друга би значила „суштина, истинити садржај“, *Јаї*, стр. 384.

⁶ Речник срѣскохрвайској књижевной и народной језика, књига XI, Београд 1981; даље: *РСАНУ*.

⁷ Ђ. Даничић, *Речник из књижевних старина српских*, У Биограду 1863; даље: *Дан*.

⁸ В. Ягич, *Книга Константина Филозофа и грамматика о письменехъ*, Разсуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ Т. I, Санктпетербург 1885–1895; даље: *Јаї*.

...ТЕ(Ж)КО БО ПАВЛАЕТ СЕ ПО(Д) ВЪСЪМЪ СТАЪПО(М) ОСНОВАНИЕ НОВО ПО(Д)СТАВЛАТИ, ТАКО И ЗАМАТОРЪВШЕЕ ЧТО ИСПРАВНТИ; реч је о исправљању богослужбених књига и Константин, фигуративно се изражавајући, каже да није лако испод постојећег стуба правити нову основу, нови постамент као што, у односу на исправку књига, није лако исправити оно што је *засѣпарело*, што се *укоренило*

ЗАМАТОРЪТИ – глагол: застарети, престарети, *Јаї.*, стр. 391.

...НЕО ВЛАДЕН НИКОЕГО ЖЕ БОЕ СЕ, ВЪСА ЕЛНКА ПОВЕЛПАЕАЕТЪ БЫВАЮТЬ. И ШНЪ ТЪЧНО ПАОУЧЕНЪ, ИЛИ ОУЧЕНІО ОСНОВАНИЕ ПОЛОЖЕНЪ, ЗЛОБЪ ИСКОРЪТИ ИИ...

Константин мисли на владаре, у овом случају свакако је реч о деспоту Стефану Лазаревићу, и овај одломак гласи: *Јер владар се никога не боји и исиуњава се све што нареди. А он, или (сам) поучавајући или науци (одн. учењу, знању) ѿмеље ѿсѣавивши, злону искорени* (одн. искорени све оно што је наопако, што се у светим књигама искварило вишевековним преписивањем.)

ОУЧЕНИЕ – учење, наука, знање; *Јаї.*, стр. 391.

...АЩЕ ЛИ ЖЕ И НЪКАА ВСТАЛА БЪХЪ НЕПРЪВЕДЕНА ѿ ВЕТХЫН(Х), ИЛИ НОВЫН(Х) ПО СИ(Х), СИН ИЗДАШЕ... Писац говори о преводима Светога писма којих је било седам. Сваки следећи превод био је упоуњаван оним што је у претходном изостало тако да се у последњем преводу нашао читави Стари и Нови завет. Константин сасвим у духу српског језика каже да су. преведени они делови (оне књиге) који *остѣали беху неѿреведени*.

НЕПРЪВЕДЕНЪ – парт. трпни: непереведен; *Јаї.*, стр.393.

...НЪКТО БО ѿ ВЕЛНКЫН(Х) ОУЧНТЕЛІЕ РЕ, МНО ПАКО ЗЛАТЫН ІЕЗЫКО(М) ИЛИ ВЕЛНКЫН ВАСНІЕ ѿ КОУ(Д) ПРОЗЕВЛЕННЕ ЕРЕСЕ(М), ТЪЧНО ѿ ОУЛНШЕНІА БЖ(С)ТВЕНАГО ПИСАМІА, ИЛИ ПАКЫ ИЗЛНШІА... Позивајући се на велике црквене Оце (Јована Златоустог и Василија Великог) Константин објашњава откуда и како настају (како клијају) јереси – настају од *недостѣшка* у божанским књигама или од *сувишка* (у њима).

ПРОЗЕВЛЕННЕ – клијање, израстање;

ОУЛНШЕНИЕ – недостатак, изостанак нечега;

ИЗЛНШЕ – сувишак, нешто што је преко дозвољене мере; *Јаї.*, стр.395.

...И ЕДА МНШН ТЫ, Ш ЛЪЖЕПИСАТЕЛЮ, ПРЪЛАГАЕН СІА И НА Ы И Ы НА И ПАКО ЕДНО ГЛЮТЬ... Захтевајући да словенска азбука (а то значи и српска, јер се обраћа српским писцима) доследно чува сва слова из ћирилометодијевске традиције, веома је оштар према оним писцима који се тога не придржавају, назива их *лажним ѿисцима* и каже: *...зар мислиш, о лажни ѿишче, ѿреѿва-рајући и у јери и јери у и, да они исио значе*

(*да говоре о исиој сѣвари*)?

ПРЪЛАГАТИ – претварати у нешто друго, замењивати;

ЛЪЖЕПИСАТЕЛЬ – лажни, набеђени писац, *Јаї.*, стр.401.

Зазорно же е(с) н се, тако н се писанје вѣ дасѣн погрѣшано е(с), н нѣ(с) тако(ж) вѣ грѣѣско(м) нли вѣ трѣновскыи(х). нѣ поне(ж) зрнмѣ тако н срѣбстѣн ннѣашнѣн добрѣн нздательѣ не тѣшѣт се вѣ концѣ тѣнкотн, того ра(д)н н азѣ не потѣщах се. Залажући се да се и дасија и апостроф пишу као у грчком, Константин признаје да и он у свом делу грѣши кад је дасија у питању и да није онако како је у грчком или у трновским изводима. Међутим, каже Константин: ... *видимо да се и данашњи добри срѣски писци (издавачи) не брину (мноѣо) за ипрефињеносиѣ (у писанју), иа се и ја из шѣоѣ разлоѣ не иобринух.*

погрѣшано – прилог: погрешно; код *Дан.* само глагол погрѣшнѣн;
нздательнѣ – писци, издавачи; ова реч код *Дан.* није забележена; *Јаѣ.*, стр.419.

...нх же нзыавнмѣ вѣ зѣ-н главнзнѣ... ре(ч)мѣ вѣ сен главнзнѣ... *О овоме ћемо иоворити у 17-ој глави (иоѣлављу)..., рећи ћемо у овој глави (иоѣлављу)*

главнзна – поглавље, глава; *Јаѣ.*, стр.420.

...по писмене(х) бо грѣѣскыи(х) чнсла грѣдѣтѣ, кромѣ с. се бо тѣѣно ѣ чнсла срѣѣско е(с). *Бројеви се нижу ирема ирчким словима, осим S које је, у оквиру бројева, срѣско.*

чнсло, чнсла – број, бројеви; *Јаѣ.*, стр.432.

множаншн бо трѣ(д) естѣ злое ѣоучнѣн, не(ж) наоучнѣн... *Мноѣо је шѣеже од злоѣа се одучити неѣо се (злу)научити..*

ѣоучнѣн - одучити (се), одвинути се; *Јаѣ.*, стр.443.

...н се нѣ(с) ѣ вѣсѣ(х) кннжевннѣ, нѣ нже соупротнѣвѣ оплѣѣают се н правомоу поучнѣн нзытн вѣзбраниаѣюще... *Нису сви кннжевнници шакви, неѣо су шѣо они који се ирошнвѣењем наоружавају и бране да се изиђе на ирави иуѣ.*

кннжевннѣ – кннжевник, писац; код *Дан.* само кннжѣннѣ, *Јаѣ.*, стр.444.

...нѣ разараешн закон бѣжн ... тако(ж) хранншн нѣкаа бабѣнска зде... *неѣо разарашн закон божиѣи...јер чувашн овде некакаве бабунске* ⁹ *(обичаје).* Константин мисли, по свој прилици, на богумилску јерес чије је остатке, изгледа, примећивао у тадашњој српској држави и то га је, очигледно, веома бринуло. Из текста који следи види се да је стварно реч о јереси и о јеретцима.

БАБОУНСКЫИ – који се односи на бабуне, богумиле. Код *Дан.*: *има само у Душанову законуку на једном мјесѣу, ије се не може знати шѣа значи.* Он прихвата Шафариково мишљење да ова реч значи *carpen magicum* (магична

⁹ Г. Јовановић, *Траѣови народних веровања у „Сказанију о писменех“ Константијина Филозофа*, Српска кннжевност у доба Деспотовине, Дани српског духовног преображења, V, Деспотовица 1998, стр.205–210.

реч, басма), да код Пољака постоји реч *zabobon* (празноверан, сујеверан) итд. *Јаї.*, стр.454. Биће, ипак, да је и у Душановом законуку реч о богумилској јереси која је, својим појављивањем, из темеља потресла читав хришћански свет. Ј. Стојанов¹⁰ у свој изванредној књизи *Скривена традиција у Европи* каже следеће: *Тачно време и место настајанка бојомилства још увек је непознато, мада се Македонија и Тракија обично сматрају колевком новој дуалистичкој покрети. За уобличавање и ширење бојомилског учења изгледа да су у великој мери били заслужни лични мисионарски жар и синкретистичко умеће оснивача јереси, свештеника Бојомила... Оно што придоноси тајновитости која окружује порекло бојомилства јесте оскудица података о његовом оснивачу, свештенику Бојомилу. Мада га неки сматрају „највећим оснивачем јереси Средњег века“, још увек није извесно да је његово име, како се обично претпоставља, словенски превод грчког имена „Геофил“ (Божји Миљеник), будући да је већина словенских речи које у себи садрже корен **бој** изведена из иранских језика... Свештеник Бојомил понекад се поистовећује са другим чувеним и елузивним свештеником који је живео и писао нејавноверна апокрифна дела у Бујарској десетоме века. Свештеник Јеремија постојао је најпознатији и најозлобашенији апокрифни писац словенског јавноверног света, а његова чувена композиција апокрифа **Легенда о крсту** предаваће се из руке у руку и читаће се од Босне до Русије.*

...н не себе стьдѣ творшн, нѣ мѣстѣ вѣсемѣѣ.
 ...и не чиниши стид само себи нешто чинишом месѣу (трагу).
 СТЬДѢ ТВОРНТН – стидети се, чинити стид; *Јаї.*, стр.454.

н вѣнмають среѣа(м), вѣн злы вѣвы добры.вѣнмають же н гласы петлѡ(м), врана(м), лиснца(м),н ннаа таковаа. *И љазе на сусреѣе* (са ким ће се срести) – *ови су добри, ови су лоши* (одн. ови слуге на добро а ови на зло) – *љазе на љасове љеѣлова, врана, лисица* (одн. гатају према гласовима петлова, врана, лисица) *и љоме слично.*

ПЕТЬЛЬ, ВРАНА, ЛИСНЦА; код *Дан.* лексема *љеѣао* није забележена (у репрезентативни српским јеванђељима XIII и XIV века – Вукановом, Мокропољском, Богдановом – веома је добро потврђена у ликовима: ПЕТЬЛЬ, ПЕТЬЛЬ (нпр. у Мт 26.34)), *врана* се јавља само као име села; *лисица* у очекиваном значењу vulpes; *Јаї.*, стр.455.

нѣ сн завнстн пѣзнн, нн ш сн(х) волеть обьѣвнтн се.
 Али ови, љуни зависѣи, не воле да се (о овоме) сазна.
 (НЕ)ВОЛѢТН ОБЬѢВНТН – не волети, не желети да се о нечему сазна; *Јаї.*, стр.457.

Ови, у неком смислу, сондажни примери, говоре у прилог тврдњи коју сам раније изнела а то је да два најважнија Константинова дела -, „Житије

¹⁰ Ј. Стојанов, *Скривена традиција у Европи, Тајна историја средњовековне хришћанске јереси*, „Градац“, Чачак-Београд 2003, стр.136–138.

деспота Стефана“ и „Сказаније о писменех – треба проучавати и посебно – у жанровском смислу – али и заједно, компаративно, јер ће резултати највероватније показати какав је у суштини био језички модел Константина Филозофа и какав је однос тога модела према српском и према бугарском народном језику а какав према српској и бугарској рецензији старословенског језика.

Кључне речи: Константин Филозоф, исправка књига, реформа правописа, „србизми“

Гордана Йованович

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В „СКАЗАНИИ О ПИСЬМЕНЕХ“
КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА (КОНСТАНТИНА КОСТЕНЕЧЕСКОГО)

Резюме

Несколько выборочных примеров, представленных в настоящей работе, показывают, что два самые важные произведения Константина Филозофа – „Житие деспота Стефана Лазаревича“ и „Сказание о письменех“ следует изучать не только как отдельные произведения (в жанровом отношении), но и в компаративном плане, для того чтобы представить языковую модель Константина Филозофа и ее отношение к сербскому и болгарскому народному языку, а также к болгарской и сербской редакции старославянского языка. В рамках такого подхода выкристаллизуется и проблематика возможных „србизмов“ в его языке.

Александар Милановић
Београд

СТАТУС ПОЈМА И ТЕРМИНА *ЛЕКСИЧКИ АРХАИЗАМ* У СРБИСТИЦИ

У раду се указује на недостатаке ослањања искључиво на језичко осећање као критеријум при одређивању лексичких архаизама и препоручује провера фреквенције у електронском корпусу. Лексички архаизми потврђени у било којем функционалном стилу, нарочито у публицистичком, одређују се као семенит књижевне (стандардне) лексике. Уочавају се и разлике у класификацији архаизама у српском језику, као и недостаци у терминолошком систему, и нуде конкретна решења.

0. Проблеми везани за појам и термин *лексички архаизам* у србистичкој литератури

Нико у савременој србистици не сумња у оправданост честе употребе термина *архаизам* у граматици, лексикологији и лингвистичкој стилистици. Термин *архаизам*, уосталом, има дугу историју у сербокroatистици и србистици, а мање-више сви истраживачи слажу се да је архаизам застарела језичка јединица која је у савременом језику стилистички маркирана.¹ Под овим се термином у лингвистичкој литератури по правилу подразумева *лексички архаизам*, а најчешће се под њега у лингвистичком смислу подводи и *морфолошки (облички) архаизам*². Архаични изрази у речницима недоследно се

¹ Милица Радовић-Тешић нуди овакву дефиницију: „Према дефиницијама које дају речници лингвистичких термина под архаизмима се подразумевају речи које су припадале неком прошлом раздобљу, али су у савремено време потиснуте из активне употребе, па се њихова спорадична појава у неким стиливима савременог језика оцењује као архаична и стилски обележена“ (Радовић-Тешић 1982: 257).

² У приручнику посвећеном питањима средњошколске терминологије и номенклатуре Александар Белић и Стјепан Ившић кратко су, и без примера, дефинисали архаизам: „застарела реч или застарео облик“ (Белић и Ившић 1932). Само на лексичким архаизмима дефиницију термина гради и Милан Вујаклија: „застарела реч или застарео израз који се данас, у обичном писању и говору, више не употребљавају, напр. прочи (други), јестаство (природа), полза (корист), прикљученије (доживљај) итд., старински начин изражавања“ (Вујаклија 1966).

помињу.³ Добро су, међутим, у нашој литератури описани и други типови језичких архаизама (*семасиолошки архаизам*⁴, *фразеолошки архаизам*⁵, *стилски архаизам*⁶ итд.).

И поред већег броја радова, као и лексикографских одредница, посвећених појму и термину (*лексички*) *архаизам*, очигледно је да су поједина питања остала практично непостављена у србистици, док су друга решавана само делимично и на различите начине. Циљеви овога реферата су: (1) да постави нова питања везана за појам и термин *лексички архаизам* (у даљем тексту: ЛА); (2) да укаже на различита решења постављених питања у србистичкој литератури; (3) да на постављена отворена питања понуди нове одговоре. Сва три циља реферата везана су за три кључна проблема који произлазе из проучавања србистичке и сербокроатистичке литературе о ЛА, а то су:

- а) критеријуми за одређивање ЛА у савременом српском језику;
- б) нормативни статус ЛА у савременом српском језику;
- в) класификације ЛА у савременом српском језику.

1. Критеријуми за одређивање ЛА у савременом српском језику

Код савремених истраживача недискутабилно је да су ЛА застареле речи у савременом језику, тј. речи које припадају старијим језичким раздобљима, али они најчешће не износе критеријуме на основу којих се одређује застарелост речи.⁷ Без обзира на експлицитно ненавођење критеријума, добро је познато да је у пракси по правилу у питању субјективно *језичко осећање* истраживача. То потврђује и лексикографско искуство Милице Радовић-Тешић при изради једнојезичког речника: „Самим тим што је арх. стилски квалификатор он би имао релативну вредност и зависио би делом и од језичког осећања лексикографа коме је основа у одређеном језичком стандарду“ (Радовић-Тешић 1982: 261–262). Исту праксу Богољуб Станковић запажа и при изради двојезичких речника: „Најчешће је употреба или неупотреба ових ознака [о стилистичкој маркираности – прим. А. М.] препуштена субјектив-

³ Поређење два најзначајнија речника савременог српско(хрватско)г језика ово лепо илуструје: „грам. реч или облик који су изишли из обичне употребе, који су застарели“ (РСАНУ 1959); „грам. застарела реч, облик или израз“ (РМС 1967). Јовица Вуксановић у школском речнику лингвистичких термина констатује да архаизам „означава реч, облик или језичку конструкцију која више припада старијем језичком раздобљу него оном у коме се понекад употребљава, нпр. *арслан* (лав), *опаљ* (ватра), *гажд* (киша), *књија*, *сјина књија* (писмо), *лејто* (година), *йолза* (корист), *себар* (кмет, сељак, тежак)“ (Вуксановић 2003). Архаичне изразе у свом средњошколском учебнику помиње и Младенов 1983: 79.

⁴ „Tu se radi o obilježenosti forme – element zbiljnosti i dalje postoji, ali se forma lekseme koja na njega upućuje više ne smatra aktuelnom: *vejka* ‘grana’, *Moskov* ‘Rus’ i sl., a moguća je i semasiološka markiranost, нпр. *opomena* ‘sjećanje’“ (Шипка 1998: 72). Исти тип архаизама М. Радовић-Тешић назива семантичким архаизима (Радовић-Тешић 1982: 259).

⁵ Радовић-Тешић 1982: 260, Шипка 1998: 114.

⁶ Младенов 1983: 79–80.

⁷ Занимљива запажања даје Младенов (1983: 79–80).

ном осећању и закључивању двојезичног лексикографа“ (Станковић 1995: 306–307).

Иако од времена Александра Белића до данас постоји много литературе у прилог језичког осећања као критеријума у лингвистици⁸, при одређивању архаизама језичко осећање лексикографа, граматичара или стилистичара се, ипак, може показати као субјективан, варљив и недовољно научан критеријум, као необјективан метод подложен ванлингвистичком утицају истраживачевих навика, стила живота, образовања, средине или старости.

При стварању адекватног теоријско-методолошког оквира за одређивање статуса архаизама свакако би као неупоредиво поузданији и егзактнији критеријум ваљало узети фреквенцију поједине лексеме у електронском корпусу, као и додатну грађу сакупљену ексцерпцијом дела писаних различитим функционалним стиловима. С обзиром на ограниченост обима реферата, као илустрацију примене предложеног метода узећемо само један пример из литературе: у средњошколском уџбенику Живојина Станојчића и Љубомира Поповића лексема *алас*, између осталих, наведена је као пример за архаизам, који је у савременом српском књижевном језику истиснула лексема *рибар* (Станојчић и Поповић 2000: 180)⁹.

Као критеријум за избор, тј. проверу баш овог примера послужио је, опет, субјективан став аутора овога рада, односно његово језичко осећање које се косило са осећањем аутора граматике, а поклапало са језичким осећањем лексикографа који су ову одредницу обрадили у РМС и РСАНУ, не наводећи квалификаторе *арх.* или *заси.*¹⁰

Уколико би се, међутим, остало при језичком осећању као једином критеријуму, немогуће би било егзактно показати чије је језичко осећање било исправније, па је решење могуће пронаћи искључиво провером фреквенције лексеме *алас* у савременом српском језику¹¹. Наравно, ова се провера мора извести уз контролу контекста у примерима, тј. функционалног стила којем припадају текстови у појединачним примерима. Тако је претраживање *Неешкейшираној коријуса српској језика* понудило чак 40 потврда за стилистички немаркирану употребу лексеме *алас* у публицистичким делима, дневним новинама, часописима и књижевним делима.¹² Из примера у корпусу се, даље, види да је званичан назив манифестација сличног профила у Крагујевцу и Великом Градишту идентичан – „Аласке вечери“, док се она у Земуну назива „Аласки котлић“. Наравно, у односу на потврде за лексеме *алас* и *аласки*, у

⁸ Видети Баук 2004.

⁹ „Тако је реч *шерзија* замењена речју *кројач*, па се сматра архаизмом, као што су речи: *чобанин*, *самарија*, *бојација*, *алас*, *крчмар* (и *механија*), *видар*, *Анџија*, *ђенерал*, *шанац*, *самовољац*, *ћесар*, *писменица* – данас, дакле, архаизми – јер су замењене другим речима за исте појмове: *пастир*, *седлар*, *молер* (*фарбар*), *рибар*, *ујосишишељ*, *лекар*, *Енџеска*, *ђенерал*, *ров*, *добровољац*, *цар*, *прамайшика*“ (Станојчић и Поповић 2000: 180).

¹⁰ Ваља, наравно, узети у обзир и чињеницу да су први томови ових речника, у којима се налази лексема *алас*, објављени пре више деценија: РСАНУ 1959. године, РМС 1967. године. Током ових деценија лексема је могла постати архаична.

¹¹ О узроцима „осећаја архаичности“ појединих лексема видети Симић (1991: 120 и д.).

¹² Захвалност за коришћење овог корпуса и корисне сугестије дугујем његовом аутору Душку Витасу, као и Витасовим сардницима Тањи Самарцић и Балши Стипчевићу.

корпусу су бројношћу апсолутно доминирале потврде за лексеме *рибар* и *рибарски*.

Додатна ексцерпција актуелних примера, који нису обухваћени корпусом, такође је потврдила да се у савременој београдској штампи ова лексема не употребљава као стилистички маркирана, као у примеру вести под насловом *Аласи њомажу слабовиде ученике* (Политика, 30. јули 2005, стр. 25)¹³. Исто важи и за релевантну риболовачку периодику.¹⁴ Додајмо, да бисмо се на тај исказ надовезали у тачки 3. овога рада, да је у колоквијалном (неформалном, разговорном) језику и у народним говорима на целом току Дунава на српској језичкој територији лексема *алас* жива и стилистички неутрална, чак фреквентнија од лексеме *рибар*. Са друге стране, многи српски говори уопште не познају лексему *алас*, па се о њој – из угла територијалног одређења њеног – може говорити и као о регионализму.¹⁵

Суштина проблема око одређивања статуса лексеме *алас* и сличних лексема, међутим, није искључиво у различитом језичком осећању истраживача, већ су у питању и другачији теоријско-методолошки оквири, о чему ће више бити речи у тачкама 2 и 3.

2. Нормативни статус ЛА у савременом српском језику

Ово питање поделило је досадашње истраживаче, будући да се нису сложили о статусу ЛА у књижевном тј. стандардном језику. Сегментом књижевне (стандардне) лексике сматрају их, на пример, Ж. Станојчић и Љ. Поповић¹⁶, као и лексикографи који су састављали РМС, док их некњижевним (нестандардним) сматрају Данко Шипка¹⁷ и Оливера Дурбаба¹⁸.

¹³ Текст вести гласи: „Чланови спортско-рекреативног клуба 'Марина 4. јул' припремаће данас, од 14 часова, 'аласки котлић' за све који дођу на Земунски кеј. Приход од продаје рибљих специјалитета намењен је Школи за ученике оштећеног вида 'Вељко Радмановић'. У клубу на кеју, око 300 метара, аласи, лађари, кулинари и остали мајстори бринуће о томе да све тече по 'дунавски опуштеном рецепту'.“

¹⁴ Мисли се на савремене часописе *Риболов*, *Риболовачки маџазин*, *Бисџиро*, *Зов* и *Трофеј*. Примери су због бројности изостављени.

¹⁵ Упоредити: „I u oblasti nerazlojene i standardne, kao i u oblasti nestandardne leksike, vrijednosti koje obilježavaju tip raslojenosti treba razumjeti kao atributa, a ne kao predikate leksema. Samim tim ostavljena je mogućnost da leksema ima više atributa. Tako je, na primjer, [...] *kadija* 'sudija' arhaizam i dinarizam, *kolbenringa* 'klipni prsten, karika' arhaizam i profesionalizam“ (Шипка 1998: 74).

¹⁶ „Архаизми у књижевном (стандардном) српском језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику зато што су их замениле друге речи за означавање истих предмета, појава, особина“ (Станојчић и Поповић 2000: 180).

¹⁷ „Kako smo već rekli, vremenska raslojenost u oblasti nestandardne leksike razlikuje se od one kod standardne. To se naročito odnosi na *arhaizme*“ (Шипка 1998: 72); на још једном месту се констатује да лексички архаизми „припадају nestandardnoj leksici“ (Шипка 1998: 69).

¹⁸ „Архаизми, локализми, германизми и турцизми које је у свом роману *Сеобе* употребио Милош Црњански имају специфичну стилску вредност. Наведене врсте лексема не припадају језичкој норми“ (Дурбаба 1995: 235).

Речник књижевних шермина указује на то да се архаизми у савременом језику могу доживети, у једном од поимања њиховог, и као „лоши“, тј. нестандартни.¹⁹ Најкомпликованије и делимично противречно нормативистичко објашњење нуди енциклопедијски лексикон *Српскохрватски језик*, чији су редактори и уредници били Асим Пецо и Живојин Станојчић: „језичка категорија: glasovno-oblička или лексичка категорија која се још увек понегде јавља, али коју књижевни језик више не сматра својом. Архаизми се у књижевном језику употребљавају само као стилско средство.²⁰ [...] лексичких архаизама, било да су у питању домаће речи или туђице, налазимо подоста у нашем речнику: *pismenica* м. граматика, *pendžer* м. прозор. У речницима нашега језика такве речи се обележавају са арх.“ (СХЈ 1972).

На недоумице око нормативног статуса ЛА посебну пажњу скренуо је Рикард Симеон: „често се shvaća под архаизмом zastarjela riječ, oblik itd. који припадају раздобљу старијем од онога у којем се још увијек употребљавају и који се осјећају као лоши, необични и несавремени у данашњем књижевном језику (нпр. лих, свеудилј, iole); али их има и таквих који се због своје изражајности употребљавају у дјелима добрих сувр. писача као добре ријечи паралелно са својим сувр. синонимима, нпр. позни – касни и сл. [...] No управо у употребљавању архаизама лексичка се норма сломила и то баš на оном подручју које је прознато као највиши ступањ језичког развитака, као његова најистанчанija и најсвестранија употреба: у језику умјетничке књижевности, за који су архаизми ненадомјестива залиха стилистичких изражајних средстава, и то не само они који су толерирани јер за њих нема добре замјене, него и они који су као лоши и неправилни избачени из књижевног лексика“ (Симеон 1969: 104–105).

За пример на којем можемо проверити нормативни статус ЛА узета је црквенословенска лексема *йушешесџвије*, чија је застарелост и стилистичка маркираност, чини се, недискутабилна²¹. Ексерпираније текстова из савремене београдске дневне штампе показује њену доста честу појаву у публицистичком функционалном стилу²², тј. његовом новинарском подстилу, увек са јаким стилистичким, хумористичко-иронијским сенчењем.²³ Питање да ли

¹⁹ „У лингвистици *a*. има више значења: а) сва језична средства (ријечи, облици, конструкције, идиоми) која су се употребљавала у прошлим раздобљима језичног развоја; б) застарјеле ријечи, облици итд. који припадају старијем раздобљу и који се осјећају као лоши, необични, несавремени; ц) све старинске ријечи, облици итд., који се и дананас употребљавају“ (РКТ 1992).

²⁰ Поменути реченица доводи у питање статус језичке норме у оквирима стилске норме, и чини се као да их аутори доживљавају као сепаратне феномене. Стилска норма, међутим, у себи садржи и језичку, тј. „језичка норма чини основу стилске норме“ (Симић 2000: 53).

²¹ У РМС су неуредначени квалификатори уз ову лексему и друге лексеме са истим кореном: *йушешесџвије* цсл., *йушешесџвени* цсл., *йушешесџвеник* арх.

²² Ову лексему потврђује и обратни речник српског језика Мирослава Николића, у који је унето „што је могуће више речи које спадају у савремени српски књижевни језик, као и супстандардне и нестандартне речи (у стандардном облику) шире распрострањености“ (Николић 2000: IX).

²³ Конотација овога архаизма по правилу је ’дуго, тешко, компликовано путовање’: Како ствари стоје ствар је већ окончана и Антонић ће наредне сезоне водити Звезду кроз путовање по Европи. (Спортски журнал, 25. 5. 2004, 16); Вељко је дуго у Шпанији. Почео је путовање у Марбељи. (Спортски журнал, 23. 1. 2005, 12); Тродневно путовање (Спорт 5. 11. 2003, 21);

су ови текстови писани књижевним (стандардним) језиком сматрамо излишним, па се може закључити да се ЛА који су потврђени у било којем функционалном стилу савременог књижевног језика, а нарочито у специјалним стиловима попут публицистичког, морају сматрати саставним делом књижевне (стандардне) лексике. Будући да би даља расправа о нормативном статусу ЛА предубоко одвела у област нормативистике, (функционалне) стилистике и филозофије стила, закључак мора бити кратак.

На трагу наведеног луцидног запажања Р. Симеона о „ломљењу“ лексичке норме, може се закључити да посматрање ЛА као некњижевне (нестандардне) лексике доводи у питање читаву теорију функционалних стилова (односно статус књижевноуметничког, а нарочито публицистичког стила у књижевном језику) са једне стране, као и праксу многих домаћих и светских лексикографа при изради једнојезичких речника, са друге. Примери употребе лексеме *йушешестџије*, или сличних фреквентних и општепознатих архаизама (нпр. *йрикљученије*), то најбоље могу потврдити. Проблем, међутим, настаје са другим типом примера, који ће бити обрађени у наредном одељку.

3. Класификације ЛА у савременом српском језику

До сада је у србистичкој литератури било мало покушаја класификације ЛА по било којим параметрима. Добро је познато разграничење застареле лексике на архаизме и историзме.²⁴ Такође, као критеријум за класификацију узимано је и порекло лексема²⁵ или ниво архаизације у оквиру лексема²⁶ Остали теоријско-методолошки проблеми који изискују увођење нових класификација и термина добро су пописани у енциклопедијском лингвистичком речнику Рикарда Симеона.²⁷

Путештвије због шопинга (Политика 3. 9. 2002, Б1); ...своје путештвије и пропадање кроз ваздух завршио је на крову једне породичне куће (Политика 7. 6. 2003, А1).

²⁴ „Ovaj leksički sloj (историзме – прим. А. М.) treba razlikovati od *arhaizama* koji se, pored toga što pripadaju nestandardnoj leksici, razlikuju i po tome što se njihova markiranost ostvaruje na formalnom i semasiološkom planu“ (Шипка 1998: 68–69). Видети и Радовић-Тешић (1982: 258–259).

²⁵ „Друга и може се рећи основна категорија архаичне лексике су *лексички архаизми*, у које улазе оне одавно застареле речи које према себи имају одговарајући синоним, који се код говорника савременог књижевног језика налази у активnoj употреби, нпр. *вајно* – ‘тужно, жалосно’, *вејка*, *веја* – ‘сува граница’, *движенце* (рсл.) и *движење* – ‘кретање, покретање’, *изим* – ‘осим, изузев’, *илиши* – ‘или’, *ошечесиво* (рсл.) – ‘отаџбина’, *лагољашти* – ‘говорити’ [...]. Неке од ових речи су из дијалеката, страних речи (sic!– језика, прим. А. М.), црквенословенског, рускословенског и др. али је њихов архаични карактер у односу на савремену реч као синоним несумњив“ (Радовић-Тешић 1982: 259).

²⁶ Подела на лексичко-фонетске и лексичко-творбене архаизме (Радовић-Тешић 1982: 259).

²⁷ „[...] u lingvistici ima nekoliko značenja: A) u najširem smislu taj naziv označuje, za razliku od suvr. riječi, koje žive potpunim životom i koje se općenito upotrebljavaju, i neologizama, sve starinske, arhaične riječi, izraze, gram. oblike, idiome i konstrukcije i uopće sva jez. sredstva koja su se upotrebljavala u prošlim razdobljima jez. razvitka i od kojih su se jedna prestala upotrebljavati pred duže ili kraće vrijeme, dok se druga nalaze u izumiranju, te se još uvijek upotrebljavaju, ali ograničeno, tj. samo u nekim krajevima ili samo u nekih, većinom starijih ljudi; tu napokon spadaju i sve one riječi i izrazi, koji su već izumrli, tj. izašli iz upotrebe, ali su kasnije ponovno ‘oživljeni’, pošto su ih pisci

3.1. Подстицајна за даља разматрања, као и за неке коначне закључке, јесте класификација коју, ослањајући се на иностране лексикографске праксе (нпр. немачку), нуди М. Радовић-Тешић. Иако напомиње да су у питању „синонимни термини“, ауторка ипак разграничава ове термине, узимајући као критеријум потврђеност у савременој грађи: „Нужно је дати термилошки објашњења употребе (1) синонимних термина 'застарела реч' и 'архаизам' у лексиколошкој теорији и (2) употребе у лексикографској пракси двојаким скраћеница (ако изузмемо историзме) *заст.* и *арх.* при квалификацији застареле речи“ (Радовић-Тешић 1982: 260); „архаизми као део застарелих речи подразумевају при употреби у савременом језику обавезну стилску обојеност [...] Добар део речи означених са заст. (нпр. у X књ.) (обично оне које се срећу у малом броју примера код писаца прве половине XIX века) више се уопште не појављују. У време кад су их ови писци употребљавали оне су биле стилски неутралне. Такве речи чини се немају могућности да се појаве као стилистички архаизми у савременом језику и остају тако у оном условно речено 'секундарном' фонду пасивне лексике [...] Када се узму у обзир подударности и разлике између застареле речи и архаизма у лексиколошкој терминологији, ради систематичније обраде и лакшег служења речником, препоручљиво би било употребљавати квалификатив *арх.* само у оним случајевима (како се то, истина, гдекад чини) када је реч о стилској функцији употребљене застареле речи. Тиме би квалификатив *арх.* имао пре свега стилско обележје, а заст. само нормативно“ (Радовић-Тешић 1982: 261).

Из поделе на ЈА и застареле речи произлазе бар два проблема: један термилошки и један теоријско-методолошки. Термилошки проблем тиче се подударања хипонима и хиперонима, будући да се за хипонимски низ, који би чинила три елемента (*лексички архаизам*, *историзам*, *застарела реч*) као једини хипероним, намеће решење идентично једном елементу – *застарела реч*.²⁸ Уз то, термин са синтагматском структуром никада није најсрећније решење. Теоријско-методолошки проблем проистиче из чињенице да истраживач нужно мора бити веома обазрив при одређивању јер је свака застарела реч заправо потенцијални ЈА, а да је активирање застарелих речи, посебно у књижевноуметничком стилу, сасвим непредвидљиво.

uzeli iz starih djela i počeli se njima služiti, te ih tako opet uveli u širu ili opću upotrebu; B) [...]naziv 'arhaizam' označuje sve starinske riječi, oblike itd. koji se i dandanas upotrebljavaju, a među kojima se razlikuju: a) takve koje se nisu nikad prestale upotrebljavati, ali se više ne upotrebljavaju općenito, jer ih sve više potiskuju njihove suvremene zamjene; b) koje su već potpuno bile izašle iz upotrebe, ali su ih pisci preuzeli iz starih knjiga, te su se ponovo uvele u širu, a neke od njih i u opću upotrebu, bilo u svojem ili pak u više ili manje promijenjenom značenju“ (Simeon 1969).

²⁸ Другачију и неприхваћену класификацију из угла терминологије понудила је Оливера Дурбаба: „Било да су у питању застареле речи, дакле оне које је у језичком систему заменила савремена варијанта исте референцијалне вредности, било да је реч о историзмима, речима које немају савремену верзију (јер именују појаве и предмете који су се изгубили или полако нестају из употребе, па самим тим и њихови називи ишчезавају са језичке сцене), архаизми реконструишу време у које су смештени догађаји у роману“ (Дурбаба 1995: 235). Термилошки систем у којем је *архаизам* хипероним за хипониме *застарела реч* и (*х*)*историзам* није више потврђен у србистици.

Тако су црквенословенизам *ѵрелесѵ* у последњој деценији „оживела“ двојица значајних српских књижевника: у својој поезији активирао га је Милосав Тешић 1995. године, и то у наслову запажене и награђиване збирке *Прелесѵ севера*, као и у збирци *Прелесѵ севера, круѵ рачански, Дунавом*. Недуго затим, 1997. године, исто је, у врло читаном и награђиваном роману *Ојсага цркве Св. Сѵаса*, учинио и прозни писац Горан Петровић.²⁹ Тиме је, практично, лексема *ѵрелесѵ* преведена из категорије застарелих речи у категорију ЛА. Исто се може закључити и за активирање рускословенизма *восѵјаније* у наслову актуелног романа читане књижевнице Светлане Велмар-Јанковић.

3.2. Другу класификацију ЛА понудио је Бранимир Човић, остављајући термине у радној верзији, тј. под наводницима: „пробрани елементи архаичне лексике и фразеологије, архаичних облика и синтаксичких конструкција, како оних ’правих’, тј. везаних за дату историјску епоху, тако и ’тобожњих’, тј. оних који нису за њу везани, али функционишу у спрези са ’правим’ и исто су толико естетски делотворни у стварању илузије о аутентичности језика епохе која је предмет епског догађаја“ (Човић 1995: 218). Као критеријум за класификацију, очито, узета је реалистичка мотивација употребе ЛА у књижевном делу, па би се „прави“ ЛА прецизније могли именовати *реалистичким ЛА*, док би се „тобожњи“ ЛА могли именовати и као *анахронистичним ЛА*. Човићева класификација у пуној мери је стилистичка и не може наћи примену у лексикологији и лексикографији.

3.3. Трећа, и досад у србистичкој литератури неразрађена класификација, морала би да почива на критеријуму обухвата језичког система. Кључно, а стицајем околности заобилажено, питање гласи да ли је поједина лексема архаична у свим идиомима српскога језика, или само у појединим од њих.³⁰ Лексема која је застарела у српском језику у целини, тј. у апсолутно свим његовим идиомима (књижевном језику, дијалектима, жаргону итд.) могла би се сматрати *ајсолуѵним ЛА*, док би лексеме које су архаичне само у појединим идиомима српског језика представљале *идиомске ЛА*.

Вратимо се сада до примера лексеме *алас*, са жељом да дамо коначно решење њеног статуса. Лексема *алас* јесте ЛА, али само у службеном српском језику, односно његовом административном стилу. Тако су службена терминолошка решења *рибар*, *рибарско ѿаздинсѵво*, *рибарска мрежа*, *рибарска дозвола* и сл. Са друге стране, *алас* није архаизам у публицистичком, књижевноуметничком и разговорном стилу³¹, као ни у појединим некњижевним идиомима тј. дијалектима, будући да је у њима стилистички необележена. Зато је лексема *алас* идиомски ЛА, а не апсолутни ЛА, у савременом српском језику.

²⁹ Видети Милановић 2000.

³⁰ У србистичкој литератури подстицајни су судови Љиљане Суботић о архаизацији и структурној регуларности у различитим регистрима (функционалним стиловима): „ретки неправилни облици могу преживети и као архаизми у, на пример, поетском и религијском регистру, али не (или бар ретко) и у свакодневном говору“

³¹ Иако се разговорна лексика налази на лексичкој периферији књижевног језика, она чини његов саставни део.

Проблем се може довести до краја уколико се још једном сагледа фреквенција у корпусу лексема *алас* и *рибар*, што показује да је лексема *алас* у процесу застаревања, тј. да је неупоредиво ниже фреквенције. Зато би се у србистичку терминологију могао увести нови термин *засићаревајућа лексема*.

У оквиру идиомских ЛА основна подела морала би бити подела на *књижевне ЛА* и *некњижевне ЛА*. Док је о првима исписано много радова, о другима се мало говори у србистичкој литератури, али би ваљало проучити дијалекатске ЛА, жаргонске ЛА (нпр. *силос* са значењем „силеција“, настао и нестао током 80-их година 20. века) и сл.

3.4. Последњи проблем на који ваља скренути пажњу у поглављу о класификацији ЛА јесте статус новостворених лексема у духу архаичне лексике, што није редак стилистички поступак у књижевности и новинарству (нпр. *љубвичињеније*, *идеојрејодобије* и сл.). Поменуто појаву, којом се добијају нове лексеме које звуче архаично, Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић називају „намерна архаизација“ (Оташевић и Сикимић 1991: 78) и констатују да „*pri* derivaciji по obrascu konkretne речи kopira се готов образас, *pri* чему је образас postojeća лексичка јединица са одређеном унутрашњом формом, која се у акту номинације понавља“ (Оташевић и Сикимић 1992: 70). По правилу овакве лексеме граде се по образцу, творбеном моделу архаичне лексеме, уз коришћење архаичних творбених морфема. Овакве *архаизмоиде*, тј. псеудоархаичне лексеме, будући да нису припадали нити једној од претходних епоха развоја српског језика, не би требало сврставати у архаичну лексику, као што се понекад чини, већ искључиво међу неологизме или, прецизније, међу оцазионализме (као што то чине Ђ. Оташевић и Б. Сикимић).

4. На крају реферата следи закључак у 6 тачака:

а) При одређивању статуса ЛА језичко осећање мора бити само полазна основа за проверу у електронском корпусу и додатној истраживачевој грађи;

б) ЛА који су потврђени у савременом тексту писаном било којим функционалним стилем представља сегмент књижевне (стандардне) лексике, макар се налазили и на њеној периферији;

в) термилошки и појмовно ваља разграничити застареле речи и ЛА;

г) требало би увести одговарајући термин за застаревајуће речи у српском језику;

д) требало би увести класификацију на апсолутне и идиомске ЛА; у оквиру идиомских ЛА може се говорити о књижевним и некњижевним ЛА;

ђ) архаизмоиди нису ЛА, већ оцазионализми.

Кључне речи: лексика, архаизам, лексички архаизам, апсолутни архаизам, идиомски архаизам, књижевни архаизам, некњижевни архаизам, архаизмоид

Литература

- Баук 2004:** Снежана Баук, „О схватању језичког осећања и његовом месту у термилошкој корпусу српског језика“, у: *Термилошка стандардизација лингвистичкој ойиса савременој српској језика* (2), НССВД 33/3, Београд, 259–264.
- Белић и Ившић 1932:** Александар Белић и Стјепан Ившић, *Грамаћичка термилоија*, Београд.
- Вујаклија 1966:** Милан Вујаклија, *Лексикон стјраних речи и израза*, Београд.
- Вуксановић 2003:** Јован Вуксановић, *Школски речник језичких термина и ойјмова*, Београд.
- Дурбаба 1995:** Оливера Дурбаба, „Архаизми, локализми, турцизми и германизми у преводу романа ’Сеобе’ на немачки језик“, у: *Стилистички аспекти проучавања српској језика*, НССВД 23/2, Београд, 235–254.
- Милановић 2000:** Александар Милановић, „Стилематичност архаизама у роману *Ойсага цркве Св. Сјаса* Г. Петровића“, *Повеља*, 1/2000, 120–130.
- Милановић 2003:** Александар Милановић, „Архаизовани језик савремене српске прозе“, у: *Савремена српска проза, зборник број 15*, Трстеник, 123–142.
- Младенов 1983:** Марин Младенов, *Савремени српскохрватски језик са стилистиком за рећи разред усмереној образовања*, Београд.
- Николић 2000:** Мирослав Николић, *Обраћни речник српскоја језика*, Београд.
- Оташевић и Сикимић 1991:** Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић, „Однос оказионализама према времену“, *Наш језик*, XXIX/1–2, 77–81.
- Оташевић и Сикимић 1992:** Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић, „Творба оказионализама у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог*, XLVIII, 67–78.
- Радовић-Теших 1982:** Милица Радовић-Теших, „Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ“, у: *Лексиколоија и лексикографиа*, Београд – Нови Сад, 257–262.
- РКТ 1992:** *Речник књижевних термина*, Београд.
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскоја књижевној језика*, Нови Сад.
- РСАНУ 1959–2001:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика, књија I, А – Бољуб*, Београд.
- Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb.
- Симић 1991:** Radoje Simić, *Uvod u filozofiju stila*, Sarajevo.

- Станковић 1995:** Богољуб Станковић, „Стилистичке информације у речницима српског и руског језика“, у: *Стилистички аспекти проучавања српског језика*, НССВД 23/2, Београд, 299–308.
- Станојчић и Поповић 2000:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамаџика српског језика*, Београд.
- Суботић 2002:** Ljiljana Subotić, *Istorijska lingvistika*, Novi Sad.
- СХЈ 1972:** *Srpskohrvatski jezik*, Београд.
- Човић 1995:** Бранимир Човић, „’Сеобе’ Милоша Црњанског према ’Петру Првом’ А. Н. Толстоја“, у: *Стилистички аспекти проучавања српског језика*, НССВД 23/2, Београд, 215–222.
- Шипка 1998:** Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Београд.

Александар Милановић

СТАТУС ПОНЈАТИЈА И ТЕРМИНА *ЛЕКСИЧЕСКИЙ АРХАИЗМ* В СЕРБИСТИКЕ

Резюме

В настоящей работе указывается на недостатки, появляющиеся исключительно, если опираться на языковое чувство как критерий при определении лексических архаизмов, и рекомендуется проверка их частотности в электронном корпусе. Лексические архаизмы, встречающиеся в любом функциональном стиле, в частности в публицистическом стиле, определяются как сегмент литературной (стандартной) лексики. Замечаются пустые места при классифицировании архаизмов в сербском языке, а также недостатки в терминологической системе. Поэтому автором предлагаются конкретные решения.

Исидора Бјелаковић
Нови Сад

ТЕРМИНОЛОГИЈА ИЗ ОБЛАСТИ ФИЗИКЕ У *ФИЗИЦИ* АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА (1802)

Овај рад представља речник термина из области физике, забележених у Физички Атанасија Стојковића (1802). Регистрован лексички фонд подељен је на семантичка поља. У трађи су уочени бројни славенизми, позајмљенице, калкови, кованице, као и извесна морфолошка и синтаксичка одступања у односу на стање у савременом српском језику.

1. Увод. Предмет овог рада јесте анализа предстандардног лексикона¹, тематски ограниченог на терминологију из области физике. Корпус за анализу представља је *Физика* Атанасија Стојковића (1802, 330 страна).² Иако је објављена у три тома (1801, 1802, 1803), овде је, због строгих пропозиција у погледу дужине рада, ексцерпирана грађа само из другог тома.

Иако је аутор мислио да пише на народном језику³, језик *Физике* припада славеносрпском језичком идиому⁴ (в. Ивић 1998:132–133).

Под терминологијом подразумевам скупину термина која представља систем појмова унутар засебног предметног поља (Шипка 1998: 126). Термин је реч којом се номинују појмови и јединице одређене научне области (Гортан-Премк 1988: 16; Радић-Дугоњић 1988: 105–111). Сваки термин требало би да има следећа обележја: 1. одређену сферу употребе, 2. транспарентност и једнозначност, 3. несинонимност, 4. недостатак емоционалне обојености,

¹ Под лексиконом подразумевам апстрактан скуп лексичких јединица са правилима за њихово комбиновање (Прћић 1997: 82).

² А. Стојковић (Рума, 30.IX 1773 – Харков, 1832) студирао је у Пожуну и Гетингену и био први Србин који је докторирао из природних наука. Године 1803. изабран је члана Чешког научног друштва, а од 1803. професор је физике на Универзитету у Харкову. У периоду 1800–1803. објавио је неколико дела на славеносрпском језику, међу којима и *Физику* (1801–1803), неколико ода, романе *Кангор* (1800) и *Аристид и Напхалија* (1801). У Русији је, на руском језику, објављивао само радове из природних наука. Године 1824. објавио је превод *Новой завети*.

³ Помисли да је ово прва књига коју ти на српском језику о једној целој науци чистиш и не осуди – молим – снисајтеља, ако на којем нибуд месцу није довољно јасен (предговор).

⁴ Под славеносрпским језичким идиомом подразумева се својеврсна мешавина рускословенског, руског књижевног, српског народног језика тога времена (па чак и српкословенског) на свим нивоима језичке структуре (Ивић 1998: 134).

5. слабу метафоризацију,⁵ 6. краткоћу и 7. устаљеност (Гортан-Премк 1988: 16; Сичонска 1988: 23–26; Шипка 1998: 128).

У раду се под појмом *реч* подразумева јединство лексеме (звукoвни) и семеме (садржајни део речи).⁶

Ексерцирана грађа (око 300 лексема) дата је у виду речника, азбучним редом, са одговарајућим дефиницијама и контекстом. Подела лексема на семантичка поља инкорпорирана је у речник (одговарајућим скраћеницама). Лексичко-семантичкој анализи није посвећен посебан одељак.

Приликом идентификације значења служила сам се следећим речницима: Михајловић (1974), Михајловић (1984), Ожегов и Шведова (1997), *Рјечник хрватској или српској језика ЈАЗУ* (1880–1976), *Речник српскохрватској књижевној језика* (1969). Значења појединих термина (нпр. грегоријанско огледало и др) пронађена су на интернету.

Речник је конципиран тако да је најпре наведен термин, затим род (уколико је у питању именска реч), значење, семантичко поље којем термин припада, потврда из текста (са бројем стране) и на крају, уколико постоје, сви синоними и термилошки изрази⁷ у оквиру којих фунгира наведена реч (сада означена тилдом).

Све лексеме са истом семемом (синоними) дате су посебно у речнику, али са ознаком **в. основна одредница**, уз коју је наведено значење и сви регистровани синоними. Све лексеме са два семема (хомоними) наведене су под истом одредницом и издвојене арапским бројевима. Све речи навођене су у свом основном облику (номинатив једнине/инфинитив) без обзира на то да ли је он у тексту потврђен или не.

Иако *Физика* представља значајан извор грађе и других научних области (географије, хемије и сл), термини који нису, са данашњег аспекта, директно везани за физику нису уношени у речник. У речнику се, дакле, не налазе називи за стране света (јужноисточни...), географски термини (небесни предмет – *небеско тело*, новолуније – *млад месец*, равноденствије...) и сл.

Ексерцирана грађа транскрибована је према упутствима А. Младеновића (1979), у складу са актуелним правописом српског језика.

Забележена грађа може се поделити на следећа семантичка поља:⁸ основни појмови⁹ – ОП (*вешћесџво*), физичке величине – ФВ (*џоверхностџ*),

⁵ Тек ако уђу у општи језик, термини могу да развију и полисемију, на пример, *аџом* : *аџолизираџи* → *расџарчаваџи* и сл. (Гортан-Премк 1988: 20)

⁶ Наведени термини и њихове дефиниције преузети су из Толстоја (1963: 29–45). Теорија семантичких микропоља Н. И. Толстоја била је најзаступљенија приликом прикупљања термилошке грађе код нас (нпр. Вуковић 1988).

⁷ Под термилошким изразом подразумевам комбинацију две или више речи чије би значење било нарушено када би се свака од компоненти које улазе у њен састав ставила у оквир посебних одредница.

⁸ Ова подела рађена је према Пејаковић (1970) и Вучић и Ивановић (1988). Поред тога, приликом утврђивања значења одређене лексеме на основу конкретног примера из текста драгоцену помоћ су ми крајње савесно пружили Анка Николајевић, професорица физике, и Ђорђе Вукелић, дипломирани машински инжењер.

⁹ Под општим појмовима подразумевају се: називи за науку о физици, лексеме које служе као устаљени апарат приликом описивања неких појава (влажност, воздух и сл.), хемијски елементи (водородни воздух и сл.).

хемијски елементи¹⁰ – ХЕ (*водородни воздух*), мерне јединице – МЈ (*квинтил*), механика – М (*крутообрашћеније*), хидростатика и хидродинамика – Х (*вершеније воде*), оптика – О (*изилубљено сјакло*), наука о топлоти са променом агрегатних стања – Т (*дестилација*), наука о гасовима – Г (*иријискиваније воздуха*), акустика – А (*разиласни лас*), електрицитет и магнетизам – ЕМ (*елекџр*). Уз сваку одредницу у речнику уписана је скраћеница оног семантичког поља којем термин припада.

2. РЕЧНИК

Скраћенице и симболи:

м	именица мушког рода
ж	именица женског рода
с	именица средњег рода
плт	pluralia tantum
[...]	изостављен део текста

(?) постоје сумње у тачност дефиниције

● Реч постоји са истим значењем у Речнику српскохрватскога књижевног језика или је значење, уколико је у питању термилошки израз, потпуно јасно

АСТРОНОМ м ●. ОП. **Астрономи** доказивају да луче от Солнца до Земље у 8 минута дођу (48)

АТМОСФЕРА ж ●. ОП. ...луче солнечне чрез **атмосферу** к нами доходе... (156); в. воздухокружије; парокружије.

АТМОСФЕРИЧЕСКИ ВОЗДУХ *атмосферски воздух* ОП. ...ако је тиск **воздуха атмосферического** менши... (132); в. општи воздух.

БАРОМЕТР м *барометар* Х. ...сочињавати **барометре** прежде Отона от Зерике... (167); в. тјажестомерник.

БЕЗВОЗДУШНИ, -а, -о *безваздушни* Г. ... да се произвести могу места **безваздушна** (167); в. воздухопразни.

БОЈА ж ●. ОП. ...она [вода] и **боју** и вкус изгуби (289); в. фарба.

ВАЖЕСТ ж в. маса ФВ. У первом убо случају јест **важест** стаклена шара [кугле] менша (210)

ВЕЛИЧИНА ж ●. ОП. Чрез виденије опредељавамо ми [...] **величину** [...] предметов (46)

ВЕРТЕНИЈЕ ВОДЕ с *врџложење воде* Х. ... **вертеније воде** тогда бива... (26)

ВРТЛОГ м ●. Х. ... морја движеније. То су **вртлози** (25)

ВЕРХНОСТ ж в. поврхност. ФВ. ... то **верхност** јего јест оризонтална (2)

ВЕТРЕЊА ПУШКА *ваздушина џушка* (?). Г. **Ветрења пушка** има вид всјаке друге пушке [...] оно дејствије које у другој пушки барут причињава овде од самага стиснутаго воздуха происходит (201)

ВЕТРЕЊА РУЖА *ружа ветрова* Г. Фигура 18. представља **ветрењу ружу**... (257)

ВЕТРОМЕРНИК *анемометар* м Г. Орудије с којим се скорост движе-нија ветра мери назива се **ветромерник** (anemometer) (261)

¹⁰ Иако су у питању појмови којима оперише хемија, називи за хемијске елементе ушли су у речник јер често фунгирају у физици.

ВЕШТЕСТВО с *материја* ОП. в. материја; Свет јест течноје или упру-гоје **вештество** које нам телеса видна творит (37)

ВИД м 1. *свољашњи изглед, лик, облик* ОП. ...образ или **вид** [...] небесних и земних предметов (46); в. образ; 2. *ајрегајино сјање* Т. Вода може у всја три ова **вида** бити (129)

ВИСИНА ж **○**. ОП. ...морала би она на ону **висину** пењати се... (297); в. висота.

ВИСОКИ ЗВОН *високи ѿон* А. Музиканти наричу [...] тонки **високим звоном** (270); в. тонки звон.

ВИСОТА ж в. висина. ОП. ... всја морја [...] једнако равну **висоту** имају (3)

ВИТРИОЛСКИ ЈЕЛЕЈ *уље расѿворивих сулфатиа (соли сумѿорне киселине) двоваленѿних ѿешких метала* ...успе се [...] **јелеја витриолска** (vitriol Öl)... (228)

ВЈАЖЕСТ ж в. маса. ФВ. **Вјажест** ова происходит од соли... (8)

ВКУС м *укус* ОП. Чиста вода не има ни **вкуса** (289)

ВЛАЖНОМЕРИТЕЉ м *хигрометар* Г. На овом својству воздуха [...] основаније своје имају **влажномеритељи** (Hygrometra, Hygrofkorpa)... (213)

ВЛАЖНОСТ ж *влаја* ОП. ... **влажност** у скважине [поре] униде и тело распадати се начне (120)

ВОДОРОДНИ ВОЗДУХ *водоник* ХЕ. ...нариче се овај запаљајем **воздух** и **водородни** [...] (229); в. водотворни воздух; горјашчи воздух; запаљајем **ми воздух**.

ВОДОТВОРНИ ВОЗДУХ в. водородни воздух. ХЕнариче се овај запаљајем **воздух** [...] **водотворни**... (229)

ВОЗДУХ м 1. *ѿас* Г. Сви **воздуси** [...] могу се на две класе разделити (213); 2. *ваздух* ОП. ...како се человек [...] у **воздух** движет (239)

ВОЗДУХОКРУЖИЈЕ с в. атмосфера. Г. ... комети дејсвтују [...] на наше **воздухокружије** (253)

ВОЗДУХОПРАЗНИ, -а, -о в. безвоздушни. Г. ...да се произвести могу **места** [...] **воздухопразна** (167)

ВОЗДУХОПОДОБНОЈЕ ТЕЛО *ѿасовитѿо ѿело* Т. Всја телеса могу се у три класе разделити: [...] 3. **воздухоподобнаја**... (128)

ВОЗДУШНИ НАСОС *ваздушни шмрк, ѿумѿа* Г. **Воздушни насос** јест орудие помошчију којего ми воздух из телес [...] отузети можемо (166)

ВОЗДУШНИ ТЕРМОМЕТР *ѿермометар са ваздухом као радним материјалом* Т. Први творец термометра Корнелиј Дребел узео је воздух за оно вештество, које би умноженије или умаленије теплоте указивало, зато и **термометри** јего названи јесу **воздушни**... (121)

ВРЕМЈА с *време* ФВ. ... **времја** измерити... (48)

ГЛАС м в. тон АК. Отношеније висоти и нискости звона јест **глас** (тон, Ton, tonus) (270)

ГЛУБИНА ж *губина* ОП. **Глубина** морја није всјуду једнака (5)

ГЊУРЧЕВО ЗВОНО *ронилачко звоно* Г. **Гњурчево звоно**. [...] всјако звоно или из древа или из метала сочињеноје (199)

ГОРЈАШЧЕ ТЕЛО *запљиво тело* Т. ... о свету огња, свеще и прочих **горјашчих телес...** (49)

ГОРЈАШЧИ ВОЗДУХ в. водородни воздух. ХЕ. **Горјашчи** [...] **воздух** *находи се* [...] у подземним местам... (226)

ГОРКОСТ ж в. горчина ОП... има вода м[орска] и неку противну **горкост...** (9)

ГОРЧИНА ж ●. ОП. И у соли и у **горчини** морске воде... (9); в. горкост.

ГРАДУС м *сџейен* МЈ. ... 180 **градуса** од Х удаљена... (19)

ГРЕГОРИЈАНСКО ОГЛЕДАЛО *врџа телескопја коју је име добио по изумиџелу Џејмсу Греџорију (17. век)* О. ...у којима се **огледала** *находе* (као што је [...] **Грегоријанско...** (61)

ГУСТОТА ж *густина* ФВ. ... различије **густоте** оних вештеств... (52)

ГУСТОТОМЕРИТЕЉ м в. манометр. Г. Густота воздуха мерит се чрез орудије које се зове [...] **густотомеритељ** (210)

ДАСИМЕТР м в. манометр. Изобретатељ **дасиметра** јест [...] Ото от Герике... (210)

ДВИЖЕНИЈЕ с *крџање* ОП. ...како се где **движеније** *примети...* (2)

ДЕБЕЛИ ЗВОН в. ниски звон. АК. Музиканти наричу **дебели** *ниским* [...] **звоном** (270)

ДЕБЉИНА ж ●. ОП. ... једин палец у [...] **дебљину** (173)

ДЕЛИЛСКИ ТЕРМОМЕТР *термометар са живом као радним флуидом; добио је име по изумиџелу Делилу (Joseph Nicolas Delisle), астроному из 18 века који је живео и радио у Русији* Т. ... различни **термометри** *проиџшли јесу:* [...] **Делилски** (Delisle)... (126)

ДЕСТИЛАЦИЈА ж ●. Т. ако се вода [...] чрез **дестилацију** [...] ових частиц *освободи...* (289)

ДИЈАВОЛ КАРТЕЗИЈАНСКИ *шупља фигура у облику лутке, са руџицом на нози, помоћу које се показивао васдушни прџиџисак; добила је име по изумиџелу Карџезијусу (Декарџу)* Г. От упругости воздуха толкованије своје добивају различнаја јавленија, која с различним орудијама бивају, као што сут: 1. **дијавол картезијански** или лутка картезијанска (197); в. лутка картезијанска.

ДИМ м ●. Т. Како пламен [...] горети престанет, то се он у **дим** претвара (152)

ДИОПТРИКА ж *анакласџика, наука о преламању свџјлосних зракова чрез воду, стџакло и гр.* О. **Диоптрика** *дејствује о преломленији света...* (61)

ДОЛГОТА ж ОП. в. дужина. ... [језеро] има **долготу** 30 [...] *миљ* (28)

ДУЖИНА ж ●. ОП. ... једин палец [...] у **дужину** (173); в. долгота.

ЕЛЕКТР м *џилибар, електрон*¹¹ ЕМ. *Находи се једин камен којеџо Греци електрон, Латини електрум* [...] наричу. [...] Ја џу га називати **електр** (317)

¹¹ Талес из Милета (око 600. г. п.н. е) приметио је да предмети од џилибара протрџи вуненим сукном привлаче лаке предмете. Схватио је да су у питању неке силе чије је дејство много јаче од сила гравитационог привлачења. Пошто се на грчком џилибар зове електрон, ове су силе назване електричне силе (Пејаковић 1970).

ЕЛЕКТРИЗИРАТИ *наелектрисајти* ЕМ. ...у целому јестеству ниједи-
наго тела није које се не би [...] **електризира**ти могло (320)

ЕЛЕКТРИЦИТЕТ м ●. ЕМ. ... драг [жица] сам о себи **електрици**тет
произвести не може... (320)

ЕЛЕКТРИЧЕСКА ИСКРА *електрични извор* ЕМ. ...когда се [...] **елект-**
рическом искром запале (229)

ЕЛЕКТРИЧЕСКА МАТЕРИЈА *јачина електричној њоља* ЕМ. Сила
ова назива се **електрическа материја** (318)

ЕЛЕКТРИЧЕСКА МАШИНА *електросјатајичка машина, ѓрејича*
електрофора ЕМ. Такови могу себи **електрическу машину** у виду чекрка
представити (321)

ЕЛЕКТРИЧЕСКОЈЕ ТЕЛО *наелектрисана шела* ЕМ. Вса она телеса
која после тренија ову силу имају наричу се **тела електрическаја** (318)

ЕЛЕКТРОНОСИТЕЉ *електрични ѓроводник* ЕМ. Ја ћу овде само о
воздушном **електроносителу** говорити (324)

ЕТИР м *етир* Г. Кто је **Етир** и когда видео...? (41)

ЕХО м ●. А. Ехо убо није ничто друго, но отбијени звук (280); в. од-
зив.

ЖИЗЊЕНИ ВОЗДУХ *кисеоник* ХЕ. У класи првој јесу само два воз-
духа: 1. наш општи [...], 2. [...] **жизњени воздух** (218); в. кислотворни воздух;
чисти воздух.

ЗАЖИГАТЕЛНО(ЈЕ) СТАКЛО *стакло њомоћу којеј се може зајали-*
ти вайра О. ...како ми **зажигателним стаклом** [...] различне материје заже-
шти можемо! (57)

ЗАЖИГАТЕЛНОЈЕ ОГЛЕДАЛО *огледало њомоћу којеј се може зајали-*
лији вайра О. Катоптрика [...] учит состављати [...] **зажигателнаја огледа-**
ла (61)

ЗАКОН м ●. ОП. ...овому јестественому **закону** ест и море подложно
(2)

ЗАМРЗЕНИЈЕ с *замрзавање* Т. Ово телес из течнаго у тврди вид пре-
ображеније нариче се **замрзеније** (129)

ЗАПАЉАЈЕМИ ВОЗДУХ в. водородни воздух. ХЕ. .. **запаљајем** овај
воздух находи се [...] у подземним местам... (226);

ЗАПАХ м *мирис* ОП. Чиста вода не има ни вкуса, ни **запаха** (289)

ЗАТМЕНИЈЕ с *ѓомрачење* О. [...] у календару всегда о **затменијах** реч
јест... (87)

ЗАТМЕНИЈЕ ЛУНЕ *ѓомрачење месеца* О. ... да ће се [...] **лу**не **затме-**
није [...] видети (88)

ЗАТМЕНИЈЕ СОЛНЦА *ѓомрачење сунца* О. ... да ће се једно **солнца**
[...] **затменије** [...] видети (88)

ЗВОН м в. тон. А. Ако [...] **движеније** правилно бива [...] то се звук на-
риче **звон** (269)

ЗВОНО в. звук. А. Таковим начином потрјасени воздух до наших ушес
дојде и потрјасавши внутренија части уха сотвори, да ми звоно или **звук**
чујемо (39)

ЗВУК м ●. А. Ако ваздуха части тако трепешу да трепетаније на чувста наша дејтвујет, то се ражда **звук** (250); в. звон

ЗИМА ж в. студен. Т. Частице [...] под нулом јесу степени студени (**зиме**) (124)

ИЗГЛУБЉЕНО СТАКЛО *удубљено, конкавно стакло* О. ... која [**стакла**] су **изглубљена** от обе стране, представљају нам предмете менше (57)

ИЗГЛУБЉЕНОЈЕ ОГЛЕДАЛО *удубљено, конкавно огледало* О. **Изглубљенаја огледала** јесу она ... (59)

ИЗМЕРИТИ ●. ОП. ... времја **измерити** у које он једин простор [...] прохидит (48)

ИСИПАТИ СВЕТЛОСТ *емитивати светлост* О. ... светљашчаја телеса **свет** из себе **исипају** (37)

ИСКУС м в. опит. ОП. Мушенбрек јест **искусе** творио с најтврдыми телеси... (116)

ИСПАРЕНИЈЕ с *испараване* Т. ... нека [море] због зиме менше воде чрез **испареније** губе (3)

ИСТОПЛЕНИЈЕ с *топљење* Т. Колико би лет [...] потребно било за **истопленије** леда ...? (12)

ИШЧИСЛЕНИЈЕ с *ирорачун* ОП. ... по **ишчисленију** Ајлерову (53)

ЈАВЛЕНИЈЕ с *јојава* ОП. Да би ми себи ово чудесноје **јавленије** јасно представити могли... (15)

ЈЕДИНСТВЕНИ ГЛАС в. прости глас. А. ...ако само једна жица звук од себе дајет, то **глас** јест [...] **јединствени** (271)

ЈЕСТЕСТВО с *ирирода* ОП. ... у **јестеству** (35)

ЈЕСТЕСТВОИСПИТАТЕЉ м *ириродњак* ОП. **Јестествоиспитатељи** закључавају... (5–6)

КАТОПТРИКА ж *део физике који ироучава одбијане светлостии од неировидних тела* О. **Катоптрика** има за предмет одбитије света чрез непрозрачна тела... (61)

КВАДРАТНИ, -а, -о ●. МЈ. ... има 1800 **квдратних** милъ (32)

КВИНТЛ м *мера за тежину, квинтал* МЈ. ...кубическа стопа ваздуха мери 2 лота и 2 **квинтла** (173)

КИСЛОТВОРНИ ВОЗДУХ ХЕ. в. живњени ваздух. **Кислотворни** [**воздух**] обаче нариче се зато понеже без смешенија с њим ничто ускиснути не может и все что је год кисело, само је чрез њега кисело (225)

КОЛИЧЕСТВО с *количина* ОП. **Количество** јеја [воде] всегда једнако јест (11)

КОМПАС м ●. ЕМ. Оваковим начином сочињава се **компас** (329)

КРЕПКИ ЗВУК *звук велике јачине* А. ...слаби **звук** таком скоростиију простире се како год и **крепки** (275)

КРЕПОСТ ж *снаја* ОП. **Крепост** ветра јест то вјашчша што више ваздуха у једин крат движе се... (261)

КРУГООБРАТШЕНИЈЕ ОКОЛО ОСЕ *окрепашане око осе* М. ...због **кругообратшенија** својега **около осе** [Сунце]... (45)

КУБИЧЕСКИ, -а, -о кубни МЈ. ...колико једин **кубически** палец или стопа воздуха важит (173)

ЛЕХКОТЕЧНОЈЕ ТЕЛО *шело које се лако шоиш* Т. ... **лехкотечнаја** [тела] [...] при малом огња количеству топе се (130)

ЛИНИЈА ж ●. М. ... прјамими **линијами**... (46)

ЛОПТА ХЕРОНОВА *инструментш за шоишквивање воде шод ушшцајем сабијенош ваздуха* Г. ...која с различними орудијами бивају, као што сут: [...] **лопта херонова**... (197)

ЛОТ м *мера за шезину, 17,5 ш* МЈ. Једна кубическа стопа воздуха мери **2 лота** ... (173)

ЛУПА ж в. шум. А. Ако ли движенија неправилно бивају, то се ражда шум, **лупа** (269)

ЛУЧ/ЛУЧА м/ж *зрак* О. Перва два огледала [...] **луче** после отбитија не совокупљају... (60)

ЛУТКА КАРТЕЗИЈАНСКА в. дијавол картезијански. Г.

МАГДЕБУРСКИ ШАР *магдебурска кула, инструментш којим се доказује шосшојање јакош аймосферскош шришиска* Г. Овде је место и о **Магдебурских шарех** говорити (176)

МАГНЕТ м ●. ЕМ. **Магнет** је једин черникасти камен... (327)

МАГНЕТИЗИРАТ, -а, -о ЕМ. *намајнейшсан* Ови состојит из једне игле која је **магнетизирата**... (320)

МАГНЕТСКА МАТЕРИЈА *мајнейшо шолъе* ЕМ. У њеј [атмосфери] плива **материја** [...] **магнетска** (216)

МАНОМЕТР м *сшрава за мерење шришиска, маномешар* Г. Густота воздуха мерит се чрез орудије које се зове **манометр**... (210); в. густотомерителъ; дасиметр.

МАСА ж ●. ФВ. ... то се **маса** тела умножава... (52); в. важест; вјажест.

МАТЕРИЈА ж ●. ОП. Свет, дошавши из редше у густшу **материју**... (51). в. вештество.

МАШИНА ж в. *машина* ОП. Весма трудно јест ову **машину** оному описати који ју видео није (168)

МАШИНА ж ●. ОП. Шари аеростатически јесу оне **машине**... (235); в. машина.

МЕТАЛНИ ТЕРМОМЕТР *штермомешар за мерење јачине исшезања мешала* Т. ...**металне термометре** – којима они степен протјаживанија мере (127)

МИКРОСКОП м ●. О. ...и како нам чрез [...] **микроскоп** најменша вешт великом јавља се! (57)

МИЉА ж ●. МЈ. ... свет у једној минути пол трета милиона **миљ** преходит... (48)

МИНУТ/МИНУТА м/ж ●. МЈ. ... после 24 часа и 49 **минутов** (21); ... у једној **минути**... (48)

МОНТГОЛФИЕР м *сшара сшрава за лешење из 18. века, шрешеча данашњеш балона; добила је име шод изушишешима брашш Моншшолфиер* М. Ови шари зову се **Монтголфиери** (238)

НАБЉУДЕНИЈЕ с *исмајрање* ОП. ...довољнаја **набљуденија** о њему сотворена нису (предговор)

НАКЛОНЕНИЈЕ СВЕТА *скрешање свејлосних зракова са њиховој иравој иуџа* О. ... које физичи **наклоненијем света** (inflexio) наричу... (54)

НАПРАВЛЕНИЈЕ с *иравац* ОП. Пременије ово **направленија** света називају философи преломленије света (50)

НЕВООРУЖЕНИМ ОКОМ *јолим оком* ОП. ...у које ми иначе **невооруженим оком** взирати не можемо (288)

НЕВТОНСКО ОГЛЕДАЛО *врџа шелескоја који је изумео Њуџин*¹² (17. век) О. ...у којима се **огледала** находе (као што је **Невтонско...**) (61)

НЕЕЛЕКТРИЧЕСКО ТЕЛО *ненаелектџирисано шело* ЕМ. **Тела неелектрическа** јесу она која не могућт чрез треније такову силу добити... (319)

НЕПРОЗРАЧНО ТЕЛО *нейровидно шело* О. **Непрозрачна** [тела] [...] јесу која вештество света чрез себе не пропуштају (49)

НЕЧИСТИ ВОЗДУХ в. *уџушишџелни воздух*. ХЕ. Остајет нам [...] о једному **воздуху**, о **нечистому** [...] говорити (233);

НИСКИ ЗВОН *ниски џон* А. Музиканти наричу **дебели ниским** [...] **звоном** (270); в. **дебели звон**; **толсти звон**.

НИСКОСТ ж ОП. Одношеније висоти и **нискости** звона јест глас (270)

ОБРАЗ м в. вид (1). ОП. Чрез виденије опредељавамо ми **образ** [...] предметов (46)

ОБРАШТЕНИЈЕ с *окрешање* М. **Обраштеније** земље около солнца... (13)

ОГЛЕДАЛО с ●. О. **Огледало** јест всјако [...] непрозрачно тело, које је тако крепко полирано... (58)

ОГЊ м *ваџра, џламен, ојањ* Т. Два дрџва, једно о друго трџна, дајут **огњ** (110); **Огњ** има два дејствија, светлост и теплоту... (112)

ОГЊЕНОЈЕ ВЕШТЕСТВО в. теплотник. Т. Студен јест недостаток [...] **огњџнаго вештџства** (115)

ОГЊЕНОЈЕ СООПШТЕНИЈЕ в. соопштџеније теплоти. Т. Овај закон **огњџнаго соопштџенија** јест особити знак божије премудрости... (138)

ОДБИЈАТИ (СЕ) ●. О. ... од стакла и од всјакаго тџврдаго тела **одбија се** (42); Узвишџена огледала не **одбијају** [...] луче... (59)

ОДБИТИ СЕ ●. О. ...или [луче света] **се** опет вспјат **одбију**... (52)

ОДБИТИЈЕ СВЕТА *одбијање свејлосџи, свејлосна рефлџксија* О. Јестествоиспитатељи наричу ово **отбитије света** (53)

ОДЗИВ м А. в. ехо. Он чује **одзив** или ехо (280)

ОКРЕТАТИ СЕ ОКОЛО СВОЈЕ ОСЕ ●. М. Земља **окреће се** у 24 часа један пут **около своје осе** (20)

ОПИТ м *екџперимџнџ* ОП. Он је показао **опити** (Experimentum) да всјаки луч солнџни состојит из сеџм частиц...(66); в. **искус**.

¹² А. Стојковић је, вероватно, употребио термин *невџтонско ојледало* према погрешној транскрипцији имена изумитеља Исака Њутна (Isaac Newton).

ОПТИКА ж ●. О. **Оптика** јест наука која предлаже законе виденија чрез прјаме [...] луче (60)

ОПШТИ ВОЗДУХ в. атмосферически воздух. Г. ... **општи воздух**. [...] он јест овај нас и целу земљу окружајушчи воздух... (219)

ОРИЗОНТАЛАН, -лна, -лно *хорозонѿалан* ОП. Всака вода [...] при тихом времену има поверхност совершенно **оризонталну** (2)

ОСА ж ●. ОП. Земља окреће се у 24 часа један пут около своје **осе** (20)

ОТИСКИВАТИ *одбијати* О. ... ретко бива да тврда тела свет прогутавају: она [...] јего вспјат **отискују** (53)

ОТЛИВ м *осека* М. Ветр причињава бурју, луна прилив и **отлив** (13)

ОТРАЖАЈУШЧАЈА СИЛА в. отражателна сила. О. ...у свет свешчни **отражајушчими силами** дејствујет (79)

ОТРАЖАТЕЛНА СИЛА *сила одбијања* О. ... **отражателном силом** у њега дејствује (73); в. отражајушчаја сила.

ПАЛЕЦ м *сѿара мера за дужину (26мм), ѿалац* МЈ. Кубически **палец** јест простор (173); в. цол.

ПАРА ж ●. Т. Чрез **паре** обаче само вода одлази (8)

ПАРАЛЕЛНО ●. ОП. Ако на равнаја огледала луче **паралелно** упадају... (58)

ПАРИТИ СЕ *исѿараваѿи* Т. ... всјако мокро тело **пари се** како га се воздух дотакне (10)

ПАРНИ ВИД *ѿасовиѿо аѿреѿаѿно сѿање* Т. ...вода у **парних вид** преходи ... (286)

ПАРНОЈЕ ВЕШТЕСТВО *ѿасовиѿа маѿерија* Т. Ми бисмо могли убо воду и тврдоје и **парноје вештество** [...] назвати... (286)

ПАРОКРУЖИЈЕ с в. атмосфера. ОП. то ћемо имати некоје воздушноје море, у којему ће земља наша, , аки у средини лежати, и којим ће она на све стране обмотана бити. Ово воздушноје море бити ће оно что јестествоиспитатељи наричу **парокружије** или атмосферу (215)

ПЕРПЕНДИКУЛ м *верѿикала* ОП. Свет [...] преломљава се к **перпендикулу**... (51)

ПЕРПЕНДИКУЛАРНА ЛИНИЈА *уѿравна, окомиѿа линија; линија која ѿод ѿравим уѿлом ѿресеца неку раван*. ОП. **Линија а в** [...] нариче се [...] **перпендикуларна** (51); в. поотвесна линија.

ПЕРПЕНДИКУЛАРНО *верѿикално; ѿод ѿравим уѿлом*. ОП. ... солнце и луна [...] **перпендикуларно** у воду дејствујут (23); в. поотвесно.

ПЕРСТ м *ѿрсѿ* МЈ. на висину од 27 ½ цола или **перста** (178)

ПЕРШПЕКТИВ м *ѿрсѿекѿива* О. **Першпектив** учит како треба тела са по различному положенију и удаленију ока и телес на равной и плоснатој поверхности изобразати (61)

ПЛАМЕН м ●. Т. **Пламен** состојит из частиц тела горјашчаго (150)

ПЛОТЈАНО ТЕЛО *чврсто ѿело* Т. Ако течноје **тело** у **плотјано** преходит... (146)

ПОВЕРХНОСТ ж *површина* ФВ. [море] покрива **поверхност** от пол седма милионов квадратних миљ (1); в. **верхност**.

ПОЛОЖЕНИЈЕ с *положај* ОП. Чрез виденије опредељавамо ми [...] **положеније**... (46)

ПОЛУС м *пол* ЕМ. Две ове точке називају се **полуси** магнета (328)

ПОЛУШАР м *полуплох*, *хемисфера* ОП. Ото от Зерике имао је такове **полушаре**... (176)

ПООТВЕСНА ЛИНИЈА в. перпендикуларна линија. ОП. **Линија** а в [...] нариче се **поотвесна** (51)

ПООТВЕСНО в. перпендикуларно. ОП. ...солнце и луна **поотвесно** [...] у воду дејствујут (23)

ПРАВИЛО с ○. ОП. ... кога ја њему физическо **правило** кажем... (51)

ПРАЗНОСТ ТОРИЧЕЛСКА *безваздушан празан простор у торњем делу барометарске цеви, торичелијева празнина* Г. То је причина да се таково безвоздушноје место [...] **празност торичелска** (*Vacuum Toricellianum*...) назива (178)

ПРЕЛОМЛЕНИЈЕ СВЕТА *преламанье светлости* О. Пременије ово направленија света називају философи **преломленије света** (50)

ПРЕЛОМИТИ СЕ ○. О. ...мора се од линије перпендикуларне **преломити** (55)

ПРЕЛОМЉАВАТИ СЕ *преламати се (нпр. светлости)* О. Свет [...] **преломљава се** к перпендикулу... (51)

ПРИВЛЕКАВАТИ СЕ *привлачити се* ОП. ... изгубе напоследок частице тела [...] силу с којом су се **привлекавала**... (119)

ПРИЗМА ж ○. ОП. **Призма** јест стаклено, треуголно, дугуљато орудије... (67)

ПРИЛИВ м *плима* М. ...луна [причињава] **прилив** и отлив (13)

ПРИТЕЗАТИ *привлачити* М. Како год што земља луну **притеже**, тако исто и луна земљу (18)

ПРИТИСК м в. тиск. Г. **Притиск** воздуха внешни јест причина да вода не истиче (184)

ПРИТИСКИВАНИЈЕ с в. тиск. Г. Насосом се може и тиск (**притискиваније** ...) воздуха показати (174)

ПРИТЈАГАТЕЛНА СИЛА *привлачна сила* М. **Притјагателна сила** луна умаљава неку част тјажести... (19)

ПРЈАМА ЛИНИЈА *права линија* ОП. ...дотле он [свет] иде и **прјамом линијом** (49)

ПРЈАМА ЛУЧА *прав, раван зрак* О. Оптика јест наука која предлаже законе виденија чрез **прјаме** [...] **луче** (60)

ПРЈАМОЛИНЕЈНИЈИ, -аја, -оје *прямолинијски* ОП. **Прјамолинејноје** [...] **движеније света** (45)

ПРОВОДИТЕЉ м *проводник* ЕМ. ...зато се наричу **проводитељи** (320)

ПРОЗРАЧНО ТЕЛО *прочно тело* О. Она [тела] чрез која он [свет] непрепјатствено проходи, наричу се **прозрачна** (49)

ПРОЗРАЧНОСТ ж *іровидносї* О. **Прозрачност** јест второје воде својство (287)

ПРОСТИ ГЛАС *іросї* *іон* А. ...ако само једна жица звук од себе дајет, то **глас** јест **прости** (271); в. јединствени глас.

ПРОТИВОДЕЈСТВИЈЕ с *оїіор* ОП. ... свет, дошавши у густшеје тело, због вјачшаго **противодејствија** оваго тела – силе своје губи и зато клоне (50)

ПРОТИВОСТОЈАТИ *іружати* *оїіор* ОП. ...она [вода] свету већма и **противостојит...** (50)

ПРОТЈАГИВАНИЈЕ с в. протјаженије (2). Т. ... железно најменше [...] има **протјаживаније** (115)

ПРОТЈАЖЕНИЈЕ с 1. *гужина* ОП. Свет јест распрострајет, следователно има **протјаженије** (42); 2. *ширење*, *исїезање* Т. Нека телеса терпе при равной теплоты различноје [...] **протјаженије** (117). в. протјаживаније; растјаживаније; растјаженије.

ПУЗИР м *мехур* Т. **Пузири** они који из воде, когда она врит, исходе, јесу паре (132)

РАВНОВЕСИЈЕ с *равїежа* ОП. ... да би **равновесије** водноје остати могло (19)

РАВНОЈЕ ОГЛЕДАЛО *оїледала* код којих се *свейлосни зраци* *іаралелно одбијају*, *равна оїледала* О. Ако на **равнаја огледала** луче паралелно упадају, то оне паралелно и одбијене бивају (58)

РАВНОТЈАШКО ТЕЛО *ітело* *исїе* *іежине* ОП. Од два **равнотјашка тела** оно више од тјажести своје у течној материји губи [...] које је вјачшше (300)

РАЗГЛАСНИ ГЛАС *нехармоничан* *іон* А. Овај је или согласни [глас] [...] или **разгласни** (271)

РАЗРЕШАВАТИ СЕ *ослобађати се* (*нїр*. *іоїлоїіна енерїја*) Т. Ако течноје тело у плотјано преходит, то **се** огњ из њега **разрешава** и теплоту даје (146)

РАСИПАТИ ● О. ... но **расипају** их [зраке] ... (59)

РАСПРОСТРАНЕНИЈЕ ЗВУКА *расїросїирање звука* А. **Распространеније звука** бива на все стране (275)

РАСТЈАГИВАНИЈЕ с в. протјаженије (2). Т. Чрез честоје ово **растјаживаније** и сжиманије изгубе напоследок частице тела своју упругост... (119)

РАСТЈАГАВАТИ СЕ *шириїи се* Т. ... и показао да **се** она [тела] при теплоты **растјагавају** (117)

РАСТЈАЖЕНИЈЕ с в. протјаженије (2) Т. **Растјаженије** вештеств чрез огњеноје вештество (116)

РАСТОПЛЕНИЈЕ с *іоїљење* Т. Прехожденије твердаго тела у течноје помошчију огња нариче се **растопленије** (130)

РАСХОДЈАШЧИЈСЈА, -ајасја, ејесја *дисїерзиван* О. ...**расходјашчејесја** движеније света (45)

РЕЦИПИЈЕНТ м *стїаклено звоно* код *ваздушної шмрка* Г. ...стаклено звоно, које се зове **реципијент**(168)

РИФ м *сџара уџарска мера за дужину (70цм)* МЈ. ...полушаре, који су у ширини од $\frac{3}{4}$ **риф** били (176)

РОМУРСКИ ТЕРМОМЕТР *Реомиров џермометџар, џоџломер који је између џачке смрзавања и џачке кључања воде џодељен на 80°* Т. ... различни **термометри** произишли јесу: [...] **Ромурски** (Reaumur)... (126)

РУС м в. чађ. Т. Чађ или **рус** (152);

СВЕТ м в. светлост. О. **Свет** овај није всегда једнак (4)

СВЕТЈАШЧЕЈЕ ТЕЛО в. светљашчеје тело. О. Она **телеса** која од себе свет дају наричу се **светјашчаја** (40)

СВЕТЛОСТ ж ●. О. Ибо ако би **светлост** у очеса наша онако дејствовала... (40); в. свет, светник.

СВЕТЉАШЧЕЈЕ ТЕЛО *свејлосни извор* О. ...солнце и проча **светљашчаја телеса** свет из себе испајају (37); в. светјашчеје тело.

СВЕТНИК м в. светлост. О. **Светник** (... materia lucis) вештество или материја света (37)

СВЈАЗАНА ТЕПЛОТА в. свјазани огњ. Т.

СВЈАЗАНИ ОГЊ *унуџрашња џоџлоџа, неизазвана* Т. **Свјазани** и свободни **огњ** или **теплота** (145); в. свјазана **теплота**.

СВОБОДНА ТЕПЛОТА Т. в. свободни огњ.

СВОБОДНИ ОГЊ *изазвана џоџлоџа* Т. **Свјазани** и **свободни огњ** или **теплота** (145); в. свободна **теплота**.

СЕКУНДА ж ●. МЈ. ... у једној **секунди** (276)

СЖИМАНИЈЕ с *скуџљање* ОП. Чрез честоје ово растјагиваније и **сжиманије**... (119)

СИЛА ж ●. ФВ. ... по **сили** ветра [...] различно бити може (14);

СИЛА ТЈАЖЕСТИ *сила џеже, џравџџација* М. Из ове једине **силе тјажести** можемо ми всја јавленија приливов изјаснити (18)

СКВАЖНОСТ ж *џорозност; руџчавост*. **Скважност** и делимост воздуха всјакому у очи падају... (171)

СКОРОСТ ж *брзина* ФВ. **Скорост** с којом свет распростире се... (48)

СКУПЉАТИ СЕ ●. Т. Тело чловеческо [...] при всјакој стужи **скупља се** (119)

СЛАБИ ЗВУК *звук мале јачине* А. ...**слаби звук** таком скоростију простире се (275)

СЛАННОСТ ж *салиниџеџ* **Сланост** морја (8)

СЛОЖЕНИ ГЛАС *сложен џон* А. Многе жице дају нам **глас сложени** (271)

СМРЗНУТИ СЕ ●. Т. ... које се **смрзнати** не може (120)

СОГЛАСНИ ГЛАС *хармоничан џон* А. Овај је или **согласни [глас]** [...] или разгласни (271); в. хармонически глас.

СОЛНЕЧНИ ЛУЧ *сунчани зрак* О. ... кога једин **солнечни луч** чрез малу рупицу у темну собу упусти се... (41)

СОЛНЕЧНИ СВЕТ *сунчана свејлосџ* О. ...ибо свет од свешче јест у нечесому различен од **света солнечна** (79)

СООПШТИТИ *преносити* Т. ...то се јему више од топлоте тела нашег **соопштава** (134)

СООПШТЕНИЈЕ ТЕПЛОТИ *размена топлоте* Т. Ово огњеног вешества својство [...] нариче се **соопштеније топлоти**... (134); в. огњеноје соопштеније.

СРЕДЊИ ЗВОН *тон средње висине* А. **Звон** звука может бити различни: [...], **средњи**... (270)

СРЕДОТОЧИЈЕ с *средитије* ОП. Вода [...]од **средоточија** земна удаљавати се почне (20)

СТЕПЕН м ●. МЈ. Частиче које се над нулом находе јесу **степен** топлоте (124)

СТИХИЈЕ ХИМИЧЕСКЕ *хемијски елементи* ОП. Ове прости и перве неразрушимае частице наричу се **стихије химическе** (Elementa chemica) (220)

СТОПА ж *јединица мере за дужину величине једној просечној људској стојала* (0,324м) МЈ. ...више од 100 **стоп** (12); в. шух.

СТУДЕН м *хладноћа* Т. **Студен** јест недостаток топлотворнаг [...] вешества (115); в. зима; стужа; хладност.

СТУЖА ж 1. *мраз* Т. ... сол **стужи** противостојит (11); 2. в. студен. Т. Хотја тамо великаја **стужа** јест... (31)

СУШТЕСТВО с *материја* ОП. Ибо што је тело вејако **суштество** које му веја телеснаја својства пристоје (42)

ТВЕРДОЈЕ ТЕЛО *тело у чврстом ајрејайном стању* Т. ... **твердаја тела** од топлоте растјагивајема бивају... (127)

ТВЕРДИ ВИД *чврсто ајрејайно стање* Т. Вода может у три **вида** на земљи находити се: у течном, **тврдом**... (286)

ТВЕРДОЈЕ ВЕШТЕСТВО *чврста материја* Т. Ми бисмо могли убо воду и **тврдоје** и парноје **вешество** [...] назвати... (286)

ТВЕРДОСТ ж *тврдоћа* ОП. ... с којом су се привлекавала и у **тврдошти** содржавала (119)

ТЕЛЕСКОП м ●. О. Катоптрика [...] учит состављати [...] **телескопе**... (61)

ТЕЛО с мн. телеса. ●. ОП. ... вешество које нам **телеса** видна творит (37)

ТЕМПЕРАТУРА ж ●. Т. Термометр јест орудије које нам [...] **температуру** воздуха указујет (120)

ТЕПЛОПРОВОДИТЕЉ м *проводник топлоте* Т. Худи **теплопроводителји** јесу топлаја тела (143)

ТЕПЛОТА ж *топлота* Т. ... нека [мора] због зиме менше воде чрез испареније губе, нека због **топлоте** више (3)

ТЕПЛОТВОРНОЈЕ ВЕШТЕСТВО в. топлотник. Т. Огњ има два дејствија, светлост и топлоту, а **теплотворноје вешество** саму топлоту без светлости (112)

ТЕПЛОТНИК м *тпоилойна енерџија* Т. ... по целому созданију распрострањено јест једно [...] вештество [...] које они наричу **теплотник** (Wärmerstoff, Caloricum)... (110); в. огњеноје вештество; теплотворноје вештество.

ТЕПЛОТОМЕРНИК м в. термометр. Т. ... термометри или – како би се славеносерпски казати могло – **теплотомерници** (120)

ТЕРАЗИЈЕ ж плт ●. М. Дасиметр јест подобен **теразијам** (210)

ТЕРМОМЕТР м *тпормометр* Т. На својству теплоте [...] основани јесу **термометри**... (120); в. теплотомерник.

ТЕЧНА МАТЕРИЈА ●. Т. Ово [...] бива при свакој **течној материји** (300). в. течноје вештество.

ТЕЧНИ ВИД *тпечно аиреаино сџање* Т. Вода может у три **вида** [...] находити се: у **течном**... (286)

ТЕЧНО(ЈЕ) ВЕШТЕСТВО в. течна материја. Т. Свет јест **течноје** [...] **вештество** (37)

ТЕЧНОЈЕ ТЕЛО *тпечност* Т. Огњ убо јест тело и **течноје тело**... (112)

ТЕЧНОСТ ж ●. Т. ...у реткој **течности** (301)

ТИСК м *тпирџисак* Г. Причина их може бити **тиск** воздуха (28); в. притиск; притискиваније.

ТЈАГОТА ж *тпезина* М. **Тјагота** је воде толика... (31)

ТЈАЖЕСТ ж *тпезина* М. ... морала [би] **тјажестију** својеју к дну далше тешти (2)

ТЈАЖЕСТОМЕРНИК м в. барометр. Х. Барометр (славенски би могли **тјажестомерник** назвати)... (179)

ТЈАШКОТЕЧНОЈЕ ТЕЛО *тпело које тпешко ѓрелази из чврстџо у тпечно сџање* Т. Нека [...] потребују великоје огња количество и јесу дакле **тјашкотечнаја [тела]** (130)

ТОЛСТИ ЗВОН в. ниски звон. А. **Звон** звука может бити различни: **толсти**... (270)

ТОН м ●. А. Одношеније висоти и нискости звона јест глас (**тон**, Ton, tonus) (270); в. глас; звон.

ТОНКИ ЗВОН в. високи звон. А. Музиканти наричу [...] **тонки** високим **звоном** (270)

ТОПИТИ СЕ ●. Т. ... ова [тела] при малом огња количеству **топе се** (130)

ТОЧКА ЗАЖИГАТЕЛНАЈА *жџџа* О. Луче 1,2,3,4 које се скупљају после одбитија у 5. Точка ова 5. зове се **точка зажигателнаја** (60)

ТРЕПЕТАНИЈЕ с *тпрејерење, осцилирање* А. ... **трепетаније** на чувства наша дејствујет (250); в. трепешчущчеје движенџије.

ТРЕПЕТАТИ *тпрејерџи, осцилираџи* А. ... когда воздух [...] **трепетати** почне (266)

ТРЕПЕШЧУШЧЕЈЕ ДВИЖЕНИЈЕ в. трепетаније. А. Ово **трепешчущчеје движенџије** [...] не може непрестано трајати... (268)

ТРЕУГОЛНИ, -а, -о *тпроуџаони* ОП. Призма јест стаклено, **треуголно**, дугуљато орудије... (67)

УГЉЕНОКИСЛИ ВОЗДУХ *уљен диоксид* Г. Ми сви и всја животнаја издишавамо **воздух угљенокисли** (222)

УГУШИТЕЛНИ ВОЗДУХ *азоит* ХЕ. Остајет нам јеште по намеренију нашему о једному **воздуху**, о [...] удавительному или **угушителному** говорити (233); в. нечисти воздух, удавительни воздух.

УДАВИТЕЛНИ ВОЗДУХ в. угушителни воздух. ХЕ. Ови [воздуси] јесу 1. горјашчи, [...] 3. **удавителни** (... asoticus) (219)

УДАЛЕНИЈЕ с *удаљеност* ОП. ... по [...] **удаленију** ока и телес... (61)

УЗВИШЕНО СТАКЛО *исџучено, конвексно сџакло* О. ... која [**стакла**] су от обе стране **узвишена**, предмете увеличавају (57)

УЗВИШЕНОЈЕ ОГЛЕДАЛО *исџучено, конвексно огледало* О. **Узвишенаја огледала** не одбијају у оном порјатку луче у којему су их примила (59)

УПРУГА ж *еластично шело (?)* Ајлер узима неку течну **упругу**, чрезвычайно суптилну материју по целому созданију, следователно и около солнца простерту, коју он Етиром (Aether) нариче (39)

УПРУГО(ЈЕ) ВЕШТЕСТВО *еластична материја* ОП. Свет јест [...] **упругоје вештество**... (37)

УПРУГОСТ ж *еластичност* ОП. Причина отбитија света јест јего **упругост**... (53)

ФАРБА ж в. боја. ОП. Когда вода тако [...] **фарбу** од страних частиц добије... (290)

ФАРЕНХАЈТСКИ ТЕРМОМЕТР *фаренхајтски термометар* Т. ...различни **термометри** произишли јесу: као што је **фаренхајтски**... (126)

ФАТ м *хвай, мера за дужину (око шест)* сџоџа МЈ. ... дајет нам кубически **фат** (173)

ФИСИК м *физичар* ОП. ... које **физици** наклоненијем света [...] наричу... (54)

ФИСИКА ж *физика* ОП. зри част перву **Фисике** страна 123 (48); в. физическа наука.

ФИСИЧЕСКА НАУКА в. физика ОП. Ја знам да весма малена част читатељеј мојих прилику има **фисическе науке** слушати... (103)

ФИСИЧЕСКИ, -а, -о *физички* ОП. ... когда ја њему **фисическо** правило кажем... (51)

ХАРМОНИЧЕСКИ ГЛАС в. согласни глас. А. ... согласни [**глас**], то јест **хармонически**.. (271)

ХЕРШЕЛСКО ОГЛЕДАЛО *врџа телескоџа (18. век); име је добио џо изумишељу Вилијему Хершелу* О. ...разнаја **огледала** (као што је [...] **Хершелско**)... (61)

ХЛАДНОСТ ж в. студен. Т. Дејствије теплоти противоположеноје јест [...] **хладност**... (115)

ЦЕВ ГЛАГОЛАНИЈА *догласна цев, џреџеча меџафона* А. **Цев глаголанија** (Sprachrohr, tuba fentoria). Ово јест орудије којим се звук человеческого гласа [...] на велика одстојанија носи (278)

ЦЕВ СЛИШАНИЈА *инструмент* у облику *трубе* који *омогућава* бољу *перцепицију* звука. **Цев слишанија** (... tuba auditoria). Сваки суд који је на подобије чанка сочињен, укрепљава слишаније (279)

ЦЕНТ м *мера за тежину* (100 и 50 кџ) МЈ. ... више од 300 **центи** [...] на наше тело притискује (197)

ЦОЛ м в. палец. МЈ. на висину од 27 ½ **цола** (178)

ЧАЋ ж **○**. Т. Честице тела горјашчаго [...] ако на хладно тело паднут изображавају **чађ** (152); в. рус.

ЧАС м **○**. МЈ. Отлив траје такожде 6 **часов** (16)

ЧЕТВЕРОУГОЛНИ, -а, -о *четвороруџи* ОП. **Четвороуголна** фигура АБ представља... (66)

ЧИСТИ ВОЗДУХ в. живњени воздух. Г. У класи првој јесу само два воздуха: 1. наш општи [...], 2. **чисти** [...] **воздух** (218)

ШАР *кула, лопта* ОП. Овде је место и о Магдебурских **шарех** говорити (176)

ШАР АЕРОСТАТИЧЕСКИ *балон* М. **Шари аеростатически** јесу оне машине дивне, посредством којих ми у воздух двизати се и по воздуху летети можемо (235)

ШАРЛЕЗИЕР м *хидроенски балон из 18. века који је добио име по изумитељу Жаку Сезару Шарлу* М. ... тако су втори балони од изобретатеља јих Шарла **Шарлезиери** имја добила (239)

ШИРИНА ж **○**. ОП. ... [језеро] има [...] **ширину** 20 миља (28)

ШУМ м **○**. А. Ако ли движенија неправилно бивају, то се ражда **шум** (269); в. лупа.

ШУХ м в. стопа. МЈ. ... да се вода у шмерку само до 32. **шуха** двинути може (178)

3. **Анализа**. Највећи број забележених лексема припада тзв. славенизмима¹³, односно славеносрбизмима. Међу суфиксалним дериватима, најфреквентнији су именички суфикси **/-иј-е/**¹⁴: парокружије, преломлије и др.;¹⁵ **/-(е)ств-о/**: вештество, јестество, својство; **/-ост/**, **/-ест/**: горкост, тјажест и др.; **/-тељ/**: јестествоиспитатељ, теплопроводитељ и др. Међу придевским образовањима најфреквентнији су суфикси **/-еск/**¹⁶: аеростатически и сл.; и суфикс **/-н/**: безвоздушни, солнечни и др. Међу префиксалним твореницама забележени су префикси **/в-/**: вкус, **/воз-/**: воздух, **/за-/**: замрзеније, **/из-/**: ишчислије, **/не-/**: неелектрическо; **/од-/**: одбитије; **/раз-/**: растјигваније;

¹³ Под славенизмом подразумева се лексика рускословенског, руског и српкословенског порекла у идиому предстандардног српског језика, која је попуњавала празнине, овде у терминологији, које су постојале у српском народном језику (в. Младеновић 1984: 98; Стијовић 1992:13).

¹⁴ Суфикс **/-иј-е/** употребљаван је доследно. Није забележена ниједна јотована глаголска именица.

¹⁵ Међу наведеним једино именица **/средоточије/** означава конкретан појам, док су остале именице (углавном глаголске) апстрактног значења.

¹⁶ Није забележен ниједан придев на **/-ск/**, осим неколико придева страног порекла (фаренхајтски, ромурски, делилски), што би могло упућивати на то да је А. Стојковић српске суфиксе узимао та термине који нису постојали у рускословенском.

/со-/: согласни; /у-/: увеличатељни. Забележен је и велики број сложеница: ветромерник, влажномеритељ, водородни, воздухопрзни и сл.

Међу славеносрбизмима, поред уобичајених хибрида (**из**глубљен : рус. углубленный; привлек**авати** : рус. привлечь; и сл.), веома су интересантни они у оквиру термилошких израза код којих је једна лексема славенизам, а друга србизам (*невооруженим оком* : рус. невооружённым глазом; *согласни глас* : рус. согласный голос; *займеније луне* : рус. лунное затмение).

Колико А. Стојковићу није било лако увођење нових термина, сведочи следећи пасус: *Находи се једин камен којејо Греци елекџрон, Лајџини елекџрум, Немџи Bernstein или Ugatstein наричу. Како се срџски зове, ја не знам. Чини ми се до сад о њему ни разџовора било није, а о чему људи не разџоварају се, оному и имена не знају. Ја ћу ја називаџи елекџр* (317). То је вероватно и објашњење присуства веома великог броја дублета, али и калкова и кованица (неологизама) који нису били скројени према творбеним моделима српског језика. Међу њима интересанти су: *воздухокружџје, џарокружџје* (атмосфера), *вејромерник* (анемометар), *џустџоџомерџиџељ* (манометар); *водоџворни воздух* (вероватно превод са немачког Wasserstoffgas – водоник); *кислоџворни воздух* (од нем. Sauerstoffluft), *џеџлоџпроводџиџељ* (топлотни проводник), *џреџеџчуџеџе двиџсеније* (осциловање) и сл.

Домаћих речи има релативно мало, што је и било очекивано, с обзиром на то да су у питању или апстрактни појмови или предмети (инструменти) до тада углавном непознати. Потврда о томе да ли је реч домаћа или не, утврђивана је на основу Вуковог *Рјечника* из 1852. године и *Рјечника ЈАЗУ* (1880–1976). То су следеће речи: *висина, дебљина, дужина, дим, искра, зима, луча, ојледало, одџијаџи се, осветљен, оџискиваџи, свејлостџ, скуљџаџи се, смрзнуџи се, сџугден, узвишен* и сл. У питању су, дакле, речи које нису ускоспецијализовани термини, него полисемичне речи, део општег лексичког фонда.

Забележен је и изванредан број речи страног порекла¹⁷, од којих су многе постале део савременог лексикона. Углавном су у питању интернационализми (из грчког: астроном, атмосфера, барометр, електр, етир, ехо, магнет, манометр, метални, микроскоп, оптика, паралелно, полус, призма, телескоп и сл.; из латинског језика: витриолски, дестилација, линија, маса, материја, махина/машина¹⁸, миља, минут/минута, перпендикул, першпектив, реципијент, секунда, температура, фигура, физика, цент и др.). Многе од ових лексема фунгирају и у лексичком систему руског књижевног језика. Могло би се, евентуално, претпоставити да су неке од њих у наш језик ушле преко руског језика. Забележен је и изванредан број германизама (лот, рус, фарба, шух), хунгаризама (лопта¹⁹, риф), турцизама (боја, теразије) и италијанизам (компас). Ове лексеме нису део лексикона руског језика. Неке лексеме стра-

¹⁷ Термин `реч страног порекла` употребљавам у значењу које му даје Иван Клајн (1967:7–25).

¹⁸ Иако је грчког порекла, ова лексема могла је у српски језик доћи и преко латинског или француског језика (в. Михајловић 1972–74:374).

¹⁹ Податак је преузет из РЈАЗУ.

ног порекла забележене су и код Вука, али у потпуно другом значењу (нпр. *машина* у Вуковом *Рјечнику* означава (1) *маховину* или (2) *кунагру* – (1) *оно од ћреће шћо се ухватио у нћиима као ћамук* (2) *ћалицу од роћоза шћо се шћчућа као ћерје*).

У забележеној грађи фунгира велики број дублета који се могу поделити на неколико типова: 1. *реч сћраноћ ћорекла – домаћа реч* (шух – стопа), 2. *реч сћраноћ ћорекла – славенизам* (ехо – одзив), 3. *реч сћраноћ ћорекла – кованица/калк* (манометр – густомеритељ; атмосфера – воздухокружије, парокружије), 4. *славенизам – домаћа реч* (висота – висина; опит : искус; луч: луча), 5. *славенизам – кованица* (безвоздушни – воздухопрзни); 6. *обе су речи сћраноћ ћорекла* (боја – фарба). Често ови критеријуми могу бити комбиновани (атмосферически воздух – општи воздух). У свим случајима у питању је апсолутна синонимија (Матијасевић 1982: 122), при чему домаћа реч може да има и нека друга значења.

Различити морфолошки ликови лексема забележени су код именица / минут/ – /минута/, /луч/ – /луча/ где је у питању разлика у роду. Различит фонетски лик забележен је код речи *махина/машина*. Оваква је појава разумљива јер је у питању реч страног порекла.

Често су термини настали од властитих имена, преносом имена проналазача на сам проналазак (нпр. лутка картезијанска, монголфиер, празност торичелска, ромурски, фаренхајтски термометр, шарлезиер и др).²⁰ Интересантно је да су суфикси међу овим придевским образовањима српски.

4. **Ситније напомене.** У анализираном корпусу није забележена проста глаголска лексема која би одговарала данашњем глаголу /експериментисати/. Уочено је да се у том значењу увек употребљава декомпонована структура по моделу *десематћизован ћлаћол + девербатћивна именица у акузатћиву* (в. Радовановић 1990: 53–54): **творити опите** (103), **правити опите** (174).

Лексема /пара/ редовно се употребљава у множини: Чрез *ћаре* обаче само вода одлази, а сол остаје (8).

Забележене су неке предлошко-падежне конструкције која се разликује од ситуације у стандарду. Тако је, на пример, регистрована искључиво употреба предлога /над/ и /под/ у структурама типа: **степен над и под нулом** (124), уместо, чини ми се, данас уобичајене употребе предлога /изнад/ и /испод/: *сћейен изнад и исћод нуле*. Регистрована је и предлошко-падешка конструкција у акузативу с предлогом /у/ са значењем временске мере: Ми у састојанију нисмо оно времја измерити **у које** он једин простор [...] проходите (48), уместо које би данас у стандарду фунгирала структура /за+акузатив/: Ми данас нисмо у стању измерити време **за које** он преће један простор. Уз трпни придев /изглубљен/ – *удубљен* забележена је рекцијска допуна у генитиву с предлогом /от/: ...која [стакла] су **изглубљена от обе стране**, представљају нам предмете менше (57), уместо које би данас фунгирала конструкција у генитиву са предлогом /са/: стакло је удубљено **са обе стране**.

²⁰ Овако настали термини уобичајени су и у стандардном српском језику (Гортан-Премк 1988:16).

Иако Стојковићева *Физика* жанровски не припада строго научном функционалном подстилу,²¹ већ врсти научно-популарног дела (Ивић 1998: 132–133), у њој су уочене извесне фразе које из савремене перспективе представљају одлику језика науке, на пример: зри [види] част прву Фисике страна 123 (48); ...всјако тело које се у течност лекшују од њега положи на верх восходити мора (241).

5. Закључак. Пошто је за интерпретацију значења често био неопходан контекст, и будући да реч није увек била једнозначна, кратка и прецизна, може се говорити само о почетку стварања термилошког система (уколико га не схватамо у најширем смислу као „било који конвенционални симбол који предствља појам дефинисан у предметном пољу“ Шипка 1998: 127–129), што је и очекивано с обзиром на то да стабилизација термилошког система зависи од степена развоја друштвеног живота и цивилизације неке нације (Сичонска 1988: 23–26). До наглог развоја науке код нас долази тек у XIX веку, што је, с обзиром на доминантне културне, цивилизацијске па и језичке утицаје, довело до експлозије међу терминима (кованице, калкови, позајмљенице) који су настајали често без икакве свести и знања о правилима творбе српског језика. Несавршеност у термилошком систему који је овде забележен, будући да је у питању сам почетак XIX века, због тога је очекивана.

Будући да поступно стварање савремене терминологије код нас није систематски проучено, овај рад, надам се, представља почетак једног таквог истраживања. У духу Стојковићеве футуристичке реченице: *Може бићи да ће доћи времја да ће се војне њо воздуху водити* (240), додајем да ће можда доћи и време када ће стварање једног таквог речника бити реалност.

Литература

- [Бошков, Живојин и др.] 1984: *Југословенски књижевни лексикон*. Нови Сад.
- Вујаклија, Милан 1972: *Лексикон стираних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Вуковић, Гордана 1988а: Теоријско-методолошки приступ проучавању терминологија. *Научни састанак слависти у Вукове дане. Терминологија – теорија и пракса*. Београд-Нови Сад. 27–31.
- Вуковић, Гордана 1988: *Терминологија куће и њокућсџива*. Нови Сад. Институт за јужнословенске језике.

²¹ Строго научни подстил намењен је ограниченом броју читалаца – професионалцима за дату област (Тошовић, 2002: 330). *Физика* А. Стојковића ипак не може у потпуности задовољити све критеријуме неопходне за овај подстил, јер појмовни апарат и научна терминологија у предвуковском периоду још увек није била у потпуности формирана. Поред тога, ова је књига, инспирисана идејама просветитељства, била намењена ширем читалаштву, а не уским научним круговима.

- Горган-Премк, Даринка 1988:** О месту термина у лексичком фонду. *Научни састанак славистија у Вукове дане. Терминологија – теорија и пракса.* Београд- Нови Сад. 15–21.
- Грицкат, Ирена 1964:** Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века. *Наш језик*, н. с. XIV/2–3: 130–140.
- Ивић, Павле 1998:** *Преглед историје српског језика.* Сремски Карловци – Нови Сад.
- Караић, Вук Стефановић 1972:** *Српски рјечник. Исцумачен немачкијем и латинскијем ријечима.* Београд.
- Sichonska, Marija 1988:** Место терминологије у језичком систему. *Научни састанак славистија у Вукове дане.* Београд – Нови Сад. 23–26.
- Клајн, Иван 1967:** Страна реч – шта је то? *Зборник за филологију и лингвистику.* Нови Сад. X: 7–25.
- Матијашевић, Јелка 1982:** О синонимији и синонимима. *Лексикографија и лексикологија.* Београд. 115–131.
- Михајловић, Велимир 1972–1974:** *Грађа за речник сџраних речи у ѓредвукоском ѓериоду (од времена ѓре Велике сеобе до Вуковог Рјечника 1818. године).* I–II. Нови Сад.
- Михајловић, Велимир 1984:** *Посрбцие од Орфелина до Вука.* I–II. Нови Сад.
- Младеновић, Александар 1979:** Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века. *Зборник за филологију и лингвистику.* Нови Сад. XXII/2: 95–129.
- Младеновић, Александар 1984:** Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове израде. *Лексикографија и лексикологија.* Београд – Нови Сад. 97–101.
- Ожегов, С. И. и Н. Ю. Шведова 1997:** *Толковѓй словарь русскогo языка.* Москва.
- [Пејаковић, Снежана] 1970:** *Физика. Физички аѓлас.* Библиотека Атласи знања. Београд.
- Прѓић, Твртко 1997:** *Семантика и ѓрајмаѓика речи.* Нови Сад.
- Радић-Дуговић, Милана 1988:** О неким видовима полисемије и хомонимије у оквиру терминолошке лексике. *Научни састанак славистија у Вукове дане.* Терминологија – теорија и пракса. Београд – Нови Сад. 105–101.
- Радовановић, Милорад 1990:** *Сѓиси из синѓаксе и семантике.* Сремски Карловци.
- Речник срѓскохрватског књижевног језика I–VI 1969:** Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Рјечник хрватског или српског језика ЈАЗУ I–XXIII 1880–1976:** Загреб. Скраћено: РЈАЗУ.
- Стијовић, Светозар 1992:** *Славенизми у Њеѓошевим ѓесничким делима.* Сремски Карловци- Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Суботић, Љиљана 1981:** Партиципи у функцији термина у књижевном језику Јована Ст. Поповића. *Научни састанак славистија у Вукове дане.* Београд. 11: 61–67.

Шипка, Данко 1998: *Основи лексикологије и сродних дисциплина*. Нови Сад.

Isidora Bjelaković

TERMINOLOGY IN THE FIELD OF PHYSICS IN *PHYSICS* BY ATANASIJE STOJKOVIC (1802)

Summary

This paper represents a lexicon of terms in the field of physics, recorded in *Physics* by Atanasije Stojkovic (1802). The recorded lexical stock is divided into semantic fields and compared to the contemporary terms. It also establishes the relation of the common Slavic lexical stock and loanwords. Numerous Slavenisms (slavenizmi) have been identified in the material, as well as certain morphological and syntactic divergences in comparison to the situation in the contemporary Serbian language.

Драгана Новаков
Београд

НАПОМЕНЕ О ЛЕКСИЦИ РУКОПИСНЕ *ЛЕКАРУШЕ* ИЗ БОКЕ КОТОРСКЕ (XVIII ВЕК)

*Овај рад представља резултат изучавања неких лексичких особина рукописне књиге под насловом *Лекаруша*, из друге половине XVIII века.*

У рукописном фонду Народне библиотеке Србије под сигнатуром Рс 79 налази се једна занимљива рукописна књижица која је привукла нашу пажњу. У инвентар поменутога фонда заведена је под насловом *Лекаруша*¹.

Лекаруше представљају народне медицинске белешке које спадају у народну медицину, пошто садрже савете и упуте о болестима, лековима и лечењу.² То су рукописне књиге са разним рецептима против болести са саветима о лечењу, као и са упутствима како се праве поједини лекови.

Рукописна књижица о којој је реч садржи изванредан број рецепата за лечење обољења људи: ушобоље, главобоље, грознице, опадања косе, несанице, итд. Као средства за лечење наведене су, углавном, лековите траве. Рецепти немају вредности са становишта данашње медицине, али су неки од њих, у прошлости, могли бити и драгоцени.

Ове рукописна књига има 6 листова, нема насловну страну и потиче из друге половине XVIII века. Писана је брзописним писмом, руком једнога писара мање образованог у овом правцу. Потез писара је неуједначен, непрецизан, слова су неједнаке величине и нагиба. Маргиналних простора нема. Писар ове рукописне књижице, није познат.

Изузев тачке изнад слова *и*: **гризи** 2 (гризи), **мажи** 5 (мажи), других наредних знакова нема, а не долазе ни други интерпункцијски знаци.

Бивши власник ове књиге, колекционар Душан Вуксан, исписао је на унутрашњој страни предње корице: *Лекаруша из Бокe, XVIII век*. На основу неких језичких црта она се може везати за југозападну територију, па

¹ Основни подаци дати су у: Љубица Штавланин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. 1.- Београд, 1986, 171.

² В. о томе: др Јаша Романо, *Југословенска библиографија лекаруша и народних медицинских рукописа*. - Научно друштво за Историју здравствене културе Југославије, Београд, 1973, 7.

и уже за околину Боке Которске. Написана је према писму и правопису у другој половини XVIII века.

Ове рукописна књижица писана је српским народним језиком, али се у њеном правописном систему срећу и неки рускословенски елементи. То се може видети у исписивању рефлекса *ep* уместо слова *p*: **наћи**[т]е десет **зернахъ дивега ичмена** 5 (нађите десет зернах дивега јечмена), **слави светого ишвана керстителѧ** 6 (слави светого Јована керстителѧ), **сѣтра ѡешъ наћи на платно цервѧ** 1 (сутра ѡеш наћи на платно церв), **стави на кориенъ мервѧ х[л]ѧва** 2 (стави на коријен мерву хлеба), **древне масло кади и мажи** 4 (древнѧ маслo кади и мажи), и сл. За вокално *p* налазимо и рефлекс рускословенског типа *po* у примеру **виѣцичѧ кров** 5. Поред чешћег *шш*, среће се и употреба **щ**, које значи, такође *шш*: **иощѧ** 2 (јошт), **нащѧ серце** 2 (наште серце), 4, и **зѧжми ѡд негѡ ѧ щогоѡѧ** 3 (и зажми од њего у штогође) и сл.

Лекаруша је писана српским говорним језиком, на терену (и)јекавскога наречја. Доказ за то јесу примери: **наћи кукурѧека цервенога** 2 (нађи кукуријека цервенога), **мажи кудѧе ѧ перѧћица** 3 (мажи кудије је перућица), **ниѧсѧ** 3 (нијесу), **млиѧко** 5 (млијеко), **смиѧшаи** 5, 6 (смијѧшај), **биѧли** 6 (бијели), **лиѧкѧ** 6 (лијек). Група *gj* прешла је у *ђ* у примерима јекавскога јотовања: **та³ би има ѡецѧ** 3 (та би има ѡѧцу), **ѡѧ сѧ два брата волови** 4 (ѡѧ су два брата волови)⁴. За ову територију се могу везати: императив **вићи** 3 (виђи), облик акузатива са значењем локатива: **ѧ планинѧ растѧ** I (у планину растѧ), **ѧвери травѧ ѡубиѧце и сvari ѧ ѧ водѧ** 2 (убери травѧ ѡубиѧце и сvari је у воду)⁵, **сѣтра ѡешъ наћи на платно цервѧ** I (сутра ѡеш наћи на платно церв), генитив множине на *-ах*: **данахъ** (данах) 2, **ѧвери ѧагодахъ смрековиѧх** 2 (убери јагодах смрековиѧх).

Овде се указује на неке лексичке одлике ове рукописне књижице. Испитивања овога типа свакако, доприносе бољем увиду у лексичко благо старога српскога језика.

У овоме тексту употребљене су неке речи на које ѡе посебно бити скренута пажња. Лексеме које ѡемо ниже наводити донећемо данашњом нашом азбуком и правописом.⁵

вѧли придев `исто што и велики`, РЈА, св. 85, 729.

вѧља водиѧца `освећена водиѧца`: **декебра ливанѧ и тамниѧн и виѧцичѧ кров и зелениѧ ѡвѧриѧкова зерна и ливан с ѧлемѧ кади и мажи и завет врачевима** 5 (декебра ливан и тамниѧн и вѧштѧчу кров и зелениѧ ѡвѧриѧкова зерна и ливај с уљѧм, кади и мажи и завет врачевима). Ова лексема регистрована је у РЈА, св. 85,

³ „У овој показној заменици, свакако, није у питању губљење *-j*, већ стара форма *шѧ* која није ни добила партикулу *-и*“, в. о томе: Александар Младеновић, *Језик владике Данила*.- Нови Сад, 1973, 105.

⁴ Александар Младеновић, *Јављање јекавској, шакозваној најновијој јошовања у неким нашим сѧомениѧма*.- Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1964, књ. VII, 158–159; А. Млад. *Још о јављању јекавској јошовања у нашим сѧомениѧма*.- Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1969, књ. XII, 226–227.

⁵ Уп. о томе: Александар Младеновић, *Најѧмене о шранскрипцији и кришћичком издању сѧа-риѧ срѧских шѧкстиѧва из XVIII и XIX века*.- Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1979, књ. XXI-2, 95–129.

731, уз објашњење да се „на Богојављење закрсти веља водица, од које треба тај дан да има свака кућа (Ријечка нахија у Црној Гори)“.

вељи боб `трава од које би се човек могао опити` (*Vicia faba*): *наћи боба* *велега те га стѹци* и *проси пакъ став[и]* *да се свари с ѹлемъ нека вѹде ка и мехлемъ па га стави на печѹ* 1 (наћи боба велега те га стѹци и проси пак стави да се свари с ѹлем нека буде ка и мехлем па га стави на печу). У РЈА, св. 85, 730, у БР, 531.

їринїав `досадан`, придев.

їринїава глава `нека болест на кожи главе, красте, али негде значи и коју другу болест на кожи` (*aloresia porrigio*). Ова реч употребљена је у контексту: *ѹ кога не гринтава глава наћи кукѹријка цервенога ѡсѹши ѹ драмаѹ* 6 *пак стави ѹ иеднѹ гостарѹ нека кисне еї данаѹѹ ѹ вино пакъ нека попије такви чоѹнакъ* 7 *ѹѹће мѹ преболети глава* 2 (у кога је гринтава глава, наћи кукуријека цервенога, осуши 70 драмаѹ пак стави у једну гостару нека кисне 15 данаѹ у вино пак нека попије такви чојак хоће му преболети глава). Ова лексема регистрована је и потврђена неколико пута у РЈА, III 432–433⁸, између осталог, и у Вуковом *Рјечнику* (Вук Рјеч, 105) постоји податак да је ова реч посведочена у околини Рисна.

їосїара `стакло што се у њему држи вино или ракија` (*lagoena vitrea*), именица ж. рода. Овај назив за боцу уобичајен је у Дубровнику (Вук Рјеч. 100). Такође, ова лексема регистрована је у РЈА, III 323 (в. *їринїава глава*).

їасквица именица ж. рода `име различитим биљкама` (*Atropa belladonna*, *Plantago major*, *Solanum dulcamara*, *Snigrum*), „дем. од именице *їасква* којој нема потврде (ни у нашем ни у другим словенским језицима), а била би у вези с именицом *їас*. То се може мислити стога, што *їасквица* значи (осим другога) биљку *Solanum dulcamaria*, а та се биљка чешки зове *psinky* – пасје грођје, пасја јагода“ (РЈА IX 670): *ѹ кога не огањ на сердцѹ наћи траве пасквице пак не свари ѹ жесток оцатъ* 1 (у кога је огањ на сердцу, наћи траве пасквице пак је свари у жесток оцат). Ову лексеми региструје и БР, 631.

їеча именица ж. рода `*комаг*` (it. *pezzo, ili pezza*) РЦГ, 255: *стави ѡзгар печѹ* 1 (стави озгар печу). Ову лексеми региструје речник Срђана Мусића (Му-

⁶ Место данас уобичајене мере за тежину *грам* (грчки), писар употребљава турско *грама*, што износи нешто више од три грама – уп. Рјечник ЈАЗУ, I, 750, II, 382; Речник СКНЈ, III, 556–557, IV, 665; Речник Његошев, I, 185).

⁷ Реч *човек* у говору Врачана обавезно има форме *чѹјак чѹјка чѹјку, чѹче, чѹјчи'на, чѹјчи'ћ*, уп. о томе: Драгољуб Петровић, *Гласовне особине ѿвора Врачана у Зетин.* - Нови Сад, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XV/1, 1972, 191.

⁸ У овоме прилогу употребљене су следеће скраћенице: Вук. Рјеч (*Срїпски рјечник истїу-мачен њемачкијем и лаїинскијем ријечима. Скуїио та и на свијей издѹо Вук Сїеф. Караић.* - У Београду, 1935). РЈА (*Рјечник хрваїскоїа или срїпскоїа језика.* - Загреб (ЈАЗУ), 1880–1882, I-1975–1976, XXIII). РСКНЈ (*Речник срїскохрваїскої књижевної и народної језика.* - Београд, 1959, I- 1984, XII). *Речник језика Пеїра II Пеїровића Њеїоша.* - Београд, 1983, књ. I-II. Израдили Михаїло Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. РКМД (Глиша Елезовић, *Речник косовско-меїохијскої дијалектїа.* - Београд, Српски дијалектолошки зборник (Српска краљевска академија), 1932, књ. IV, стр. XXII I+ 477 (I); 1935, књ. VI, стр. 587 (II)). РЦГ (Весна Липовац-Радуловић, *Романизми у Црној Гори. Јїоисїочни дио Боке Кошорске.* - Нови сад, 2004). Мусић, Ром. (Срђан Мусић, *Романизми у северо-заїадној Боки Кошорској.* - Београд, Филолошки факултет, 1972, 274). БР (Драгутин Симоновић, *Боїанички речник. Имена биљка.* - Беораг, 1959). Шкаљ. Турц. (Абдулах Шкаљић, *Турцизми у срїскохрваїском језику.* - Сарајево, Свјетлост, 1985, 662).

сић, Ром.) с напоменом да је у питању реч италијанског порекла 336. У Турцизмима Абдулаха Шкаљића (Шкаљ. Турц, 513) ова лексема регистрована је два пута, уз објашњење да представља: 1. копрену на лицу, комад црног танког платна којим су муслиманке покривале лице кад излазе на улицу у фереци или у зару, али и 2. човечуљак, малена раста човек.

ozīar 'озго', прилог, (Вук Рјеч. 465) (в. печа), РЈА, IX 509.

йерућац именица м. род 'назив болести, оспа обично на глави детета' (Schuppene Flechte, есуема squamosum), РЈА, IX 797, Вук, Рјеч: 'као некак-ви шклопци за које кажу да по човјеку пред смрт излазе, па их опет нестаје'): **ѠД перѠћнице добра ствар Ѡзми росопати и ва Ѡсвице листиѠа и кориѠена ѠбоѠе га и стави по рѠковетѠ мало соли чисте стѠци добро све Ѡ и еднопос[о]ли и зажми ѠД негѠ сокѠ Ѡ цѠгоѠе тере мажи кѠдиѠ не перѠћница ѠздравиѠе 3** (од перућице добра ствар узми росопати и ва освице листија и коријена обојега стави по руковет мало соли чисте студи добро све у једно посоли и зажми од њего у штогође тере мажи кудије је перућица, оздравиће). Петар Скок у Етимолошком речнику региструје ову лексему заједно са *йеруѠац*, уз објашњење да сугласник *й* варира са *ћ* = *ч*: *йерућ*, м. 644.

сиорѠиѠи именица м. род '*хајгучка Ѡрава*' (*Achilea millefolium*): **ѠД грознице гризи травѠ спориѠ три Ѡутра наѠе сердце 2** (од грознице гризи траву спориѠ три јутра наше сердце). Ова лексема забележена је у РЈА, IX 75 са знаском да се „ова трава ставља у амбар, пре него се стане жито сипати, тобоже да се спорије троѠи“, као и у БР, 665.

росоѠасѠи именица ж. род 'биљка: руса трава, змијско млеко' (*Chelidonium majus*) У РЈА св. 59, 175 постоји податак да је *росоѠасѠи* од старина поуздан лек од различитих очних болести (в. *йерућица*). Ову лексему, такође региструје и БР, 651.

хабаѠи именица м. род 'зова' (*Sambucus ebulus*): **када се чоѠаѠ Ѡтвори наѠи ѠаѠоѠаѠѠ ѠаватѠѠѠаѠ те Ѡх саѠгѠечи испери Ѡно семе те га ѠсѠѠи пакѠ да га такви чоѠаѠ попиѠе ѠѠе Ѡворити 1** (када се чојак затвори, наѠи јаѠоѠаѠ хабаѠѠѠѠѠаѠ те Ѡх саѠгѠечи, испери оно семе те га осуѠи, пак да га такви чојак попије, хоће отворити). Ова лексема регистрована је у БР, 681. У РЈА, III 543, изнета је тврдња како је ова реч прасловенска, али да је „нејасна постања“. Наведени пример стога може бити занимљив управо за упознавање особених значења глагола *хабаѠи*. Не мање особен је и облик *Ѡби'т се* 'ишчуђавати се' у говору Васојевића. Својим обликом и значењем одговара северноалбанском (гегијском) *habitem*, који је Елезовић (Елезовић КМ) такође забележио без почетног – *х*: *Mos uabit!* 'не грѠи, не збуњуј се') насупрот тоскијском *habitan* 'уништити, нестати' које одговара јужнословенском *habiti* – хабаѠи – хабаѠ 'кварити, траћити, прљати' од којег и потиче.⁹

Текст ове рукописне књижице писан је језиком који се састоји од српских народних језичких црта и од рускословенских. Ове прве заступљене су у већој мери.

⁹Вања Станишић, *Српско-албански језички односи*, Београд, Балканолошки институт САНУ. Посебна издања 59, 1995, 108. Абдулах Зајми, и др. *Албанско српскохрватски речник*. - Приштина, 1981, 357.

Језик *Лекаруше* показује присуство низа несловенских речи од којих су најчешће романизми (*йџча* 1, *йосйара* 2), грчкога (*йууицјер* 3, *ливањ* 4), као и позамљенице из турскога језика (*мехлем* 1, *грам* 2, *ракија* 2).

На основу карактеристичне лексике ове рукописне књижице да се уочити њено дијалекатско порекло са несумњиво (и)јекавског простора штокавских говора, а с обзиром на чињеницу да су лекаруше повезане са специфичном лексиком пре свега фитонимског и термиолошког одређења (називи биља, трава; болести) то овај лексички ниво чини уже специфичним.

На основу анализе може се пратити и један лексички слој који је настао контактним утицајима и чије постање је тешко прецизирати, без посебних уже стручних разматрања.

Кључне речи: Лекаруша, Бока Которска, народни језик, лексема.

Литература

- Милка Ивић, *О реуларној йолисемији и лексиколошкој йеорији и лексикографској йракси. Лексикографија и лексикологија*.- Београд, 1982, 77–83.
- Павле Ивић, *Срјскохрвајски дијалектии, њихова сйрукйура и развој. Целокуйна гела*. III.- Сремски Карловци – Нови Сад, 1994, 319.
- Александар Младеновић, *Найомене о рагу на речнику славеносрјској йиша књижевној језика. Лексикографија и лексикологија*. – Београд-Нови Сад, 1982, 137–141.
- Александар Младеновић, *Речник йексйова славеносрјској йериода и нека исйишйивања њејове израде. Лексикографија и лексикологија*.- Београд-Нови Сад, 1984, 97–101.
- Драгољуб Петровић, *Проблеми и изледи срјскохрвајске дијалекатйске лексикографије*.- Београд-Нови Сад, Лексикографија и лексикологија, 1982, 195–200.
- Васо Томановић, *Акценатй у йовору села Лейейана (Бока Котйорска)*.- Јужнословенски филолог, Београд, 1935, XIV, 59–141.
- Васо Томановић, *О значењима речи сйраној йорекла у йоворима Боке Котйорске*.- Скопље, 1962, 187–203.
- Васо Томановић, *О бокељским йоворима*, Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности 2, Херцег-Нови, 1970, 225–229.
- Васо Томановић, *О фонейици речи романској йорекла у йоворима Боке Котйорске*.- Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности 3, Херцег-Нови, 1971, 203–209.
- Slovník jazyka staroslověnského*.- Praha (Československá akademie věd), 1958/1972, sv. 1–23.

Драгана Новаков

ЗАМЕТКИ О ЛЕКСИКЕ РУКОПИСНОЙ *ЛЕКАРУШИ* ИЗ БОКИ КОТОРСКОЙ (XVIII. В.)

Резюме

В настоящей работе речь идет о некоторых лексических особенностях *Лекаруши*, рукописного произведения второй половины XVIII века. Автором проведен анализ лексики данного произведения. Выделены некоторые варианты лексем и дана их дескрипция. Результаты данного анализа представлены в выводах в конце работы.

Недељко Богдановић
Ниш

ДВООБЛИЧКЕ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Аутор у раду ошвара ишшање семеничкој и функционалној ирејмана речи које имају два лика (добар / добри; доброј / доброја; јесам / сам, хоћу / ћу; к / ка, с / са). Указује на поширебу редефинисања неких од њих у ирамајикама за школски рад.

Има у нашем језику језичких јединица¹ које се појављују у два облика. Неке од њих сматрају се лексемама, неке су „помоћне“ речи.

Ево на шта мислимо.

1. Облици *добар – добри* третирају се као посебни облици неодређеног и одређеног вида описног придева.

2. Облици *доброј – доброја; нашем – нашему; овим – овима*, мн. третирају се као исти падежни облици придева и придевских заменица са покретним вокалом или без њега. Истог карактера су и прилози: *кад – када, сад – сага*.

3. Парови: *мене – ме, мени – ми, њеја – ја* итд. третирају се као пуни (овде првонаведени) и енклитички облици заменица.

4. Помоћни глаголи *јесам* и *хтети*, имају такође пуне и енклитичке облике:

*јесам – сам, јеси – си, јесмо – смо, јесу – су;
хоћу – ћу, хоћеш – ћеш, хоћемо – ћемо, хоће – ће.*

5. Предлози: *кроз – кроза, уз – уза* (у спојевима: *кроза њ, пода њ, уза се и сл.*), *к – ка, с – са* (у дијалекту и *су – „Су два мача и су двоје круне“ – Његош*).

6. Неке партикуле, с вокалом, или без њега: *к – ка, н – на* (ипак везано за дијалекатску или регионалну употребу: *овдек – овдека, овден – овдена...*).

7. Најзад као да све више право грађанства стиче облик *би* (према *бих, бисмо, бисте*), истина још увек на другој страници која норму одваја од слободне употребе.

8. У пракси није ретка употреба (елидираних) облика везника: *али, ил.* према: *али, или*.

¹ Овако ћемо, уопштено и непрецизно, назвати на почетку нашега рада ентитете који се сматрају речима.

И то није све. Лако је ту наћи места и паровима: *нећо* – *но* и сл.

Објашњење неких наведених облика почива на историјској основи, и у тим случајевима, по правилу, нема разлике у значењу речи.

Код неких, међутим, постоји разлика у употреби једних или других облика, тј. у функцији коју имају у организацији реченице.

Код трећих је разлог различитих облика условљен прилагодљивошћу речи која следи, односно омогућавање несметаног артикулационог процеса.

И уопште, енклитике су без акцента.

И увек се у нашим граматицама о овим паровима облика говори као о нечему што је *истио*, дакле – о *једном*.

Ако се тако гледа, ови парови не би били конкурентни, већ еквивалентни, када већ постоји потреба да се опише довољно широко њихова употреба и утврде евентуалне употребе једних или других. А ако се утврди та условљеност, онда се већ подрива њихова истоветност, односно да су то само различити облици истих ентитета.

Пошто за дефинисање нисмо у могућности да узимамо семантички критеријум, јер све категорије речи које смо показали са два облика нису семантичне, послужићемо се критеријом функције, односно улоге коју имају у организацији информације, изостављајући партикуле (група 6).

Иако *јесам* и *сам* значе исто у категоријалном смислу (то су облици презента једнога глагола, истога рода, истога броја), у реченици они нису заменљиви:

Ја сам гошао, и: *Ја јесам гошао*, мислимо да не могу бити потпуно јединствене информације, а још мање то могу бити реченице:

Ја ћу гоћи, где имамо експлицитни футур, и: *ја хоћу гоћи*, где имамо намеру, лични став (за наш задатак није потребна дубља синтаксичка анализа ових односа, због чега правимо отклон од дефиниција и термина, желећи да будемо јаснији у формулисању свога утиска).

У граматицама се ове функције разграничавају, али остаје питање да ли енклитике (*сам*, *си*, *је...*; *ћу*, *ћеш*, *ће...*) третирају као друге, паралелне ликове истих граматичких облика са пуним фонетизмом, или им одредити место помоћних партикула са јасном (творбеном, односно конструкцијском, конституентском функцијом) у стварању тзв. сложених глаголских облика (подсећамо да у дијалектима већ постоји тенденција да се уопшти један облик, уместо свих енклитичких облика одговарајуће парадигме: *ће/че* за сва лица футаура у призренско-тимочној области, за којим убрзано иде *би* за сва лица потенцијала, на далеко ширем простору, упркос упорном инсистирању граматица да су једино исправни облици *бих*, *бисмо*, *бисте...*).

Дакле, пуни и енклитички облици помоћних глагола нису *истио*, у свему, поглавито у ономе што их чини „помоћним“, ево имају различите функције, а онда обележавају и другачију семантику исказа (реченице).

Слично је и са пуним и енклитичким облицима заменица.

Ако се погледају искази: *ударо ме*, и: *ударо мене*, – у првом случају имамо регуларну употребу енклитике и та нам се реченица чини довољном и потпуном, док друга то није, редукована је на објекат, који се баш употребом

пуног облика истиче, добија средишњу улогу у исказу, али оставља неку недореченост, у претпостављеном смислу: *мене, а не некої друїої* (Ударио мене, па отишао!), а шта даље, и шта још? На другој страни, исказ: *мене ударио а њеїа ѝромашио*, – пун је и довољан, а израз: *ме ударио а њеїа ѝромашио* – немогућ је (иако у дијалектима имамо: ме носили код лекара, и сл., али то је из другачијег комуникативног система).

Можда је ово сасвим јасно, и довољно, а можда се може још што проучити (испитати, објаснити, или макар појаснити, па и ре-дефинисати, ако томе има места и потребе).

Ми ћемо, међутим, указати на један случај где се, мислимо, не може више говорити о два облика једног предлога као о *исїом* само са два лика.

Наше граматике, када томе дође време и место, говоре о постојању једног предлога – *к*, који може имати и лик *ка*, потребан у неким окружењима, што се често наводи као *к(а)*, а што имплицира да постоји „предлог *к* или *ка*“. То се негде даје и *к / ка*. Тако је кад се говори о историји овог предлога, а тако је и кад се говори о савременом стању (или савременој употреби). Истина, у неким граматикама налазимо *к(а)*, али у неким и *к (ка)*, што би се могло тумачити: *к* с варијантом *ка*, али и: *к*, односно *ка*.

Нама се, међутим, чини да у наше време та два лика не могу у свим службама бити заменљиви, већ да се њихова употреба унеколико удаљила, везујући се за један или за други облик.

Предлог *к* задржава функцију одређивања циља кретања (*идем к мајци*), али се у тој функцији може и изоставити (*идем мајци*).

Предлог *ка* добија искључиво функцију одређивања правца кретања (Авион *леїи ка Беоїрагу*), и не може се изоставити ако се жели остварити функција „одређивања правца кретања“.

Ако би наш утисак био исправан, и шире потврђен грађом, у што се нећемо сада дубље упуштати, онда предлог *к* или *ка* треба редефинисати, везујући за сваки облик стварну, савремену функцију коју они остварују у стандардном језику.

Ако се у помоћ узме критеријум синонимности, ова ће се неједнакост такође показати. Проф. Станојчић указује на одсуство паралелности конструкција с предлогом *к/ка* и *їрема*: „Уз глагола који то значе, мислимо – досезање, дативске синтагме с предлогом према и не могу се употребити, па се зато и не може говорити о односу апсолутне синонимности, или боље – паралелности, међу дативским синтагмама с предлогом *їрема* и *к/ка*.“² Нама се чини да би паралелност управо била могућа, али само између синтагми *їрема* или *ка + гаїив*, али не и са *к + гаїив*. Дакле:

Који су одмицали према Травнику (ТХ 1963, 124), = *који су одмицали ка травнику; али ≠ Који су одмицали к Травнику!³ Ако би се, пак, овде изос-

² Ж. Станојчић, *Језик и сїил Ива Андрића*, Београд 1967, стр. 114.

³ Маретић такође истиће: „Још је рјеђе да се к узима у значењу приједлога према /.../“ – Т. Маретић, *Грамаїшка хрваїскоїа или срїскоїа књижевної језика*, Загреб 1963, стр. 581. Основно значење синтагме с предлогом *к(ка)* за њега је „смјер“.

тавило *к*, што је данас чешће од његове употребе, добила би се реченица супротног значења. Дакле:

Одмицали су к Травнику, ако би било могуће, значило би „приближавали су се (одмицањем од говорника) Травнику“, а без тога

Одмицали су Травнику, могло би значити и „удаљавали су се од Травника“, „одмицали су (се) од Травника, у смислу: „Милан је (у трци) одмакао Ивану добрих двеста метара“.

На подручју призренско-тимочких говора, говора под „пуним“ анализмом, овог предлога нема ни као *к* ни као *ка*. Међутим, на томе и ширем подручју срећемо ликове: *кам / кѣм / камѿо / кѣмѿо / комѿо*; *как*. Сви су са функцијом означавања правца кретања:

Ајд овак, *кам мене!* – Бучум (Сврљиг).

Врти коло *камѿо мене!* – Пирот.

Иди *как ѿланину!* – Вукашиновац (Алексинац).

Нешто слично, али не и исто, стоји и с предлогом *с* или *са*, односно: *с* и *са*. И они неће у свим случајевима бити заменљиви.

Са генитивом овај предлог показује аблативно (Воде доносимо *с изво-ра*), или временско значење (То бива обично *с јесени*), са инструменталом социјативно значење (Разговара *са браћом*).

Ако и овде подразумевамо да се ради о истом предлогу са два лика, требало би да и функција тих облика буде иста, тј. једна у смислу „истоветна“. Требало би да ови облици буду заменљиви без штете по смисао поруке. Нама се чини да та заменљивост није могућа у свим случајевима. Мислимо да се не може речи: **са јесени, са пролећа*⁴ (остављамо по страни пример из нар. песме „С ког си, селе, срећу изгубила“).⁵

Обличка неједнакост ствара и неке потоње реперкусије. Опет у помоћ призивамо дијалекатске прилике.

Лик *ш-њим* познат у многим говорима могућ је само од облика *с-њим(а)*, али не и од: *са њим, са њима...*

Дакле: *с(са)* јесте или *с* или *са*, али само *са*, те није увек: *с(а)*, како то најчешће налазимо у нашој стручној литератури. То значи: где би могло *с*, могло би и *са*, али не увек и обратно.

Могло би се приговорити да не треба мешати *збојом* и *са бојом* (јер је прво променило функцију, поставши формула поздрава), па и то да промене функције, у смисли појачања прилошке функције, имамо и у примерима типа *с јесени* (до потпуног стапања: *снеруке, спролећа*), али одговор би био да у последњем случају још увек имамо конструкцију предлог *с* + именица, а никад *са* + ... Ако једно друго искључује, да ли треба истрајавати на томе да

⁴ И Правопис (Пешикан, Јерковић, Пижурица) Матица српска, Нови Сад 1993, т. 62-а(4) једино наводи *с пролећа, с јесени*; али сви остали примери у одељку „Спојено и одвојено писање“, стр. 118 дају се само са *с*, никако *са* (*с обзиром, с ноју* итд.).

⁵ Вук Ст. Караџић, *Марко Краљевић укида свадбарину*; Српске народне пјесме, II, Просвета, Београд 1958, стр. 405.

је то *истио*. Слично томе, истина је да је *сиоља* постало од *са њоља*, али те две реализације више нису исто.⁶

Очигледно да формулације „с или са“, „к или ка“, које се представљају као: *с(а)*, *к(а)* врло мало значе: једно или друго, а много више, у већем броју прилика: *или једно, или друго*.

Постоји и предлог уз / уза. Рекло би се да је употреба једног или другог лика искључиво зависна од следеће речи (ако та реч почиње сугласницима с, з, ш, ж, употребиће се облик уза), али и ту видимо по неки пример искључивости. Ни ови ликови нису заменљиви у свим случајевима. Може: Стао је уз мајку; али не и: Стао је уза мајку.

Па како онда у граматикама третирати двообличке речи нашега прегледа (а то нити су све речи, нити све категорије у којима се двообличке речи јављају)?

Најлакше је третирати их као обличке варијанте, када са тим не би ишле и њихове значењске и функционалне различитости:

различитости придевског вида прати синтаксичка позиција њихове употребе;

различитости покретног вокала условљене су артикулационим разлозима и могу имати стилску функцију;⁷

различитости именских (падежних) енклитика прати различита, позиционо регулисана употреба;

различитости глаголских облика (пуни – енклитички облик) искоришћава се кроз употребу енклитика за грађење сложених глаголских облика;

различитост облика предлога обележава померање значења предлошко-падежних конструкција.

Ако се речи (обично) дефинишу као језичке јединице које имају значење, облик и функцију, онда у светлу ових детерминатива треба видети како се то односи на двообличке речи. Да ли оне, уз два облика, имају и друга два критеријума истоветна (значење, функција).

Споменимо и ову појединост. Предлози *ка* и *к*, *са* и *с*, *уз* и *уза*, као и прилози *саг* и *сага*, *шаг* и *шага*, *каг* и *кага* у Обратном речнику М. Николића, а он је настао на грађи из наших речника, имају по две позиције у речнику, сваки лик на свом азбучном месту. Значи ли то да су тиме означавани и као засебне лексеме!?

И још нешто. Ако се појаве два облика, да ли је то и даље *јеган*. Није ли то макар сигнал неке потребе да их буде *два*. Има ли неког разлога да их буде два? Потребно је детаљно истраживати шта их то држи заједно, а шта раздваја. Има ли тенденције да ће то у будућности бити засебне речи. Или су то већ сада.

⁶ А. Белић, Историја српскохрватског језика (Речи са деklinацијом), Београд 1962, стр. 257.

⁷ Вуков пример, из цитиране песме: „Драги брато, делијо незнана, / с' себе срећу изгубила нисам“ тешко се може сматрати регуларним.

Кључне речи: реч, двообличка реч, српски језик.

Неделько Богдановић

ДВУВАРИАНТНЫЕ СЛОВА В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Автор в настоящей работе поднимает вопрос о семантической и функциональной трактовке слов, обладающих двумя формами одного и того же слова (добар/добри; доброг/доброга; јесам/сам; хоћу/ћу; к/ка; с/са). Он указывает на необходимость повторного истолкования и пересмотра некоторых из них в школьных грамматиках.

Gerd-Dieter Nehring
Berlin, Prag

СРПСКИ СЛОЖЕНИ ПРИДЕВИ У ПОРЕЂЕЊУ СА СУСЕДНИМ ЈЕЗИЦИМА

Данашњи српски језик се слаже у великој мери у грађењу сложених придева пре свега са словенским језицима. Посијоје, међутим, у ограниченом броју њихових модела, у посебном развоју грамаћичких категорија и у појединачним процесима њиховог формирања лексичке грађе специфичне јужнословенске и јужнословенско-албанске врсте, које додељују српском језику својврсно место.

0. Сложени придеви представљају у појединим словенским језицима продуктивно средство номинације. У лингвистичким разматрањима описани су на различит, у целини гледано, адекватан начин, при чему се у првом реду узимају у обзир аспекти њихове мотивације, творбени начини и морфематске законитости њиховог грађења. Међутим, постоји, као што је познато, низ радова из славистике и филологије који наглашавају да и у науци о јужнословенским језицима постоје многобројни нерешени проблеми који се тичу самог описивања језичних појава.¹ Овде се мисли, на пример, на питање свеобухватног конфронтативног и ареаллингвистичког приказивања појединих балканских језика, њихових наречја и других идиома. Ипак се при томе не узимају у обзир ни сви јужнословенски језици, ни њихови суседни идиоми.²

Наше излагање покушава да допринесе опису сложених придева првенствено у српском стандардном језику, и то пре свега на основу њихове конфронтативне компарације са одговарајућим појавама у источнојужнословенским језицима и у албанском језику, који стоји са словенским језицима, како

¹ Уп. нпр. Асенова 1989; Blanár 1968; Buchholz 1988; Buchholz/ Fiedler 1979; Cychun 1981; Ђорђевић 1979; Gutschmidt 1978; Hinrichs 1990; Kristophson 1993; Лашкова 1988; Марков 1988; Miklosich 1926; Pudić 1983; Reiter 1983, 1985, 1995; Solta 1980; Schaller 1975, 1990; Schmaus 1961; Симић 1982; Славски 1956; Walter 1991. Радева, В., *Свејшћ на думише*, реферат на конференцији „Sprachliche Kategorien und die Wortbildung, 14–17.11.2005, Institut für Slawistik der Humboldt-Universität zu Berlin.

² Нпр.: Балалыкина Э. А., *Словообразовательная структура прилагательных в славянских и балтийских языках*, Казань, 1980.; Деянова, М., Е. Пернишка, Е., *Словообразоване на славянските сложни прилагателни*, у: *Словообразователна и семантична структура на сложните прилагателни в славянските езици*, София 1980, 13–105; Молошная, Т. Н., *Адъективные словосочетания в славянских и балканских языках*, Москва, 1985.

се зна, не само у вези посредне сродности, већ такође у односу на језичке контакте који су се развијали у току многих година. Тиме се у нашем излагању осветљавају и питања која могу да буду релевантна за типологију пре свега књижевних језика, при чему је у назначеном оквиру тежиште на приказивању морфематских и у појединим случајевима семантичких посебности грађења придева са две творбене основе. Last but not least казујемо и на нека питања позајмице српских сложених придева, као и на аспекте мотивације процеса њихове номинације. Можемо дакле поделити наше излагање на следећа основна питања:

Које заједничке црте и разлике носи грађење сложених придева у српском, бугарском и македонском језику?

Чиме се одликује стандардни македонски језик у области сложених придева?

Која заједничка и која специфична својства карактеришу номинацију у наведеним словенским језицима и у албанском језику?

Одговор на ова питања темељи се на следећој радној дефиницији сложених придева: сложени придеви или придевске сложенице садрже као семантично-појмовне јединице придева као врсте речи најмање два непосредна аутосемантичка конституента (творбене основе), које помоћу („директног“) парафразирања³ можемо преобразити у самосталне речи (уп.: срп. двоспратан ----> са два спрата; буг. боеспособен ----> способен за бой). Само у ретким случајевима (нпр. хвалевриједан) наилазимо на граматичке, али не на синсемантичке морфеме у структури ових придева.⁴ На граници сложеница са изведеницама стоје творбе са скраћеном, често позајмљеном првом компонентом типа: срп. афроазијски (али исто вргомоски [<Вргин Мост]), алб. feudo-borgjez, феудално-буржоаски' и тзв. полупредмети, тј. творбе с компонентама, које се као самосталне речи у парафразама често не појављују. Служе слично префиксима – често само као (потенцијалан) узор са одређеном обојеношћу – за грађење речи (нпр. ср.: архидобар, квазинов, и назови-социјалистички и др.)

1. Која обележја имају српски сложени придеви и у погледу на друге јужнословенске језике?

1.1. У основним творбеним својствима кореспондирају, како се могло и очекивати, српски, хрватски, бугарски и македонски сложени придеви, и они, као што показује њихово поређење с придевским сложеницама у рус-

³ Уп. нпр.: Степанова, М. Д. *Методы синхронной анализа лексики*, Москва, 1968.

⁴ Појмовно јединство, које означавају сложени придеви, обележава се ортографски по правилу писањем као једна реч или писањем с цртицом. Појединачно (уп. *босанскохерцеговачки*, *босанско-херцеговачки*, *српскохрватски*, *српско-хрватски*) различито писање означава и различита значења. Придеви, који се пишу с цртицом или полусложенички, носе, како се зна, више (обично по 2 акцента), и то у зависности од броја компонената, и за разлику од спојених назива су с једним главним нагласком. Између творбених основа сложеница не могу да стоје умети, напр. ради разјашњења семантичких обележја. Редослед појединих компонената сложених назива је тачно одређен. Друга решења (нпр. *ломоврајан/врајоломан*) представљају изузетке. По правилу следи детерминатум детерминанти. Изолована творба типа *назлогрз* постала је срастањем (в. Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд, 1970, 408).

ком, пољском и чешком језику, такође с одговрајућом творбом у другим словенским језицима⁵. У том погледу се истиче низ заједничких творбених паралелизама, који по нашем мишљењу имају (условно) словенски карактер. Међу њима се на морфематском нивоу појављује:

грађење са конституентима који се не ограничавају на одређене аутосемантичне врсте речи и чињеница да се између творбених основа сложених придева веома често јавља композицијски елеменат, тј. спојни вокал, пре свега: /-о-/ (/е-/ по правилу иза [бивших] палатала као нпр. буг. душегубен (заст.)⁶; огнеопасен).

У односу на семантичко-синтаксичка својства анализаних назива, међу заједничке паралелизме словенских сложених придева обично се убраја појава координационог односно детерминативног односа између компонента дотичних придева, као и грађење, с једне стране многих тзв. егзоцентричних сложеница, пре свега не само код посесивно-квалитативних придева (типа плавоок) него, такође, код релативних придева (типа нпр. петогодишњи). Напоредно је дошло, с друге стране наравно, и до настанка ендоцентричних назива типа ср. крвожедан. При томе је евидентан релативно велики број егзоцентричних назива типа петогодишњи, двоспратан грађених према сложено-изведеном начину творбе речи.

Јужнословенске подударности манифестује се такође у дијахроном разматрању сложених придева. Тако се поједине њихове црте, структуре и сами поједини називи свде на релевантан утицај једнаких или сличних идиома, што вреди нпр. за појаву спојног вокала /-о-/. Посебно се у српском и хрватском језику овде испољава функција народнога језика као узора. Назначеним заједничким паралелизмима припада поред тога и настанак пето- и вишесложних придева, што већ према Игову (1967: 286, 296) представља нпр. у бугарском, последицу утицаја црквенословенскога језика.

1.2. Друге подударности, али истовремено и разлике између јужнословенских језика у посматраној области лексике, произилазе из анализе и из упоређења морфематске творбене структуре дотичних назива. За њено приказивање се користе тзв. морфематски модели, који показују структуру придевских сложеница у складу са врстама речи којима припадају поједини њихови конституенти. Помоћу њих и на основу творбених посебности појединих придевских основа и форманата можемо класификовати по одређеним класама и у складу с њиховим општим карактеристикама пре свега придеве са истим творбено-морфематским обележјима, или тзв. морфематским творбеним моделима.⁷

⁵ Занемарујемо у оквиру овог излагања разлике између српских и хрватских назива типа: *двехиљадишњи/две-, двохиљућни; оићенародни/оишћенародни*.

⁶ Андрейчин, Ј. и др., *Български шљоквен речник*, 4. издание, Допълнено и преработено от Д. Попов, София, 1994.

⁷ Један такав модел образују придеви, чији конституенти припадају истим врстама речи. Имају осим тога и једнорвсне творбене форманте, нпр.: **им**(еница)_{О(слова)} + **к**(омпозициони елеменат) + **прид**(ев) (*крвожедан, водобожљив*); **бр**(ој)_о + **к** + **им**_о + **с**(уфикс) (*двокашан, шројдишњи*).

Анализирани придеви у бугарском, српском и хрватском језику, као и одговарајућа македонска творба, граде се готово по истом броју морфематских творбених модела. Према Дејановој (1980) у бугарском језику постоје 44, у бившем српскохрватском 47 различитих модела (од укупно 64 у словенским језицима⁸). Од ових творбених модела, међутим, само отприлике 60%, у већини, али не увек, јесу продуктивне творбе, истовремено и бугарском и српско-хрватском језику.⁹ Ради се у већини, али не увек, о продуктивној творби. Према заступљености у словенским језицима, можемо класификовати ове придевске сложенице на следећи начин:

I. Општесловенске структуре (јављају се и у источно-, у западно- и у јужнословенским језицима [21]¹⁰), уп.: – продуктивна творба: (1) бел·о·брад, црн·о·ок; (2) слаб·о·ум·ен, тешк·о·атлет·ски; (3) много·дет·ен, мало·ум·ан; (4) едно·о·крак, једн·о·рук¹¹; (5) десет·о·клас·ен, једн·о·кат·ан; (6) бого·о·подобен, ватр·о·сталан / сод·о·лимонаден, ради/о·телевизијски¹²; (7) вџтрешн·о·заводски / културн·о·исторически / руск·о·турски / хитр·о·умен, буржоашк·о·демократски / челичн·о·плав, црквен·о·славенски / руск·о·турски / глух·о·нем, српск·о·хрватски; (8) леко·подвижен, дуго·жив¹³; (9) глав·о·лом·ен, чуд·о·твор·ан; (10) рано·буд·ен, далеко·вид·ан; – активни модели: (1) ми·вид·ен, злат·о·глас·ан; дан·о·ноћ·ни 'сталан'¹⁴; (2) много·глав, више·стран; (3) с·е·народ·ен, свој·е·власт·ан; (4) втор·о·год·ен, трећ·е·разред·ни; (5) пет·месеч·ен, тисућ·годи·ш·њи¹⁵; (6) нов·о·дошъл, сам·о·никао; – непродуктивне сложенице: (1) ам·о·ход·ен, млад·о·кос·н/(а трава); (2) вс·е·можеш, св·е·знајући¹⁶; (3) вс·е·принят, сам·о·убеђен; (4) дв·у·хиљад·ен, дв·о·тисућ·њи/дв·о·хиљад·и/ти; (5) три·милион·ен, пет·хиљад·и/ти.

II. делимично словенске структуре [12]¹⁷, уп.: (1) мреж·о·крил, сребр·о·кос; (2) христ·о·ботевски, Ристић·Кангр·ин/пном·пен·ски; (3) няколк·о·крак, колик·о·струк (вералт.); (4) крив·о·глед, лако·срд; (5) сам·о·хвал·ен (в. та-

⁸ Анализирају се придеви бугарског, пољског, руског, српско-хрватског и чешког језика, уп: Дејанова, М., Пернишка, Е., *нав. гело*, 13–105.

⁹ Уп.: Nehring, G.-D., *Zur Bildung adjektivischer Zusammensetzungen im Bulgarischen, Serbo-Kroatischen und Albanischen*, у: *Zeitschrift für Slawistik* 41 (1996), 275–294.

¹⁰ Овде се ради илустративности и прегледности наводе само примери. Подаци у угластим заградама односе се на укупни број морфематских творбених модела.

¹¹ Ово посебно и у српском и у хрватском језику. У њима је употреба сложеница у одређеном облику (типа *кривоноќиш*) ређа (према С. Бабићу, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, 1986, 414).

¹² Ово ређе у српском и хрватском.

¹³ Према Бабићу (1986, 420) истовремено је и срастање.

¹⁴ Ређа појава и као сложенице типа: *мнојоїтав*.

¹⁵ Уп.: *пџетмјесечни, осамсајни*; поред *пџисућу/хиљагугодишњи*. Без композиционог компонента (спојног вокала), појава је обична у бугарској творби с бројевима: 2, 3, 4 (и њиховим срашћењима), као и с десетицама и стотинама (400–900), са „четвџерт“ и „половин“ (обично у вези са ознакама за време и мерила). У српско-хрватском сусрећемо се с примерима творбе који имају као прву компоненту 1, 8 и 1000. Лексикална база ових придева је ограничена, према Дејановој (1980, 39).

¹⁶ Пример изоловане творбе.

¹⁷ Структуре овакве творбе јављају се према Дејановој (1980) у 4 словенска језика, а често недостају, односно се јављају изоловано у пољском (и чешком). Има их посебно у руском; увек се јављају у језицима који се упоређују у овом раду, међутим, у појединим случајевима само ретко (в. ср/хр *сребр·о·кос*).

кође: себепожертвобателен), сам·о·допад·љив; (6) вџтр·о·глав, врт·о·глав; (7) злат·о·ткан, бог·о·избран; (8) жив·о·роден, слеп·о·рођен (нур изолирано!); (9) благ·о·възпитан, висок·о·надарен; (10) втор·о·роден, прв·о·венчани; (11) вс·е·победен, сам·о·критичен, св·е·силан/сам·о·свестан (12) разн·о·разан, буг. само изолирано: сам·самичџк (Дејанова, 1980, 79).

III. Бугарске и/или схр. (словенске) структуре [26] Одговарајуће придевске сложенице јављају се или само у бугарском (а₁) односно само у схр. језику (б₁) или у бугарском (а₂) односно у српскохрватском (б₂) и другим словенским језицима. Уп.:¹⁸

а₁) оназ·годи·ш/ен (в. овде и схр. свако-, овогодишњи,), всеки·дн/ев·ен

а₂) много·милион·ен; њяколко·милион·ен; вџтре·вид·ов (биол.)¹⁹; метал·орежеш; прав·о·стоящ; здрав·о·мислеш; дом·о·расъл; три·клет; дв·у·остџр

б₁) дв·о·седи²⁰; дв·о·сјекли; лом·о·врат·ан; сам·о·свој·ан; себ·е·знао/ св·е·знали; св·е·знајући; знати·жељан¹⁵; св·е·стран (ауцх: ист·о·крак, ов·о·стран); дв·е·тисућ·и (хрв.)²¹; вас·цео; тамо·неки

б₂) дв·о·сеч·ан; бог·ом·дан; дв·о·родјен; хвал·е·вриједан¹⁵; тиућ·грл (хрв.)²²; свој·е·глав; зл·о·слут²³.

1.3. Наведени примери већ показују да се бугарски, српски и хрватски у изабраном сектору својих творбених система разликују. Њихова различитост се не показује само у питању продуктивности појединих творбених модела, већ такође у појави самих творбених структура (в. посебно. а₁, б₁). Поред тога и упркос продуктивној узорности назива са нултим суфиксом (уп. Џамбазов, 1988) преовладава у бугарском творба са материјално израженим формантима. На дивергенцију придевских сложеница језика о којима је реч наилазимо, такође, кад посматрамо конкретно обликовање творбених основа одговарајућих назива. Тако постоје и разлике између јужнословенских сложеница нпр. у дивергентном уобличењу номиналних и других партиципијалних компонената као, и у грађењу заменичких и бројних саставних делова сложених придева (уп. нпр.: буг. (себе-), дву-/три-/четири-; ср. (себе-/само-), дво-/тро-/четворо-, четверо- као прва основа). Бугарски се при томе удаљује од српског и хрватског такође и с обзиром на различито појављивање композицијских елемената између конституената и придевских сложеница (в. Игов, 1967, 291–30).²⁴

¹⁸ Ове структуре су посебно у српском и хрватском ретке одн. такође изоловане.

¹⁹ Према Дејановој (1980,59), ово је, вероватно, као последица утицаја рускога језика.

²⁰ „Двосјед“ = калк према М. Rammelmeyera (*Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatishen*, Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung, Wiesbaden, 1973,101).

²¹ У творбеној структури придева који Дејанова (1980, 60) даје само за српскохрватски, постоји нулти суфикс (уп. и у аналогји: *Грамматика русскоја языка*, Москва, 1980, 303).

²² Уп. такође: *руменџлак*, *руменџруд* као хомерске преводе Маретића/Ившића (Бабић, 1986, 416).

²³ Бугарски показује често, али не искључиво, одређену везу с руским, српски и хрватски ближи су западнословенским језицима, пре свега чешком (в. б, нпр. придеви типа схр.: *својетлав*, *ниједностџран*; *биљождер*; *разно-разни*; ч. *tolikaletý*; *vinorođý*; *milomilý*). Уп. исто називе са: *више-* (-стран, -угли), [буг. само застар. вишеречен], *исџо-* као: *исџојласан*; *исџоимен*; *исџокрак/исџокраћан*).

²⁴ Спојни вокал стоји, како се зна, у српском и хрватском исто тако после палаталних фонема, као нпр. у: *џредњонейчани*, *сређоносан* (поред: *џредњонейчани*, Стевановић, 1970, 408).

У многобројним случајевима разлике међу придевских сложеница условљене су неједнаким процесима позајмљивања лексике, тиме и неједнаким уврштавањем туђег језичког блага у систем језика, што показују нпр. творба типа: буг. *двуетажен* ‚*zweigeschossig*‘, *достоверен* ‚*glaubwürdig*‘; ср. двоспратан, веродостојан. Осим тога дивергенције између бугарског и српско-кога одн. хрватског резултирају из већег утицаја западноевропских језика на речник тих идиома, посебно немачког језика на српски и хрватски, грчког језика – према Игову (1967, 251)²⁵ – и руског језика²⁶ на бугарски. У поједеним структурама види се чак и српски/хрватски утицај на бугарски. То се изражава примерице у следећим стилски обојеним бугарским примерима творбе: *велелеп* ‚*herrlich*‘, *вратоломен* ‚*halsbrecherisch*‘, *достоверен* ‚*glaubwürdig*‘, *плавоок* ‚*blauäugig*‘.²⁷

1.4. Искључиво бугарско-српско-хрватска подударност код сложених придева постоји само у малобројном низу непродуктивне творбе, тако нпр. код до сада само у јужнословенским језицима постојећих назива, као: *саможив*, *самохран* и *немил-недраг* и *стармали*. Придеви типа: *богоџхновен/богоизабран*, *всеобемен/свеобухватан* као и *самоходен*, *младокосан* (Ристић/Кангрга, 1928) јављају се, ако и нису бројни, оно ипак већином, у размотреним јужнословенским језицима.

1.5. Поређење сложених придева у српскохрватском и бугарском језику на основу речника А. Игова (1983) јасно је показало да бугарски упркос свим назначеним разликама у великој мери кореспондира са српским и хрватским језиком. Тако стоји $\frac{1}{3}$ од анализираних сложених назива у конгруентној вези, тј. располаже етимолошки истим творбеним основама и афиксима (нпр. *белобрад/белобрад*, *малодушен/малодушан*). Поред тога се слаже нешто више од $\frac{1}{3}$ придева у питању појединих творбених основа. Уп. придеве типа:

1. *едновременен*, *једновремен*; *гостеприемен*, *гостопримљив*;
2. *миналогодишен*, *прошлогодишњи*; *червенокос*, *риђокос*;
3. *слабосилен*, *слабомоћан*; *трисричен*, *тросложан*;
4. *реброобразен*, *ребраст*; *иглолистен*, *игласт*.

2. Сложени придеви савременога стандардног македонског језика до данас су били само укупно рубно укључени у компаративна лингвистичка разматрања. У оквиру нашега излагања може се констатовати следеће:

2.1. За разлику од првих прописа других језика југоисточног региона, већ у првој грамагичкој кодификацији стандардног македонског језика из 1954. наилазимо на преглед творбе сложених придева. Препоручују се на основу одређених творбено-мотивационих узора поред изведеница типа југо-

²⁵ Нпр. *гушесловен*, *мусолобив*.

²⁶ Уп. нпр. *оінеојасен*, *оінеујорен*.

²⁷ V., А. Игов, *Сѣркуиѣура на сложниѣе гѣуми в јужнославијанскиѣе езици*, у: Год. Соф. унив. Филол. фак., 61, 251. Занемарујући изузетке (уп. Rammelmeyer, 1973, 101), не располажемо опсежнијим истраживањима о номинацији помоћу посуђивања у области придевских сложеница. Примери за руски утицај на бугарски су: *високопарен*, *досѣојамешен*, *медојочив*, *објодоосѣѣр*, *своекорисѣен*, *снојворен*, *худороген*. Стилистички су обојени, уп. Илчев, Ст. и др., *Речник на редки осѣарели и дијалектни гѣуми в лиѣературиѣи на оѣи XIX и XX век*, Софија, 1974.

источен, злосторнички,²⁸ одређене скупине чистих сложеница као норма. То су придеви типа: синозелен, жолтозлатен, српскохрватски, белогвардејски, француско-руски; кусовечен, полноводен, белообразен; белобрад, црноок; петогодишен, тримесечен, осмокрил; лицемерен, млекомољзен; меродавен; кривоглед и полуоткрит; новодојден.²⁹

Истовремено се за употребу ових сложеница дају и одређене напомене, рестрикције и препоруке. Међу њих спадају упозорења да су нове (синозелен, глухонем), да имају „задржување во поетскиот јазик“ (синозелен), во народниот, (слабодушен, плиткоумен, белообразен) и секидневниот (глухонем) и литературниот (простодушен) јазик. Сазнајемо да у народном језику „вакви образувања“ као жолтозлатен, српско-турски, „ако веќе нема сложена именка од која се образуваат, не се обични“ (Конески 1954, 89). За творбу придевских сложеница значајан је и прозодијски систем македонског језика. Тако се нпр. придеви типа гологлав, тврдоглав састоје од три слога. ... „не е обично да се образува повеќесложна таква сложенка, на пр. дебелоглав“... „поради неудобноста за акцентирање“ (Конески 1954, 90). Ретко само налазимо придеве са глаголским кореном у другом делу сложенице типа брзоплет, кривоглед зашто су овакве творбе типичније за именице. Реч „бели-црвени“ је именица, има пренесено значење 'самовили', 'виле'. Занимљиво је поред тога да нпр. у језичном благу македонског постоје именичке творбе истих придевских структура типа: самозаворав, самоков, самораст, самоток, самоук и тристих.

Из изложенога можемо закључити да су придевске сложенице и тиме одговарајуће области стандарднога језика већ од почетка стандардизације функционално-стилски издиференциране због постојања различитих стилско-функционалних обележја. Поједини називи се граде према продуктивном узору народнога језика (нпр. простодушен : слабодушен). Фонема /o/ не употребува се увек у функцији спојног вокала (уп.: лицемерен, тримесечен, полуоткрит).

2.2. Компаративна истраживања у области грађења речи показују последњих година да се словенски језици обично одликују јединством како творбених начина (водећа улога припада афиксацији) тако и творбених средстава, често преузетих из прасловенскога времена. Природно је да сваки словенски језик, као што смо већ видели, има у овом погледу и своје посебности. На неке особености македонскога језика указује се у лингвистичкој литератури.³⁰ У овом контексту посебно се наглашава чињеница да се самостални карактер македонскога језика изражава не само у одсутности појединих словенских афикса, већ пре свега и у властитој реализацији општих словенских творбених форманата, као и у посебном начину функционисања ових

²⁸ Поједини случајеви типа *беломорски* и др. остају дискутабилни, в. Б. Конески, *Грамајшка на македонскиот литературен јазик, Дел II*, Скопје, 1954, 89.

²⁹ Уп.: Конески 1954, 89.

³⁰ Вендина, Т. И., *Македонскиот јазик в ето ојношени к друим јужнославјанским јазикам (словообразователниот уривен)*, у: Македонски јазик, XL, XLI (1989, 1990), Скопје, 1995, 79–89.

средстава који се разликује од истих појава у другим словенским језицима, такође и од бугарскога.

У вези са стандардизацијом македонскога језика, његове удаљености од других стандардних идиома словенских језика на Балкану и у погледу избора инвентара сложеница које су у компаративном смислу до сада слабо описане,³¹ можемо констатовати да већ у првим македонским речницима с кодико-лошким и нормативним карактером, тако у приручнику *Речник на македонскоиј јазик со српскохрвајски ѿолкувања I – III* (Скопје 1961 – 1966), постоје разлике у творбеном систему српскохрватског/хрватскосрпског (даље схр.) и македонског језика. Дивергенције су углавном следеће:

1) Неслагања која су проузрочена различитом реализацијом гласовних промена у ова два језика и мање одређена другим, пре свега правописним законитостима као нпр.:

разнороден – разнородан; рамноаголен – равноугаони (поред: равнокутан); своерачен – својеручан; самосвесен – самосвестан; самоубеден – самоубеђен; седумаголен – седмоугаони; своеволен – својевољан; семудар – свемудар; тесноград – тесногруд; третокласен – трећекласан (поред: трећеразредан); црковнословенски – црквенословенски/-славенски.

2) У стандардном македонском језику постоје у појединим случајевима сложени придеви, које схр. не познаје. Нпр.: работоспособен – способан за рад; рамнозначен—који је једнак по значењу; руменолук – који је румен, има румено лице; самовљубен – заљубљен у самог себе; самоделен, самоделски – који је домаће израде, самодеен – који ради на аматерским принципима, самореден – 1. чист, 2. рођен; сеоддаен – мак. такође предан/схр. предан, одан; сепобеден – који побеђује све; токмоглав – који су једног раста, третосложен – који стоји на трећем слогу (акцент). Македонским сложеним придевима на -виден, -образен, ређе на -носен, често одговара само схр. дериват, као нпр.: раковиден – сличан раку; разнообразен; сводообразен – грађен на свод, у облику свода (македонски и сводест); скокообразен – мак. скоковит/схр. скоковит; срповиден, српообразен – српаст; стакловиден – стакласт; стреловиден – стреласти, штитовиден, штитоносен – штитасти (зоол.).

3) Македонске и српскохрватске/хрватскосрпске сложенице се разликују или у првој (а) или у другој (б) компоненти или у оба саставна дела (в), и то без обзира на гласовне посебности, нпр.:

³¹ И у српскохрватском/хрватскосрпском језику постоје, као што је познато, именице, које имају исте сложене структуре као придеви, уп. нпр.: *самозаборав* – *samozaborav*; *самоков* – *samokov*; *самораст* – *samorast*, *самоник*; *самоток* – *samotok*; *самоук* – *samouk*; *тритиш* – *tristih*, *trostih*.

3) а) саморачен (својерачен) – својеручан; седмостран – седморостран, седмеростран (али: седмочлен – седмочлан); седмосложен – седморо-/седмеросложен; скудоумен (књиж.) – слабоуман; студенокрвен – хладнокрван (буг. студенокрвен); тројноглав/тројоглав – троглав; црвенобрад(ест) – риђобрад (буг. червенобрад); црвенокос – риђокос (буг. червенокос); четиридневен – четвородневни (буг. четиридневен).

б) јужноамерикански – јужноамерички; самонадеан – самоуверен (поред и мак. самоуверен); сезнаен – свезнајући; сесојузен – свесавезни; третостепен – трећеразредан (поред скр. трећестепени) као и македонске творбе на -виден, -образен типа: разновиден – разноврстан; разнообразен – разнолик, разноврстан (поред скр. различит, мак. различит, различен); рибовиден – риболик; своевиден – својеврстан.

в) селскостопански (< селско стопанство) – пољопривредни (< пољопривреда!); целесообразен – сврсисходан (поред: целисходан); четирикатен – четвороспратан (поред: четворокатан); број ових случајева посебно је ограничен.

4) У појединим случајевима наилазимо на разлике у формантима сложених придева (а) и у појављању спојног вокала (б) оба језика, усп. нпр.: а) раководен – руководи, руководећи; самодоволен – самозадовољан; седумаголен – седмоугаони; седумгодишен – седмогодишњи; седумкратен – седмократ (поред: седморо-/седмерострук); секојдневен – свакидашњи (поред: свакодневан); тесноград – тесногрудан (поред: тесногруд – фиг. мак. со ограничени сфакања; схр. нетолерантан; ускогруд); тригодински (нар. поет.) – трогодишњи; целовечерен – целовечерњи; шесткрилат – шестокрили, шестокрилан.

5) б) (в. и горе) седумнаестдневен – седамнаестодневан; тривиден – троврстан; триесетдневен – тридесетодневан; мак.: три-/тростран(, али само: тродевен – тролистен) – тростран; тро-/тримесечен – тромесечан, тро-/триреден – троред; четвородневен – четвородневан; четириесетдневен – четрдесетодневан; шестдневен – шестодневан.³²

3. Грађење сложених придева и у модерном стандардном албанском језику представља продуктиван начин творбе речи. Тенденција економичности језичких средстава као и тежња према експресивности према једнозначности у именовању јасно се изражава на тај начин у речнику стандардног албанског језика. Албански сложени придеви се такође пре свега употребљавају у писаној речи, у текстовима (не-)научне, на чињеницама базиране прозе ('Sachprosa'), тј. посебно у публицистици, у стручној и уметничкој литератури. Назначени називи тиме често и носе књишки карактер и не разликују се, опште узевши, од истих појава у јужнословенским и другим језицима. Њихова компарација са (јужно)словенским сложеним придевима у области творбе даје следеће резултате:

³² Само веома ретко наилазимо на случајеве да македонски има спојни вокал, а српскохрватски не, нпр. код: *свейнониколски* – *свейиниколски* (т. III, 592).

3.1. Продуктивност грађења придевских сложеница у анализираним идиомима одражава се и у самом начину њиховог грађења, тј. у простом и суфиксалном срastaњу. Помоћу њих су грађени у албанском језику називи према 16 одн. 14 морфематских творбених модела, у бугарском и српскохрватском придеви према 17 и 25 односно 22 и 29 модела.³³ Од њих у бугарском 8 (од 25) имају нулти суфикс, у српскохрватском 13 (од 29). Тиме се показује да је број узора за грађење сложених придева у јужнословенским језицима већи од одговарајућих модела у стандардном албанском језику. Албански осим тога додатно располаже трима творбеним начинима, а то су „срastaње и суфиксално срastaње, комбиновано са препозиционим чланом“ (нпр.: *i_e porsalindur* 'новорођен', *i_e dyjavshëm* 'двонедељни'), као и „инфиксација“ типа *vaṅragjetur* 'с непознатим гробом; без трага, без гроба'. Суфиксално срastaње је стога, укупно гледано, продуктивније у јужнословенским језицима. За албански, међутим, важи са друге стране да је однос између просте и суфиксалне композиције готово изједначен, што се не може забележити у јужнословенским језицима у којима комбиновани творбени начин има укупно већу продуктивност. У вези с тиме је занимљива и чињеница да је број непродуктивних сложених модела у језицима о којима је реч приближно једнак.³⁴

Поређење појединих морфематских модела, међу које спадају сложени придеви, показује да јужнословенски језици и албански кореспондирају са многобројним структурама. Ове подударности на нивоу модела можемо наћи и у већини других словенских језика (в. А). У појединим случајевима, међутим, важе само за албански и за бугарски и/или за албански и српски (в. Б). Уп.:

мало·вод·ен; много·годи·ш/њи, више·глас·ан; *drejt-bosht-or* ('прав-^с, осовин^т'), *achsrecht*, *shumë-krerë-sh* ('много·глав^т/-'). - четврт·час·ов; тисућ (хиљаду-)·годи·ш/њи; *çerek-litër-sh* ('четврт-^т·литр^т/-ен'). - три·милион·ен; две·хиљад·и/ти; *një-milion-ësh* ('jedn-^т·milijun-^т/-'). - сод·о·лимонаден; (*radi/o-televizijski*;) *step-o-pujor* ('step^т· о· 'šum-^т/-'). - хитр·о·ум·ен, нежн·о·плав; формалн·о·граматичен; *srpsk-o-hrvatski*, *çeliçn-o-plav*, *politik-o-ekonomski*³⁵; *demokratik-o-borgjez*, *serb-o-kroat*. - лъже·патриотичен; *dugo-živ*³⁵; *i mirë-njohur* (-^тdobro-^т·poznat^т). - рано·буд·ен; *lako-vjer-an*; *shqip-fol-ës* ('albanski^т·govori*ti-^т/-'). - мреж·о·крил (*zool.*); *koz-o-brad*; *buz-a-gaz* ('usta-^т· a· 'radost') 'nasmajan, veseo'. - христо·ботев·ски; *Ristić-Kangr-in*; *breg-uj-or* ('breg-^т·vod-^с/-) 'poreçni, primorski'. - вир·о·глав; *vrt-o-glav*; *bjerr-a-ditë* ('gubi-^т·a-^т·dan').

³³ Уп. Гопе 1.2., Nehring, G.-D., *Zur semantischen und formalen Wortbildungsstruktur zwei- und mehrstämmiger Adjektive der albanischen Sprache der Gegenwart (mit einem allgemein- und fachsprachlichen Wörterverzeichnis als Anhang)*, Diss., Berlin, 1983 (Masch.).

³⁴ При томе пада у очи да продуктивни/активни и непродуктивни модели чистих сложеница стоје у албанском у односу 3 : 1, у јужнословенским језицима 1 : 1,75.

³⁵ Уп. исто: *политичкоекономски* 'политикономисцх' (*Правоиис српскоја језика*, Нови Сад, 1993, 107).

всеки·дн/ев·ен; (nekoliko·godi·š/nji); disa·ditë·sh (‘više-’·-dan-’/-). - вџтре·вид·ов (spez.)³⁶; baras·rok·ësh (‘ravn-’·-slog-’/-)‘. - немил·недраг; star·mali; national·çlirimtar (‘nacionaln-’·-oslobođenje-’/-). - дв(·)у·остър; i dy·lugët (‘dva-’·-konkavan’). - lom·o·vrat·an; bjerr·a·kohë·s (‘gubi*ti-’·a-’·-vreme-’/-) ‘danguban’. - няколко·милион·ен; disa·miliardë·sh (‘nekoliko-’·miliard-’/-).

Активни глаголски придев (типа буг.: правостоящ) не јавља се у структури албанских, српских и македонских придева. С друге стране, албански не познаје, слично бугарском и македонском језику, ни творбу типа схр. сврсисходан, као ни прве компоненте у облику компаратива (схр.: више-) или идентификацијске заменице (схр.: исто-).³⁷ Само за албански стандардни језик типичне су редупликације типа dredha-dredha (*‘кривуља-кривуља’) ‘кривугаст, вијугав’, dhëmbë-dhëmbë (*‘зуби-зуби’), gezahnt, gezackt’.³⁸ У анализираним језицима, тј. пре свега у бугарском, а исто у македонском, поједини други конституенти придева имају поред тога и својство да се појављују релативно фреквентно, и то посебно у стручним текстовима. Реч је о следећим придевским деловима: -виден, (-видан,); -любив (-љубив)/-dashës; -носен, (-nosan,)/-bartës/-mbajtës; -подобен/-образен/-ngjashëm.³⁹

Главне разлике у грађењу сложених јужнословенских и албанских придева на морфематском плану су следеће: појава *композиционој елементи*а (у албанском језику само код приближно 7% свих придевских сложеница, у бугарском, македонском и српском језику у превладавајућој мери); *редослед појединих композиционих елемената* детерминативних сложеница: у јужнословенским стоји по правилу⁴⁰ „детерминанс“ испред „детерминатума“, што није случај за албанске (често тзв. чисте) сложенице типа: flokëzi (‘коса-’/’-црн’) ‘црнокос’; lulekëmbanor (‘цвет-’/’-звон’) ‘са цветом као звон’; mendjefemër (‘разум-’/’-жена’/Frau’) ‘са женским разумом = уман’; *мајеријално/немајеријално изражени творбени афикси*, као и појављивање појединих базичних морфема. *Творбене синониме* типа нпр. буг.: белобрад/ белобрадат, двукрил/ двукрилен (срп. само белобрад, али двокрил и двокрилан)⁴¹ имамо у албанском стандардном језику само као изузетак. Бројеви као прва компонента јављају се у албанском за разлику од анализираних јужнословенских језика само код сложених придева, који припадају комбинованим творбеним начи-

³⁶ Който става, извршава се вџтре, в границите на даден вид, вџтрешновидов (Л. Андрейчин и др., *Български тџълковен речник*, 4. издание, допълнено и преработено от Д. Попов, София).

³⁷ Уп.: ср.: *вишегодишњи*; *вишезначан* (уп. такође: *многогодишњи*, *многозначан*, *неколикодневни*); буг.: *многогодишен*, *многозначен* (мат.; линг.), *няколкогодишен*; алб.: *disavjeçar* ‘вишегодишњи’, *shutëvjeçar* ‘многогодишњи’, и *shumëkuptimshëm* (линг.) ‘многозначан’. Уп. исто: ср.: *истовремен* (поред: *једновремен*), *истіозначан*, *једнозначан* (линг.); буг.: *едновременен*, *еднозначен* (= *равнозначен*; мат.; линг.); алб.: *i njëkohshëm* ‘истовремен, (линг.); *нџкујушимсхџм* ‘једнозначан’; ‘истозначан’.

³⁸ В. горе: ср. *разно-разни*.

³⁹ Уп. исто скр.: *срцолик*, *мајмунолик* (↔ *бљедолик*, *разнолик*) – Бабић 1986, 414.

⁴⁰ Али буг. нпр. исто: *досіюіаменіен* (-*верен*). Надрџена компонента може да стоји као прва код придева с цртицом (нпр. буг.: *іпріродо-іеоірафскі[іше науки]*, ср.: *грууіішвено-ілоііішчкк* [системи]). Занимљив је у вези с редоследом компонената у синтагмама народних песама такође податак Т. Маретића (*Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1899, 369): рауп *pero zlato* (уместо: *злаіпоіерни!*), славуј *іро јасно* (уместо: *јасноірп!*).

⁴¹ Схр.: *чейверокуй*(-ан), *месосјер*(-ан).

нима с материјално израженим дометком (уп.: *dykterës* 'двоглав', и *dyllojshëm* '*дволик = разнолик'). Просте албанске *lëpallo*ске (непартиципске!) *основе*, кад стоје као друга компонента сложеница, захтевају увек материјално изражене творбене афиксе типа *bukëshkel-ës* 'неблагодаран' (↔ *bukëshkalë*; в. и срп.: далековидан ↔ самоникао!). У албанском не постоје ни детерминативне компоненте типа: новодошли, новодошъл. Наишли смо изоловано на *gjallërpjellës* ('жив-'/'роди*ти-'/-) у ботаничком речнику.

3.2. Албански језик и јужнословенски стандардни језици одликују се у области сложених придева и преузимањем туђих елемената и структура. Имамо дакле и у албанском грчке, латинске, неолатинске, словенске и турске утицаје.⁴² Међутим, последњи утицаји су као придевски конституенти, за разлику од ситуације у јужнословенским језицима и упркос многобројним пуристичким тежњама за време настанка албанског језика, релативно чести.⁴³

На језичном простору бивше Југославије било је такође појединачних српско-хрватских утицаја на грађење албанских сложених придева типа нпр.: идео-тематик 'идеотематски', *shkencor-kërkimor*, научно-истраживачки' (у бившој СНРА: *kërkimor-shkencor*), *shoqëror-vetëqeverisës* (у СНРА -*administrues* за -*vetëqeverisës*) и др. Разлике између језика о којима је реч постоје такође у продуктивности појединих творбених модела,⁴⁴ као и: у грађењу тзв. релативних придева типа: буг. *черноморски*, схр. *тешкоатлетски* (= продуктивно) : алб. *drufrutor* 'што се тиче воћке' (бот.; непродуктивно); у универбацији фразема која је у албанском за разлику од јужнословенских језика веома продуктивно средство сликовито-емоционалног израза, уп. нпр. алб.: *kryengritës* ('глава' / 'дићи'), *buntovnički*, *mendjefemër* ('разум' / 'жена') ,уман'; буг. *дебелоок*, *златоуст*; схр. *краткоуман*, *тврдоглав*.

Поред тога се нијансе боја у поређеним језицима изражавају помоћу придева типа: алб. и *blertë-preshi*, 'чесњакозелен'; схр. *травнозелен*. За албански је ипак типичније грађење сложених придева с конституентима *bojë/ngjyë*- ('бој-'; уо.: *bojëngjull*, 'цигласте боје').

Поређење албанских и српско-хрватских придева из албанско-српскохрватскога речника из 1981. године показало је да многобројне сложенице кореспондирају кад је у питању мотив номинације. Ова паралела се с једне стране односи често на посесивну творбу (типа ср. *црноок*; *двокатан*), на тзв. полусложенице (типа алб. *tekniko-shkencor* 'научно-технички'), као и на конструкције са глаголским основама (нпр. *чудотворан*; *çudibërës*). Само појединачно се подударају на семантичком плану у посматраним језицима и називи с фигуративним значењем (типа нпр. *хладнокрван/gjakftohët*, *празно-*

⁴² Уп. нпр.: O. Buchholz, W. Fiedler, *Zur Herausbildung des modernen gesellschaftlichen Wortschatzes im Albanischen*, у: *Ling. Studien*, R. A 58 (1979), 102–178; F. Leka, *Aspekte të zhvillimit të terminologjisë tekniko-shkencore pas çlirimit*, у: *Studime mbi leksikon dhe mbi formimin e fjalëve në gjuhën shqipe* 1 (1972), Тiranë, 197–201.

⁴³ Нпр. придевске творбе с компонентама: *bojë*(ë)-, *halle*-, *hatër*-, *-kat*-, *bajame*-, *-bosh*-, *-karafil-kuti*.

⁴⁴ Уп. ради илустрације такође: алб.: *barkngopur* ('трбух/напуњен'), *сит*' (прод.), буг.: *членоразделен* (непрод.; веома ретко у ср. и хр. језику).

глав/kryebosh, златорук/dogëflogi). Отприлике 7% свих придева из наведенога речника располажу сличним мотивима номинације, нпр. bakterngjashëm/бактероидан, syshkëndije ('очи'/'искра')/сјајноок. Више од $\frac{1}{4}$ сложених придева нема подударности у питањима мотивације.⁴⁵

Однос бугарског и албанског језика је код сложених придева у већини случајева адекватан српско- албанским релацијама. Постоје ипак и разлике које се на плану мотива номинације испољавају у чињеници да бугарски појединачно, посебно код творбе с фигуративном семантиком, показује већу подударност са албанским, него српски са албанским (нпр.: добросъргдечен/zemërmirë: доброћудан⁴⁶; кривоок/ syshtrembër: разрок; тврдоврат, (несломљив, јак): непреклонен/и papërkulshëm; високомислен/ mendjelartë : охол).

4. Наше излагање је показало да јужнословенски језици стварају у области грађења речи специфично јединство истих, односно сличних и супротних обележја са изабраним несловенским, али суседним језиком. Творбене разлике које су представљене упозоравају не само на дивергенције самих јужнословенских језика, већ условљавају да је албански нпр. у броју кореспондирајућих морфематских модела и тиме нпр. у постојању спојног вокала између компонената сложеница и одређених базичних морфема ближи бугарском и македонском језику. Бугарско-македонско-албанске подударности постоје такође у појави постпозиционога члана и у појединим случајевима у односима мотивације сложених придева.

Поред тога, заступљеност партиципских компонената у структури српских сложених придева с друге стране, број продуктивних узорних компонената типа –видан, -носан, чешће грађење придева с нематеријално израженим суфиксом као и већи утицај рускога језика на развитак бугарског, и српскога језика на албански, доводи до специфичних посебно српско-албанских веза.

Искључиво јужнословенско-албанске заједничке црте показале су се у анализираној области лексике само појединачно, тј. у постојању појединих заједничких творбених модела, у турском утицају као и у специфичним процесима позајмљивања речи.

Анализирани језични материјал разјаснио је такође да је развитак писмених језика више допринео приближавању језика него њиховом удаљавању. Сложени придеви српскога језика се и тиме уклапају у опште развојне процесе и својства других језика, али чувају одређене, по броју ограничене појаве и на тај начин своје специфичне подударности и дивергенције са суседним језицима, а тако last but not least и самостални карактер језика коме припадају.

⁴⁵ Zajmi, A. и др., *Албанско-српскохрватски речник*, Приштина, 1981. Код отприлике $\frac{1}{5}$ албанских придева нема еквивалента у облику речи.

⁴⁶ Поред: буг. *доброћуден*, алб. *shpërmirë*.

Кључне речи: сложени придеви, придевске сложенице; слагање, суфиксација, композиција, композициони елеменат, спојни вокал; грађење речи; творбени модел; мотивација; формант; творбено значење; поређење језика; суседство; језични контакт; позајмљивање, позајмљенице; значење; албански, бугарски, хрватски, македонски, српски, српскохрватски.

Gerd-Dieter Nehring

ADJEKTIVKOMPOSITA IM MODERNEN SERBISCHEN UND IN SEINEN NACHBARSPRACHEN

Zusammenfassung

Zusammensetzungen der serbischen Sprache der Gegenwart sind insgesamt produktiven Verfahren der Benennungsbildung zuzuordnen. Damit sowie auch in Hinblick auf andere Formen der Wortbildung zeigt das Serbische eine hohe Zahl an Korrespondenzen mit anderen slawischen Sprachen, die sich allerdings, wie vergleichende Untersuchungen der letzten Jahre verdeutlichen, relativ häufig in der spezifischen Realisierung von Wortbildungsmitteln unterscheiden.

Die nachstehende Betrachtung versucht, auf der Grundlage eines Vergleichs vornehmlich der aus balkanologischer Sicht relevanten südslawischen Sprachen mit dem Albanischen aufzuzeigen, welche Merkmale die Bildung serbischer zweistämmiger Adjektive trägt. Dabei konzentriert sie sich vorrangig auf die formale Seite ihrer Bildung. Lediglich angedeutet bleiben Fragen von Entlehnungsprozessen und semantische Besonderheiten dieser Adjektive.

Es zeigt sich, dass das Serbische bzgl. der Bildung zusammengesetzter Adjektiven mit anderen Sprachen in hohem Maße übereinstimmt. Ausschließlich südslawisch-albanische Korrespondenzen bestehen nur vereinzelt, d. h. in einer begrenzten Anzahl von Wortbildungsmodellen sowie vereinzelt im türkischen Einfluss auf die Benennungsbildung. Allerdings stimmen die bulgarische und makedonische Standardsprache der Gegenwart nicht nur, wie zu erwarten, im Auftreten des postpositiven Artikels überein, sondern im Unterschied zum Serbischen ebenfalls in einzelnen Benennungsmotiven der analysierten Bildungen. Spezifisch serbisch-albanische Korrespondenzen bestehen im Auftreten partizipialer und reihenbildender Komponenten sowie des Nullsuffixes Sie sind auch durch spezifische Sprachkontakte bedingt. Unsere Untersuchung verdeutlichte auch, dass die Entwicklung von Schriftsprachen im größeren Maße zur Annäherung als zur Entfremdung von Sprachen und Kulturen beitrug.

Веран Станојевић
Београд

ДЕНОТАЦИОНИ И ДИНАМИЧКИ АСПЕКТИ ЗНАЧЕЊА КАРДИНАЛНИХ БРОЈЕВА

У овом раду се испитију различити аспекти значења кардиналних бројева у српском, као што су: инверзија 'иачно п' или 'бар п', однос између толих бројева и бројева модификованих изразом 'бар', као и проблеми семантичке репрезентације различитих типова кардиналних бројева у српском.

Увод

Кардинални бројеви у српском су до сада били предмет искључиво морфолошких и синтаксичких анализа, а пажња истраживача најчешће је усмеравана на падежну проблематику, промену бројева *два*, *три* и *четири* и конгруенцију. Ово је разумљиво утолико пре што се унутар класе бројних речи у српском могу издвојити дистрибуционо различити типови кардиналних бројева. Тако се, поред основних или главних бројева (*један*, *два*, *три*, *четири*, *пет* ...) у граматицима наводе још три типа бројних речи: збирни, тј. колективни бројеви (*двоје*, *троје*, *четворо*, *петоро* ...), бројне именице на *-ица* (*двојица*, *тројица*, *четворица*, *петорица* ...) и бројни придеви (*једни/е/а*, *двоји/е/а*, *троји/е/а*, *четвори/е/а*...). Сваки од ових типова одликује се одговарајућим рестрикцијама у погледу селекције именице уз које стоје. Тако, на пример, збирни бројеви селекционису именице чију денотацију чине индивидуе оба пола: *двоје студентиа*; *десеторо деце*. То значи да се не могу употребити уз именице које означавају искључиво скупове живих бића истог пола: **двоје дечака*; **петоро девојчица*. Исто тако збирни бројеви селекционису тзв. збирне именице из категорије живог (*петоро унучади*, *јунади*, *ипрасади*), па су неприхватљиве синтагме типа **десеторо думади*. Такође је познато да бројни придеви селекционису именице из категорије *pluralia tantum* (*двоје наочаре*) или именице које означавају функционалне целине типа *рукавице*, *чарапе*, *чизме*, *ципеле* уз које се, додуше, могу употребити и основни бројеви, али са добро познатом разликом у значењу (*једне рукавице*

су пар рукавица док *две рукавице* нису нужно и пар рукавица). И најзад, поменућемо бројне именице на *-ица* које селекционишу искључиво именице мушког рода, без обзира да ли се код њих граматички и природни род поклапају у потпуности или не. Наиме, поред именица код којих граматички род одговара природном (*мамак, дечак*) и код којих бројне именице на *-ица* алтернирају са основним бројевима без разлике у значењу (*два/двојица дечака*), постоје именице мушког рода код којих се једино путем бројних именица може експлицитно да је реч о одговарајућем броју индивидуа мушког пола (упоредити *йеѝ сѝуденаѝа* и *йеѝориѝа сѝуденаѝа*).

Пошто су селекционе рестрикције кардиналних бројева у српском углавном добро описане у граматицама, о њима овде неће бити посебно речи. У овом раду ћу најпре покушати да опишем семантику кардиналних бројева, без обзира на њихов тип. У том смислу ћу размотрити проблем интерпретације кардиналних бројева уопште, тј. да ли број *n* значи 'тачно *n*' или 'бар *n*'. Затим ћу се позабавити семантичком разликом између тзв. голих бројева и бројева модификованих изразом *бар*. На крају ћу указати на неке проблеме семантичке репрезентације различитих типова кардиналних бројева у српском и указати на начин на који се могу решити.

1. О значењу кардиналних бројева

О значењу бројева у граматицама српског језика, али и малобројним радовима, говори се углавном исувише уопштено и недовољно експлицитно. Понекад се изричу и нетачне констатације. Тако Стевановић (М. Стевановић 1989, стр. 318) за кардиналне бројеве каже да „они тачно показују колико има онога што значе речи уз које стоје”. Према Стевановићу би у реченици *Десет сѝуденаѝа је йоложило исѝиѝ*, број *десет* указивао да у датој ситуацији постоји тачно десет студената, што не одговара интуицији говорника српског језика. Овом реченицом се, наиме, не тврди ништа о укупном броју студената, већ се тврди да за њих десет важи предикат 'положити испит'. По Љубомиру Поповићу „кардинални бројеви пружају информацију о томе колико има нечега на броју“ (Љ. Поповић 1979, стр. 4). Међутим, оваква карактеризација значења бројева доста је уопштена, јер се њоме ништа не каже о скупу чији кардинал описују бројеви. На другом месту Поповић каже да су кардинални бројеви “речи које служе за нумеричку квантификацију” (Љ. Поповић, 1979, стр. 3), али се при томе не дефинише сам појам нумеричке квантификације. Ми ћемо у овом раду поћи управо од појма квантификације, да бисмо експлицитније дефинисали појам нумеричке квантификације, а самим тим и значење кардиналних бројева.

1.1 О квантификацији уопште

Под квантификацијом се у савременим формално-семантичким теоријама подразумева информација о томе колико елемената датог скупа има својство изражено предикатом (сви, неки, ниједан, тачно два, бар два, највише пет, већина, 30%, између 3 и 10 и сл.). За разлику од логике предиката, где је домен квантификације скуп свих индивидуа у моделу, у природним језицима квантификација је сужена на оне скупове који су денотација именице уз коју стоји квантификатор. Узмимо неколико примера:

- 1) Сви студенти пуше.
- 2) Неки студенти пуше.
- 3) Тачно два студента пуше.
- 4) Ниједан студент не пуши.

У наведеним примерима изрази *сви*, *неки*, *тачно два*, *ниједан* третирају се као квантификатори, јер указују мање или више експлицитно колико студената у датом моделу има својство изражено предикатом „пушити“. Интересантно је да се све четири реченице могу изразити језиком логике предиката првог реда, тј. представити као логичке формуле са универзалним односно егзистенцијалним квантификатором:

- 1') $\forall x[\text{студент}(x) \rightarrow \text{пуши}(x)]$
- 2') $\exists x[\text{студент}(x) \wedge \text{пуши}(x)]$
- 3') $\exists_2!x[\text{студент}(x) \wedge \text{пуши}(x)]$
- 4') $\neg \exists x[\text{студент}(x) \wedge \text{пуши}(x)]$

Међутим, неки квантификатори се не могу изразити језиком логике првог реда, будући да се њима не изражава колико индивидуа које описује заједничка именица има својство изражено предикатом:

- 5) Већина студената пуши.

Ово не значи да је већина индивидуа у моделу таква да су то студенти који пуше, нити да за већину индивидуа у моделу важи да ако су студенти, онда те индивидуе пуше. Зато се ова реченица не може изразити комбинацијом неког оператора са значењем „већина“ и везника за логичку конјункцију или импликацију. Овом реченицом се пореди број студената пушача са бројем студената непушача, па се може рећи да је 5) истинито ако и само ако је број студената који пуше већи од половине укупног броја студената, а то опет значи да је у случају квантификатора као *већина*, *половина*, *20%* релевантна и информација о укупном броју студената у моделу.

1.1.1 Кардинални бројеви као нумерички квантификатори

Кад су кардинални бројеви у питању, рећи ћемо да су они нумерички квантификатори зато што експлицитно указују на број елемената који имају својства изражена заједничком именицом и глаголским предикатом. Ова идеја се може формално изразити на следећи начин: нека је n било који кардинални

број, А заједничка именица и В предикат. Тада се истиносни услови реченица типа 'nA B' дефинишу на следећи начин:

$$6) [[nA B]] = \text{истинито ако и само ако } |A \cap B| \geq n$$

Дакле, кардинални број n изражава број елемената у пресеку два скупа релевантна за интерпретацију реченица у природним језицима, а то су денотација заједничке именице и денотација предиката.

Овде треба нагласити да су истиносни услови за реченице типа 'nA B' представљени као у 6) заправо идентични онима израженим језиком логике предиката првог реда. Лако је уверити се да семантичка репрезентација реченице *Два ситуденића су дошла*, изражена језиком логике предиката (в. 7a) има значење које се може изразити директно путем информације о кардиналу пресека два релевантна скупа (в. 7b):

$$7a) \exists x \exists y [\text{студент}(x) \wedge \text{студент}(y) \wedge x \neq y \wedge \text{доћи}(x) \wedge \text{доћи}(y)]$$

$$7b) | [[\text{студент}]] \cap [[\text{доћи}]] | \geq 2$$

Оба начина којима се описује значење квантификатора у природним језицима спадају у домен денотационих семантика, а то су такви приступи где се значење израза у природним језицима идентификује са истиносним условима реченица у којима ти изрази фигурирају. То су логика предиката која, као што смо видели, има ограничења у погледу експлицитног описивања значења у природним језицима, затим Монтегјуова граматика (МГ) и Теорија генерализованих квантификатора (Barwise & Cooper 1981, Keenan & Stavi 1986, van Benthem 1986) – ТГК. Овом приликом нећемо залазити у техничке детаље калкулације значења реченица са бројевима у оквиру Монтегјуове граматике и ТГК, будући да се резултат и у једној и у другој теорији своди на истиносне услове као у 6). Поменућемо само то да се бројеви, као уосталом и сви други квантификатори, или како се то уобичајеније каже – детерминанти, у оквиру МГ и ТГК интерпретирају као функције које примењене на скупове индивидуа дају као вредност фамилије скупова. Тако, се према ТГК, денотација синтагме *два ситуденића* представља као у 8), док се сама синтагма представља путем λ -оператора, као у 9):

$$8) [[\text{два студента}]] = \{X \subseteq E : | [[\text{студент}]] \cap X | \geq 2\}$$

= 'скуп скупова који чији пресек са скупом студената има два или више елемената'

$$9) \lambda P \exists x \exists y [\text{студент}(x) \wedge \text{студент}(y) \wedge x \neq y \wedge P(x) \wedge P(y)]$$

= 'функција која за аргумент узима неко својство (P), тј. денотацију глаголске синтагме, а даје у резултату неку истиносну вредност'

Апстраховањем над својством *студенти*, тј. увођењем варијабле над индивидуалним својствима (тј. скуповима индивидуа), везане оператором 'λ', добијамо семантичку репрезентацију броја *два* у духу МГ и ТГК:

$$10) \lambda Q \lambda P \exists x \exists y [Q(x) \wedge Q(y) \wedge x \neq y \wedge P(x) \wedge P(y)]$$

= 'функција која примењена на неко својство (Q) даје генерализовани квантификатор као у 9), тј. 'функцију која за аргумент узима неко својство (P), тј. денотацију глаголске синтагме, а даје истиносну вредност', што значи да се број *два* може представити као бинарна релација између скупова индивидуа у моделу, која важи ако је кардинал пресека два скупа већи или једнак броју 2:

$$11) \text{два(студента)(доћи)} = \text{истинито} \quad \text{ако} \quad \text{и} \quad \text{само} \quad \text{ако} \\ | [[\text{студент}]] \cap [[\text{доћи}]] | \geq 2$$

1.1.2 Интерпретација кардиналних бројева: 'тачно n' или 'бар n'?

Према денотационим приступима (Логика предиката првог реда, Монтегјуова граматика, Теорија о генерализованим квантификаторима), кардинални број *n* се интерпретира не као 'тачно n', већ као 'бар n', што се види из већ поменуте дефиниције истиносних услова 6):

$$6) | [nA \vee B] | = \text{истинито} \quad \text{ако} \quad \text{и} \quad \text{само} \quad \text{ако} \quad | A \cap B | \geq n$$

('A' је денотација заједничке именице, а 'B' денотација предиката)¹

Међутим, овакав третман кардиналних бројева не одговара увек интуицијама изворних говорника. Погледајмо, у том смислу, следећа два примера:

12) *Јутрос су ми се обратила два студента.*

13) *Јутрос су ми се обратила бар два студента.*

Обе реченице имају исту семантичку репрезентацију (в. 14), односно исте истиносне услове (в. 15):

$$14) \exists_2 x [\text{студент}(x) \wedge \text{обратити се}(x, \text{локутор})]$$

$$15) | [[\text{студент}]] \cap [[\text{обратити се локутору}]] | \geq 2$$

Међутим, изворни говорници српског језика имају тенденцију да синтагму *два студента* у примеру 12) интерпретирају као 'тачно 2 студента', а не као 'бар два студента'. Последица тога је да реченицу 12), за разлику од 13), не сматрају истинитом у ситуацијама у којима су се говорном лицу јутрос обратила три студента. Међутим, према семантичкој репрезентацији у 14), обе реченице значе исто (тј. имају исту денотацију), тако да би мора-

¹ Заједничке именице и глаголски предикати имају исти тип денотације, а то су скупови индивидуалних ентитета. Изражено језиком теорије типова, и заједничке именице и глаголски предикати имају <e,t>, као тип денотације, тј. карактеристичне функције скупова индивидуалних ентитета.

ле бити истините и у наведеној ситуацији. Решење овог проблема је у Грајсовој теорији о импликатурама (Grice, 1978). Импликатуре су прагматичке инференције, тј. такве инференције које се могу суспендовати, тј. довести у питање, или поништавати. За разлику од њих, семантичке инференције се не могу ни суспендовати ни поништавати. Тако, у примеру 12), ефекат 'тачно два студента' произилази из Грајсове максиме о квантитету по којој не треба рећи ни мање ни више од оног што према локутору одговара датом стању ствари, тј. не треба бити ни мање ни више информативан приликом саопштавања било које информације. Према томе, ефекат 'тачно два студента' није семантичка, већ прагматичка интерпретација синтагме 'два студента' и има статус импликатуре.

16) *Он има троје деце, ако не и више/четворо.* (суспензија импликатуре 'тачно троје')

17) *Он има троје деце. Не, четворо* (поништавање импликатуре 'тачно троје')

За разлику од импликатура као прагматичких инференција, импликације као семантичке инференције се не могу поништавати. Тако, 18) логички имплицира 19), јер ако неко има троје деце, онда има и двоје:

18) *Он има троје деце.*

19) *Он има двоје деце.*

Логичка импликација се не може суспендовати, нити поништавати:

20) **Он има троје деце, ако не и двоје.*

21) **Он има троје деце, заправо ниједно.*

Такође је јасно зашто не може:

22) **Он има бар троје деце, ако не и двоје.* (*бар троје* семантички имплицира *двоје*)

Али није најприродније рећи ни 23), зато што *бар троје* не допушта импликатуру 'тачно троје':

23) ?? *Он има бар троје деце, ако не и четворо.*

Из предходно реченог можемо закључити да се *троје* и *бар троје* не разликују по семантичким, већ само по прагматичким инференцијама (само *троје* допушта импликатуру 'тачно троје'). Према томе, голи бројеви и бројеви модификовани са *бар* имају исту денотацију, тако да се може задржати иста семантичка репрезентација и за једну и за другу категорију израза. Међутим, ове две категорије израза и независно од прагматичких фактора на које смо указали, нису, међутим, семантички еквивалентне. О томе ћемо сада рећи неколико речи.

2. Голи и модификовани бројеви: семантичке разлике на нивоу реченице

А) Голи бројеви, за разлику од модификованих бројева, могу се интерпретирати и изван домаћаја других оператора у реченици (квантификатора, негације, кондиционалног везника *ако*) без обзира што се налазе под њиховим синтаксичким домаћајем. Модификовани бројеви се у истим ситуацијама увек интерпретирају под домаћајем наведених оператора, тј. *in situ*.

24) *Нико није прочитао барем једну књигу од шест аутора.*

Пример 24) не може да значи да постоји бар једна књига датог аутора коју нико није прочитао, већ само да нико није прочитао ниједну књигу од тог аутора. Упоредити са 25), где се синтагма *једну књигу* интерпретира изван семантичког домаћаја квантификатора *нико*:

25) *Нико није прочитао једну књигу од шест аутора.*

Само 25) можемо наставити реченицом која идентификује књигу (нпр. *То су „Математичке методе у лингвистици“*).

В) Модификовани бројеви привилегују дистрибутивну интерпретацију (као квантификатори *сваки, већина, 20%*), док су голи бројеви неутрални у погледу опозиције 'дистрибутивно-колективно':

26) *Два ученика су јој куклила поклон.* (заједнички поклон или 2 појединачна поклона?)

27) *Бар два ученика су јој куклила поклон* (дистрибутивно: бар 2 појединачна поклона)

Међутим, нелингвистички фактори (тј. наша ванјезичка знања) могу фаворизовати дистрибутивну интерпретацију голих бројева:

28) *Два удварача су јој куклила поклон* (дистрибутивно: није заједнички)

Не треба посебно наглашавати да интерпретацију исказа у природним језицима не регулише само семантичка компонента граматике (лексичка и композиционална семантика), већ то чине и наша знања о свету у којем и о којем говоримо, а ова знања спадају у домен прагматике (в. Sperber & Wilson 1986). Познато је, наиме, да су удварачи нормално један другом конкуренција па је тешко замислити нормалну ситуацију у којој ће девојци купити заједнички поклон. Пошто се у прагматици инференције, као што смо видели на примеру импликатура, могу поништавати, могуће је замислити, додуше мало вероватну ситуацију, у којој се два младића заједнички удварaju некој девојци:

29) *Марко и Јован су решили да се заједно удварају Тијани. И шако су јој ша два удварача куйила њоклон.*

У овом случају синтагма *два удварача* има колективну интерпретацију.

3. Дискурзивна (динамичка) својства голих и модификованих бројева

Денотационе семантичке теорије су се показале немоћним да објасне неке дискурзивне феномене као што је интерреченична анафора. На пример, денотационе семантике не могу да објасне зашто анафоричку заменицу није добро употребити ако је антецеденс уведен квантификатором *сваки*, за разлику од квантификатора *један*:

30) *Решио сам сваки њроблем који ми је Марија њоставила. ??Он је био веома њежжак.*

31) *Решио сам један њроблем који ми је Марија њоставила. Он је био веома њежжак.*

Осим тога, проблеми интерпретације неодређених и одређених номиналних синтагми у језицима са чланом, као и проблем третмана глаголских времена у тексту довели су до настанка тзв. динамичких семантика, међу којима се посебно издваја Кампова Теорија о репрезентацији дискурса (ДРТ, Камп 1981, Камп и Reyle 1993). Основна идеја динамичких семантика је то да се мора узети у обзир семантички утицај претходног контекста при третману дате реченице.

При третману анафоре чији антецеденс садржи неки кардинални број, мора се водити рачуна о томе да ли је у питању број без модификатора или са њим. Другим речима, голи и модификовани бројеви не пружају исте контекстуалне информације битне за третман анафоре. Тако, у примеру 32), интерпретација анафоричне заменице *их* варира зависно од тога да ли јој је антецеденс синтагма са голим или са модификованим бројем:

32) *Летѡс сам њрочииѡ ѡри/бар ѡри књиѡ. Петѡр ми ѡх је ѡрејоручио.*

Ако је антецеденс заменице *их* синтагма *бар ѡри књиѡ*, ова заменица упућује на скуп свих књига које сам летос прочитао. То значи да за све књиге које сам летос прочитао важи то да ми их је Петар препоручио. А ако је антецеденс синтагма уведена голим бројем (*ѡри књиѡ*), анафоричка заменица упућује на тачно три књиге које сам летос прочитао, што не значи нужно да сам летос прочитао само три књиге, већ само то да се дотичне три књиге издвајају по томе што ми их је Петар препоручио. Погледајмо и следеће примере:

33) *Летѡс сам њрочииѡ ѡри књиѡ. Оне су од Балзака.*

34) *Летос сам њрочииао бар њри књије. Оне су од Балзака.*

Замислимо сада ситуацију у којој сам летос прочитао четири књиге од којих три Балзакове и једну Стендалову. Дискурс 33) је истинит у тој ситуацији, док 34) није, зато што анафора која за антецеденс има синтагму са модификованим кардиналним бројем захтева тоталитет елемената који имају својства ‚бити књига‘ и ‚бити прочитан летос од стране говорног лица‘.

Сада можемо рећи да се модификовани бројеви разликују од голих бројева по томе што у дискурсу уводе максималне скупове елемената који имају релевантна својства, тј. својство изражено заједничком именицом и својство изражено предикатом. За евентуалну анафору код модификованих бројева доступни су само максимални скупови. Голи бројеви уводе у дискурс скупове од тачно онолико елемената колико саопштава сам број, тако да су у случају голих бројева само ти скупови доступни за евентуалну анафору.

Да голи бројеви уводе тачно онолико елемената колико то саопштава сам број, може се показати на следећем примеру (в. 35):

35) *Дошла су два сџуденџа. Та два/*џри сџуденџа*

Пошто *џа два сџуденџа* анафорички упућује на *два сџуденџа* у првој реченици, треба показати да *џа два сџуденџа* садржи у свом значењу информацију *џачно два*, да бисмо доказали да синтагма *два сџуденџа* уводи у дискурс тачно две индивидуе. То је очигледно јер је 36) неприхватљива реченица, за разлику од 37):

36) **Та два сџуденџа су Марко, Јован и Милан.*

37) *Та два сџуденџа су Марко и Јован.*

С друге стране, синтагма *бар два сџуденџа* уводи у дискурс максималан скуп студената који имају својство изражено предикатом, тако да је свако накнадно набрајање елемената тог скупа егзотивно:

38) *Дошла су бар два сџуденџа. То су Марко и Јован.*

39) *Дошла су бар два сџуденџа. То су Марко, Јован и Милан.*

Међутим, дискурс у 40) са анфоричком заменицом није кохерентан, за разлику од 41):

40) *Дошла су бар два сџуденџа. ??Та џри сџуденџа су Марко, Јован и Милан.*

41) *Дошла су бар два сџуденџа. Та два сџуденџа су Марко и Јован.*

Да бисмо објаснили неприхватљивост примера попут 40) вратимо се за тренутак на денотациону дефиницију голих бројева и бројева модификованих са *бар*. Подсетимо се дефиниције која је иста за обе категорије израза:

10) $\lambda Q \lambda R \exists x \exists y [Q(x) \wedge Q(y) \wedge x \neq y \wedge R(x) \wedge R(y)]$

Према овој дефиницији *два* и *бар два* сигнализују да постоје бар два елемента који имају својство изражено именицом и предикатом. Дакле, минималан услов да би реченица са бројем *два* или *бар два* била истинита јесте да постоје тачно два елемента који имају ова два својства. Узмимо сад пример 42):

42) *Милан је написао бар два чланка.*

Ова реченица значи да је извесно да је Милан написао два чланка, а можда је написао и више. Локутор се не изјашњава о максималном броју чланака које је Милан написао. Минималан услов да 42) буде истинито јесте да је Милан написао тачно два чланка. Улога модификатора *бар*, била би да изрази да је за локутора максималан скуп чланака које је Милан написао можда и већи од скупа који садржи тачно два написана чланка. Према томе, семантички би се модификатор *бар* могао третирати као нека врста модалног, епистемичког оператора, чија је функција да изрази локуторову несигурност у погледу величине максималног скупа елемената који имају релевантна својства. Сад је јасно зашто није кохерентан дискурс 40). У њему се синтагмом *џа њри сџуденџа* (у другој реченици) експлицитно уводи максимални скуп, што је у колизији са модалном информацијом из прве реченице, којом се изражава локуторова несигурност у погледу величине максималног скупа. До поменуте колизије не долази у примеру 41) где *џа два суденџа* анафорички реферише на скуп од тачно два студента који мора постојати као минималан услов да би прва реченица из 41) била истинита. Ако се дискурс 41) можда и не чини најприроднијим за неке изворне говорнике српског језика, то је зато што саговорник не очекује да говорно лице најпре изрази епистемичку несигурност у погледу величине максималног скупа, а одмах затим да експлицира величину тог скупа употребом анафоричке синтагме *џа два сџуденџа*.

Да резимирамо: голи бројеви уводе у дискурс скупове од тачно n елемената. Евентуална анафоричка заменица у наредном контексту упућује на такве скупове. С друге стране, бројеви модификовани изразом *бар* уводе у дискурс максималне скупове, с тим што модификатор *бар* изражава епистемичку несигурност локутора у погледу величине таквих скупова. Евентуална анафоричка заменица у наредном контексту реферише на максималне скупове.

Пошто у овом излагању нећемо залазити у техничке детаље Кампове ДРТ, покушаћемо на основу претходних запажања да представимо релевантне семантичке информације које у дискурс уводе реченице са голим, односно модификованим бројевима. Ако је у шеми 'nA B', n неки кардинални број, A именица а B предикат, тада се реченице које представљамо поменутом шемом семантички третирају на следећи начин:

43) $nA \vee B$ је истинито ако и само ако: $A(x) \wedge |x| = n \wedge B(x)$ ²

Реченице са модификованим бројевима би према ономе што смо до сада рекли изражавале конјункцију следећих информација:

44) $\text{Bar } n A \vee B$ је истинито ако и само ако: $A(x) \wedge B(x) \wedge |x| = n \wedge \diamond |x| > n$

(\diamond = модални, епистемички оператор који указује да скуп представљен варијаблом x можда има и више елемената од n)

4. Типови кардиналних бројева у српском и неки проблеми њихове семантичке репрезентације

Познато је да су бројне именице на *-ица* информативније од основних бројева, будући да осим информације о броју елемената релевантног скупа саопштавају и то да су ти елементи индивидуе мушког пола. С друге стране, постоје именице мушког рода које означавају скупове људских бића која нису нужно сва мушког пола (нпр. *ученик*, *студент*, *радник*, *професор*, *лекар* и сл.). Уз њих бројне именице на *-ица* селекционишу само скупове индивидуа мушког пола. Ова информација би морала фигурирати у семантичкој репрезентацији реченица у којима се јављају бројне именице на *-ица*, јер би у противном реченица *Двојица студента су положила испит*, била истинита и уколико би у моделу нпр. Марко и Јелена били једини студенти који су положили испит, што није у складу с нашом интуитивном представом о истиносним условима ове реченице.

Зато се у семантичку репрезентацију реченица са бројним именицама на *-ица* мора додати и један негативан услов који захтева да релевантни скуп не садржи особе женског пола (в. 45³).

45) *Двојица студента су положила испит.*

45') $\text{студент}(x) \wedge |x| = 2 \wedge \text{положити испит}(x) \wedge \text{мушкарац}(x)$

Збирни бројеви такође осим информације о броју елемената релевантног скупа (живих бића) изражавају и информацију да тај скуп садржи особе оба пола. Обе информације морају фигурирати у семантичкој репрезентацији реченица са збирним бројевима.

46) *Троје студента је положило испит.*

46') $\text{студент}(x) \wedge |x| = 3 \wedge \text{положити испит}(x) \wedge \text{жена}(y) \wedge y \subset x$

² У ДРТ-у су формуле овог типа егзистенцијално затворене, што значи да је варијабла x у 43) везана невидљивим егзистенцијалним квантификатором који на равни дискурса везује *by default* све слободне варијабле

³ Примери овог типа указују и на то да селекционе рестрикције које регулише синтаксичка компонента граматике морају, у неким случајевима, проћи кроз филтер семантичке компоненте граматике.

Услов 'у_{сх}' значи да је 'у' стриктни део (тј. стриктни подскуп) скупа 'х', што у нашем случају значи да, пошто *двоје сџуденаџа* у дискурс уводи скуп од 3 студента, бар 1, а највише 2, мора бити женског пола.

Бројни придеви, поред информације о броју елемената датог скупа, изражавају у случају именица као *рукавица*, *џиџела*, *џизма* и информацију да су ти елементи функционалне целине, тј. функционални парови. Уз именице типа *рукавица* нумеричка информација са бројним придевима тиче се броја функционалних парова, док се са основним бројевима указује само на број појединачних рукавица. Јасно је да следеће две реченице нису еквивалентне по значењу (упредити 47' и 48'):

47) *Марко је нашао две рукавице.*

47') $\text{рукавица}(x) \wedge |x|=2 \wedge \text{наћи}(\text{Марко}, x)$

48) *Марко је нашао двоје рукавица.* (=два пара рукавица)

48') $\text{пар рукавица}(x) \wedge |x|=2 \wedge \text{наћи}(\text{Марко}, x)$

Овде треба напоменути да предикат *пар рукавица* денотационо дефинишемо као скуп свих функционалних парова рукавица у моделу. Све именице које поред индивидуалних ентитета могу означавати и функционалне парове дефинисаћемо двојачко: 1) као скупове појединачних ентитета и 2) као скупове функционалних парова. Избор бројне речи селекционише тип денотације таквих именица.

5. Закључак

Кардинални бројеви указују на број елемената који имају својства описана заједничком именицом и предикатом. Једино голи бројеви допуштају импликатуре типа 'тачно *n*'. Разлика између голих и модификованих бројева испољава се како на реченичном тако и на дискурзивном плану будући да ове две категорије израза уводе различите контекстуалне информације. Стога за голе бројеве претпостављамо да у дискурс уводе скупове од тачно *n* елемената, док модификовани бројеви уводе максималне скупове, доступне за евентуалну анафоричку референцију. При третману кардиналних бројева у српском, поред информације о броју елемената релевантног скупа често је потребно увести и неке додатне услове у зависности од типа кардиналног броја. Ти услови се тичу или полне припадности елемената релевантног скупа или информације да се квантификација у неким случајевима врши над функционалним паровима.

Кључне речи: кардинални бројеви, квантификација, денотациона семантика, дискурзивна семантика.

Литература

- Barwise J. et Cooper R. (1981)**, „Generalized Quantifiers and Natural Language“, *Linguistics and Philosophy* 4, p. 159–219.
- Van Benthem J. (1986)**, *Essays in Logical Semantics*, Reidel, Dordrecht.
- Grice, H. P. (1978)**, „Further notes on Logic and Conversation“, In: Cole P. & Morgan J. L. (eds), *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*, New York, Academic Press, 113–127.
- Камп Н. (1981)**, „A theory of truth and semantic representation“, Groenendijk *et al.* (eds), *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam, Mathematical Centre Tracts 135, p. 277–322.
- Камп Н., Reyle U. (1993)**, *From Discourse to Logic*, Kluwer.
- Keenan E., Stavi J. (1986)**, „A Semantic Characterisation of Natural Language Determiners“, *Linguistics and Philosophy*, p. 254–326.
- Поповић Љ. (1979)**, „Употреба кардиналних бројева у српскохрватском језику“, *Југословенски семинар за сирене студије*, Филолошки факултет и МСЦ, стр. 3–24.
- Sperber D. & Wilson D. (1986)**, *Relevance, Communication and Cognition*, Oxford, Blackwell.
- Станојчић Ж. Поповић Љ. (1997)**, *Грамаџика српског језика*, Београд. ЗНУС.
- Стевановић М. (1989)**, *Савремени Српскохрватски језик*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Veran Stanojević

DENOTATIONAL AND DYNAMIC ASPECTS OF THE MEANING OF CARDINAL NUMBERS

Summary

In this paper we are trying to give a formal representation of the meaning of cardinal numbers in Serbian, regardless of their type. In that sense we are considering a problem of the possible interpretations of cardinal numbers (‘exactly n’ или ‘at least n’), as well as semantic differences between the so-called naked numbers and numbers modified by the modifier *at least*. Although they have the same denotation, these two types of expressions show some important semantic differences both on the sentence and on the discourse level. Finally, we are pointing out some problems linked to the semantic representation of different types of cardinal numbers in Serbian and suggesting a possible way of resolving them.

Станимир Ракић
Источно Сарајево

О СТРУКТУРИ СЛОЖЕНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом прилогу аутор испитиће морфолошку структуру прве компоненте сложеница. Он утврђује да акценат сложеница не зависи од морфолошке структуре прве компоненте, већ од укупне дужине сложенице. Као сложене прве компоненте могу се јавити само неке придевске изведенице, а поред њога само још јар сложеница.

0. Сложенице се у традиционалној граматици обично дефинишу као комбинације две или више речи које функционишу као једна реч (в. Jespersen 1942: 134, Marchand 1969: 11). У новијим граматицама се прецизира да то могу бити и коренске основе и речи јер саставнице сложеница могу у неким случајевима садржати и флективне наставке. Plag (2003: 135) допушта да у енглеском језику прва саставница може бити коренска основа, реч или фраза, а друга коренска основа или реч. У енглеском језику се обично наглашава да се могу слагати само именице, глаголи и придеви, али Szymanek (1989: 37) додаје да то могу у неким случајевима бити и прилози, заменице и речце. Воој (2002) посебно ограничава проучавање морфолошких операција на лексичке категорије (именице, глаголе, придеве и прилоге) јер сматра да се само у вези ових лексичких категорија могу одредити продуктивна језичка правила. Сраслице према том ставу уопште не спадају у морфологију јер се у тој врсти речи не може утврдити продуктивна веза форме и значења.

Клајн (2002) анализира дефиниције сложеница Белића (1949) и Стевановића (1981) и указује на неодрживост става према коме се слагање своди на срастање речи. Клајн даље запажа да ни српски ни хрватски граматичари нису прецизно одговорили на питање какав је синхронијски састав сложеница. Питање се односи претежно на први део сложенице, јер за други део ситуација је углавном јасна: он је реч код несуфиксалних сложеница и то исте врсте као и цела сложеница (*пољо-привреда* именица, *руко-водиши* глагол и сл.), док је код суфиксалних – основа (стр. 22). Одговор на то питање Клајн не налази ни у српских ни у хрватских граматичара. Тако нпр. Бабић (1986: 30) дефинише слагање као начин творбе у којој нова реч настаје на основу двеју или више ријечи, од двеју или више основа, а Анчић (1973: 33) сматра да се сложеница састоји од лексичких морфема, а може бити комбинована и с деривационим афиксима. Клајн сматра да овакве дефиниције нису адекватне

јер се из њих не види да постоји знатан део сложеница у којима је и први део реч. Одавде произилази закључак да дефиниција сложеница мора да укаже на то да прва саставница може бити и реч и основа. Ово изгледа правилно ако се имају у виду глаголске сложенице типа *расџикућа* и *врџишеј* јер се може претпоставити да *и* припада императиву, а флективни наставци се јављају и у неким другим, додуше појединачним примерима као што су *сврсисходан* и *очишћедан*.

У овом прилогу желимо показати да ни дефиниција коју предлаже Клајн није довољно прецизна. У 1. одељку показујемо у чему се састоје недостаци Клајнове одредбе, а у 2. анализирамо прилично раширену појави краћења прве саставнице. Анализа показује да се под утицајем прозодијских чиниоца, који засада још нису довољно испитани, неки суфикси готово увек крате, а да неки (ретки) опстају као наставци прве саставнице. У 3. одељку описујемо морфолошку структуру првих саставница користећи се управо списком сложеница које је дао Клајн (2002). У 4. одељку настојимо одредити које сложенице имају један акценат, у којих се јавља и споредан акценат, а за које се може рећи да имају два акцената. 5. одељак садржи кратак приказ главних резултата. Акценте проверавамо у *Речнику српскохрватскојој књижевној језика* (РМ), речнику Деановића и Јернеја (ДЈ), речнику Московљевића (Моск.) и у *Српскохрватско-енглеском речнику* Vensona.

1. Уопштена одредба да прва саставница сложеница може бити и основа и реч, а друга саставница само реч не може се у потпуности прихватити из два разлога. Приметимо прво да друга саставница не мора бити реч, како Клајн претпоставља (стр. 22), већ може бити основа као у примерима типа *козорој* или *црнокос*. Клајн додуше додаје да он има у виду само несуфиксалне сложенице, али се онда поставља питање шта је са сложеницама које он изводи нултим суфиксом. Да ли то значи да је *црнокос* придев јер се на основу именице *коса* додаје придевски суфикс? Проблем у целокупној Клајновој анализи српских сложеница је то што није дефинисао шта значи нулти суфикс, на коју основу се он уопште додаје. Једноставније решење за сложенице типа *црнокос* је проста примена конверзије именичке фразе *црна коса* у придев *црнокос*. Та трансформација се може делимично мотивисати и придевском употребом именичких фраза у изразима типа (1):

(1) девојка црне косе

где *црне косе* има придевску функцију (в. Ивић 1983: 187, Ракић 1998).

Ситуацију још више компликују примери опозиције придевских и именичких сложеница исте структуре:

(2) црнореп п. – црнореп и., трдлист п.- трдлїст и., злòгук п.- злòгук и.

Тврдити да се у једном случају додаје придевски нулти суфикс, а у другом именички очигледно нема много смисла. С друге стране, није нужно у дефиницију морфолошке структуре сложеница уводити појам конверзије, па изводити, рецимо, именице од придева. Довољно је рећи да друга саставница може бити и коренска основа, а сложенице типа *црнокос* једноставно дефинисати као сложенице чија глава заузима леву позицију, тј. чија глава је лева саставница.

Дефиниција коју предлаже Клајн недовољно је прецизна и у погледу морфолошке структуре прве саставнице. Ако просто тврдимо да прва саставница може бити реч или коренска основа, није у потпуности јасно да ли реч може укључивати и афиксе или само флективне наставке. Клајн наводи примере *оченаш* и *злурад*, а узимајући у обзир и полусложенице, примере *сода-вода*, *црвено-б(и)јели*, а то су примери који укључују флективне наставке, али ни на који начин се не одређује да ли су могући и деривациони морфеми- афикси, или чак, можда, и сложенице. Сложенице се јављају као прве саставнице других сложеница изузетно ретко. У Клајновој листи сложеница то су једино примери са бројевима *двадесеттојодшинеица* или називи типа *Бедирагџи* и *свашијоджери*. Изведенице се такође ретко јављају као прве саставнице сложеница- то су, пре свега, примери с придевским првим саставницама:

(3) Јужноамериканац, смарагнозелен, отвореноплав, групносвојинскџ.

Да ли и ове примере треба укључити у општу дефиницију сложеница, свакако је питање које заслужује детаљније разматрања. Прва саставница је морфолошки проста реч у великој већини случајева, али је за општу дефиницију сложеница важан тачнији увид и у друге могуће структуре.

Посебно је важно одредити да ли су примери (3) сложенице или полу-сложенице. Мада Бабић (1986) наводи по један акценат, речи *отвореноплав* и *смарагнозелен* се нпр. вероватно чешће изговарају са два акцената *отвореноплав* и *смарагнозелен*. Ово је свакако околност коју треба детаљније проучити. У прилог ове претпоставке иде и запажање Клајна да се спојеви типа *културноисторијски*, *научноистраживачки* и *друшћивеноолимпијски* могу можда сматрати и двопривеским у којем случају би се писали са цртицом: *културно-историјски*, итд., а то је начин писања који Клајн повезује са посебним акценатом сваке саставнице. То су, дакле, према усвојеној класификацији полусложенице.

2. Очигледно је да на морфолошку структуру сложеница посебно утичу прозодијски чиниоци који још нису довољно испитани. Размотримо примере (4) у којима се крате прве саставнице:

(4а) трагикомедија, Низоземска, Средоземље, дубодолина, шиљоглавке, дивокоза, мрзовоља, краћошија, лубендиња, вџсораван, сладострашће;

(б) бугар-кабаница, Чехословачка, дуванкеса, најлон-кеса, шах-клуб;

(в) Петровдан, Ђурђевдан, Лучиндан, Јовањдан, Никољдан;

(г) сладолед.

У примерима (4а) и (б) прва саставница се крати за неки привески суфикс;¹ у (б) је то свуда суфикс *-скџ* који се готово редовно крати у првој саставници сложеница. Овоме наизглед противрече примери под (в) у којима су у неким примерима очувани привески наставци. То су, међутим, сраслице у којима је друга једносложна саставница клитизована на прву која носи акценат. Примери под (а) су различити јер су у њима друге саставнице вишесложне, а акценат не мора да падне на прву саставницу. У примеру под (г)

¹ Од овога донекле одступа именица *рођендан* у којој је само делимична измена – претпостављамо да је у *рођендан* сугласник *њ* асимилован у *н* према месту творбе.

једносложна друга саставница се клитизује на прву, али се прва саставница ипак крати- претпостављамо за суфикс-(а)к. То показује да се неки суфикси лакше одбацују него други. У примерима под (б) може се претпоставити да је одбачен суфикс -скѣ. С друге стране, примери под (в) показују колебање, па поред сложеничке измене *Ђурђевадана*, *Ђурђевадану*, могућа је и фразна промена *Ђурђева дана*, *Ђурђеву дану* (в. *Правойис* 1960). Фразна измена се у наше време ређе чује, али је ипак у принципу могућа. Мономорфна прва саставница јасније одељује сложенице од фраза, а у неким случајевима је управо нужно скраћивање прве саставнице јер иначе цела сложеница изгледа немогућа. Ту разлику потврђује и контраст назива у (5):

(5) Тйтоград – Тйтово Ўжице

Само је први назив сложеница, а сличну опреку можемо запазити и у односу сложенице *врајс(ј)еме* према фрази *врајчије с(ј)ѣме*, коју запажа и Клајн. Чини се да неки суфикси нужно отпадају у сложеници -такав један суфикс је изгледа и придевски суфикс -јѣ. У називима *Јовањдан* и *Никољдан* некадашњи словенски придевски суфикс -ј се стопио са основом (в. Стевановић 1981, Клајн 2002: 66), па се те сложенице не могу мењати као фразе. Слично делимично краћење прве саставнице можемо забележити и у називима *Вучиѣрн*, *Цаѣриѣрад* у којима је опет делимично скраћен придевски суфикс -јѣ (в. Стевановић 1981: 409, Клајн 2002: 66). Сличну неотпорност показује и суфикс -скѣ – примери под (ба) без тога суфикса су сложенице, док су примери у (б) фразе, а у (в) је полусложеница:

(ба) пољопрѣвѣда	(б) пољскѣ прѣвѣда
шѣх-клѣб	шѣховскѣ клѣб
најлон-кѣса	најлонскѣ кѣса
дуѣанкѣса	дуѣанскѣ–кѣса
балтословѣнскѣ	(в) бѣлтѣчкѣ–словѣнскѣ

Могло би се приметити да су примери под (4) и (6) већином сраслице код којих је посебно изражена појава скраћивања. То запажање је тачно, али управо се у појави скраћивања сраслица огледају прозодијска ограничења која условљавају и морфолошку структуру сложеница. У новом *Правойису* (1993) уочава се да је једноакцентатски изговор могућ само у речима ограничене дужине, па се у сложеници *ѣрѣстѣолонѣследница* налази и споредан акценат поред главног. Самоникле сложенице одликује тежња да прва саставница буде кратка, највише двосложна заједно са везним самогласником. Ова тежња је нарочито јасно изражена у називима биљака и животиња у којима прва саставница означава неку боју (нпр. *бѣлоѣрка*, *бѣлоѣраб*, *жуѣѣдѣвиѣѣѣ*, *модроѣлаѣѣѣ*, итд.). Двосложни придеви *зелѣн*, *руѣн*, *црѣн* зато се по правилу узимају без везног самогласника: *зелѣнаѣѣѣ*, *зелѣноѣѣѣ*, *зелѣнкаѣѣѣ*, *црѣвѣнѣѣѣрка*.

Клајн (2002: 29) такође примећује да се јавља тежња да се све основе, нарочито оне у првом делу, сведу на двосложни калуп ради боље кохезије сложеница. Та тежња не може деловати свуда, али код поприличног броја сложеница она има за последицу скраћење основе. Клајн бележи да

је реч *уљеник* на један начин скраћена у термину *уљоводоник*, а на други у полусложеницама *уљен-мноксид* и *уљен-дйоксид*, а краћење запажа и у сложеницама *римокатиолик* (<*рймскѣ катиолик*), *іркокатиолик* (<*ірчкокатиолик*), *врайс(ј)еме* (<*врайчије с(ј)еме*). Клајн даље наводи примере *дуборез* (<*дубокорез*), *мокрѡвод* (<*мокраћѡвод*), *шѡйлѡвод* (<*шѡилойѡвод*), *шѡйлѡм(ј)ер* (<*шѡилойѡм(ј)ер*), а такође и *слободѡман* уместо *слободнѡман*. Ови примери показују да краћење прве саставнице захвата и речи које се према Клајновој класификацији убрајају у сложеносуфиксалну творбу нултим суфиксом.

Бабић (1986: 205) такође бележи губљење придевских суфикса *-ин* и *-ов* у сложено-суфиксалној творби у примерима *Бабина Ријека* > *Баборијечанин*, *Мандино Село* > *Мандосељанин*, *Пејирово Село*- *Пејирдосељанин*. У *Правопису* (1960) такође се могу наћи слични примери губљења придевског суфикса *-ин* у сложеним изведеницама *Врѣинмосѣ* > *Врѣомдићанин*, *Бабина іреда* > *Бабѡіредац* и *Бабѡірејка*. Са суфиксом-(*а*)ц Бабић бележи и примере са очуваном суфиксом *-ин* у називима становника *Бабинојѡљац* и *Бабиндолац*. Видимо да се придевски суфикс *-ин* у првој саставници и чува у неким примерима. Могуће је да краткоћа суфикса-(*а*)ц у односу на суфикс *-анин* погодује чувању сегмента *-ин* у наведеним сложеним изведеницама.

У скупу копулативних сложеница краћење прве саставнице није ограничено само на примере *іраікодемѣја* и *лубѣндиња* наведене горе у (4). У калку *сірахоішѡвовање* Клајн такође уочава тежњу да краћа саставница заузме прво место јер је у претпостављеном немачком узору редослед управо обрнут – *Ehrfurcht*. Бабић (1986) у скуп копулативних сложеница убраја и сложенице *ірамојѡјачало*, *куіѡірѡдаја*, *ірмоірѡдаја* и *Індокіна* у којима је се очигледно крати прва саставница. Видимо да појава краћења није ограничена само на један тип сложеница, а то је свакако последица чињенице да појаву краћења прве саставнице условљавају општија прозодијска и слоговна правила. Зато је важно детаљније описати структуру прве саставнице и одговорити на питање да ли прва саставница мора бити мономорфна јединица или не; том циљу посвећен је следећи одељак.

3. У списку сложеница који Клајн даје у додатку своје монографије, забележили смо примере у којима се у првој саставници појављује нека морфолошки сложена реч. Ако изузмемо примере с бројевима прва саставница је сложеница једино у примерима *свашиѡђејци*, *свашиѡдјсери* и *свашиѡдзнанац*, у којима се јавља сраслица двеју заменица, и још једино у називу фирме *Бѡірадијѡи*. Примере *сіарѡвисоконемачки* и *новѡвисоконемачки* не сматрамо за одступања у структури јер имају дводелну структуру типа А+(Б+Ц) у којој су мономорфни прилози *сіарѡ* и *новѡ* прве саставнице. Од изведеница именичким суфиксима уочили смо само изведенице на *-ина* (*брзинѡм(ј)ер*, *даљинѡм(ј)ер*, *дубинѡм(ј)ер*, *висинѡм(ј)ер*), *-ија* (*Словѣнијаірѡметі*, *Србијаірѡвѡз*) и *-из(а)м* (*марксізам-лењинізам*). Могуће је да изворни говорници именице *даљина*, *дубина* и *висина* схватају као мономорфне јер се основе *даљ-*, *дуб-*, *вис-* јављају само као везане основе у компаративу придева. То није тачно за прву саставницу у сложеници *брзинѡмјер*, али је интересан-

тно да ДЈ бележи акценат на првом слогу *брзином(ј)ер*, а Benson (1971) има *брзиномџар*; у тим варијантама главни акценат носи тросложна прва саставница². Примери на *-ија* у називу фирми *Словенијајрџмеџ* и *Србијајрџевоз* несумњиво су полусложенице у којима се из разумљивих разлога чувају пуни облици властитих именица. Пример *марксизам-лењинизам* координативна је полусложеница у којој свака саставница носи посебан акценат. Сложена прва саставница јавља се и у две архаичне творенице забележене у РМ: *навлачкаџа* (према Вуковом рјечнику) и *назлюбџ* (цитат из Змаја). Те сраслице се не јављају у савременом језику, али их свакако не треба олако отписати. Ови примери указују на још једну могућност – сложеница је могућа и са комплексном првом саставницом ако је довољно кратка.

Неколико придевских суфикса може се наћи у грађи првих саставница. Наводимо их по абecedном реду заједно са уоченим примерима:

- (7) – аст: модрикаџбџо, сивкаџомџдар;
 – ак: једнаџбрџан, једнаџвремен, једнаџзвучан;
 – ен: блаженоџпџкџнџ, блаженоџпџчџвџшџ, водџенџбуџа, водџенџкоџњ, водџенџпаџуџк, водџенџцџвиџјет, друџштџвеноџекџоџномџскџ, друџштџвеноџистџорџиџјскџ, друџштџвеноџполџитџичџкџ, друџштџвеноџплџанџскџ, каџзџненоџпџрџавџнџ, скрџивџенџосеџмеџнице, скрџивџенџосеџмеџџаче, усџненџџзџубџнџ, усџненџоџсџнџ, црџкџвеноџслџовџенџскџ, шарџенџгаџџа, шарџенџлаџџа, шарџенџглаџ, шарџенџпџрка;
 – нџ: војноџмедџиџцинџскџ, гласноџџворџнџк, рупноџсвојџнџскџ, западноџбџсџанџскџ, западноџрџимџскџ и западноџрџимџскџ (Правопис 1960), западноџевџропџскџ, западноџинџдиџјскџ, западноџеџмачџкџ, злат(н)џоџлист, злат(н)џоџкос, злат(н)џоџрог, књижевноџистџорџиџјскџ, краџс(н)џоџпис, културноџетџничџкџ, културноџистџорџиџјскџ, културноџџвиџјесџнџ, културноџпрџосџвџјетџнџ, лажноџдеџмџократџскџ, нароџдноџдеџмџократџскџ, нароџдноџослоџбџоџдиџлачџкџ, научноџистраџживџачџкџ, научноџтеџхџничџкџ, правоџдруџштџвенџ, правоџформалиџстичџкџ, прав(н)џоџснаџџан и прав(н)џоџснаџџан, приџродноџматемџатичџкџ, проџсторноџврџеџменџски, расноџбиџдошџкџ, расноџнаџционалџнџ, револуџционарноџдеџмџократџскџ, револуџционарноџромџанџтичџан, североџаџмериџчџкџ, сјајноџзеџлен, тамноџпут;
 – џнџ: горџњоџварошџкџ, горџњоџградџскџ, горџњоџселаџ, средџњоџаџзиџјскџ, средџњоџв(ј)џеџкован;
 – скџ: аџласкоџлџорџенџскџ, босанскоџеџрџцеџговачџкџ, грџчкоџистџочџнџ, косовскоџметџоџхиџјскџ и косовскоџметџоџхиџјскџ, косовскоџрџеџсџавџскџ, моџлерскоџфџарџбарџскџ, рускоџслџовџенџскџ,

² Акценатске двојце бележи Бенсон и у примеру *даџљиноџм(ј)ер* и *даџљиноџм(ј)ер*, а код Московљевића (1990) дат је само облик *даџљиноџџџар*. Појава двојца указује на нестабилност акцента у случајевима када прва саставница има више од два слога.

св(ј)етскоистòријскѝ, хèмијскò-биòлошкѝ, шумàдијскò-вòјвођанскѝ.

Акценте и цртице бележимо према РМ и Правопису (1960). Бележење неких примера са и без цртице одражава важећу теорију према којој се на тај начин бележи рашчлањеност значења. По тој теорији јединствено значење се везује за спојено писање и један акценат. Одступања у односу на ту теорију могу се наћи и у РМ, а према неким запажањима Клајна, она су и неизбежна (в. Клајн 2002: 104). У примерима наведеним у (7) пада у очи несразмера између броја изведеница са суфиксима *-ни* и *-ски*: нагомилани сугласници у *-ски* нису добар везник двеју речи. Из примера под (7) види се да се у групи са *-ски* јавља већи број полусложеница. Чини се да ту чињеницу не може изменити ни спојено писање – речи *босанскохерцеговачки* и *косовскомештохијски* и поред спојеног писања изговориће се врло често као полусложенице јер говорници групу *-ски* вероватно осећају као крај речи. Уколико је наш списак потпун, произилази да су сви именички, глаголски и прилошки суфикси затворени за слагање – у односу на слагање то су терминални суфикси.³ Терминални су, наравно, и сви придевски суфикси који нису обухваћени у списку (7).

4. Према важећој теорији сложенеце имају један акценат, мада се у дужим сложенецама не искључује споредни акценат. Тако Клајн наводи пример *скйвеносемѣгаче* у којем је први акценат споредан. У пракси није никако једноставно одредити који је акценат главни, а који споредан. У Правопису из 1960. и Правопису из 1993. даје се практично правило према којем су спојени сложенеце детерминативни, а полусложенице напоредни, али у новом Правопису (стр. 85) додаје се да придруживање структурних модела није никако обавезна одлика сложенеца, него се често задржава двоструки акценат, или пак један главни и други необавезни или ослабљени. Разлози за двоструки акценат јесу смисаона рашчлањеност сложенеца, али и дужина сложенеца. Овако слабљење постављеног услова изгледа нужно, али се поставља питање шта ако наведена два услова нису сагласна? Нужно је зато одговорити на питање када сложенеца носи само један акценат, када и споредан акценат, а када се, због дужине, сложена реч мора убројати у полусложенице јер носи и други акценат. Клајн (2002: 104) примећује да напоредне сложенеце чешће имају двојни акценат, али да његово присуство зависи пре свега од дужине сложенеце. Тако напоредна веза речи *лѹвонѣм* има један акценат, а одредбена *нàродноослобòдилачкѝ* двојни. Слично томе, сложенеце *усненòзѹбнѝ* и *усненонòснѝ* имају по Клајновој оцени јединствен акценат, иако би се према дефиницијама у РМ могле схватити као напоредне сложенеце. Ова запажања потврђују сазнање савремене лингвистике да између морфолошке и прозодијске структуре речи не мора постојати једнозначна кореспонденција (Booј 1985, Nespor & Vogel 1986). Преглед примера наведених под (7) намеће закључак да је за акценат сложенеца важнија позиција (главног) акцента него

³ Aronoff, M. и N. Fuhrhop (2002) суфиксе који не дозвољавају даље извођење или слагање назвали су терминални суфикси.

број слогова прве саставнице. У (8) полазећи од позиције главног акцента, бележимо сложенице с једним акцентом у а) и оне са споредним акцентом у б) на следећи начин:

- (8) а) Сложеница има један акценат у следећим примерима:
 водѣнбуха, воденкоњ, воденпаўк, воденцвијет, горњоварошкѣ,
 горњоградскѣ, горњоселац, грчкојсточнѣ, злат(н)олист,
 злат(н)окоѕ, злат(н)орог, краѕ(н)опѣс, прав(н)оѕнажан и
 пра́в(н)оѕнажан, тамнопут, шаренгаћа, шаренлажа(?), шарен-
 перка;
- б) блаженопо̀кѡјнѣ, блаженопо̀чѣвшѣ, вѡјногеографскѣ,
 вѡјномедицинскѣ, глаѕногѡвѡрник, гру̀пноѕвојинскѣ,
 грчкојсточнѣ, за̀паднобѡсанскѣ, за̀паднорѣмскѣ,
 за̀падноевро̀пскѣ, за̀падноиндѣјскѣ, за̀падноѣмачкѣ,
 јѣднакѡбрѡјан, јѣднакѡвремен, јѣднакѡзвучан, каѕненопра̀внѣ,
 ку̀лтурноѣтничкѣ, ку̀лтурнопѡвијеснѣ, ла̀жнодемо̀кратскѣ,
 модрѣкастобѣо, на̀учнотѣхничкѣ, пра̀внодру̀штвенѣ,
 ра̀снобиѡлошкѣ, ра̀снона̀ционалнѣ, ру̀скоѕловенскѣ,
 сѐверноа̀меричкѣ, сѣвѣкасто̀мѡдар, сја̀јноѕѣлен, срѐдњоа̀зијски,
 срѐдњов(ј)ѣкован, ус̀неноно̀снѣ, ус̀неноѕѡбнѣ (?),
 црквѣноѕловенскѣ, ша̀ренѡглав (?);

Сложеница има само један акценат у примерима под (8а) у којима се пред акцентом налази само један слог или, изузетно два као у *шаренлажа*.⁴ У примерима б) јавља се и секундарни акценат на другом или трећем слогу од главног акцента. Очењујемо да се у следећим вишесложним речима јављају два акцента:

(9) књижевноисторијски, ку̀лтурноистѡријскѣ, пра̀вноформалистичкѣ, скрѣвеносеменѣ, на̀роднодемо̀кратскѣ, на̀родноослобѡдилачкѣ, на̀учно-истражива̀чкѣ.

У примеру под (9) се, дакле, јављају по два акцента без обзира на број слогова прве саставнице – одлучује укупна дужина сложене речи. Овде је важно утврдити критериј на основу кога ће се оцењивати има ли реч један главни и један споредан акценат или два једнакоправна акцента. Чини нам се да се други равноправан акценат нужно јавља ако је реч довољно дуга и ако је растојање између двају акцената довољно велико. Да ли ће се сложене речи са два акцента звати полусложенице или сложенице може се одредити само на основу детаљних теоријских и експерименталних истраживања. Умесно је претпоставити да семантички чинилац може допринети стварању полусложеница у примерима типа (8б) и (9). На то указују и примери *гру̀шѣивено-екѡномскѣ*, *гру̀шѣивено-истѡријскѣ*, *гру̀шѣивено-ѣланскѣ*, *ѣрѣродно-маѣмѣтаѣичкѣ*, *ѣрѡсѣорно-врѣменски* који су преписани из РМ.

5. У овом прилогу смо анализирали како се у српској и хрватској литератури дефинише морфолошка структура сложеница. Посебну пажњу за-

⁴ Знак питања смо ставили у случају када нисмо били сасвим сигурни у оцену акцента. Случаји ове врсте указују на нужност фонетског испитивања споредних акцената.

служује морфолошка структура прве саставнице јер је познато да се она у знатном броју примера скраћује. Истраживање показује да се неки суфикси готово редовно губе, док неки други ипак опстају као елементи првих саставница. Преглед корпуса сложеница које је сакупио Клајн (2002) даје донекле изненађујући резултат: само придевске сложенице изведене суфиксима *-ак*, *-асиј*, *-ен*, *-ни*, *-ски* могу бити прве саставнице, а у четири-пет примера могу се запазити и сложенице у истој улози. Присуство суфикса *-ски* у првој саставници редовно доводи до стварања полусложеница јер се тај суфикс осећа као терминални суфикс речи. Наведени примери јасно показују да за формирање сложеница с једним акцентом није нужно да прва саставница буде морфолошки проста. Споредни акценат, а и равноправни други акценат, нормално се јавља у дужим сложеницама. Предложена је подела на сложенице с једним акцентом (8а), са споредним акцентом (8б) и са два равноправна акцента (9). Да ли ће се од дужих придевских сложеница формирати полусложенице зависи од семантичког рашчлањавања као другог важног чиниоца.

Кључне речи: сложенице, морфолошка структура, прва компонента, терминални суфикси, акценат, споредни акценат.

Литература

- Aronoff, M. & N. Fuhrhop, (2002).** Restricting suffix combination in German and English: Closing suffixes and the monosuffix constraint. *Natural Language and Linguistic Theory* 20: 451–490.
- Babić, S. (1986).** *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb JAZU i Globus:
- Benson, M. (1971).** *Srpskohrvatsko-engleski rečnik*, Beograd Prosveta.
- Booij, G. (1985).** Coordination reduction in complex words: a case for prosodic phonology, u: Hulest, H. G. van der & N. Smith (eds.) *Advances in Nonlinear Phonology*, Foris publication, Dordrecht, 143–61.
- Deanović, M. i J. Jernej, (1989).** *Hrvatsko ili srpsko talijanski rječnik*, Zagreb Školska knjiga.
- Ivić, M. (1962).** The grammatical category of nonomissible determiners. *Lingua* XI, 199–204.
- Jespersen, O. (1942).** *A Modern English Grammar on Historical Principles. Part VI: Morphology*. London and Copenhagen.
- Nespor, M. & I. Vogel, (1986).** *Prosodic Phonology*, Dordrecht: Foris Publications.
- Booij, G. (2002).** *The Morphology of Dutch*, Oxford: Oxford University Press.
- Клајн, И. (2002).** *Творба речи у савременом српском језику. Први део: Слањање и префиксација*, Београд.

- Marchand, H. (1969).** *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*, 2nd edition, Munich: Beck.
- Московљевић, М. (1990).** *Речник савременој српскохрватској књижевној језика с језичким савјетником*, Београд: Аполон.
- Plag, I. (2003).** *Word-Formation in English*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Правопис српскохрватскога књижевног језика**, (1960), Нови Сад и Загреб Матица српска и Матица хрватска.
- Правопис српскога језика**, (1993). Матица српска.
- Речник српскохрватскога књижевног језика 1967–75**, Нови Сад Матица српска, 1., 2. и 3. том заједно са Матицом хрватском, Загреб.
- Szymanek, B. (1998).** *Introduction to Morphological Analysis*, Warszawa Wydawnictwo Naukowe.

Stanimir Rakić

ON THE MORPHEMIC STRUCTURE OF COMPOUNDS IN SERBIAN

Summary

It has often been noticed that in many cases first components of compounds in Serbian lose their suffixes. Is there a connection between the morphological structure and prosody of compounds in Serbian? The survey of the corpus of compounds in Klajn (2002) shows that the only first components which are complex are a) some adjectives derived by the suffixes *-âk*, *-ast*, *-en*, *-ni*, *-ski* and b) a couple of compounds (eg. *svaštòjedi*, *svaštòžderi*, *svaštòznanci*, *Beògradpút*). All other suffixes which do not show up can be considered terminal suffixes in respect to compounding (s. Aronoff, M. & N. Fuhrhop, 2002). Whether the secondary accent or an other equally strong accent appear, does not depend on the morphemic structure of the first component, but on the overall length of the compound. The suffix *-ski* in the first component almost regularly breaks up a compound into a semi-compound whose parts are separately accented and written with a hyphen. The coordinated parts of the longer compounds may also form semi-compounds.

Ђорђе Оташевић
Београд

ПРИДЕВИ И ПРИЛОЗИ С ПРЕФИКСОМ А-

У раду се, након прегледа забележености придева и прилога с префиксом а- у пос-тојећим речницима, говори о продуктивности и фреквенцијности овог префикса с приде-вима и прилозима у савременом стандардном српском језику и значењима које ње речи имају.

1. Префикс *а-* је грчког порекла – потиче од тзв. *alpha steretikon*¹, односно *alpha privativum*² („привативно алфа“), које етимолошки кореспондира са *-n-* од индоевропске негације **ne*, са којом кореспондира и латински негативни префикс *in-*.

Испред самогласника има облик *ан*-³: *анестетичан* (грч. *an* – *aisthetos*⁴), *анемичан* (грч. *a-*, *haĩma*⁵), *ананитичан*, *анархичан* (грч. *an-*, *archē*⁶), *анониман*, *анизотропан*, *анизометричан*, *анандричан*, *анамаритетичан*.

2. Префикс *а-*, као ни речи са овим префиксом, нису забележени у Вуковом Рјечнику, Броз-Ивековићевом речнику и Речнику ЈАЗУ. У Речник САНУ је уврштено тридесетак придева са префиксом *а-*: *ахроматичан*, *алоичан*, *аморалан*, *аморфан*, *анационалан*, *анационалистичан*, *анаеробни*, *аналфабетски*, *анаситиматски*, *аномалан*, *аномаличан*, *анониман*, *анорјанички*, *анорјанични*, *анорјански*, *анормалан*, *аитичан*, *аилоитичан*, *аилоитички*, *аритичан*, *асиметричан*, *асоцијалан*, *аитакитичан*, *аитеистичан*, *аитоналан*, *аитоничан*.

Ту су и само два прилога: *анормално* и *аритично*, али за прилог *анормално* није наведен пример из ексцерпираних грађе (што значи да га међу више милиона цитата који су прикупљени у САНУ није ни било). За прилог *аритично* дат је само један пример.

¹ Вујаклија 1980:1.

² DEI: 1,1, TLF: 1,28, Вујаклија 1980:1, Секулић 1973:93, OED: 1,1.

³ „У придеву *анорјански*, префикс добија облик грчког предвокалског алморфа *ан-*“ (ц. Клајн 2002: 221)

⁴ DEI: 1,1.

⁵ Вујаклија 1980: 48.

⁶ Исто, 44.

У Речнику МС, чија је прва књига изашла осам година након прве књиге Речника САНУ, уврштено је више од двадесет придева са овим префиксом: *аірамајички, ахромајичан/ахромајски, алојичан, аморалан, аморфан, амузикалан, анационалан, аналфабейски, анархичан, анемичан, анесіејичан, анониман, анормалан, ајолијичан, аријмичан/аријмички, асимејичан, асинхрон/асинхроничан, асоцијалан, ајіеисіичан, ајіоналан, ајіоничан*. Међутим, за половину наведених придева у Речнику МС нема примера. Укључено је и девет прилога: *абнормално, аморално, аналфабейски, анархично, анемично, анонимно, аријмично/аријмички, асимејично*. Пример је дат само уз прилоге *аморално* и *аналфабейски*.

У Речник МС уврштен је процентуално врло велики број придева и прилога са префиксом *a-* за које у прикупљеној грађи није било ни једног примера. То показује да су се у нашем језику многе од ових речи појавиле тек средином прошлог века. Неке од ових речи и у другим језицима, из којих смо их ми преузели (пре свега француски и италијански, а мање енглески⁷), појавиле су се после II светског рата. За придеве *alogique* и *apolitique* као година првог фиксирања у речницима француског језика наводи се 1949⁸.

Највећи број придева са префиксом *a-* забележен је у речницима страних речи: *адијабатан, адијабатичан, адијабатосіичан, адијабатерман, адијетіејичан, адинамичан, афлоісіичан, аірафично, ахроничан, акајасііаііичан, акајісііичан, акаусіичан, акефалан, аконфесионалан, акријичан, амејаболан, амејаболичан, амејодичан, амејричан, амимејичан, амузичан, амузички, анакусіичан, анамаріејичан, анандричан, анесіејичан, анизомејричан, анизотројан, аједеујичан, ајејіичан, ајериодичан, ајетіалан, ајиреничан ајирејичан, ајиричан, ајорејичан, арелијозан, асексуалан, асејіичан, асиміјіоматіичан, асиндејичан, асинхрон, асинхроничан, асоматіичан, асіермајичан, асіермичан, асііајіичан, асііімајіичан, ајіехничан, ајіемајіски, ајіеорејичан, ајіермалан, ајіііичан, ајіоксичан, ајіојіичан, ајірихичан, авіііамінозан* итд⁹. Све ове речи су интернационализми, исто као и придеви и прилози с префиксом *a-* забележени у нашим описним речницима.

3. Михајло Стевановић каже да „с префиксом **а** (грчког порекла) слажу се придеви који су такође углавном страног порекла“¹⁰ а Дана Бошков да „префикс *a-* јавља се **скоро** искључиво уз речи страног порекла“¹¹. Постојећи речници, као и електронски корпус за *Речник савременој српској књижевној језика*¹² (који садржи више стотина милиона речи) показују да се префикс *a-* налази **искључиво** уз речи страног порекла.

⁷ У француски језик речи са префиксом *a-* улазиле су најчешће посредством латинског – *asymétrique* < *asymmeter*; *a, um* < (гр.) *ασυμμετρία* „absence de symétrie“, или су узимане директно из грчког – *achromatique* (1764) < *αχρόματος* „sans couleur“, али су многе „због велике синхроне виталности овог префикса створене у француском језику“ (TLF: 1,28).

⁸ TLF: 1,28.

⁹ Наведени су само придеви који нису забележени у РСАНУ и РМС.

¹⁰ ц. Стевановић 1975: 426.

¹¹ ц. Бошков 1981: 66.

¹² Оташевић 2005.

4. Највећи број придева са овим префиксом има суфикс -ан/-ни: *акефалан, анационалан, анормалан, ајериодичан, арелииозан, асексуалан, асимейричан, асоцијалан, асијермајичан, ајијичан, ајјоксичан* итд. Мањи број придева је са суфиксом -ски: *аналфабейски, анасијимайски, ајрамајички*. Неколико придева се јавља са два или три различита наставка: *ајолијичан* — *ајолијички; аноријички, аноријични и аноријански*.

Неколико придева има исти суфикс, али различиту творбену основу: **аномалан**, (-лна, -лно в. *абнормалан*) – **аномаличан**, (-чна, -чно в. *абнормалан*) (РСАНУ).

5. Префикс а- је чисто негативан префикс и означава потпуно одсуство својства или особине која је означена основном речју (привативно значење)¹³.

аморалан, -лна, -лно (комп. аморалнији) (*прч. а, не + лаж. moralis, моралан*) *коме недостијаје смисла за морал, који нема осећања за морал*; исп. безморалан – (РСАНУ)

алогичан, -чна, -чно *који нема у себи логику, коме недостијаје здраво расуђивање*. – (РСАНУ)

Дана Бошков сматра да придеви с префиксом а- увек формирају „комплементаран тип супротности“¹⁴ и не могу бити замењени истокореним придевом са префиксом не-. Ако је таква замена могућа, „не- уноси нијансу ублажавања (као што је случај са примером *невелик*) и тиме формира један од средњих чланова контрарних појмова (тип: *велик, невелик – немали – мали*). Тако, рецимо, *нелојичан* значи у мањој мери логичан, него *алојичан*, који означава да је нешто потпуно без логике. Тако *лојичан, нелојичан* и *алојичан* чине контрарни спектар који за разлику од типа *велик – невелик – немали – мали* увек има само три члана. Наиме, недостијаје **нелојичан, *неаморалан, *неанормалан*¹⁵ итд.“. Дана Бошков мисли да замена а- и не- уз стране придеве, како се углавном даје у речницима, није исправна зато што истокорени придеви са ова два негативна префикса нису синоними пошто означавају различите типове супротности¹⁶.

6. У грађи за *Речник савременој српској књижевној језика* налази се само двадесетак придева и прилога са префиксом а- који нису забележени у РСАНУ, РМС, лексикону страних речи М. Вујаклије, речницима нових речи

¹³ Бошков 1981: 66, Станојчић и Поповић 2000: 157, Вујаклија 1980, Стевановић 1975: 426, РСАНУ, РМС; Клајн 2002: 221, Шипка 2003. Овакво значење имају придеви и прилози са овим префиксом и у многим другим индоевропским језицима.

¹⁴ „Потребно је увести још један тип супротности. Ради се о односу комплементарности. У односе ове врсте улазе парови као што су *ожењен/неожењен, жив/мрт, мушки/женски, исти/нији/лажан* и др. За њих је карактеристично да поништавање једне лексичке јединице имплицира потврђивање друге и обрнуто: потврђивање једне имплицира поништавање друге јединице: *неХ* имплицира *У* и *У* имплицира *неХ* (*не-жив* имплицира *мрт* и *мрт* имплицира *не-жив*). Овде је карактеристично одсуство трећег члана“ (ц. Бошков 1981: 66).

¹⁵ Придеви и прилози са два негативна префикса нису забележени у главним описним речницима српског језика, нити их је било у електронском корпусу.

¹⁶ Исто.

Јована Ђирилова¹⁷ и Ивана Клајна¹⁸, те *Речнику новијих англицизама* Вере Васић, Твртка Прћића и Гордане Нејгебауер¹⁹: *аисторијски*, *ахуман*, *акаузалан*, *алоички*, *аморфно*, *ајолан*, *ајолиично*, *асексуализиран*, *ајемјоралан*, *ајиично* итд.

7. Само десетак придева и неколико прилога са овим префиксом у неспецијализованим текстовима има приметнију фреквенцију. На основу електронског корпуса за *Речник савременој српској књижевној језика* придеви с префиксом *a-* могу се према фреквентности поделити у шест група, од најфреквентнијих ка мање честим.

I анониман

II аполитичан, асоцијалан, атипичан, асиметричан, аморфан, апатичан, аритмичан

III аморалан, анационалан, анемичан, асинхрон, асексуалан, аисторијски, аналфабетски, анаеробни

IV аполан, арелигиозан, алогичан, анархичан

V атеистичан, акаузалан, атемпоралан, ахуман, анестетичан

VI остали придеви.

Придев *анониман* далеко је најфреквентнији. Придеви из V групе срећу се изузетно ретко, док сви остали непоменути придеви или се *јојово* не срећу у неспецијализованим текстовима или их *уојише* нема. У „Фреквенцијском речнику савременог српског језика“ Вере Васић и Драгољуба Васића²⁰ налази се само један придев с префиксом *a-* – *анониман*, али је и он при крају речника, међу ретко коришћеним речима. У грађи за овај речник придев *анониман* употребљен је 3 пута (0,0007%).

8. Код придева и прилога са овим префиксом све више се уопштава краткосилазни акценат на префиксу (*аморалан*, *анормалан*, *асоцијалан*, *ајоналан*, *арелигиозан*), мада се неки од њих употребљавају и са акцентом простих (*ахроматичан*, *ајолиичан*²¹, *ајидичан*, *ајејсичан*, *аритмичан*, *асиметричан*). Код неких придева могућа су два различита акцента (*алоичан* и *алдичан*).

9. Префикс *a-* у савременом српском језику није продуктиван. Све речи су интернационализми па је разумљиво што се комбинује искључиво са страним основама. Придеви и прилози с овим префиксом немају значајнију фреквентност. Може се претпоставити да се продуктивност и фреквентност префикса *a-* неће ни убудуће повећавати.

¹⁷ Ђирилов 1991.

¹⁸ Клајн 1992.

¹⁹ В-П-Н 2001.

²⁰ Васић 2004.

²¹ У Стевановић 1975 овај придев је наведен са краткосилазним акцентом на префиксу (Стевановић 1975: 426).

Кључне речи: придеви, прилози, префикси, интернационализми, продуктивност, фреквентност

Литература

- Бошков 1981:** Бошков Дана, Придевска негација префиксима (не-, а-, без-). *Наш језик н. с., XXV, 1–2* (1981), 63–67.
- Клајн 2002:** Клајн Иван, *Творба речи у савременом српском језику. Први део : Слањање и префиксација*. Београд, 2002.
- Секулић 1973:** Секулић Владимир, *Негација у енглеском и српскохрватском језику (контраситивна анализа реченичне негације, по (не) одговора и негацивних афикса)*. Цетиње, 1973.
- Станојчић и Поповић 2000:** Станојчић Живојин, Поповић Љубомир, *Грамаџика српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд, 2000⁷.
- Стевановић 1975:** Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик (драматички системи и књижевнोजезичка норма) I*. Београд, 1975.

Речници

- Васић 2004:** Васић Вера, Драгољуб Васић, *Фреквенцијски речник савременог српског језика : Полазне основе новије српске прозе*. Београд, 2004.
- В-П-Н 2001:** Васић Вера, Твртко Прћић, Гордана Нејгебаур, *Do you speak anglosrpski? Речник новијих англицизама*. Нови Сад, 2001.
- Вујаклија 1980:** Вујаклија Милан, *Лексикон сјраних речи и израза*. Београд, 1980.
- DEI:** *Dizionario etimologico italiano*. Firenze, 1968.
- OED:** *The Oxford English Dictionary*. Oxford, 1933.
- Оташевић 1999:** Оташевић Ђорђе, *Речник нових и незабележених речи*. Београд, 1999.
- Оташевић 2005:** Оташевић Ђорђе, *Речник савременог српског књижевног језика I : а – авункулај*. Београд, 2005.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика. I–VI*. Нови Сад, 1967–1976.
- Клајн 1992:** Клајн Иван: *Речник нових речи*. Нови Сад, 1992.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XVI*. Београд, 1959–
- TLF:** *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789–1960)*. Paris, 1960–
- Ђирилов 1991:** Ђирилов Јован, *Нови речник нових речи. Речи, изрази и значења преузети из других језика или настали у српскохрватском језику после Другог светског рата*. Београд, 1991.

Шипка 2003: Шипка Данко, *Глосар њворбених форманаџа : њочейне лексичке листе*. Београд, 2003.

Ђорђе Оташевич

ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛЪНЫЕ И НАРЕЧИЯ С ПРИСТАВКЪЙ А-

Резюме

Приставка *a-*, а также и слова с этой приставкой, не зарегистрированы в словаре Вука Караджича, в словаре Броза и Ивековича и в словаре Югославской академии наук и искусств. В Словаре Сербской академии наук и искусств имеется около тридцати прилагательных и только два наречия с этой приставкой, а в словаре Матицы сербской – около двадцати прилагательных и девять наречий. Большинство прилагательных с приставкой *a-* находится в словарях иностранных слов.

Прилагательные с приставкой *a-* означают, что у кого-то или чего-то нет того, что означает главное слово (привативное значение).

У большинства имён прилагательных суффикс *-ан/-ни* (*акефалан*, *анационалан*, *анормалан*), а гораздо меньше прилагательных с суффиксом *-ски* (*аналфабейски*, *анастиймайски*).

У большинства этих слов краткое нисходящее ударение находится на приставке (*аморалан*, *анормалан*, *арелиџозан*), хотя некоторые из них употребляются и с ударением простых слов (*ахромџичан*).

В современном сербском языке приставка *a-* непродуктивна. Все эти слова интернационализмы и поэтому они комбинируются только с иностранными основами. Большинство этих слов в сербский язык вошло после Второй мировой войны.

У прилагательных и наречий с этой приставкой частотность незначительная. Самое частотное имя прилагательное *анониман*.

Можно предположить что продуктивность и частотность приставки *a-* и в будущем не будет возрастать.

Драгана Вељковић-Станковић
Београд

О КРИТЕРИЈУМИМА КЛАСИФИКАЦИЈЕ ГЛАГОЛА СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ

Из персјективне шире и еластичније схваћене деминуције и аументације, примерене проучаваној творбено-семантичкој категорији, у раду се размајрају проблеми класификације глагола субјективне оцене и указује на начине њиховој превазилажења применом семантичкој критеријума.

Творбено-семантичкој категорији речи субјективне оцене, осим глагола, припадају још четири врсте речи: именице, придеви, прилози и (придевске) заменице. Проучавајући речи субјективне оцене, утврдили смо да готово све творенице ове категорије своју примарну семантику реализују у пољу квантитета,¹ док се значења везана за квалитет, а тиме и за субјективну оцену,² којом казивач или писац исказују свој емотиван и/или аксиолошки став, реализују у одређеним контекстима, и то као потенцијална, али не и обавезна.³

За правилно разумевање и тумачење значења речи ове категорије, као и глаголских твореница које обухвата, значајна је констатација Боже Ћо-

¹ *Квантитет* схватамо као свеукупност екстензивних обележја која се приписују именованом бићу, предмету, појму, својству, радњи и др., док под *квалитетом* подразумевамо скуп свих неекстензивних обележја, тј. свих других особености које именовани предмет, особа или појам поседују, или, пак, који им се приписују од стране субјекта именовања (нпр. драг : немно, ваљан : лош, пожељан : непожељан, користан : штетан и сл.).

² Оцена исказана речима ове творбено-семантичке категорије може бити *објективна* и *субјективна* – објективна је примарна, а субјективна секундарна. У оквиру субјективне оцене постоје два евалутивна подтипа: (1) *уже схваћена субјективна оцена* обухвата творенице са (само) хипокористичним или (само) пејоративним значењем; (2) *шира* (тј. шире схваћена) *субјективна оцена* обједињује квантитативни и квалитативни параметар, те се може јавити у четири „лика“ и са два опозитна предзнака: дем. и хип. (+), аугм. и хип. (+) : дем. и пеј. (-), аугм. и пеј. (-). Уз то, треба нагласити да квалитативне карактеристике глагола субјективне оцене у домену конотације условљавају знатно еластичнија и комплекснија семантичка поља од оних која актуелизују друге врсте речи исте категорије.

³ Овде се не може применити генерализација јер се неким хипокористичима и пејоративима (нпр. *сеја*, *доца*; *убећуља*, *млакоња* и сл.) исказује искључиво емотиван или аксиолошки став (позитиван или негативан) субјекта именовања, док, на пример, прилози субјективне оцене уопште немају емотивно-аксиолошки потенцијал, већ се њима исказује само објективна оцена (нпр. дем. *оволицки*, *шолицки*; аугм. *оволикачак*, *шоликачак* и сл.). Уз то, мање или више изражена пејоративност неких твореница, потекла од творбене основе, у процесу грађења речи може бити ублажена (уп. *лавоња* : *лавоњица*, *шорокуша* : *шорокушица* и сл.).

рића да термин *субјективна оцена* не само што није најсрећнији, већ није у потпуности адекватан за означавање ове творбено-семантичке категорије (Ђорић 1995: 103–104). Наиме, речима субјективне оцене именују се, пре свега, објективна екстензивна, тј. квантитативна обележја, док је исказивање емотивне и/или аксиолошке оцене – карактеристично за суперординирану категорију експресива – код ових лексема факултативно. По правилу, субјективна (уже или шире схваћена) оцена условљена је намерама субјекта именована (говорника или писца), који – употребом ових твореница – остварује одређени илокутивни ефекат. Тачност претходних констатација потврђују и лексичке дефиниције у нашим великим описним речницима (*Речник српскохрватској књижевној и народној језика* Српске академије наука и уметности /РСАНУ/ и *Речник српскохрватској књижевној језика* Матице српске /РМС/). У речницима се увек на првом месту истичу квантитативна својства везана за објективну оцену, тј. деминутивност (*гем.*) или аугментативност (*ауџм.*), а тек потом хипокористичност (*хип.*) или пејоративност (*пеј.*), којима се изражава субјективна оцена (нпр. **гласак**, **гласић**, **гласчић** и **гласчић** *гем.* и *хип.* *од глас*; **гласина** **1.** *ауџм.* и *пеј.* *од глас* и сл., а никад обрнутим редоследом **хип.* и *гем* или **пеј.* и *ауџм.*). Код глагола који припадају овој категорији речи не постоји, као код именица субјективне оцене, регуларна кореспонденција између деминутива и аугментатива са хипокористичним и пејоративним значењима, што отежава њихову класификацију, али је не онемогућава. Зато је за поделу глагола субјективне оцене неопходно најпре извршити диференцијацију засновану на параметру квантитета, јер њен примат произилази из одређења објективне оцене као основне, што важи за читаву творбено-семантичку категорију, па и за све глаголске творенице које јој припадају.

Поред изведеница са доминантним значењем слабијег интензитета у вршењу радње мотивног глагола, грађених суфиксима специјализованим за глаголску деминуцију (нпр. *-ушка*, *-уца*, *-уца*, *-ка*: *љуљушкаџи*, *чиџуцаџи*, *кашџуцаџи*, *њушкаџи*⁴ и сл.), има и деривата у које поједини суфикси (нпр. *-ака*, *-ара*, *-аџа*, *-кара*) уносе веома богату палету адвербијалних значења, због чега код таквих глаголских изведеница деминуција често производи и квалитативно умањивање, тј. детериоризацију, на пример: *љубакаџи* (*се*), *џуџакаџи* (*се*); *скиџараџи*, *млаџараџи*; *луџаџаџи*, *климаџаџи* (*се*); *џирч-караџи*, *џрџкараџи* и сл. Значења ових девербативних твореница, грађених мање продуктивним и мање типичним афиксима (особито суфиксима), није једноставно одредити, а непостојање општеприхваћеног критеријума поделе додатно је допринело настанку и прећутном прихватању конфузне и недоследне класификације глагола субјективне оцене. Међутим, мања продуктив-

⁴ Када су полисемичне, глаголске умањенице своју деминутивну семантику развијају, по правилу, само у свом основном значењу (нпр. у РСАНУ: **бџкати** несвр. уч. **1** **1. а.** *џомало* и *учестјано босџи*. **2.** *фиг. речима драџиџи, џеџкаџи, задџрџиваџи*. **3.** *фиг. џиџиџаџи, узнемиравџи, коџкаџи*), док су фигуративна значења ових лексема експресивна, али не и деминутивна. Уз наведени глагол *њушкаџи*, такви су, на пример, и глаголи *кџкаџи*, *бџкаџи*, *џворкаџи* / *џворкаџи* и сл.

ност појединих афикса не значи да њима грађени глаголи у српском језику имају ниску фреквентност. Напротив. Зато сматрамо да је ову проблематику подесно илустровати макар и једним примером на коме се могу показати колебања, а каткад и различита тумачења семантике глагола изведених суфиксом *-ара*.

У првом издању *Рјечника* (1818) Вук Стефановић Карацић значење глагола **лупарати** изједначава са значењем мотивног глагола *лупати* (**лупарати**, -ам, *vide* лупати), док га у другом издању *Рјечника* (1952) обележава као деминутив (**лупарати** *vide* [dim.] *лупати* [*vide* лупкати]; **лупкати** dim. лупати [cf. лупарати]). Исти глагол, као и још неке изведенице добијене овим суфиксом (нпр. *ћуцарати*, *клоцарати*, *зицарати*) А. Белић (Белић 2000: 190) и М. Стевановић (Стевановић 1975: 591) сматрају пејоративним, што потврђују и лексичке дефиниције неких (али не свих) девербалних изведеница у РМС и РСАНУ.⁵ С друге стране, И. Грицкат каже: „Гласовни склоп *-ар-* служи за модификацију глаголског значења, и то не за праву деминутивну, већ за означавање семантичког прелива немарности, безначајности радње, нетипичног вршења њеног“ (Грицкат 1955: 67). Међутим, несумњиви „семантички прелив немарности, безначајности“ често, по аутоматизму, као оцену у вези с несолидношћу вршења радње, индукује неповољан став, а самим тим и пејорацију. У *Глосару творбених формана* Д. Шипка наводи два значења која суфикс *-ара(ти)* уноси у глаголске изведенице: прво сматра дистрибутивним (као пример наведен је глагол *млацарати*), а друго – означено као аугментативно и пејоративно – илустровано је изведеницом *вуцарати* (*се*) (Шипка 2003: 31), мада мотивни глагол (вући /*се*/) већ има погрдно значење. У вези са значењем глагола грађених овим суфиксом И. Клајн (2003: 331) наводи споменуто мишљење И. Грицката, а глагол *лупарати*, према лексичкој дефиницији датој у РМС, одређује као деминутиван.

Уочавамо, дакле, да исти суфикс, у зависности од значења мотивног глагола, у девербативне деривате уноси различите семантичке модификације везане за широк адвербијални распон:

- а) снижену динамику и слабији интензитет вршења радње (нпр. *шуњарати се*, *ћуцарати* и сл.);
- б) нескладно, непријатно, ружно, лоше, неартикулисано вршење радње (нпр. *млацарати*, *клацарати* /*се*/, *црцарати*, *лупарати* и др.);
- в) непримерен, (етички) неприхватљив начин вршења радње дискретнији је код глагола *врдарати*, а најистакнутији када се суфиксом појачава пејоративно значење основе (*вуцарати* /*се*/) (Дешић 1990: 46).

Дакле, за разлику од именица, код којих се значење увећаница и умањеница може прототипски дефинисати као „велико / мало X“, код глагола

⁵ На пример, у РМС: **шуњарати се** несврш. *несвршено, сјоро се крећашћи послујући око нечега, ишљава радити нешто, цуњати*; **ћуцарати** несврш. *дем. према ћуцњати, лупарати*; **цртарати** несврш. *иј. вући, правити црте, црташћи*. Вук. Рј. У Речнику САНУ читамо: **врдарати** несвр. у деминутивном значењу: *врдати*; **клатарати (се)** несвр. *обично у емоционалном говору или у иј. значењу: клатишћи (се)*; **млатарати** несвр. (обично у експресивном говору или с пејоративним призвучком) **И.И.** (нечим) *живо, брзо покрећашћи нешто шамо-амо, клацарити, размахивати* и сл.

субјективне оцене диференцирање девербативних аугментатива и деминутива⁶ почива на другим екстензивним обележјима. Ова обележја су, у процесу творбе, уграђена у значења глаголских твореница као адвербијални сигнанти који се односе на *прајање* и *начин* вршења радње мотивног глагола, те значења глагола субјективне оцене, уопштено говорећи, можемо формулисати као „терминативно и/или интензитетско недосезање или пресезање у (из)вршењу радње X“. Одређивање хипокористичности или пејоративности глагола субјективне оцене, као и код других речи ове категорије (које сматрамо потенцијално двопољним евалутивним модусима), врши се на основу квалитативног параметра.

Приликом разврставања глагола субјективне оцене често се највећа пажња поклања афиксима (суфиксима и префиксима), мада семантика твореница увек настаје у садејству значења творбене основе, афикса и творбеног модела (Ђорић 1983: 132).⁷ У граматицима најчешће налазимо поделу глагола субјективне оцене на деминутивне и пејоративне, при чему се занемарује чињеница да је оваква класификација базирана на различитим параметрима (деминутивност се одређује на основу квантитативног, а пејоративност на основу квалитативног параметра). Истовремено, овај тип поделе имплицитно одриче постојање девербативних аугментатива, а о хипокористичном значењу глаголских деривата – чак ни на конотативном плану – уопште се не говори. Тако, на пример, С. Бабић у *Творби ријечи у хрватском књижевном језику*, у поглављу „Творба од глагола“, девербативне творенице субјективне оцене дели на деминутивне и пејоративне.⁸ Исти тип поделе глагола субјективне оцене налазимо и у *Хрватској граматици* (Барић et al. 1997: 375), што јасно показује да критеријум класификације глагола субјективне оцене није заснован на јасно диференцираним параметрима. Нема сумње да је, с једне стране, подела глагола субјективне оцене отежана и самом природом ове врсте речи, али је, с друге стране, непримерена класификација узрокована, пре свега, ригидним тумачењем деминуције и аугментације. Ова тврдња нас обавезује да, уз објашњење еластичнијег схватања деминуције и аугментације, веома кратко представимо поделу глаголских твореница према критеријуму квантитета.

Деминуцију и аугментацију (код свих врста речи које припадају речима субјективне оцене) схватамо као афиксално реализована значења премашености или недосегнутости уобичајених екстензивних вредности карактеристичних за одређену врсту речи. У складу с тим, поред деминутивних

⁶ Сви глаголи субјективне оцене су девербали, али треба имати у виду да творенице субјективне оцене нису увек грађене од исте врсте речи као што је то случај с глаголима; на пример, именице ове категорије нису увек деноминалне (уп. *женица*, *шашица*, *дејенице* : *наклајало*, *брбуша*, *трдуљица* и сл.).

⁷ Оваква подела може бити применљива, али само ако испуњава одређене узусе, док у супротном најчешће узрокује бројне недоумице (в. ниже, закључци /4/).

⁸ Наведени су суфикси којима се граде деминутивни, као и пејоративни глаголи (Бабић 1986: 475–477), уз поједине суфиксе и примери, а понегде и напомена у вези са њиховим емотивно-аксиолошким значењима, нпр. глаголске изведенице грађене суфиксом *-ака* прати следеће запажење: „Глаголи су већином деминутивно-пејоративнога значења: *бацкајши се*, *љубакајши* [се], *праћакајши се*, *шужакајши* (се), *варакајши* [се], *возакајши се*“ (Бабић 1976:475).

девербативних деривата, глаголским умањеницама сматрамо и девербалне творенице грађене префиксима *йо-* и *йри-*, који у префигиране глаголе уносе значење „извршити радњу X у мањој мери од уобичајене, непотпуно, у ограниченом временском периоду“ (нпр. *йовйришии*, *йодржашии*, *йоййрашии* /се/; *ййрйчекашии*, *ййрйлећи* и сл.). У српском језику знатно су бројнији префиксални грађени предметком *йо-*, док је префикс *йри-* у функцији деминуције мање плодан.⁹

У случајевима када се жели додатно истаћи деминутивно значење глагола грађених префиксом *йо-*, прибегава се „снажењу“ деминутивности суфиксацијом. Ово се понајпре односи на деминуиране глаголске творенице типа *йоњушкашии* (у РМС: *пђњушкати дем. йрема йоњушишии*; *пђгуркати дем. йрема йојурашии*; *прижмиркйвати дем. йрема йрижмиришии* и сл.).

За разлику од деминутивних, аугментативни деривати субјективне оцене веома су ретки. То су, по правилу, изведенице код којих прекорачење мере у вршењу радње, као и инхерентна адвербијална значења (нпр. „вршити радњу X интензивније, грубо, на непримерен, ружан начин“)¹⁰ условљавају мање или више изражену пејорацију, нпр.: *дрмјсати (се)* (у РСАНУ: несвр. у *йојачаном или йеј. значењу* : *дрмашии (се)*), *хвалисати се* (у РМС: несврш. *хвалишии сам себе, своје йосййуке и своје усйехе*; *хвалишии се йреко мере*), *мјтљати* (у РСАНУ: несвр. **I. 1.** у *аујм. и йеј. значењу* : *муйишии*; *муйишии уойишии*) и сл. Амплификативнима сматрамо и глаголске творенице грађене префиксом *йре-*, којим се граде девербални префиксали са значењем знатног прекорачења мере у погледу извршења радње мотивног глагола, нпр.: *прёјести се* (= најести се преко мере), *прёгрејати* (= сувише, претерано угрејати), *преморити (се)* (= довести /се/ у стање врло великог умора), *препёћи* и *препёћи* (= одвећ, сувише, више него што треба испећи) и сл.¹¹

⁹ Уз већ поменуте глаголске умањенице, РМС бележи и већи број других, префиксално грађених деминутива, нпр.: *пришкрйнути* сврш. **I.** *мало ошворишии, йришворишии*; *пришинути* сврш. *мало ошинушии (бичем, корбачем)*; *прйчүти* сврш. *чүтии мало и нејасно (као издалека), начүшии, присүшити* сврш. **a.** *мало, слабо осушишии* и сл.

¹⁰ Ђ. Даничић у суфиксално грађене аугментативне глаголе убраја оне који „постају наставком Ђ“, испред кога су „умеци“ *е*, *и* и *у*: *дрекёнашии се* (дречати, дријети се), *вүцйћашии (се)*, *чамйћашии, чамуњашии*, додајући да се „уз поменуте глаголе ружно мисли и када су без овог наставка“ (Даничић 1860: 499). Овим је, верујемо, желео да истакне утицај значења мотивне речи на дериват, што је неспорно и веома значајно, али је тиме посредно ослабио своје аргументе у вези с аугментацијом. Наиме, Вук у првом издању Рјечника (1818) наведене глаголе није забележио, а у другом издању (1852) одредио их је као деминутивне (нпр. *вүцйћашии се dim.* *вүћи се*; *дрекёнашии се* *каже се за јарца, вйде дречати*; *чамйћашии вйде чамуњашии dim.* *чамати* (исп. Вук Стефановић Караић 1935 [1852]). У РСАНУ глагол *вүцйћашии (се)* одређен је као пејоративан, а *дрекёнашии се* као деминутиван, док у РМС на деминутивност глагола *чамйћашии* упућује сама лексичка дефиниција (*чамйћати* несврш. *осећашии йомало чаму*; подвукла Д. В. С.).

¹¹ Девербалне творенице грађене префиксом *йре-* у научној литаратури често се називају *ексцесивним* (исп. Клајн 2002: 271), но, речи субјективне оцене, по природи својој и по свом значењу, представљају својеврстан ексцес, јер указују на прекорачење нормалног, уобичајеног. Међутим, домет прекорачења или недомашености није могуће тачно одредити, што нас упућује на закључак да афикси којима се граде речи субјективне оцене представљају својеврстан творбени *fuzzy determiner* (исп. Ивић 1982: 54). Стога, у оквиру разматране категорије речи, аугментативи – као и деминутиви – и нису ништа друго од творенице у које је афиксално унета семантика квантитативног ексцеса, тј. прекорачења или недосезања квантитативне норме саображене

Подела глагола субјективне оцене према параметру квалитета – на хипокористичне и пејоративне – знатно је сложенија и осетљивија, но, и за ову диференцијацију пресудан је семантички критеријум. Предзнак субјективне оцене посматраних глаголских твореница у значајној мери зависи од семантике мотивног глагола, а хипокористичност глагола субјективне оцене на денотативном плану представља изузетно ретку појаву.¹² Сама деминуција, као што је већ истакнуто, не кореспондира директно, као код именица ове категорије, са хипокористичношћу. Нема сумње да је хипокоризација онемогућена природом ове врсте речи, али то не треба схватати као недостатак или угрожавање равнотеже каква постоји код именица, већ само као транспоновање ових значењских односа на конотативни план. О мање или више израженим нијансама хипокористичности и пејоративности глагола субјективне оцене, поглавито изведених, понајпре се може говорити у оквиру контекста, из кога став говорника према вршиоцу, објекту, па и самој радњи „ишчитавамо“ као својеврсне адвербијалне инскрипте. Следећи одломци из књижевних дела неколиких писаца показују веома широк распон конотативних значења глагола субјективне оцене (нпр. „вршити радњу Х безбрижно, лако, овлашно, понижавајуће, расејано, неартикулисано, из разоноде, недобронамерно“ и сл.):

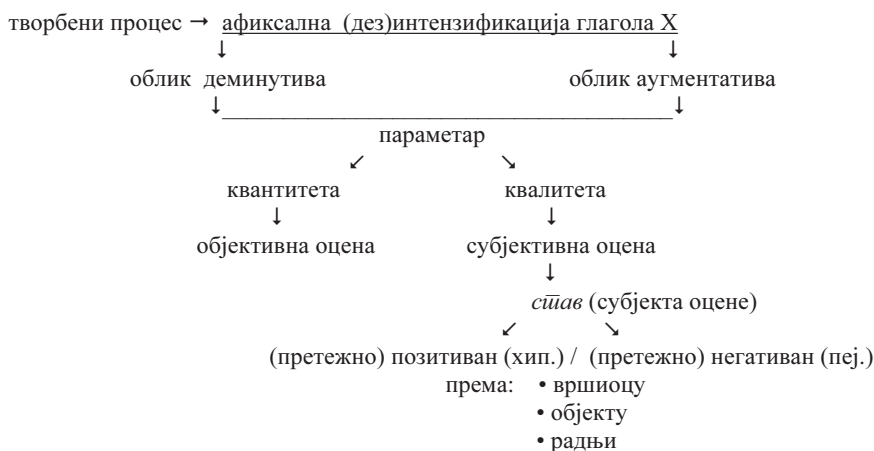
- а) Завидим камењу и травама, лептирима што над водом летуцкају, а највише јазовима што смију да пију колико могу (М. Лалић, *Лелејска јора*, 264).
- б) Идем, а пре ћу просити у Кијеву, него да мољакам пардон у Темисвару (М. Црњански, *Сеобе 2/1*, 377).
- в) Низ лево уво, приметила је да има, на лицу, неку дубоку бразду, а тако му је био упао и десни образ. Некако тужно, и сувише често, смешкао се, док је са њом разговарао (М. Црњански, *Роман о Лонгону*, 2/150).
- г) Наједанпут устаде и поче немирно горе и доље ходати по диванани. Нешто је у себи шаптао, тешко, уморно, превртао очима и млата-рао рукама, као да се с неким препире (П. Кочић, *Мрачајски њрошо*, 116).
- д) Недељно би у кућу на Великом Врачару ... долазио помоћник или антиквар лично, трљкајући длан о длан, па развијајући десетине смотуљака хартије, на којима је ... разматран сваки појединачни узорак (Г. Петровић, *Сийничарница „Код срећне руке“*, 148).

Примери показују да, за разлику од такозваних типичних деминутивних глагола (нпр. *љуљушкајџи*, *чијуцкајџи*, *кашљуцајџи*, *њушкајџи* и сл.), у којима доминира значење слабијег интензитета у вршењу радње мотивног глагола, немали број девербативних деривата свој изражајни потенцијал дугује вео-

свакој врсти речи. Због тога творенице, добијене од свих врста речи, у које префикс *џре-* уноси овакво значење сматрамо аугментативнима (нпр. прид. *џревисок*, прил. *џреојшћрно* и сл.).

¹² У овој врсти речи позитивна афективна оцена присутна је искључиво код оних девербала који се обично користе у обраћању деци или разговору о деци (нпр. у РСАНУ: *милкијџи* /се/ у дем. и хип. значењу : миловати /се/; Речник САНУ бележи и за савремени српски језик необичне изведенице *милушијџи* несвр. I. у *хип.* значењу : *миловајџи* и *миљушкајџи* несвр. песн. *миловајџи* (у дем. и *хип.* значењу, а у разговорном језику често се може чути глагол *ручкајџи* и сл.).

ма широком и флуидном спектру суфиксално инплантираних адвербијалних значења. Уз то, значајно је нагласити да прилози који непосредно указују на деминуцију, нпр. „слабије, лакше, у мањој мери, сниженим интензитетом“ и сл., немају увек мајоритет, већ се јављају у функцији активатора наизглед периферних, али за конкретан контекст значајних адверба, нпр. „слабије (и зато) → лошије / некавалитетније (но што би требало) / неодговарајуће (за дату прилику)“ и сл. До оваквог когнитивног „скенирања“ адвербијалног садржаја и одређивања релевантне одредбе (наравно, само за одређени контекст, као и у наведеним примерима /а/, /б/, /в/, /г/, /д/) не долази када је у питању објективна оцена, већ оно бива активирано само при исказивању субјективног става. Тако носиоци српског језика деминутивност и аугментативност девербативних деривата, засновану на параметру квантитета, препознају као неопходну обличку и семантичку „подлогу“ квалитативне модификације значења мотивног глагола. Ова појава може се приказати следећом схемом, али, због немогућности да се њом обухвате све нијансе значења (и потенцијалне импликације), став субјекта оцене одређујемо као *преишежно* позитиван или *преишежно* негативан:

Семантика глагола субјективне оцене веома је осетљива и комплексна, зато класификацији ваља приступити веома опрезно, имајући на уму и следеће:

1) Речи субјективне оцене нису интегрално проучаване, нити су – у нама познатим граматицама српског, а ни хрватског језика – представљене као целивита творбено-семантичка категорија. То је основни разлог због кога до сада није утврђен критеријум класификације за читаву категорију, те, самим тим, ни за поједине врсте речи које она обухвата, што значи – ни за глаголе субјективне оцене.

2) Класификација свих речи субјективне оцене, па и глагола, мора бити фундирана на јединственим параметрима и критеријуму применљивом на све врсте речи које ова категорија обухвата.

3) Подела глагола субјективне оцене према семантичком потенцијалу афикса и на основу различитих параметара није прихватљива, и то из следећих разлога:

а) значење твореница није условљено искључиво семантичким потенцијалом афикса;

б) примена разнородних параметара онемогућава утврђивање релевантног критеријума класификације;

в) занемаривање квантитативног параметра, на коме је утемељена објективна оцена, отежава доследну поделу ових глаголских твореница јер имплицитно одриче постојање девербативних аугментатива;

г) мада су глаголи са денотативним хипокористичним значењем изузетно ретки, те их можемо сматрати несистемском појавом у нашем језику (нпр. *милкиџи* /се/ дем. и хип. : миловати /се/; *милушиџи* хип. : миловати и сл.), оваква подела потпуно запоставља разматрање потенцијала девербалних деривата за исказивања позитивне субјективне оцене.

За класификацију глагола субјективне оцене значајно је и то да префиксално грађени глаголи ове категорије (и деминутивни и аугментативни) на денотативном плану поседују искључиво потенцијал објективне оцене. Међутим, девербативним дериватима ове категорије не може се олако одрећи могућност исказивања субјективног става (оцене), мада се он неупоредиво чешће остварује у контексту. Пејоративност се обично везује за непримерено, недостојно, неприхватљиво вршење радње (и то, по правилу, према колективним, етичким мерилима), нпр. код глагола **клањаџати се** (у РСАНУ: презр. *џонизно, снисходљиво се клањаџи (некоме)*), **мољаџати**, **тужаџати (се)** и сл. Но, има примера када чврсто устројен еталон вредности позитивну оцену усмерава само на мотивни глагол као репрезент норме, те се пејорација може јавити и селективно, нпр. када је непосредно условљена компетенцијом вршиоца и/или начином вршења радње. Такав је случај са глаголима **пискарати**, **црткарати** и **црткати**. Уколико је у питању вршилац од кога се, с правом, очекује висока компетенција у погледу вршења радње основног глагола (нпр. за глаголе „писати“ и „цртати“ компетентним вршиоцима сматрамо /доброг/ писца, сликара, архитекту и сл.), деминуција ће указивати на несолидно, лоше обављање радње, те ће прозвести детеоризацију. Међутим, ако су вршиоци исте радње дете, лаик, па чак и компетентна особа која је обавља с лакоћом, са задовољством, из разоноде и сл., место пејорације, уз благонаклон однос субјекта оцене, јавиће се умерена или нешто израженија хипокоризација, што показује да у семантизацији ових твореница значајан удео какад имају и ванлингвистички чиниоци, нпр.:

- 1) ... Натали Увил је већину слободног времена проводила у дворишту изнајмљене куће на Сењаку, **црткајући** угљеном, пастелном кредом или графитом, у зависности од расположења (Г. Петровић, *Сийничарница „Код срећне руке“*, 129).
- 2) Малишани ... **трчкарају**, ... **црткарају**, вичу по вртићима. Вј. 1970 (пример преузет из РМС, в. гл. *црткараџи*).

Претходна разматрања, запажања и примери којима смо их поткрепили упућују на следеће закључке:

1. Семантика глагола субјективне оцене условљена је:
 - а) значењем мотивног глагола, тј. творбене основе;
 - б) семантичким потенцијалом афикса (суфикса или префикса);
 - в) начином творбе: девербални деривати имају завидан потенцијал у погледу субјективне, емотивно-аксиолошке оцене, док префиксално грађени деминутивни и аугментирани глаголи не могу развијати ни хипокористична нити пејоративна значења.
2. Прототипско значење деминутивних и аугментативних девербала схватамо као „темпорално и/или модално одступање (недосезање или пресецање) од ординарног нивоа“, чији је репрезент мотивни глагол.
3. За обе поделе глагола субјективне оцене (прву /примарну/ на деминутивне и аугментативне и другу /секундарну/ на хипокористичне и пејоративне) валидан је једино семантички критеријум фундиран на параметрима квантитета и квалитета.
4. Ради јаснијег и прегледнијег приказа у граматицама, обе поделе могу бити извршене и према афиксима (суфиксима и префиксима), али, оваква класификација – посебно када је у питању диференцирање хипокористичних и пејоративних глагола – биће ваљана и корисна само уколико је праћена довољним бројем релевантних и контекстуализованих примера, чиме би се указало на веће семантичке потенцијале појединих суфикса и значајан утицај семантике мотивног глагола.
5. Конотативно реализована субјективна оцена, коју карактеришу варијабилност и велике изражајне могућности, представља један од специфичних облика језичке економије, којом се посредно успоставља равнотежа у оквиру ове врсте речи субјективне оцене, тј. надокнађује упадљив недостатак глаголских твореница с денотативним хипокористичним и пејоративним значењем.

Чињеница да глаголи ове категорије објективну или субјективну (емотивно-аксиолошку) оцену развијају у конкретним контекстима (усменим или писменим), у којима се, могли бисмо рећи, врши њихова финална семантизација, омогућава да се значење ових лексема, које поседују значајан илокутивни потенцијал, користи у настави српског језика и књижевности. Тако се, у функционалним методичким приступима – са ослонцем на глаголе субјективне оцене – може успешно демонстрирати плодотворност спајања двеју области овог предмета. Правилно разумевање денотативног и прецизно одређивање конотативног значења глагола субјективне оцене захтева добро познавање не само ужег текстуалног окружења већ и макроконтекста. На овај начин учениници се оспособљавају да удружене или издвојене (нпр. рационалне и емотивне) параметре, актуелизоване приликом исказивања оцене, и значењски потенцијал ових глагола, као индуктора тумачења, користе са циљем осветљавања чворишних тачака уметничког дела, притом максимално анагажујући знања из области језика.

Кључне речи: глагол(и), класификација, критеријум поделе, параметар квантитета/квалитета, субјективна/објективна оцена, деминутивност, аугментативност, хипокористичност, пејоративност.

Литература

- Белић 1949:** Александар Белић, *Савремени српскохрватски језик*. II део: *Наука о израђењу речи*, Београд, Научна књига [шапирографисано].
- Белић 2000:** Александар Белић, „О историјском развоју словенских деминутивних и ампликативних суфикса“, „Природа и порекло именица субјективне оцене“, у: *Упоредна словенска лингвистика* (1), Изабрана дела Александра Белића, Београд, 9–81.
- Гортан-Премк 1987:** Даринка Гортан-Премк, „О семантичком односу деривата према творбеној основи“, Научни састанак слависта у Вукове дане 16/1, 101–107.
- Грицкат 1955/56:** Ирена Грицкат, „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог* XXI, 45–96.
- Грицкат 1988:** Ирена Грицкат, „Значења афиксалне глаголске деминуције“, Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, књ. 6, Подгорица, 131–139.
- Грицкат 1995:** Ирена Грицкат, „О неким особеностима деминуције“, *Јужнословенски филолог* LI, 1–30.
- Даничић 1860:** Ђуро Даничић, „Српска деминуција и аугментација“, *Гласник Друштва србске словесности* XII, 474–499.
- Дешић 1982:** Милорад Дешић, „Експресивна лексика у српскохрватском језику“, Научни састанак слависта у Вукове дане 11/2, 71–85.
- Ивић 1982:** Милка Ивић, „О неким принципима глаголске префиксације у словенским језицима“, *Јужнословенски филолог* XXXVIII, 51–60.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, део 1: *Слањање и префиксација*, Београд, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Матица српска.
- Клајн 2003:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику* (део 2: Суфиксација и конверзија), Београд, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Матица српска.
- Матијашевић 1999:** Јелка Матијашевић, „О аксиолошким параметрима у деривацији“, *Славистика* III, 168–174.
- Ристић С. 1997:** Стана Ристић, „Лексичка семантика експресивних глагола у савременом српском језику“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XL/1, 167–176.

- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I-VI, Нови Сад (1967–1976): Матица српска / Матица хрватска.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I-XVI, Београд: САНУ.
- Станојчић-Поповић 2000:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамајтика српскога језика (уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1975:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* (књ. I и II), Београд: Научна књига.
- Стефановић Караџић 1935:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник (испљумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, четврто издање)*, Београд.
- Стефановић Караџић 1969 [1818]:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Београд: Просвета.
- Ћорић 1983:** Божо Ћорић, „Из творбене синонимије српскохрватског језика”, Нучни састанак слависта у Вукове дане 12/2, 131–135.
- Ћорић 1995:** Божо Ћорић, „Стилистички аспекти деривације“, Научни састанак слависта у Вукове дане 23/2, 103–107.
- Бабих 1986:** Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku* (nacrt za gramatiku), Zagreb: JAZU – Globus.
- Барић ет ал. 1997:** Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Дешић 1990:** Milorad Dešić, *Iz srpskohrvatske leksike*, Nikšić: Univerzitetska riječ.

Извори

- Кочић 1972:** Петар Кочић, *Јауци са Змијања* (у: Српска књижевност у сто дела, књ. 46), Нови Сад, Београд: Матица Српска, Српска књижевна задруга.
- Лалић 1981:** Михаило Лалић, *Лелејска јора*, Београд: Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровић 2005:** Горан Петровић, *Ситничарница „Код срећне руке“*, Београд: Политика, Народна књига.
- Црњански 1971:** Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Београд: Нолит.
- Црњански 1978:** Милош Црњански, *Сеобе – друга књига*, Београд: Нолит.
- Црњански:** Miloš Crnjanski, *Seobe*, Sarajevo: Svjetlost.

Dragana Veljković-Stanković

ON CRITERIA FOR SUBJECTIVE ESTIMATION VERBS CLASSIFICATION

Summary

In this work it has been shown the significance of consistent application of common parameters and semantic criterion for meaning definition and subjective estimation verbs classification.

Ксенија Кончаревић
Београд

НЕКА ПИТАЊА ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ЛЕКСИКЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИНОСЛОВЕНСКОЈ СРЕДИНИ (теоријски оквир и уџбеничка реализација)

Рад представља покушај да се на основу теоријско-пројективне и емпиријске анализе екстраполирају принципи организације праксеоинформацијског аспекта унутарње структуре уџбеника који најадекватније доприносе формирању комуникативне компетенције у домену владања лексиком при учењу српског језика као страног у инословенској средини.

Овладавање вокабуларом једно је од најзначајнијих и уједно најсложенијих подручја наставе и учења српског језика као страног. Сматра се да је познавање лексике основни предуслов за остваривање комуникације (исп. Бељев 1965: 118; Слесарева 1990: 6–8), тако да овај аспект представља најсложенију компоненту практичне наставе српског језика независно од етапе (нивоа) учења и средине у којој се остварује. Владање лексиком не може се свести само на њену квантитативну димензију, односно на пуко познавање (у смислу способности идентификовања) одређеног фонда лексема: оно подразумева усвајање и осмишљавање системских (способност ступања у синонимске, антонимске, хомонимске, паронимске односе, припадност тематским и лексичко-семантичким групама) и граматичких веза између њих (проблематика спојивости), уочавање експресивно-емоционалне и функционалне маркираности лексема, а све то у циљу њихове правилне употребе при конструисању сопственог исказа и адекватног разумевања говора на српском језику. Сложеност формирања лексичке компетенције, која проистиче како из иманентних карактеристика овог језичког нивоа (отвореност и практична неизбројивост јединица вокабулара, његов динамизам, подложност променама под утицајем интра- и екстралингвистичких чинилаца, комплексност и вишедимензионалност лексичке системности, функционална раслојеност и стилска маркираност лексема), тако и из још увек недовољне методичке обрађености наставе лексике, најизразитија је управо у настави српског језика у инословенским срединама, где се, посебно на високошколском нивоу,

постављају и најамбициознији захтеви у погледу обима и квалитета владања лексичким материјалом.

Једно од фундаменталних питања која се постављају при конципирању сваког курса практичне наставе лексикологије јесте оквирно ограничавање лексичког материјала који подлеже усвајању, односно одабир лексичког минимума саобразно обиму и нивоу комуникативне компетенције који треба изградити у датом образовном профилу и у конкретној етапи учења језика. У филолошком образовном профилу, где се као глобални циљ наставе прокламује достизање комуникативне компетенције блиске нивоу владања српским језиком од стране његових филолошки образованих носилаца (о овоме детаљније в. у: Кончаревић 1996: 57–64), лексички фонд подложен усвајању обиман је и сложен по свом саставу: он треба да омогући зрело беспреводно читање оригиналне уметничке књижевности, праћење стручне литературе, штампе, публицистике, материјала са интернета, несметану рецепцију и продукцију исказа у свим сферама усмене комуникације, као и у различитим стилевима и жанровима писменог изражавања. Један за наше истраживање значајан покушај одређења квантитативних показатеља финалног вокабулара студената филологије налазимо код А. Н. Васиљеве, која активни усмени фонд (за репродуктивно-продуктивни тип говорења) смешта у оквиру од око 4–5.000 лексема и 1.000–1.200 фразеологизама и „фразоида“ (под њима ћемо, у складу са концепцијом Васиљеве, подразумевати објективно слободне и полуслободне синтагме и конструкције које се у свести лица чији матерњи језик није српски поимају као фразеолошке), односно 3–4.000 лексема и 800 фразеологизама и фразоида за продуктивно усмено изражавање; активни писмени фонд износио би 4–5.000 лексема и 1.000–1.200 фразеолошких јединица; пасивни усмени – 4–5.000 лексема и 1.000–1.200 фразеолошких јединица, пасивни писмени – 8–10.000 лексема и 2.000 фразеолошких јединица; потенцијални усмени – 5–6.000 лексема и 1.500 фразеолошких јединица и потенцијални писмени – 12–15.000 лексема и 3.000 фразеологизама и фразоида (Васиљева 1984: 77). Оквири активног вокабулара овде су, по нашем мишљењу, реално постављени и са становишта комуникативних потреба студената (имамо у виду емпиријски добијен податак да се образовани носилац језика у писменој и усменој продукцији служи са 3–5.000 речи – исп. Демьяненко – Лазаренко – Мельник 1984: 215), и из перспективе реалности достизања тога циља у наставном процесу (примера ради, наши програми за стране језике већ за средњошколски ниво прописију достизање продуктивног минимума од 2.600 лексичких јединица). Ипак, чини нам се да би се за студенте србистике у инословенским срединама у погледу рецептивног (пасивног и потенцијалног) вокабулара, имајући у виду генетску сродност језика у контакту која узрокује многоструко деловање механизма фацитације и интерференције, могли поставити и нешто амбициознији захтеви, односно да би се он могао условно свести у оквиру од 21–30.000 лексема (уместо предложених 20–25.000), што би, заједно са активним вокабуларом од 4–5.000 јединица, омогућило адекватну рецепцију дела новије и савремене књижевности (И. П. Слесарева наводи да је за зрело беспреводно читање књижевних

дела неопходно располагати са 25–35.000 јединица вокабулара – исп. Слесарева 1984: 59). Акумулирање овако обимног и структурно разубијеног фонда може се обезбедити првенствено интензивним читањем на српском језику, али и одговарајућим системским приступом лексичком материјалу у настави и уџбеницима као медијуму материјализације наставног процеса, што је нарочито битно за квалитетно овладавање активним вокабуларом. Овај приступ подразумева организовање презентације и активизације лексике према тематско-појмовном, принципима унутарлексичке системности – парадигматском (лексичко-семантичке групе), синтагматском (групе формиране према параметру спојивости) и деривационом (групе обједињене творбеним елементима) и према методичким критеријумима, односно претпостављеном или у пракси потврђеном генерирању типичних грешака код странаца при усвајању српског језика (фонетске и садржајне лексичко-методичке групе) (исп. Слесарева 1990: 13–95; Половникова 1988: 11–53; Колесникова 1977: 11–52; Кочнева – Луцкая – Морковкин 1984: 47–56; Кончаревић 2004, 166–170). Тако, на основу тематско-појмовне организације лексике издвајају се и систематски презентирају спискови речи груписани око одређених тематских области (рецимо, В. И. Половникова издваја 62 тематско-појмовне класе речи, груписане у 4 тематска поља: „Човек: спољашњост, организам, карактер, биће“, „Човек и природа“, „Човек и друштво“, „Човек и његова активност“, и у оквиру сваке класе презентира спискове који би требало да сачињавају лексички минимум за студенте филологије – в. Половникова 1988: 11–12). На основу парадигматских односа унутарлексичке системности издвајају се лексичко-семантичке групе синонима (идеографских, стилских, са неједнаком културолошком конотацијом), антонима, конверзива, паронима (у ужем смислу, хомофона, хомографа, квази-паронима), полисемичних речи, хомонима, хипонима, хиперонима и парова обједињених односом импликације (типа: *научиџи* – *знаџи*) (најпотпунији преглед даје Половникова 1988: 15–53). Рад са лексичко-семантичким групама на студијама српске филологије у иностранству погодује развијању аналитичких способности код студената, умења семантизације лексема, уочавању контекстуалне условљености њиховог значења, пружа могућност за унутарјезичко и међујезичко компарирање у погледу семантичке или синтаксичке спојивости, стимулише развијање психолошког механизма наслуђивања, а тиме и ширење рецептивног лексичког фонда студената, обезбеђује правилност, адекватну стилистичку уобличеност, богатство и разноврсност изражавања на српском језику. Најзад, при учењу српског језика као страног, посебно у инословенским срединама, неопходно је презентацију и активитзацију лексике организовати и према критеријуму вероватноће генерисања типских грешака код студената (фонетске – паронимског и хомонимског типа и садржајне групе – тематског, хипонимско-хиперонимског, имплицативног, синонимског, антонимског, конверзивног типа и оне изведене према карактеристикама спојивости речи). Унутар ових, тзв. лексичко-методичких група, посебну пажњу у настави руског језика намењеној носиоцима других словенских језика потребно је поклонити међујезичких хомонимима и паронимима (методичке импликације

међујезичке хомонимије и паронимије у условима руско-српског билингвизма комплексно су сагледане у: Николић 1979 и Тошић 1985), затим лексемама са неједнаком културолошком конотацијом, са различитом синтаксичком спојивошћу и (код полисемичних речи) са неподударном значењском структуром. Посебан поступак презентације заслужује слој нееквивалентне лексике, која се такође може обрађивати по принципу тематско-појмовног или парадигматског граписања.

Уколико целокупан процес наставе и учења српског језика као страног посматрамо као трансмисију декларативних, процедуралних и кондиционалних лингвистичких знања и способности – међу којима се у овом истраживању базирамо на оне из области владања лексиком – логична је импликација да је и уџбеник као компонента наставног система такође у функцији трансмисије тих знања и способности. Ова улога уџбеника, међутим, не може се остварити уколико се у њега само спорадично укључују парцијална добра решења, до којих се долази углавном спонтано или на основу угледања на уџбеничка остварења из ближе и даље прошлости, из других средина и сл. Неопходно је да уџбеник самом својом структуром, њеним дидактичким обликовањем базираним на достигнућима модерне теорије уџбеника, непрекидно и нужно „увлачи“ студента у комуникативну интеракцију, која ће укључивати разноврсне активности и стратегије рада. У даљем излагању покушаћемо да на основу теоријско-пројективне и емпиријске анализе¹ екстраполирамо неке принципе организације уџбеничког текста (на равни праксеоинформацијског аспекта унутарње структуре уџбеника) који најадекватније доприносе формирању комуникативне компетенције у домену владања лексиком при учењу српског језика као инословенског, као и да понудимо нека конкретна конструкцијска решења дидактичког обликовања уџбеника релевантна за постизање тога циља (модел структуре уџбеника од кога полазимо засновали смо у: Кончаревић 2002: 59–103).

Лексички аспект уџбеника српског језика као инословенског могуће је анализирати са два аспекта: (а) информационог (дозирање, периодично понављање и фреквентност презентираних лексема) и (б) трансформационог (начин њиховог презентирања применом одговарајућих конструкцијских решења на нивоу оних компонената макроструктуре уџбеника које се користе као медијуми за презентацију и активизацију лексике – лексички коментари, преткомуникативна, условно-комуникативна и комуникативна вежбања, парцијални и кумулативни речници – и начела њиховог обликовања). Управо на информационом плану, како ћемо показати у даљем излагању, понајвише долазе до изражаја специфичности дидактичког обликовања уџбеника српског језика намењеног носиоцима другог словенског (а не било ког страног) језика. Он се остварује на нивоу праксеоинформацијског аспекта унутарње

¹ Емпиријску анализу базирали смо на уџбенику српског језика као страног намењеном студентима србистике чији је матерњи језик или језик друштвене средине руски аутора М. Марковић, Ј. Јокановић-Михајлов, М. Киршове и В. Зенчук (*Сербский язык. Учебник*. Москва, изд. МУБиУ, 2002, 491 стр.). Овај уџбеник предвиђен је за рад у почетној и средњој етапи (I и II година студија).

структуре уџбеника (одређење овога појма в. у: Сятковский 1981: 37–39), обезбеђујући задовољење фундаменталних лингводидактичких начела – принципа прогресије знања, навика и умења и принципа стабилности стечених језичких способности.

Један од проблема који се поставља пред састављаче уџбеника јесте како обезбедити задовољење оптималних норми фреквентности и дистрибуције лексичког материјала, особито онога који је намењен продуктивном усвајању. Према неким експериментално добијеним налазима на нивоу опште методике наставе страних језика, за обезбеђивање трајног усвајања потребно је да се нека реч у уџбенику сретне минимално 5–10, а оптимално до 15 пута (Кондратьева 1961: 30–38; Кондратьева 1984: 75–77; Леонтьев 1975: 96; Костомаров – Митрофанова 1988: 86), док број понављања лексема у реалном наставном раду надалеко премашује нормативе који важе за уџбеник: тако, лексичка јединица средње тежине усваја се након 15–20 понављања (Шабалин 1973: 46; исп. и: Колесникова 1977: 14). Не постоје експериментално потврђене норме о активном усвајању лексике српског језика у инословенској средини, али мислимо да бисмо оријентационе показатеље могли извести из методичке типологије лексике у условима српско-руског билингвизма (изводимо је из категорија што их је издвојила и описала В. Николић – исп. Николић 1979: 16–46), довођењем у везу са већ наведеним нормативима. Најмање тешкоћа при усвајању српског језика у инословенској говорној средини било би везано за лексеме чији је материјални омотач у оба језика исти, а значење исто или приближно једнако (срп. *оџац, дворац, река, село, деџаљ, најџиис, џоџиис, бол* – рус. *оџец, дворец, река, село, деџаль, најџисъ, џодџисъ, боль*) – у питању су речи са нултом или незнатном интерференцијом, која се испољава на морфолошком или творбеном плану; ова категорија, по налазима В. Николић, у условима руско-српског билингвизма обухвата 36,11% речника-минимума (обима од најфреквентнијих 2000 лексема), и за њено усвајање довољно је, према нашем мишљењу, обезбедити 3–5 уџбеничких понављања. Следи групација речи са сличним материјалним омотачем и истим или приближним значењем (срп. *џава, маџи, џосџеља, џун, хладан, истџоријски* – рус. *џолова, маџь, џосџель, џолный, холодный, истџорический*), где се интерференција испољава углавном на фонетском и творбеном плану, а затим и класа речи са истим или сличним кореном и истим или сличним значењем (типа: срп. *џисац, механичар, џехничар, девојка, џрачка, задаџак, џредсџава* – рус. *џисаџель, механик, џехник, девоџка, џруџка, задание/задача, џредсџавление*), са интерференцијом на плану творбених афикса (укупно 16,73% речника-минимума); ово су речи средње тежине, где нам се чини оправданим обезбедити 5–10 понављања. Повећаном тежином одликује се 3,25% речи код којих је корен исти или приближно једнак по свом материјалном омотачу, док им је значење неједнако, али се реализује у истој семантичкој сфери (срп. *груџ, џруд, џросџор, џоџок, џосџионица, блаџо, расџење, џребоваџи, сџрељаџи* наспрам рус. *груџ, џруд, џросџор, џоџок, џосџиница, болоџо, расџение, џребоваџь, сџреляџь* – изразита лексичка интерференција): овде се залажемо за 11–15 уџбеничких понављања. Исто бисмо у начелу предло-

жили и за групу (2,99%) у којој су материјални омотач и значење исти или приближно једнаки, али је стилска вредност речи у два језика различита (најчешће је у руском језику реч неутрална, док у српском представља архаизам и као таква слабије се користи у комуникацији: срп. *јуноша, дажд, работиа, војна* наспрам рус. *юноша, дождь, работиа, война* – потенцијална стилска интерференција). Највећу тежину за усвајање имају међујезички хомоними (7,10%), где сматрамо да је, због веома изразите лексичке интерференције (срп. *известан* наспрам рус. *известный, љуст – љустой, мојућан – мојучий, љредео – љредел, луча – луч, образ – образ, јављаићи се – являишься, усјеићи – усјеишь, љубићи – любишь, бродићи – бродишь*), умесно обезбедити 15–20 уџбеничких понављања. Најзад, у доста бројној класи речи са истоветним значењем, а различитим материјалним омотачем, где се уочава нулта интерференција (срп. *креда* – рус. *мел, љторба – сумка*) (33,82%), тежина усвајања свакако ће зависити од дужине речи, фонетских карактеристика омотача, валентносних својстава речи, психолошке блискости значења речи студентима, али у начелу за њих бисмо као прихватљиву препоручили норму од 5 до 15, а као оптималну – од 11 до 15 уџбеничких понављања. Уколико састављачи уџбеника нису обезбедили фреквентност неопходну и довољну за активно усвајање речи које треба да уђу у лексички минимум студената, потребно је кориговати тај недостатак у наставној пракси инсистирањем на понављању сваке конкретне речи у различитим контекстима.

Поред кумулативног индекса фреквентности речи, за процену квалитета конструкцијских решења на равни праксеоинформацијског аспекта уџбеника српског језика као страног потребно је узети у обзир и распоред понављања речи, одн. њихову дистрибуцију. У општој лингводидактици општеприхваћена је премиса да је речи у уџбенику потребно распоређивати у мање или више правилним размацима, односно са одређеним временским интервалима између њиховог понављања, и то тако да непосредно након увођења лексема број понављања буде највећи и концентрисан, а да се затим понављање распореди на дужи временски интервал са смањеним индексима фреквентности. Рецимо, А. А. Леонтјев залаже се да се у оном тексту где се реч која треба да уђе у активни лексички фонд ученика или студента сретне први пут обезбеди њено понављање најмање три пута (Леонтјев 1975: 96), док А. М. Ким предлаже норматив по коме би се новоуведена реч намењена активном фонду узастопце понављала у материјалима намењеним за обраду на 3–5 часова, затим у интервалима кроз 3–5, па кроз 10–12 часова (Ким 1972: 29–30). О обезбеђивању периодичног понављања у уџбенику српског језика за студенте чији је матерњи језик руски или неки други словенски језик посебно је потребно водити рачуна при усвајању лексема са изразитијом међујезичком интерференцијом. Фреквенцију и распоред понављања речи у једном таквом уџбенику (в. напомену 1) пратили смо и на нивоу његове текстотеке, и у оквиру апаратуре организације усвајања. Из четири лекције смештене у првој половини Базичног курса (лекција 1: *Моја љородица*, стр. 77–93; лекција 2: *Стјара беољрагска кућа*, стр. 94–108; лекција 4: *Јуљро у стјуденљској соби*, стр. 124–140 и лекција 10: *Маљурско одело*, стр. 220–235) одабрали смо узо-

рак од 64 речи које би морале ући у продуктивни минимум за почетну етапу учења српског језика. Критеријум неопходне и довољне фреквентности у тексту где се лексичка јединица уводи (индекс фреквентности изнад 3) задовољило је 11 лексема (17,18% узорка): *огело* (11 понављања), *кошуља* (5), *налазијти се* (4), *їродавачица* (4), *волейти* (3), *доїагајти се* (3), *звайти се* (3), *кућа* (3), *їродавница* (3), *улазијти* (3), од којих су неке (*звайти се*, *огело*, *їродавачица*, *їродавница*, *улазијти*) пропраћене мањом или већом интерференцијом при усвајању у руској средини (у нашем корпусу, међутим, идентификовали смо 15 таквих лексема, што значи да у 2/3 случајева који изискују посебну пажњу при презентацији основни норматив фреквентности није задовољен). У оквиру уџбеничког блока где је реч први пут уведена (у текстовима и вежбањима што га сачињавају) критеријуми пожељне фреквентности задовољени су у далеко већој мери. Нормативе о учесталости, уопште узев, задовољавају 34 лексеме (53% узорка), од чега се на доњој граници потребног броја понављања (фреквенцијски индекс 5) налази 8 лексема (12,5% узорка), у распону од 6–10 (задовољавајуће понављање) – 15 лексема (23,44%), оптималан индекс (11–15 понављања) показује 5 лексема (7,81%), док индекс изнад оптималног има 6 лексема (9,38%). Квалитативно посматрано, међутим, уочава се недовољна корелација индекса фреквентности са типологијом и интензитетом деловања међујезичке интерференције. Од лексема код којих се очекује изразитије деловање лексичке интерференције, којих смо у нашем корпусу идентификовали 10 (*їоїшов*, *огело*, *їравийти*, *їрсиїајайти*, *їросїорија*, *їрофесор*, *скуї*, *сїан*, *сїаница*, *улазијти*), само у два случаја задовољени су нормативи о учесталости понављања (*огело* – 17 и *сїан* – 15 пута), док се 4 лексеме из ове категорије налазе испод доње границе минималног потребног броја понављања (*їоїшов*, *їравийти*, *улазијти*, *їросїорија*). Када је реч о обезбеђивању периодичности понављања, уочили смо да овај критеријум уопште није задовољен за 36 лексема (56,25% анализираниог узорка) – у питању су случајеви када се реч уведена у водећем тексту одређеног уџбеничког блока уопште не појављује у наредном блоку (ирелевантно је да ли је у претходном блоку она била присутна у апаратури организације усвајања). Преко 5 пута у наредном блоку среће се свега 6 лексема (9,38%), што се такође може оценити као незадовољавајуће. Код речи са потенцијалном изразитом међујезичком лексичком интерференцијом периодичност понављања није задовољена ни у једном случају, што изискује корекцију у самом наставном процесу.

Најзад, пажњу заслужује и питање дозирања речи по тексту (удео непознатих речи у целини инструментално-практичног текста). Експерименталним испитивањем дошло се до норматива да у текстовима за информативно читање број нових речи може износити 8–10, а највише 20–25% од укупног броја речи (постотак се одређује према узрасту и етапи учења језика) (в. Елухина – Мусницкая 1978: 36). Број нових речи у тексту за студиозно читање намењеном првој години учења не би требало да премашује 10–15% од укупног броја речи у њему (Кондратьева 1964: 72–87). За наше разматрање од значаја су и нормативи дозирања нових речи по часу: одрастао слушалац у стању је да у почетној фази учења за један блок-час усвоји 12–15, а на првим

часовима чак и до 25 нових речи – ово потоње под условом да се ради о конкретним именицама (Костомаров-Митрофанова 1988: 86; Дергачева 1989: 84), док је у продужној етапи могуће усвојити до 20 нових речи (Колесникова 1977: 14). У уџбеницима за прву годину учења сви носећи текстови лекција намењени су студиозном читању (информативни тип читања може се развијати само на додатним текстовима, какви су они из финалне рубрике уџбеника *Сербский язык*), стога се на њих у начелу односи норма од 10–15% нових речи у односу на укупан број речи. Међутим, с обзиром на изразите могућности фацитације при усвајању српске лексике у инословенској средини и активирање механизма наслућивања, ова норма, по нашем мишљењу, могла би на рачун речи из потенцијалног лексичког фонда бити подигнута на 20–25% (наиме, по налазима В. Николић, потенцијалној рецепцији у условима српско-руског билингвизма подлеже 52–53% речи из лексичког минимума обима од 2000 лексема – исп. Николић 1979: 50). Шта показује анализа инструментално-практичних текстова из уџбеника за носиоце руског језика? Текст „Моја породица“ (стр. 77) садржи укупно 201 реч, од тога 39 нових речи, што у процентима износи 19,4%. У списку нових речи из овог текста на фацитацију се може рачунати при усвајању 10 лексема: *млаг, гечџији, зваџи се, ѿрофесор, језик, учџиџи, ѿвременно, ѿрад, занимљив, човек*, мада има и оних које ће узроковати израженију интерференцију: *мајка, ѿрилично, расѿоложен, корисџан*. Текст „Стара београдска кућа“ (стр. 94–95) садржи 206 речи, од којих се први пут уводи њих 38 (18,44%) (фацитација је присутна при усвајању лексема: *имаџи, геџињсџиво, уџознаџи, гостџа, цвеће, дивно*, а интерференција – *улазиџи, љубиџељ, ѿросџорија, сџан*). Текст „Јутро у студентској соби“ (стр. 124–125) садржи нових 35 од укупно 191 речи (18,32%), где се као на потенцијални лексички фонд студената може ослонити на речи *задовољан, бријање, бријаџи се, облачиџи се, сџављаџи*, док се на отежано усвајање може рачунати код лексема *враћаџи се, маслац, ѿраавиџи*. У тексту „Матурско одело“ (стр. 220) на укупно 147 долази 20 нових речи (13,60%), међу којима нема оних на које би се могло рачунати као на потенцијално блиске студентима. Запажамо, дакле, да сви текстови задовољавају нормативе предложене у литератури, и да су као такви примерени рецепцији студената из инословенске средине.

У целини посматрано, уџбеник српског језика је средство које може битно допринети формирању комуникативне компетенције студената, уколико се у његовом обликовању примене адекватна конструкцијска решења на свим нивоима структуре. У овом раду покушали смо да заснујемо критеријуме које би требало да задовољи праксеоинформацијски аспект унутарње структуре уџбеника, и који управо представљају диференцијално обележје уџбеника српског као инословенског у односу на уџбенике српског језика намењене студентима из несловенских средина. Емпиријска анализа фреквенције, дистрибуције и дозирања лексике у једном модерном уџбенику српског језика намењеном студентима чији је матерњи или језик друштвене средине руски показала је да су у њему ови параметри адекватно дидактички обликовани. Даља разрада конструкцијских решења везаних за презентацију

и активизацију лексике у уџбеницима један је од фундаменталних и дугорочних задатака методике наставе српског језика као страног.

Кључне речи: методика наставе српског језика као инословенског, комуникативна компетенција, праксеоинформацијски аспект унутарње структуре уџбеника, фреквентност лексике, дистрибуција лексике, дозирање лексике, међујезичка интерференција.

Литература

- Беляев 1965:** Б. В. Беляев, *Очерки по психологичењу обуџеня иностранним языкам*. Просвещение, Москва, 1965, 437 стр.
- Васильева 1984:** *Едина методическая периодизация полног практического курса русского языка для иностранных студентов-русистов*. [В сб.:] *Теория и практика обучения русскому языку иностранных студентов-филологов*. Русский язык, Москва, 1984, 69–79.
- Демьяненко – Лазаренко – Мельник 1984:** М. Я. Демьяненко, К. А. Лазаренко, С. В. Мельник, *Основы общей методики обучения иностранным языкам*. Вища школа, Киев, 1984, 255 стр.
- Дергачева 1989:** Г. И. Дергачева, О. С. Кузина, Н. М. Малашенко, В. М. Нечаева, А. В. Фролкина, *Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе*. Русский язык, Москва, 1989, 248 стр.
- Елухина – Мусницкая 1978:** Н. В. Елухина, Е. В. Мусницкая, *Какими должны быть тексты для чтения и тексты для аудирования?* // Иностранные языки в школе, Москва, 1978, 3, 27–39.
- Ким 1972:** А. М. Ким, *К вопросу о количественном отборе слов*. // Русский язык в национальной школе, Москва, 1972, 2, 28–32.
- Колесникова 1977:** А. Ф. Колесникова, *Проблемы обучения русской лексике*. Русский язык, Москва, 1977, 80 стр.
- Кондратьева 1964:** В. А. Кондратьева, *Опыт определения количественных критериев отбора учебного материала*. // Советская педагогика, Москва, 1964, 1, 72–87.
- Кондратьева 1969:** В. А. Кондратьева, *Отбор лексики для учебного чтения с использованием часовойного словаря*. // Иностранные языки в школе, Москва, 1969, 2, 30–38.
- Кончаревић 1996:** К. Кончаревић, *Настава страног језика на филолошким студијама: теорија и пракса*. Филолошки факултет, Београд, 1996, 284 стр.
- Кончаревић 2002:** К. Кончаревић, *Савремени уџбеник страног језика: структура и садржај*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, 199 стр.

- Кончаревић 2004:** К. Кончаревић, *Савремена настава руској језика: садржаји, организација, облици*. Славистичко друштво Србије, Београд, 2004, 440 стр.
- Костомаров – Митрофанова 1988:** В. Г. Костомаров, О. Д. Митрофанова, *Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам*. Русский язык, Москва, 1988, 157 стр.
- Кочнева – Луцкая – Морковкин 1984:** Е. М. Кочнева, Н. М. Луцкая, В. В. Морковкин, *Системная организация и систематизация лексики при обучении русскому языку филологов*. [В сб.:] *Теория и практика обучения русскому языку иностранных студентов-филологов*. Русский язык, Москва, 1984, 47–56.
- Леонтьев 1975:** А. А. Леонтьев, *Память в усвоении иностранного языка*. // Иностранные языки в школе, Москва, 1975, 3, 91–96.
- Николић 1979:** В. Николић, *Проблемы у настави руске лексике*. Филолошки факултет, Београд, 1979, 127 стр.
- Половникова 1988:** В. А. Половникова, *Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе*. Русский язык, Москва, 1988, 160 стр.
- Слесарева 1984:** И. П. Слесарева, *Художественный текст в практическом курсе русского языка для студентов-филологов*. [В сб.:] *Теория и практика обучения русскому языку иностранных студентов-филологов*. Русский язык, Москва, 1984, 57–63.
- Слесарева 1990:** И. П. Слесарева, *Проблемы описания и преподавания русской лексики*. Русский язык, Москва, 1990, 176 стр.
- Сятковский 1981:** С. Сятковский, *О структуре учебников иностранных языков*. [В сб.:] *Содержание и структура учебника русского языка как иностранного*. Русский язык, Москва, 1981, 28–42.
- Шабалин 1973:** М. Н. Шабалин, *Теоретические основы учебника второго языка (на материале русского языка в нерусской аудитории)*. Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук. Москва, 1973, 53 стр.
- Тошић 1985:** Б. Тошић, *Паронимы у настави руске лексике*. Свјетлост, Сарајево, 1985, 189 стр.

Ксенија Кончаревич

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕЗЕНТАЦИИ ЛЕКСИКИ В ОБУЧЕНИИ
СЕРБСКОМУ ЯЗЫКУ В ИНОСЛАВЯНСКОЙ СРЕДЕ
(теоретические основы и решения на уровне конструирования)

Резюме

В предлагаемой работе делается попытка выявления на основании теоретического и эмпирического анализа принципов организации прагматикоинформационного аспекта внутренней

структуры учебника сербского языка для носителей инославянских языков. Особо рассматриваются нормы частотности, распределения и дозировки лексического материала в учебнике сербского языка для русскоязычных студентов и предлагаются способы их уточнения на основании критериев методической типологии лексики.

Љиљана Петровачки
Нови Сад

МОРФОСИНТАКСИЧКЕ РЕЧИ (могућности тумачења у настави српског језика у средњој школи)

У раду је указано на употребу за функционалним и интегралним принципима језичким појавама у настави српског језика и граматике. Посебно је истакнућа употреба за повезивањем ученичких знања из морфологије и синтаксе. Циља су сагледавани начини повезивања речи у реченици на основу истицања међуодноса њихових првенствено морфолошких и синтаксичких ознака и аспеката (заправо морфосинтаксичке речи), укључујући, наравно, и семантички ниво. У раду су презентиване и методичке апликације које се илустрирају.

У програмској концепцији наставе српског језика, истиче се потреба да се језички појмови, процеси и проблеми сагледавају интегрално, са свих граматичких аспеката, и да се језик представи као систем хијерархијски устројених језичких нивоа у коме се координирано сагледавају структурни односи и законитости (Начин остваривања програма, уз Програм за српски језик и књижевност за гимназије, *Службени гласник РС – Просветни гласник*, бр. 3. Београд, мај 1991. и др). Тај програм, са мањим изменама, још увек је важећи.

Речи, које су заједничке јединице више језичких нивоа, треба, дакле, и у школској граматици сагледавати са више аспеката, и знања о њима обавезно повезивати и интегрисати на вишим нивоима. Ученици треба да схвате да је реч у лексикологији и речничком фонду јединица именовања ствари, радњи, појава – појмова уопште (лексема). У морфологији, речи се сагледавају полазећи од њиховог састава и постанка (са аспекта грађења речи) и према појединачном и општем (граматичком) значењу и облицима, од којих зависи и њихова служба (морфологија у ужем смислу). У тексту се реч остварује као текстуална реч, а у речнику је тек потенцијална текстуална реч. Ученици треба да уоче да приликом употребе у реченици, неке речи мењају свој облик, а неке не (променљиве и непроменљиве речи) и да науче да их према одликама разврставају у врсте, као и да сагледавају и описују њихове облике и функције у реченици. А то је већ домен морфосинтаксе. Са речничког аспекта, реч је најмања језичка јединица, с фонолошког, реч се посматра

као посебно издвојени фонемски низ, а синтаксу интересује како реч ступа у однос са другим речима и ствара реченицу (реч некад и сама може да буде реченица). Са семантичког аспекта, реч је најмања значењска јединица у непосредној комуникацији. На нивоу речи, семантика се преплиће са лексикологијом. Међутим, на нивоу реченице, семантику интересује конкретно остварено значење речи у реченици. Неке речи (лексеми) могу имати више различитих значења (и ученици су учили о полисемији речи), а конкретно значење се схвата тек ако реч доведемо у везу са другим речима и изразима употребљеним у реченици, те су зато синтакса и семантика тесно повезане.

Важно је да ученици, уводећи се систематичније у област синтаксе, разграниче језичке нивое и разумеју да се синтакса бави речју у вези са њеном употребом у реченици као и да сагледају како се сви аспекти речи спајају и функционално испољавају у реченици (тексту) и да се тако остварује комуникација. Да би ученици боље уочили комплексну природу речи, можемо им то најбоље приказати очигледно, графичким путем, на различите начине, нпр. представити реч по језичким нивоима, на оси хијерахије и оси линеарности.

Како би се у средњошколској настави остварили функционални и интегрални приступи садржајима из граматике матерњег језика, треба и наставнике за то и стручно и методички боље припремити. Треба мењати концепцију, а можда и редослед курсева у универзитетској настави која припрема наставнике српског језика.

На наставничким факултетима, студенти такође треба да стекну најпре неку општу представу о језику као систему и о његовој целокупној језичкој структури, на основу свог матерњег језика, и да буду свесни где се у тој структури налази сегмент који обрађују, а не да само посебно, изоловано, изучавају поједине језичке дисциплине. Добро би било да на почетној години студирања, студенти имају кратку граматiku српског језика, која ће бити компатибилна са курсом опште лингвистике, јер они долазе са различитим предзнањима, најчешће врло slabим. А затим, да се уведе и курс из морфосинтаксе. Морфосинтакса би, наравно, требало да буде заснована на семантички орјентисаној основи. Можда, чак, да се морфосинтакса по редоследу изучавања смести пре фонологије. Студентима, а и ученицима, које ови завршени студенти треба да подучавају, ближи су морфосинтаксички и лексички систем јер је у њима реч основна јединица, а њом они најбоље владају. Предлажем ово за наставничка усмерења, не и лингвистичка. Слично су предложиле З. Тополинска и Д. Гортан-Премк (Тополинска, 1999: 159, Гортан-Премк, 1999: 165)

Често се истиче како се морфологија и синтакса тешко могу разграничити, како је синтакса заправо функционална морфологија, али то важи управо за најниже синтаксичке јединице: речи и њихове облике. У генеративној лингвистици на морфологију и синтаксу се не гледа као на два посебна нивоа, синтаксичка правила граматике примењују се на структуру речи једнако као и на синтагме и реченице, а „морфолошки појмови се јављају тек у тренутку

кад излазни резултати синтаксичке компоненте треба да добију фонолошку представу“ (Кристал, 1985: 155).

Ученици треба да схвате да се на реченичном нивоу догађа „чудесно спајање“ форме и значења, којим се омогућава комуникација и преношење поруке (Пети, 1979).

Реч је, дакле, за синтаксу елементарна, нерашчлањива јединица. Она има своје гласовно обележје, своје појединачно и граматичко значење и облик који у реченици добија одређену синтаксичку функцију, па синтакса обраћа пажњу и на морфолошке карактеристике речи. Да се речи у синтаксичком систему сагледавају и са морфолошког аспекта, истиче термин „морфосинтаксичка реч“. То је нови појам за ученике, зато га треба детаљније објаснити. Термин морфосинтаксичка реч показује да се ради о речи (лексеми) која је употребљена у реченици у једном свом значењу, да припада одређеној врсти и подврсти речи (са одређеним граматички класификованим лексичким значењем) и у одређеном граматичком облику (ако је променљива). Овај део односи се више на први део сложенице: морфолошки аспект. То што је реч употребљена у реченици чини је синтаксичком. У реченици, у контакту са другим речима, реч исказује одређено значење и остварује одређену синтаксичку функцију. Термин морфосинтаксичка реч означава и то да су класификационе и морфолошке карактеристике речи усклађене са њеном синтаксичком употребом. Ученицима треба објаснити да се термин морфосинтаксичка реч не примењује само на променљиве речи, него на све речи које се као одређена врста, у одређеном граматичком облику употребљавају за формирање неке синтаксичке конструкције.

У новијој литератури, истиче се и потреба уочавања функционалних односа речника и синтаксичког система (Поповић, 1997), на шта смо и ми обратили пажњу у припреми рада са ученицима.

Осмислили смо задатке за идентификовање морфосинтаксичких речи и откривање реченичне структуре коју оне реализују. Такви задаци од ученика траже да истовремено обратe пажњу на више критеријума, да морфолошке, синтаксичке и семантичке категорије и аспекте стално међусобно упоређују и системски повезују и истичу остварене везе, што од њих захтева прилично интелектуално ангажовање. Да би ученици уочили разлику када је реч лексема, а када морфосинтаксичка реч, упућује им се проблемско питање:

Колико има речи у пословици:

Рука руку мије.

Очекује се да ће ученици различито одговорити на ово питање (две или три речи). У дискусији о пословици и броју речи, захтеваће се да ученици образлажу свој одговор. У праву су и једни и други ученици, само ако свој одговор објасне на прави начин.

Ако се речи посматрају са лексиколошког аспекта, онда су у пословици употребљене две речи: „рука“ (означава део тела) и „мити“ (означава радњу). Ако реч „рука“ схватамо као лексему, јединицу речника, она је два пута у реченици употребљена: једном као субјекат, други пут као прави објекат. То су њене синтаксичке функције. Реч „рука“ је именица и то је битно за синтаксу

(јер се правила синтаксичког система не односе на лексеме, него на одређене врсте речи у одређеном граматичком облику. Конкретно употребљена реч „рука“, у реченици постаје синтаксичка јединица. Реч „мити“ је глагол и има функцију предиката. Дакле, употребљене су две лексеме, од којих је рука употребљена два пута.

Ако у пословици речи посматрамо са морфолошког и синтаксичког аспекта, уочавамо три морфосинтаксичке речи: *рука* (именица „рука“ у номинативу једнине), *мије* (глагол „мити“ у трећем лицу једнине презента) и *руку* (именица „рука“ у акузативу једнине).

Нови појам и термин *морфосинтаксичка реч* ученици могу и сами да објасне, јер знају да се граматички облик и врста речи тичу морфологије, а употреба дате врсте речи и њеног облика тиче се синтаксе. Ученике треба наводити да самостално састављају примере и идентификују морфосинтаксичке речи у синтаксичким конструкцијама.

Морфосинтаксичке речи из наведене пословице и њихове граматичке карактеристике представљене су у уџбенику табелом (Станојчић, Поповић, 1999 : 192, табела бр. 1). Ученици објашњавају табелу јер овакав, табеларни приказ, као систематска презентација података, омогућава детаљнију анализу.

Морфосинтаксичке речи	Врста речи	Лексема	Грамматички облик
Рука	Именица	„рука“	номинатив једнине
руку	Именица	„рука“	акузатив једнине
мије	Глагол	„мити“	потврдни облик 3. лица једнине презента, актива

А затим, по истом моделу, ученици и самостално представљају пословицу:

Врана врани очи не вади.

Морфосинтаксичке речи	Врста речи	Лексема	Грамматички облик
Врана	Именица	„врана“	номинатив једнине
врани	Именица	„врана“	датив једнине
очи	Именица	„око“	акузатив множине
не вади	Глагол	„вадити“	одрични облик 3. лица једнине презента, актива

Као пример могуће школске морфосинтаксичке анализе, уз уважавање и лексичко-семантичког аспекта, наводимо следећу реченицу, морфосинтаксичку „нису“ речи са комуникативном функцијом обавештења:

На Тишанику се налазио и један Србин.

(видети графички прилог бр. 1).

Најлакше ћемо ученицима објаснити процесе и обрасце формирања реченице ако појемо од семантичких импликација садржаних у значењу глаго-

ла који ту реченицу конституише. Дакле, кренимо од предиката *налазио се, налазији се* који је лексичко језгро реченице. Управо он може ученицима да покаже, најпре, повезаност синтаксичког и лексичко-семантичког нивоа, очигледно. Глагол *налазији се* са конкретним значењем употребљеним у овој реченици, семантички детерминише допуну јер тражи смисаоно завршавање, у овом примеру *налазији се(где?) – на Титанику*–

Повезаност синтаксичког нивоа са морфолошким такође можемо објаснити лако на основу истог примера. Позиционо значење, ученицима поједностављено и познато као место мировања, *на Титанику*, види се из примера, намеће предлошко падежну конструкцију у локативу и избор предлога *на* (а то је морфосинтаксичка веза или образац). Падежни систем је управо морфосинтаксичка категорија, треба да разумеју и ученици. Морфолошка, јер чине систем облика именских речи са својим морфолошким категоријама, а синтаксичка јер показују могућности употребе тих облика у реченици, односно каква је њихова улога у обликовању реченице, са прецизном семантичком вредношћу. Ти облици повећавају значења речи, сваки од седам падежа даје именској речи одређену нијансу значења.

Нпр. ученици знају да је *Титаник*, властита именица мушког рода, али им треба указати да је род класификационо обележје за именице, јер је лексички устаљен, док су број и падежи условљени употребом и имају парадигматске варијације (наставке за облик, граматичке морфеме које указују на граматичке категорије, број, и падеж). Поред парадигматских морфема и предлози су показатељи падежног облика. Па тако је локатив са позиционим значењем (*Титанику*), обавезно у предлошко-падежној конструкцији (*на Титанику*).

Приликом одређивања субјекта у датој реченици, треба обратити пажњу и на ред речи или распоред синтаксичких јединица у датој реченици, морфосинтаксичкој ниски. На првом месту је предлошко падежна конструкција са позиционим значењем *На Титанику*. Одступљено је од уобичајеног реда реченичних чланова: субјекат, предикат, допуне, одредбе. Дакле, најпре се идентификује место. Брод. Титаник је тема. Иницијална позиција има синтаксичко-стилску вредност, а то је истицање овог реченичног члана. Субјекат је у финалној позицији и изречен је синтагмом *један Србин*. Али и он је стилски наглашен захваљујући сада другачијем, лексичком средству, речци за појачавање значења *и један Србин*.

Субјекат је са предикатом такође усклађен, тј. повезан морфосинтаксичком везом, конгруенцијом, коју ученицима треба објаснити. Конгруенција је морфосинтаксичка веза, јер се тиче морфолошких категорија речи које треба да буду уређене у синтаксичким конструкцијама. Субјекат (именска реч или израз) у тој вези, намеће речима у функцији предиката, категорије по којима треба да се слажу са њим. Дакле, субјекат је управљач у тој вези, а предикат је конгруентна реч, а конгруентне категорије су: лице, број и род.

	Лице	Број	Род	
<i>Један Србин</i>	Треће	Једнина	мушки	<i>се налазио</i>

Синтагма *један Србин* такође је уређена по правилима конгруенције али другачијег типа. Неки лингвисти је називају унутрашњом конгруенцијом за разлику од претходне која је означена као спољашња (Пипер, 2005: 75–78). У именском изразу *један Србин*, атрибут, број *један*, именици *Србин* прилагођава се по роду, броју и падежу.

Односи речи са другим речима успостављају се, дакле, по синтаксичким правилима придруживања речи и при том су битне и њихове граматичке категорије (граматичке морфеме). Граматичке морфеме се слажу на основу синтаксички релевантних односа и образаца. (нпр. рекције, валенције, конгуенције, реда речи...)

Ниску морфосинтаксичких речи: *На Титанику се налазио и један Србин*. ученицима можемо очигледно представити табеларно где се свакој речи одређује врста, подврста, класификационе категорије, граматички облик, као и лексема у свом основном облику, као у речнику. Ученици тако могу да сагледају како се речи на основу свог значења, преузете из речника, повезују хајде да кажемо, у „ниске“ и какви су обрасци по којима се повезивање речи врши, као и како речи добијају „динамичност“ постајући елемент комуникације (Поповић, 1996).

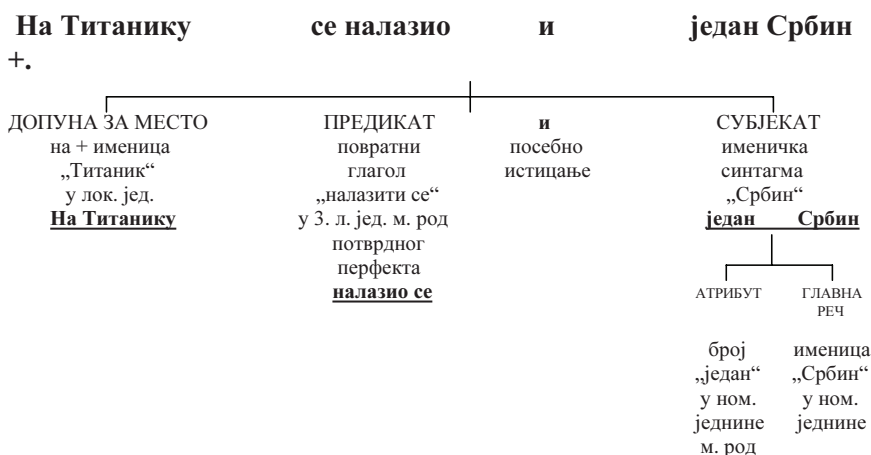
Синтаксичку структуру је боље представити дијаграмом у коме се прегледније могу указати реченични модели и конструкције одређених реченичних чланова.

Прилог бр. 1

Морфосинтаксичке речи	На	Титанику	се налазио	и	један	Србин.
Врста и подврста речи	предлог (са лок.)	властита именица	повратни лични глагол	речца (за истицање)	број	властита именица
Класификационе категорије		м. род				м. род
Лексема	„на“	„Титаник“	„налазити се“	„и“	„један“	„Србин“
Граматички облик (морфолошке категорије)		у локативу једине	у 3. лицу једине м. рода потврдног перфекта		у ном. једине м. рода	у номинативу једине

Синтаксичка структура комуникативне реченице (На Титанику се налазио и један Србин.)

обавештење
обавештајна предикатска
реченица
„налазити се“

За ученике је нова и подела речи према функцији у реченици. У уџбенику се према служби у реченици речи диференцирају на конституентске и помоћне (Станојчић, Поповић, 1992: 193). Конституентске речи представљају лексичко језгро реченичних конституената, док помоћне речи не могу бити у функцији реченичних чланова. Оне се употребљавају уз синтаксичке јединице да конкретизују њихове функције и односе и да истакну разна граматичка значења. Сличну поделу речи на основу њихових функционалних својстава уочавамо и у новијим радовима из морфосинтаксе (Пипер, 1997: 8–9).

Да би ученици успешно одређивали морфосинтаксичке речи, конституентске и помоћне, потребно је освежити њихова знања из морфологије о морфолошким категоријама појединих врста речи.

Ученици треба да знају да именице имају две морфолошке категорије: падеж (са конкретним вредностима: номинатив, генитив, датив...) и број (једину и множину; неке именице имају само једину, а неке само множину). За род именица смо истакли да је он класификациона категорија за разлику од придева. Свака именица је одређеног рода. И друге именичке речи нпр. именичке заменице имају исте категорије.

Придеви имају више морфолошких категорија: род (мушки, женски и средњи), број (једину и множину), падеж (номинатив, генитив...), вид (не-

одређени и одређени), степен поређења (позитив, компаратив и суперлатив). Немају сви придеви оба вида, нити се сви пореде. Слично је и са осталим придевским речима (придевске заменице, редни бројеви...)

Код глагола су утврђене следеће морфолошке категорије: глаголски облици, који су сврстани у личне, тј. оне који разликују лица (времена и начини) и неличне (инфинитив, глаголски придеви и глаголски прилози), категорија потврђености и одричности (потврдни и одрични облик), лице (прво, друго, треће), број (једнина и множина), род (ако је глаголски облик формиран од глаголског придева) и стање (код прелазних глагола).

За увежбавање конституентских и помоћних речи припремљене су следећи примери:

1. *Наравно, доћи ћу код тебе.*

2. *Наиме, кад дођем у Нови Сад, ћосећу и сестру.*

У првој реченици ученици одређују конституентске и помоћне речи и представљају их у табели.

Морфосинтаксичка реч	Врста речи	Лексема	Грамматички облик	Реченични конституент
Наравно	речца	„наравно“	-	-
доћи ћу	Глагол	„доћи“	потврдни облик, I лице јединине, футур	предикат
код	предлог с генитивом	„код“	-	-
Тебе	Заменица	„ти“	генитив јединине	одредба места

У дискусији, треба одредити граматичка значења и функције помоћних речи:

Наравно – лични став, истиче сигурност и потврђује обавештење казано реченицом

код – конкретизује значење генитива (да се завршава неко кретање у непосредној близини крај оног ко је означен генитивом)

2. *Наиме, кад дођем у Нови Сад, ћосећу и сестру.*

Наиме – речца којом се наговештава објашњење онога о чему се претходно говорило

кад – везник, изриче време у склопу зависне реченице

у – предлог, уз акузатив, означава кретање у место

и – у овом случају речца (за појачавање), истиче реч испред које се налази

Могли бисмо ученицима поставити и једно проблемско питање у вези са узвицима као специфичним речима.

Зашто узвици нису помоћне речи?

(Одговор: Њима се исказују лична осећања и расположења, па узвик често представља еквивалент реченице, тј. има комуникативну самосталност)

У оперативној припреми за наставнике, предвиђа се наставна јединица **Реч као синтаксичка јединица**, у III разреду средње школе. Планирано је да она садржи ове структурне јединице (логичко-садржајне целине):

1. Синтаксичке јединице (реч, синтагма, реченица)
2. Реч као заједничка јединица више језичких нивоа
3. Морфосинтаксичка реч
4. Граматички облик променљиве морфосинтаксичке речи (граматичке категорије)
5. Идентификовање морфосинтаксичких речи
6. Конституентске и помоћне речи
7. Уочавање граматичких функција и значења конституентских и помоћних речи
8. Питања и задаци

Кључне речи: настава српског језика и граматике, морфосинтакса, морфосинтаксичке речи, конституентске и помоћне речи

Литература

- Гортан-Премк 1999:** Још о томе „Кад Срби уче српски“, *Актуелни проблеми грамаџике српског језика*, Суботица-Београд,
- Кристал 1985:** *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Нолит, Београд
- Петри 1979:** *Предикаџни проширак*, Свеучилишна наклада Либер, Загреб
- Пипер 1997:** *Оглед српске морфосинтаксе (у поређењу са македонском)*, Сеул
- Пипер, Антонић и др. 2005:** *Синтакса савременог српског језика. Прогла реченица*. Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска
- Поповић 1996:** Морфосинтаксичке ниске, *Српски језик* бр. 1–2, Филолошки факултет, Београд, Филозофски факултет, Никшић
- Поповић 1996:** Интегрални приступ комуникативним реченицама, *Књижевност и језик*, бр. 1–2, Београд
- Поповић 1997:** Интегрални модел међуодноса синтаксичког система, речника и текстова, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 26/2, Београд, 1997
- Станојчић, Поповић 1999:** *Грамаџика српског језика*, Уџбеник за средње школе, завод за уџбенике и наставна средства, Београд
- Тополинска 1999:** Кад Срби уче српски, *Актуелни проблеми грамаџике српског језика*, Суботица-Београд,

Ljiljana Petrovački

MORPHOSYNTACTIC WORDS – POSSIBILITIES OF INTERPRETATION IN TEACHING OF
SERBIAN LANGUAGE IN HIGH SCHOOL

Summary

In this paper, we emphasize the need for the functional and integral approach to language specificities in the process of teaching of Serbian language. Words are being analyzed from the morphological and syntax level, i. e. morphosyntactic words, with compulsory inclusion of lexical and semantic aspects. Along with the theoretical analysis, methodical applications that illustrate this analysis have also been presented.

Јелена Рунић
Београд

УПОТРЕБА ПРИДЕВСКОГ ВИДА У СРПСКОМ У ПОРЕЂЕЊУ СА РУМУНСКИМ*

Полазећи од претпоставке да се детерминаторска синтагма као универзална категорија пројектује изнад именичке и у српском, језику без система члана као засебне категорије, овај рад истражује проблематику придевског вида у оквиру минималистичкој теорији. Извесне рескрипције приликом дистрибуције облика неодређеног и одређеног придевског вида условљене су различитим синтаксичким позицијама придева као спецификатора. Неодређени видски облици су у вишој синтаксичкој позицији и ван опсега детерминатора, што указује на њихову нерескриптивну природу. Насупрот томе, одређени видски облици су рескриптивни премодификатори и делују у опсегу детерминатора. Оваква претпоставка добија потврду из румунског, у којем долази до подизања именице, што повлачи за собом и промену у вези са (не)рескриптивном интерпретацијом придева. Иако су и у румунском придеви у различитим позицијама спецификатора, румунски, за разлику од српског, има подизање именице, док у српском именица остаје in situ.

1. Увод

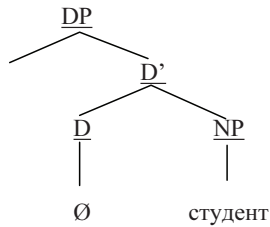
Док је у језицима са системом члана као засебном граматичком категоријом доказано да се пројектује детерминаторска синтагма (DP) као максимална пројекција изнад именичке (NP), односно, да је NP допуна члана, модерна лингвистика је још увек подељена у потрази за одговором на питање да ли српски¹ и остали језици без члана поседују видљиве граматичке елементе са DP-ом као максималном пројекцијом, или је то пак само семан-

* У раду се користе следеће скраћенице: Adj (*Adjective*) за придев; AgrP (*Agreement Phrase*) за конгруентну синтагму; AP (*Adjective Phrase*) за придевску синтагму; D (*Determiner*) за детерминатор; DefP (*Definiteness Phrase*) за синтагму одређености; DP (*Determiner Phrase*) за детерминаторску синтагму; ; N (*Noun*) за именицу; NP (*Noun Phrase*) за именичку синтагму; Spec (*Specifier*) за спецификатор.

¹ У коришћеној литератури на енглеском некадашњи српскохрватски језик се данас налази под разним називима: Bosnian (Leko 1999), Serbian/Croatian/Bosnian (Trenkic 2004), док неки аутори и даље користе Serbo-Croatian (Bošković 2005; Progovac 1998). Ми ћемо у овом раду користити назив *српски*, како из практичних разлога тако и због чињенице што се придевски вид понаша потпуно исто у поменутом језику/језицима. Стога дугујемо извињење горе наведеним ауторима.

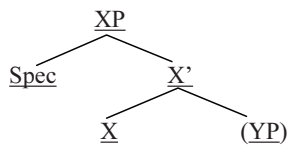
тичко-прагматичка категорија реализована у датој ситуацији.² Овакво комплексно становиште нас је навело да испитамо придевски вид, једину засебну категорију у српском која поседује семантичку опозицију познато/непознато, и да у потрази за потенцијалним решењем упоредимо српски са румунским, језиком са сложеним системом чланова. Полазећи од претпоставке да је члан универзална језичка категорија, усвајамо Ебнијеву (Abney 1987) хипотезу о DP-у и предлажемо следећу структуру:

(1)

Извесне рестрикције које се намећу приликом дистрибуције придева одређеног и неодређеног вида у реченичној структури иду у прилог чињеници да је основа разлика међу облицима придева у српском заправо синтаксичке природе: придеви одређеног и неодређеног вида се налазе у различитим синтаксичким позицијама. Придеви се налазе у позицији спецификатора (Spec) именице као управног члана. Док је у српском једино остварљива придевска премодификација, у румунском се придеви у позицији Spec појављују и као премодификатори и као постмодификатори центра именичке синтагме. Сматрамо да сваки управни члан врши пројекцију у синтакси и да на тај начин садржи спецификатор и необавезну допуну (cf. Jackendoff 1977):

(2)

Коначно, анализираћемо рестриктивну и нерестриктивну модификацију придева у позицији Spec у српском и румунском. Док је одређени облик придева у српском рестриктиван у свом основном значењу, „одређени“ облик придева се у румунском тумачи као нерестриктиван.³ Таква различита интерпретација истих (одређених) морфолошких облика на синтаксичком нивоу наводи нас да предложимо следећу структуру са придевима у различитим позицијама:

² Тако су се и лингвисти поделили на две супротне струје: док једни тврде како постоје граматички елементи у српском који пројектују DP изнад NP-a (Leko 1999; Progovac 1998; Rappaport 1998; Runić 2005a, 2005b), други одбацују сваку тврдњу те врсте (Bošković 2005; Corver 1992; Stjepanović 1998; Trenkic 2004; Zlatić 1998).

³ Правило је у румунском да се одређени или неодређени члан увек налази на првој речи, било именици или придеву: omul bun или bunul om човек-D добар/добри добар/добри-D човек

(3) [DP [D [Adj1 [Adj2 [N]]]]]

У потрази за одговором на питање зашто исти морфолошки облици у румунском и српском имају две потпуно различите интерпретације, предложићемо следеће: основна разлика између конструкција у поменутом два језика је у томе што у румунском долази до подизања именице (*Noun Raising*), док је у српском именица *in situ*, што ћемо и доказати на крају овог рада.

2. Придевски вид: категорија одређености?

Оно по чему се придеви разликују од осталих врста речи је то што придеви имају, поред категорије рода, броја и падежа, још једну категорију, а то је категорија придевског вида. Ову категорију познају, међутим, само прави описни придеви и већина градивних придева.⁴ Двовидски придеви на тај начин имају и двоструку промену, именичку и придевску, као што је приказано у (4):

(4)

Неодређени (краћи) облици

	Једнина			Множина		
	м. род	ср. род	ж. род	м. род	ср. род	ж. род
1.	лѐп	лѐпо	лѐпа	лѐпи	лѐпа	лѐпе
2.	лѐпа	лѐпа	лѐпѐ	лѐпѝх	лѐпѝх	лѐпѝх
3.	лѐпу	лѐпу	лѐпѝ	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)
4.	лѐп, лѐпа	лѐпо	лѐпу	лѐпе	лѐпа	лѐпе
5.	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ
6.	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)
7.	лѐпу	лѐпу	лѐпѝ	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)

Одређени (дужи) облици

	Једнина			Множина		
	м. род	ср. род	ж. род	м. род	ср. род	ж. род
1.	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ
2.	лѐпѝг	лѐпѝг	лѐпѝ	лѐпѝх	лѐпѝх	лѐпѝх
3.	лѐпѝм(е)	лѐпѝм(е)	лѐпѝ	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)	лѐпѝм(а)
4.	лѐпѝ, лѐпѝг	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ
5.	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ	лѐпѝ
6.	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм
7.	лѐпѝм(е)	лѐпѝм(е)	лѐпѝ	лѐпѝм	лѐпѝм	лѐпѝм

⁴Придеви који имају само један облик за оба вида су: *бојни, жарки, јарки, мали, сињи, сивојни, сугњи, суишии* (Стевановић ⁶1991: 250).

Правила о употреби придевског вида у српском, једине засебне категорије која се односи на одређеност/неодређеност појма уз који придев стоји, још увек изазива недоумице у литератури о језику када је реч о употреби придева као премодификатора именичке синтагме. Садашњи систем придевске промене представља остатак две придевске промене, највероватније одређене и неодређене из старословенског (cf. De Bray 1980).⁵ Док се облици у номинативу употребљавају у оба облика, у зависним падежима далеко је присутнија придевска промена у савременом српском језику. Од десет изворних говорника српског језика сви су изабрали пример (5б) у следећим реченицама са образложењем да им пример (5а) звучи исувише архаично, но свакако прихватљиво:

- (5) а. Видео сам висока младића.
 б. Видео сам високог младића.

Док је семантичка опозиција међу облицима неодређеног и одређеног придевског вида у великој мери ишчезла у савременом српском (Стевановић ⁶1991: 250),⁶ ипак је на синтаксичком нивоу та разлика очигледна, што ћемо представити у одељку 3. При утврђивању видских облика придева Стевановић (⁶1991: 250) даје предност разлици између морфолошких облика. Истичући одсуство члана као засебне врсте речи у српском, Мразовић и Вукадиновић (Mrazović & Vukadinović 1990: 243) наводе да се семантичка опозиција познат/непознат постиже управо придевским видом, „мада се ова разлика не спроводи доследно“. Полазећи од Лајонсове хипотезе о категорији одређености (Lyons 1999), Тренкић (Trenkić 2004) сматра да је семантичка/прагматична одређеност универзална категорија која се ипак не пројектује у језику у којем члан не постоји као засебна класа.⁷

У румунском је DP максимална пројекција именичке синтагме остварена у позицији аргумента, што илуструју следећи примери:

- (6) а. Am văzut un băiat înalt.
 сам видео D младића висока
 б. Am văzut băiatul înalt.
 сам видео младића-D високог

⁵ Исцрпну анализу облика, значења и употребе придевског вида представља Фекете (1969, 1973).

⁶ Стевановић (⁶1991: 261–263) напомиње како облике именичке промене налазимо и у зависним падежима «код писаца XIX века и нешто каснијих» (262). Затим додаје како „код новијих и најновијих писаца, као и у данашњем говорном језику наших културних центара, поготову екавских области, ти су облици све ређи“ (262). Врло је могуће да је у процесу развоја српског језика дошло до синкретизма неодређених и одређених облика у зависним падежима. Таква претпоставка, међутим, захтева дијахронијски приступ и анализу корпуса, те је ван домета овог рада.

⁷ Између осталог наводи да се придевски вид у српском пре односи на категорију специфичности (*specificity*) а не одређености (*definiteness*). Под одређеношћу се подразумева да је референт у истој мери познат и говорнику и саговорнику, док се специфичност референта односи на познатост једино говорнику али не и саговорнику (Trenkić, нав. дело: 1406).

- в. *Am vāzut bāiat înalt.
сам видео младића висока

У примеру (6а) ради се о непознатом појму, док је у примеру (6б) појам познат. Одсуство члана (одређеног или неодређеног) у реченицама оваквог типа сматра се неприхватљивим, као у примеру (6в). Извесне рестрикције се појављују и у српском када и говорник и саговорник имају у виду познатост референта. Од десет изворних говорника српског језика седам је изабрало пример (5б), док је троје прихватило и пример (5а). Све ово нас наводи да одговор за разлику међу облицима придевског вида потражимо на синтаксичком нивоу, што ћемо показати у следећем одељку.

3. Различите позиције придева у српском

Иако у српском језику члан не постоји, одређеност и неодређеност појма се донекле може исказати придевским видом, његовим неодређеним обликом, као у (7а) или одређеним, као у (7б):

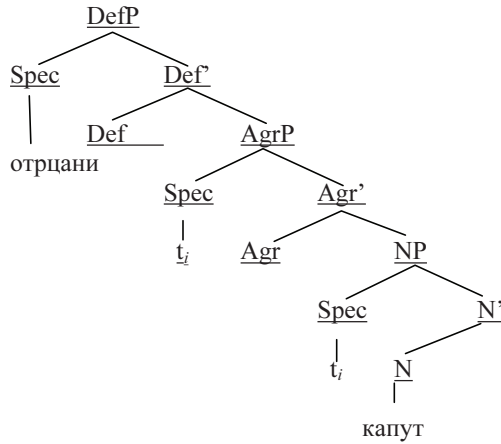
- (7) а. Донео сам отрцан капут.
б. Донео сам отрцани капут.

Приликом формирања одређене структуре у српском сматрамо да се ради о проверавању обележја (cf. Chomsky 1995).⁸ Док сви придеви проверавају само један низ обележја, тј. рода, броја и падежа, описни придеви захтевају проверавање и категорије одређености. Положај придева испред именице указује на то да је непосредна пројекција именичке синтагме конгруентна синтагма (AgrP). Леко (Leko 1999) сматра да је AgrP пројекција у којој се остварује слагање у роду, броју и падежу и додаје да се описни придеви налазе у пројекцији синтагме одређености (DefP) која контролише облик придевског вида.⁹ Описни се придеви морају померити из своје позиције генерисане у бази (SpecNP) преко AgrP-а, а затим се опет померити до позиције SpecDefP како би остварили један од облика придевског вида, што је приказано у (8):

⁸ У минимализму, најновијој генеративној теорији Ноама Чомског (Chomsky 1995), посебна пажња се поклања формалним обележјама (*formal features*). Опште одлике минимализма приказане су у Ивић (Ivić 2001: 210–214).

⁹ Који ће се облик употребити (одређени или неодређени), зависи пре свега од управног члана DefP-а који контролише овај процес (Leko 1999: 233). Другим речима, DefP поседује бинарну спецификацију, одређену и неодређену.

(8)

У овоме раду мишљења смо да су одређени облици придевског вида рестриктивни модификатори, док су неодређени нерестриктивни.¹⁰ И одређени и неодређени облици придевског вида могу бити премодификатори истог центра именичке синтагме:

- (9) а. Носим стар, отрцан капут.
 б. Носим стари отрцани капут.
 в. Носим стар, отрцани капут.
 г. Носим отрцан, стари капут.
 д. *Носим стари отрцан капут.
 е. *Носим отрцани стар капут.

Када се придеви оба вида нађу у позицији премодификатора управног члана, само су дозвољене комбинације у којима неодређени облик претходи одређеном, као што се види у (9в, г). Уколико је редослед обрнут, реченична структура није прихватљива (9д, е). То значи да су одређени и неодређени облици придевског вида у различитим позицијама. Неодређени облик придевског вида је модификатор који се налази у вишој синтаксичкој позицији и због тога он претходи одређеним придевским облицима. Присуство зареза у примерима (9в, г) јасно показује да је неодређени облик придевског вида нерестриктивни модификатор.

У постноминалној позицији намеће се неколико рестрикција уколико су придеви координирани:

- (10) а. Носим капут, стар и отрцан.
 б. *Носим капут, стари и отрцан.
 в. *Носим капут стар и отрцан.

¹⁰ Тако претпоставља и Леко (1999: 231).

Само је пример (10а) прихватљив са неодређеним обликом у постпозицији, јер је зарез неопходан. Обавезна употреба зареза у примеру (10а) још више потврђује овакво становиште.

Будући да се облици неодређеног и одређеног придевског вида налазе у различитим синтаксичким позицијама, једино се могу координирати придеви истих синтаксичких позиција.

- (11) а. Стар и отрцан капут носим.
 б. Стари и отрцани капут носим.
 в. *Стар и отрцани капут носим.
 г. *Стари и отрцан капут носим.

Примери (11в и г) су неприхватљиви јер су координирани модификатори различитих позиција.

Једино се одређени облик придева налази у називима одређених имена, што указује на њихову рестриктивну природу:

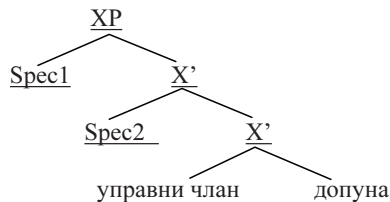
- (12) а. стари сват
 б. бели лук

Претходни примери се могу модификовати:

- (13) а. здрави бели лук
 б. здрав бели лук
 в. *бели здрав лук

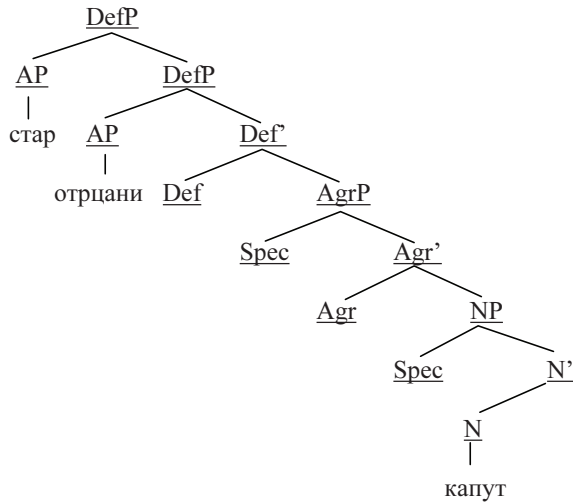
Редослед придева у примеру (13б) показује да је неодређени облик придевског вида у вишој синтаксичкој позицији, као што показује и неприхватљивост примера (13в). У претходним се примерима јасно види да функционални управни члан има два модификатора у различитим позицијама. У вишој позицији се налазе облици неодређеног придевског вида, док су у нижој позицији облици одређеног вида. Чомски (1994) тврди да су спецификатори у различитим позицијама дозвољени:

(14)

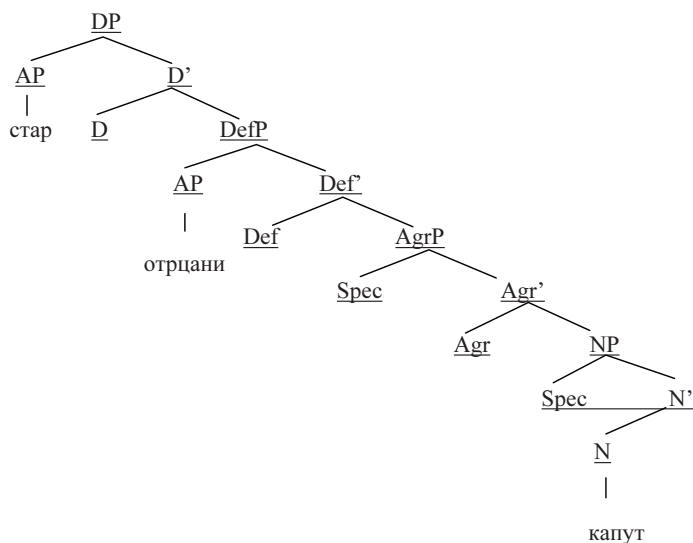
Сада предлажемо структуру са два премодификатора у различитим синтаксичким позицијама:

(15)

Следеће питање које се намеће је да ли се ради о неодређеном или о одређеном појму с обзиром на то да имамо два премодификатора, неодређени и одређени. Придевски вид није конгруентна категорија са чланом у српском због тога што у српском члан не постоји. Стога сматрамо да се ради о одређеном појму (отрцаном капуту који је стар). Неодређени придевски вид ћемо стога поставити у највишу синтаксичку позицију ван опсега D-а јер је нерестриktivни модификатор (види одељак 4). За нерестриktivни модификатор је карактеристично да је придружен DP-у највећој синтаксичкој позицији:

(16)

4. Румунски и српски: подизање именица и именице *in situ*

За разлику од српског румунски нема посебне облике за неодређени и одређени придевски вид. С друге стране, правило је у румунском да се члан у именичкој синтагми налази на првом елементу, било именици или придеву. У румунском се одређени члан енклитички наслања на именицу као у (17б) или на придев (18б):

(17) а. un om bun
D човек добар

б. omul bun
човек-D добри

(18) а. un bun om
D добар човек

б. bunul om
добри-D човек

У духу Ебнијевој хипотезе о DP-у, Гросу (Grosu 1988), Ђусти (Giusti 1993) и Корнилеску (Cornilescu 1994) тврде да се у румунском врши откривено померање N-а према D-у. На тај начин се штити линеарни поредак именица-придев, као што је у примеру (17а, б). Придев се налази у позицији Spec и не учествује у померању управних чланова (*head-to-head movement*). Положај

члана је резултат померања управне именице према D-у у структури N-D (17а, б) или је резултат померања придевске синтагме у позицију SpecDP у структури (18а, б).

У романским језицима је дозвољена позиција придева и испред именице. Изузимајући чињеницу да је употреба неких придева као премодификатора лексички спецификована (нпр. *joli* „леп“), француски, италијански и шпански дозвољавају положај придева испред именице, односно премодификацију. Претпостављамо да је слична ситуација и у румунском. Ђорџи и Лонгобарди (Giorgi & Longobardi 1991) тврде да је основна разлика између придева као премодификатора и постмодификатора у томе што се постмодификатори могу тумачити како рестриктивни тако и нерестриктивни, док су придеви као премодификатори једино нерестриктивни у својој интерпретацији (исто Ticio 2003), као у (19б, г):

(19) а. Un apartament mic este acolo.

D стан мали је тамо

б. Un mic apartament este acolo.

D мали стан је тамо

в. Apartamentul mic este acolo.

стан-D мали је тамо

г. Micul apartament este acolo.

мали-D стан је тамо.

д. *Apartament mic este acolo.

стан мали је тамо

е. *Mic apartament este acolo.

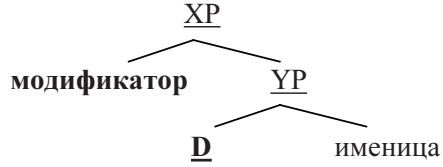
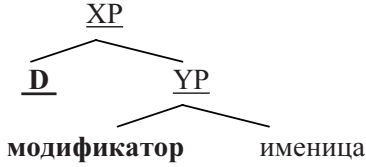
мали стан је тамо

Одмах се намеће једно питање: како дозволити двоструко тумачење облика у (19а), а не одобрити га у (19б)? Као потенцијално решење Рорс (Roehrs, in progress) предлаже да је већа вероватноћа да су нерестриктивни атрибути придружени него што су у Spec позицији AgrP-а. Другим речима, то значи да су придеви као премодификатори у румунском придружени у највишој позицији AgrP-а. Управо детерминатори одређују рестриктивност/нерестриктивност придева. Ако су придеви у њиховом опсегу, рестриктивни су. Изван њих су нерестриктивни:

(20)

а. *рес̄т̄рик̄тивни модифика̄тор*

б. *нерес̄т̄рик̄тивни модифика̄тор*

И у румунском се јавља неколико рестрикција нађу ли се придеви у различитим позицијама:

(21) а. Un mic apartament frumos este acolo.

D мали стан леп је тамо

б. Un frumos apartament mic este acolo.

D леп стан мали је тамо

в. Un apartament mic, frumos este acolo.

D стан мали леп је тамо

г. Un apartament frumos, mic este acolo.

D стан леп мали је тамо

д. *Un apartament mic frumos este acolo.

D стан мали леп је тамо

ђ. Micul apartament frumos este acolo.

мали-D стан леп је тамо

е. Frumosul apartament mic este acolo.

лепи-D стан мали је тамо

ж. Apartamentul mic, frumos este acolo.

стан -D мали лепи је тамо

з. *Apartamentul mic frumos este acolo.

стан -D мали лепи је тамо

и. *Apartament mic frumos este acolo.

стан мали лепи је тамо

ј. *Mic apartament frumos este acolo.

мали стан лепи је тамо

к. *Frumos apartament mic este acolo.

лепи стан мали је тамо

Именица се помера између Adj1 и Adj2 као у (21а, б, ђ, е), будући да примери (21д, з, и, ј, к) нису прихватљиви.

Сада долазимо до решења парадокса између румунског и српског поређећи облике придева у румунском са одређеним чланом и одређени облик придева у српском. У румунском постоји подизања именице између Adj1 и Adj2, док у српском именица остаје *in situ*:

(22)

а. румунски [DP[D [Adj1 [N [Adj2 [N]]]]]

б. српски [DP[D [Adj1 [Adj2 [N]]]]]

5. Закључак

Полазећи од претпоставке да је DP максимална пројекција изнад NP-а и универзална категорија реализована у датој ситуацији, покушали смо да испитамо придевски вид као једину засебну категорију одређености/неодређености у српском језику. Док се још увек не може уочити јасна разлика приликом употребе придевских видских облика као премодификатора NP-а, на синтаксичком нивоу је та разлика очигледна јер се заправо ради о разлици синтаксичке природе. Неодређени облици придевског вида су у основи нерестриктивни, док су одређени видски облици рестриктивни. Интерпретација таквих облика је одређена опсегом D-а који одређује рестриктивност придева. Да бисмо доказали присуство D-а у максималној пројекцији, поредили смо српски са румунским, језиком са сложеним системом чланова. Премодификација одређених облика придева у српском и румунском није дала исте резултате. Исти облици су показали различиту интерпретацију. Основна разлика између српског и румунског је у томе што у румунском постоји подизање именице, а у српском именица остаје *in situ*, што доводи до коначног закључка да се придеви налазе у различитим синтаксичким позицијама.

Кључне речи: српски, румунски, придевски вид, одређеност, спецификатор, детерминаторска синтагма, именичка синтагма, (не)рестриктивни модификатор, подизање именице, именица *in situ*.

Литература

Abney, Steven. 1987. *The English Noun Phrase in Its Sentential Aspect*. Doctoral Dissertation. MIT.

- Bošković, Željko. 2005.** On the Locality of Left Branch Extraction and the Structure of NP. *Studia Linguistica* 59, 1: 1–45.
- Chomsky, Noam. 1994.** Bare Phrase Structure. *MIT Occasional Paper in Linguistics* 5: 1–48.
- Chomsky, Noam. 1995.** *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Cornilescu, Alexandra. 1994.** Remarks on the Romanian Ordinal Numeral. Towards a Unitary Description of Phrases Headed by *AL*. *Revue roumaine de linguistique* 39: 303–337.
- Corver, Norber. 1992.** Left branch extraction. *Proceedings of NELS* 22: 67–84.
- De Bray, Reginald G. A., 1980.** *Guide to the South Slavonic Languages. Part 1: Guide to the South Slavonic Languages*. 3rd ed. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
- Фекете, Егон. 1969.** Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику I. *Јужнословенски филолоџ* 28, 1–2: 321–386.
- Фекете, Егон. 1973.** Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику II. *Јужнословенски филолоџ* 29, 3–4: 339–522.
- Giorgi, Alessandra & Longobardi, Giuseppe. 1991.** *The Syntax of Noun Phrases. Configuration, Parameters and Empty Categories*. Cambridge University Press.
- Giusti, Giuliana. 1993.** Enclitic articles and double definiteness: A comparative analysis of nominal structures in Romance and Germanic. *The Linguistic Review* 11: 231–255.
- Grosu, Alexander. 1988.** On the distribution of genitive phrases in Rumanian. *Linguistics* 26: 931–949.
- Ivić, Milka. 2001.** *Pravci u lingvistici* 2/9 izd. dopunjeno poglavljem „Lingvistika u devedesetim godinama“. Beograd: Čigoja.
- Jackendoff, Ray S. 1977.** *X' Syntax: A Study of Phrase Structure*. Cambridge: MIT Press.
- Leko, Nedžad. 1999.** Functional categories and the structure of the DP in Bosnian. In: Dimitrova-Vulchanova, M., Hellan, L. (Eds.), *Topics in South Slavic Syntax and Semantics*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 229–252.
- Lyons, Christopher. 1999.** *Definiteness*. Cambridge University Press.
- Mrazović, Pavica & Vukadinović, Zora. 1990.** *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad: Dobra vest.
- Progovac, Ljiljana. 1998.** Determiner phrase in a language without determiners. *Journal of Linguistics* 34, 165–179.
- Rappaport, Gilbert. 1998.** The Slavic Noun Phrase. Position Paper presented at the workshop *Comparative Slavic Morphosyntax: „The State of the Art“*. Spencer, Indiana.
- Roehrs, Dorian. In progress.** *The Morpho-Syntax of the Germanic Noun Phrase: Determiners Move into the Determiner Phrase*. Doctoral Dissertation, Indiana University.

- Runić, Jelena. 2005a.** Restrictive and Non-Restrictive Relative Clauses in Romanian and Serbo-Croatian: The Form of the Antecedent. Paper presented at *The Midwest Slavic Conference*, Columbus, Ohio.
- Runić, Jelena. 2005b.** On the Different Interpretation of Adjectives in Romanian and Serbo-Croatian. Paper presented at the Second Biennial Conference of *The Southeast European Studies Association*. Columbus, Ohio. Стевановић, Михаило. ⁶1991. *Савремени српскохрватски језик: граматички системи и књижевнојезичка норма*. Књига I (фонетика и морфологија). Београд: Научна књига.
- Stjepanović, Sandra. 1998.** Extraction of Adjuncts out of NPs. Paper presented at the workshop *Comparative Slavic Morphosyntax: „The State of the Art“*. Spencer, Indiana.
- Ticio, Maria E. 2003.** *On the Structure of DPs*. Doctoral Dissertation, University of Connecticut.
- Trenkic, Danijela. 2004.** Definiteness in Serbian/Croatian/Bosnian and some implications for the general structure of the nominal phrase. *Lingua* 114: 1401–1427.
- Zlatić, Larisa. 1998.** Slavic Noun Phrases Are NPs, not DPs. Paper presented at the workshop *Comparative Slavic Morphosyntax: „The State of the Art“*. Spencer, Indiana.

Jelena Runić

THE USE OF THE ADJECTIVAL ASPECT IN SERBIAN AS COMPARED WITH ROMANIAN

Summary

In comparing Serbian and Romanian we are faced with an apparent paradox in that Serbian definite adjectival forms have a restrictive reading whereas Romanian „definite“ adjectives have a non-restrictive one. In this paper I resolve this paradox by arguing that adjectives are in different positions with regard to their interpretation. Assuming that the DP is a universal property, independent of the presence of a lexical item that occupies the head of the projection, I examine the adjectival aspect, the only category of speech in Serbian with two separate forms to show (in)definiteness. The adjectival aspect is a syntactic feature, which is proven by certain restrictions during the distribution of the adjectival forms within the sentence. The indefinite forms have a non-restrictive reading and they are in higher syntactic position than the definite adjectival forms, which are restrictive in nature. I conclude that the main difference between Romanian and Serbian is the following: in Romanian there is a Noun Raising, whereas in Serbian the noun stays *in situ*.

Вероника Ярмек
Київ

ПРЕТЕРИТАЛНА ВРЕМЕНА У ПРЕВОДИМА
УКРАЈИНСКОГ ПЕСНИЧКОГ ДИСКУРСА
(на материјалима двеју песничких антологија)

Анализирајући ситуацију која се тиче савременог стања компаративних истраживања генетски сродних словенских језика српски научници изражавају забринутост њиховим општим нивоом. Предраг Пипер истиче да „за сада има релативно мало компаративних истраживања дискурса и резултата когнитивно оријентисаних истраживања“ [Пипер: 15], а Богољуб Станковић сматра да је у компаративним радовима неопходно вршити синтезу описа савременог стања и тенденција развоја, то јест статике и динамике, а такође и синтезу описа значења, структуре и функционисања“ [Станкович: 10]. Мишљење Богдана Терзића је да „низ у питања у којима југословенска наука заостаје“ треба додати и конфронтативно или конфронтационо проучавање словенских језика из аспекта њихове савремене структуре. „Циљ конфронтативног проучавања блискосродних језика је утврђивање системске корелативности конфронтираних језика, откривање функционалних разлика на фону сличности, утврђивање начина функционисања категорија које имају истоветан или близак материјални исказ. Појаве које карактерише једнак или близак формални исказ у конфронтираним језицима могу имати различиту системску интерпретацију, различите системске везе, различиту специфичну тежину, различиту функционалну носивост и различит семантички третман“ [Терзић: 9; 17].

На тај начин, нема никакве сумње да баш интерпретација књижевне речи у блискосродним језицима пружа актуалан материјал за таква истраживања. У предговору збирке превода српских епских песама на украјински језик која је била објављена уочи неодржаног конгреса слависта у Београду академик Л. Булаховски је забележио: „Ако будете питали културног Србина о предмету његовог националног поноса, он ће вероватно рећи да му барем две ствари дају право за то: витештво, јунаштво вековне борбе народа с његовим моћним непријетелима, пре свега с Турцима, и његова дивна народна песма“ [Булаховський: 3]. Мислимо да се то сигурно односи и на Украјинце које имају доста разлога да се поносе, на пример, својим изванредним

песништвом у којем се испољава духовни гениј народа. Нажалост, данашња културна ситуација код словенских народа је парадоксална: наине језике и литературе, рецимо, европских и прекоокеанских народа често знамо боље него ремек-дела из ризница својих најближих комшија Словена која понекад схватамо чак и као егзотична. Међутим има доста розлога да се надамо де ће се таква ситуација ускоро променити: о томе убедљиво сведочи општа позитивна динамика савремене културне размене, па су тако у оквиру популаризације украјинске књижевности у Србији с великим интересовањем и пажњом дочекане антологија украјинских песама Т. Шевченка, И. Франка и Ј. Малајука у преводу на српски језик који је обавио Лука Хајдуковић (1999), као и „Антологија украјинског песништва XVI-XX века“, објављена 2002. године, чији су аутори Миодраг Сибиновић, који је и аутор поговора, и Људмила Поповић (која је и аутор предговора).

Споменута антологија је необичног обима и вредности заступљене књижевности, а одликује се извршним нивоом самих превода. Истичући идејно-уметничку вредност овог дела, не може се заобићи чињеница да је српски читалац добио могућност да се упозна са вишевековним дијахронским „пресеком“ развоја украјинске књижевности. Осим тога, и то је, можда, најглавније, српском аудиторiju репрезентована су дела оних украјинских уметника с којим су се због идеолошких препрека релативно недавно упознали и украјински читаоци. Ван сваке сумње, ова антологија може да буде предмет разноврсних лингвистичких истраживања, али у овом реферату хтели бисмо да скренемо пажњу само на неке аспекте језичке анализе где се најизразитије виде тешкоће везане за интерпретацију граматичких појава у генетски сродним словенским језицима. Предмет наше анализе биће различите врсте трансформација приликом превођења на српски језик украјинских претерита као релевантних елемената песничког дискурса.

Једну од најдинамичнијих и најпогоднијих категорија са становишта семантике и формалних димензија врста речи – с озбиром на улогу у различитим врстама дискурса, представља глагол уопште и претериталне конструкције, на синхронијском плану у генетски блиским језицима као што су украјински и српски. Можемо рећи да је баш превод огледало које објективно одражава опште црте, као и веће или мање разлике, него и практично неограничене могућности семантичке и формалне компензације приликом превођења.

У расправама посвећеним словенском глаголу академик В. Русанивски истиче да се „намена ове врсте речи састоји у томе да одрази читав свет, зато што глагол означава покрет, а у свемиру нема ничега осим материје која се креће... Глагол има доста компликовану структуру, ... он активно акумулише у себи речи које припадају другим граматичким категоријама, нарочито именице и придеве, па и сам постаје база за стварање других врста речи... Пошто у односу на друге речи глагол има највише граматичких категорија – вид, времена, лица, начине, стање, он се понекад испољава у многим облицима, често везаним за синонимију. Све то ствара изузетно богате могућности за стилистичко функционисање различитих глаголских облика“ [Русанівський: 110].

Познато је да се термин „*претерит*“ (от лат. *praeteritus*) може тумачити на различите начине. Користећи ауторитативне лингвистичке изворе, ми под овим термином подразумевамо „граматичко прошло време у најширијем смислу које обухвата све врсте радње (процеса) које претходе говорној ситуацији“ [Ахманова: 351]. Ако у језику има неколико прошлих времена, термин „претерит“ се односи на читаву ту целину или пак одређени тип ових глаголских облика, обично – синтетичко прошло време које најчешће има наративну функцију. У граматици низа словенских језика синтетичким претеритом називају се аорист и имперфекат, а у словенским језицима који су те облике изгубили, понекад се говори о новом „универзалном претериту“ који се развио из перфекта [Лингвистический энциклопедический словарь: 396].

Дакле, за савремено стање српског књижевног језика карактеристичан је доста разгранат претеритални систем у односу на стање у савременом украјинском језику: то су две аналитичке конструкције (перфекат и плусквам-перфекат) и две синтетичке (аорист и имперфекат), док у украјинском језику углавном функционише такозвани „универзални претерит“ који се развио из перфекта. На пример, у класичном раду А. Мејеа посвећеном реконструкцији језика-основе, његовог речничког фонда, гласовног система и граматичке структуре, детаљно се изучава сваки синтетички облик који је функционисао у општесловенском језику. Аутор се махом концентрише на компаративну карактеристику и разлике у семантичким и формалним ознакама различитих временских облика: „Сваки глагол општесловенског језика је имао синтетичко прошло време које се звало аорист, и које води порекло или од индоевропских аориста или од имперфекта. Словенски аорист – то је облик који се употребљавао за приповедање о прошлим збивањима. Аорист је облик који служи за констатацију радње која се завршила. У најстаријим споменицима аорист је обични облик прошлог времена; имперфекат се користи за изражавање трајности у прошлости, а сложено прошло време за изражавање завршености радње. „Несумњиво је да због самог карактера његове употребе аорист чешће налазимо код глагола свршеног него несвршеног вида. ... Веома рано он (аорист – В. Ј.) нестаје у руском и пољском језику, касније у чешком... Он је такође нестао и у многим српскохрватским говорима“ [Меје: 199; 206; 207].

Дакле, имајући у виду споменуте разлике у претериталним системима ових двају језика већ унапред се може очекивати цела лепеза преводилачких трансформација приликом преводјења украјинског песничког дискурса на српски језик. Исто тако би требало имати у виду да песнички дискурс, много више него прозни или драмски, на одређен начин ограничава песника (а према томе – и преводиоца) у области избора језичке грађе. Они су ограничени и ритмомелодичким параметрима песме, и тиме да је број речи са нагласком на последњем слогу у српском језику релативно ограничен. У обзир такође неминовно долази квалитативна разлика у природи акцента у украјинском и српском језику. Овим питањима посветио је пажњу Асим Пецо у монографији посвећеној књижевном опусу Десанке Максимовић, говорећи о употреби претериталних времена у њеној писаној речи: „... Ваља указати и на то да

литерарни стваралац није подједнако слободан у одбиру појединих глаголских облика када пише поезију и када пише прозу. Прозно дело ... омогућава своме ствараоцу да се слободно креће и кроз речник и кроз граматику језика на коме ствара. Поезија ту не пружа толико слободе. ... Сигурно је да је песничка реч у овим одбирима мање слободна од прозне речи. И још једно: ... поетско изражавање намеће и неке речи и неке облике које, можда, исти писац не би употребио у прозном тексту. Ту, свакако, има удела у овом одбиру и то да ли је у питању слободни стих или писац настоји да ту постигне одређене риме. Несумњиво, бар кад су у питању претеритална времена, овде се никако не сме запоставити ни грамика коју писац носи у своме језичком осећању“ [Пецо: 74].

Следећи одломци из Сибиновићеве интерпретације песама Ј. Малајука „Август“ и О. Олесја „Лепе кате“ на српски језик можемо да квалификујемо као примере углавном логички мотивисаног и очекиваног превода, јер видимо да украјинском претериту од глагола свршеног вида најчешће строго одговара или аорист или перфекат од глагола свршеног вида (*вїледїли – схваїїли; схїлились, вмерли – умреше; засяяло – засја* итд.); а претериту од глагола несвршеног вида – имперфекат, перфекат или крњи перфекат од глагола несвршеног вида (на пример: *шукав – їражих; їзнавав – сазнавах; сїремїв – сїремїх; лишались – нестїајаху; марили – сањале су, снїле; сїрїчав – хладїла* итд.)

„О, кожен день життя жагуче **пив**
 І все **шукав** але не те, що треба,
 Все **пїзнавав**, але недовїдоме,
 І все **стрїмїв**, але незрячим серцем,
 І **не зваявав**, що під зухвалим кроком
 Розтоптанї **лишались** пелюстки“
 [Там же: 281];
 Так **марили** айстри в саду восени,
 Так **марили** айстри і **ждали** весни...
 А ранок **стрїчав** їх холодним дощем,
 І **плакав** десь вітер в саду за кушем...
 І **вгледїли** айстри, що вколо – тюрма...
 І **вгледїли** айстри, що жити дарма,
Схїлились і **вмерли**... І тут, як н а смїх,
Засяяло сонце над трупами їх!...“ [218]

О, сваки дан живота **испијах** жудно
 И све **тражих** али не оно што треба,
 И све **сазнавах**, али несхватљиво,
 И све **стремїх**, ал' срцем што не види,
 И **не приметїх** да под хаосом дрским
Нестајаху латице изгажене“¹
 [У инат ветровима: 278¹]
Сањале су тако из јесењег врта,
Снїле да пролеће зором стиже с пута...
 А јутра их кишом **хладїла** све јаче,
 Уз јецаје ветра што у жбуњу **плаче**...
 И **схватїле** кате да су зароблене...
 Да не вреди живот који тако вене
Па умреше... А тад, к'о груб подсмех гласан,
 На њихова мертва тела сунце **засја!** [219].

Не инсистирамо случајно на томе да постојећа складност у овим примерима, наравно нема и не може имати строго системски карактер: збиља (јер) у претпоследњој строфи украјински глагол *ждали* уопште не преводи буквално; што се тиче превода претерита *їлакав*, можемо рећи да се облик 3. лица једнине садашњег времена српског глагола *їлакаїи* формално поклапа с обликом 3. лица једнине аориста истог глагола, због чега иначе пос-

¹ Уз цитат из „Антологије украјинског песништва XVI-XX века“, наводи се само ознака стране.

тоји одређени простор за досетке и претпоставке. Као еквивалент претерита *вїледїли* који се два пута понавља у украјинском оригиналу – у преводу се употребљава само један крњи перфекат (*схвайїли*), а двама претеритима у претпоследњој строфи украјинског текста (*схилились* и *вмерли*) у преводу одговара само један глагол у облику аориста (*умреше*). Позната је чињеница да историја еволуције претереталних облика у украјинском језику сведочи о релативно раном нестанку синтетичких претерита и о прелазу основног семантичког акцента на вид: „Развој категорије вида везан је у словенским језицима са тенденцијом ка рушењу компликованог система прошлих времена (аориста, имперфекта, перфекта и плусквамперфекта) и његове замене једним обликом прошлог времена... Ова тенденција се ... више или мање ... уочава у свим словенским језицима, осим бугарског и македонског...“ [Вступ до порівняльної граматики...: 256]. С друге стране, претпоставка о томе да ће избор језичких средстава за интерпретацију претерита у преводима украјинског песничког дискурса на српски језик бити увек директно везан с глаголским видом, била би, у најмању руку, упрошћена. Наиме, о томе сведочи њен доста разноврсни карактер у преводима М. Сибиновића, раних песама М. Рилског:

„І люди млисто **пропливали**,
Щезали й **гасли**, як у сні,
 І ми **їшли** й мети **не знали**
 В вечірній сніжній тишині“ [264]
 „**Спинилось** літо на порозі
 І дише полум’ям на все...“ [260]

„Људи у магли **лелујали**
 И **нестајали** у сна тмини
 А ми **смо** бесциљно **шетали**
 По снежної вечерњој тишині“ [265];
 „**Стаде** на прагу лето јасно,
 Пламеном дува на све овде...“ [261].

Овде преводилац показује целу гаму могућности интерпретације претерита као базних елемената симбиозе уметничке и ритмомелодијске тканине песме: од очекиваних примера (укр. претерит *їроїливали* (од глагола несвршеног вида) – срп. *лелујали* (крњи перфекат од глагола несвршеног вида); укр. *щезали* (несвр. вид) – срп. *нестјајали* – такође крњи перфекат од глагола несвршеног вида); украјинским претеритима од глагола несвршеног вида *їшли* и *не знали* у преводу одговара само један претерит – перфекат од глагола несвршеног вида *смо шетали*, допуњен одређењем *бесциљно*, што је дало преводиоцу право да жртвује украјинским претеритом *не знали* и, према томе, да надокнади ритам (исто као што и у претходној строфи: уместо глагола *щезали* и *їасли* у оригиналу – у преводу налазимо само крњи перфекат *нестјајали* који дијалектички уједињује у својој семантици значења двају украјинских глагола). Употреба српског аориста *сїтаде* (од глагола свршеног вида) у принципу потпуно одражава и семантику и формалне параметре украјинског претерита *сїинилосьь*.

Расправљајући о научним концепцијама у савременој теорији превођења преводилац многих песама у овој антологији Миодраг Сибиновић истиче: „С обзиром на то да међу природним језицима никад не може бити потпуне подударности на свим језичким нивоима, лингвистички оријентисана савремена теорија превођења је, на основу преводилачке праксе, установила систем

законитих преиначавања којим се, приликом превођења у оквиру принципа функционалне еквивалентности а на основу хијерархизовања елемента оригиналног текста, врше различита преиначавања граматичке (морфолошке, лексичке и синтаксичке) структуре. Таква преиначавања су позната под именом *преводиличке трансформације*, а најчешће су израз настојања да се за оно што се са једног језика на други не може превести директно обезбеди извесна надокнада (компензација) посредно... У историји се обично издвајају следећи облици преводиличких трансформација: 1. *иперасијогела*; 2. *замена*; 3. *додавање*; 4. *изостављање*. Све ове трансформације претежно су резултат језичко-граматичке реалности на релацији двају језика...“ [Сибиновић: 107; 108]. Замена као један од облика преводиличких трансформација обухвата доста широки круг језичких појава: замену речи, замену врста речи, замену морфолошких и синтаксичних јединица. У овом контексту нарочито је актуелна замена морфолошких облика: ту спада и замена српског аориста и имперфекта перфектом у језицима који аорист и имперфекат немају (као што је, рецимо, украјински) [детаљније о овоме, в.: Сибиновић: 109].

Сви горе наведени примери били су, у суштини, илустрације *замене са различитим варијацијама* као једне од основних врста преводиличких трансформација приликом превођења претерита. Треба, свакако, имати у виду и то да се интерпретација украјинског претерита помоћу српског перфекта не може разматрати као потпуно еквивалентна, јер се темпоралне конструкције са значењем прошлости у украјинском језику због нестанка копуле не могу квалификовати као перфекат. Још један изразит пример превода прошлог времена украјинског глагола „*бачити*“ (*вигетити*) у песми В. Самијленка „Најскупљи бисер“ показује већ сасвим другу страну семантичког дијапазона украјинског претерита „*бачив*“:

Бачив я усякі перли
І коштовні самоцвіти,
Але єсть одна перлина,
Що з усіх найкраща в світі” [206]

„**Видех** многи бисер,
Много скупог цвета,
Ал’ постоји један
Најскупљи од свега“ [207].

У овом одломку пажњу привлачи пре свега начин интерпретације таквог, на први поглед, обичног украјинског претерита „*бачив*“ (*вигео сам*): познато је да су „...различити услови формирања вида у источнословенским и западословенским језицима, с једне стране, и у јужнословенским, с друге, изазвали разлике које се односе на глаголски вид у односу на глаголско време ... У словенским језицима сусрећемо такозване двовидске глаголе који се могу без промене облика употребљавати и у облику несвршеног, и у облику свршеног вида: ... као што су *сх. вечераџи, родџи, вигетџи*... У вези с формирањем категорије вида број таквих глагола се смањује“ [Вступ до порівняльної граматики...: 225]. Дакле, српски глагол „*вигетити*“ који би се највероватније логички могао очекивати у преводу јесте класични пример оваквих двовидских глагола. Осим тога, треба такође имати у виду да у српском глаголу, у области вида, постоје особености које нису својствене већини данашњих словенских језика, бар не у толикој мери, у коликој се

оне запажују у тому језику. Ево како их дефинише Ирена Грицкат, познати српски лингвиста, која се бавила изучавањем словенског глагола: „Те су особености, најкраће речено, следеће: српскохрватски језик је развио необично за словенску глаголску систему богатство у двовидским глаголима, за рачун извесног пригушивања у сфери префикса.... При одређивању видске вредности глагола није могућно руководити се само неким одређеним, унапред изабраним мерилима. Дешава се да нам контекст да поузданог доказа о виду једног глагола и ван неког познатог и општеусвојеног критеријума. ... Глагол *видети* ... је добро познати двовидски глагол. Наводи се да је значење „имати чуло вида“ имперфективно, а „спазити (нешто), примити утисак чулом вида“ перфективно. Међутим, овоме је потребна извесна допуна. Значење „спазити,, је уствари двовидско у овом глаголу, тј. Глагол значи и „примати“ и „примити утисак чулом вида“. То је, дакле, она семантичка компонента овог глагола која је стекла и перфективни вид. ... Што се тиче оног значења које лежи само у имперфективном виду овог глагола, тј. „имати способност виђења“, не треба заборавити да је то нека врста квалификативног значења, нешто као „он пева“ = „он је певач“, а таква семантика, разуме се, нема и не може имати перфективног вида“ [Грицкат: 65; 71]. Као што видимо, за разлику од украјинског језика, питање о значењу вида неких српских глагола (па и претериталних конструкција) остаје дискутабилно. Међутим украјински претерит *бачив* има доста изразите семантичке и формалне карактеристике које сведоче о томе да се овај глагол може убрајати међу глаголе насвршеног вида: у очи, наиме, одмах пада потенцијална незавршеност радње.

Интересантан је и следећи пример трансформације украјинске претериталне конструкције са украјинским глаголом „*бачиши*“ у преводу песме И. Франка „Каменоломци“ на српски језик који је обавио Л. Хајдуковић:

Я *бачив* дивний сон. Немов передо мною Я *уснух* *чудан сан*. Ко пред очима мојим
Безмірна і пуста, і дика площина... Предео пуст, дивљи, отима се зени... [95].
[Хучи Дњепаp широкі: 94]

Овде аутор уопште избегава употребу двовидског српског „*видети*“, него апсолутно закономмерно користи аорист од другог глагола који адекватно одражава семантику украјинског претерита.

С друге стране, приликом анализе преводилачких трансформација не смео занемарити чињеницу да је свака ауторова реч, уствари, особен код који читалац мора да дешифрира. Сем тога, сваки преводац, исто као и сваки аутор, одабира не било који него баш неки одређени код. Претериталне конструкције су, као што су то и све друге лексеме дискурса, такође одређени код, помоћу којег аутор комуницира с читаоцем. Говорећи о једној принципјелној разлици између природних језика и секундарних система моделирања уметничког типа, Ј. Лотман још једном наглашава велики значај Јакобсоновог постулата о подели правила граматичке синтезе (граматике говорног лица) и граматике анализе (граматике онога који слуша): „Ствар је у томе да онај ко усваја текст у целом низу случајева мора преко одређеног кода да дешифрира поруку, а и да одреди на ком „језику“ је кодиран текст. У овом случају ваља

разликовати две подврсте“, и према Лотману једна је та да „онај ко прима поруку и онај ко је предаје користе заједнички код нова је само порука. Такви су сви уметнички системи „естетике истоветности...“ [Лотман: 35].

Илустративан пример одабирања и коришћења таквог уметничког кода јесте превод Шевченкових песама на српски језик из антологије „Хучи Дњепар широки“. О уметничком укусу сведочи и ниво вештине преводиоца да се изабере најподеснији претеритални облик, баш онај, буквално незамељив уметнички код који се стално понавља и савршено одражава ритмомелодијску структуру оригинала:

„Утопгала стежечку,
Через яр.
Через гору, серденько,
На базар.

Продавала бублики
Козакам,

Вторговала, серденько,
П’ятака.

Я два шаги, два шаги

Пропила,

За копійку дудника

Найняла.“ [Хучи Дњепар широки: 38]

„Утабала стазицу

Кроз шевар,

Преко брда, драгане,

На базар.

Продавала ђевреке

Козаку;

Серце ми **се смешило**

Петаку.

Четир’ гроша сићана

Пропила.

А гајдаша последњим

Платила“ [Там же: 39].

Крњи перфекат има посебну стилистичку вредност у савременом српском књижевном језику. Овај облик се „претежно употребљава у релативној временској функцији... Крњим се перфектом ... означава да се више радњи вршило, односно извршило, или низ појава десио у прошлости пре датог, такође прошлог тренутка, у коме се запазило оно што се констатује“ [Стевановић: 61]. На тај начин, је баш перфекат без помоћног глагола, који, узгред речено, врши битну стилистичку функцију (пошто се употребљава у рефренима), оптималан и са гледишта семантике, и са аспекта општих формално-семантичких параметара песме.

Наравно, примери које смо размотрили само су фрагментарна илустрација савремене слике претериталног система генетски сродних словенских језика – украјинског и српског, међутим и они убедљиво сведоче о неопходности активизације компаративних истраживања. Ову малу расправу хтели бисмо да завршимо речима украјинског лингвисте Александра Потепње: „Не смемо да разматрамо реч као изражај завршене мисли. Такав поглед ... је разлог многих противречности... Баш супротно, реч јесте изражај мисли само у таквој мери, у каквој је она средство за њено формирање; унутрашњи облик, једини објективни садржај речи има значење само због тога да преиначава и усавршава душевне агрегате перцепције“ [Потепня: 131].

Литература

- Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*, Москва, 1969.
- Булаховський Л. А. *Сербський народний епос, Сербські епічні пісні*, Київ, 1946.
- Всїуї до порівняльно-історичної вивчення слов'янських мов* (за ред. О. С. Мельничука). – К.: Наук. думка, 1966.
- Грицкат И. *О неким видским особеностима српскохрватскої глагола*, Јужнословенски филолог, XXII, књ. 1–4, Београд, 1957–1958, 65–130.
- Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990.
- Лотман Ю. М. *Структура художественної текста*, Москва, 1970.
- Мейе А. *Общеславянский язык*, Москва, 1951.
- Пецо А. *Употреба претериталних времена у књижевном делу Десанке Максимовић*, Језички стазама Десанке Максимовић, Београд, 2000.
- Пипер П. *Общая характеристика союзавишельных исследований русскої и сербскої языков*, Реферати V м. г симпозијума „Стање и перспективе напоредних проучавања руског и других језика, Београд, 2000, 12–18.
- Потебня А. А. *Мысль и язык*, Київ, 1993.
- Русанівський В. М. *Дієслово – рух, дія, образ*, Київ, 1977.
- Сибиновић М. *Нови оријинал, Увод у перевођење*, Београд, 1990.
- Станкович Б. *К војросу о сосіавишельных исследований русскої и других славянских языков*, Реферати V м. симпозијума „Стање и перспективе напоредних проучавања руског и других језика“, Београд, 2000, 7–11.
- Стевановић М. *Функције и значења глаголских времена*, Београд, 1967.
- Терзић Б. *Руско-српске језичке паралеле*, Београд, 1999.
- У инаї вейровима. Анїолоїја украјинске поезије: XVI-XX век*, Бања Лука, Сарајево, 2002.
- Хучи Дъейар широки* / Шевченко, Франко, Малањук [избор, превод, текстове о песницима Л. Хајдуковић], Београд, 1999.

Вероника Ярмек

ФУНКЦИЈА ПРЕТЕРИТА В ПЕРЕВОДАХ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ДИСКУРСА
НА СЕРБСКИЙ ЯЗЫК

Резюме

В настоящем докладе подробно рассматриваются особенности нового курса *Основы синхронного перевода*, предназначенного для преподавания сербского языка как иностранного для студентов филологического профиля. Необходимость такого курса продиктована в первую очередь практической направленностью современной лингводидактики. Он базируется на необходимости обладания знаниями, умениями и языковыми навыками, без которых неосуществим

высокий уровень подготовки специалистов-лингвистов для повседневной практической работы.

Основу данного исследования составляет специфический состав студентов, носителей украинского и русского языков. Данный курс представляет логическое продолжение переводческого опыта в области последовательного перевода, однако он по существенным причинам накладывает необходимое расширение границ последовательного перевода.

Јасна Влајић-Поповић
Београд

С.-х. *йорез* 'vectigal, tributum'*
– етимолошко-семантичка анализа–

У раду се, идући ирајом Скоковој шјурој извођења именице йорез од глагола резати, нуди целовито етимолошко тумачење у коме се, йолазећи од йолисемантичкој глагола йорезати(се) његов йосивербал йорез 'vectigal, tributum' ипросуђује не само као домаћа већ и као народна реч, у овом значењу јединствена у словенском свејју, са делимичним йанданима у бујарском и словеначком језику.

0. Приликом низања поствербала глагола *резати*, у Скоковом етимолошком речнику кратко се помиње именица *йорез*, њен женски парњак *йореза*, придеви на *-њн*, *йорезни* (са поименичењем на *-ик*, *йорезник*) и на *-ски*, *йорески*, као и радна именица *йорезица* (са једином потврдом са Косова),¹ која је дала и алб. дијал. *porexhi* (Skok 3: 134). Овај непотпун, мада у основи репрезентативан, преглед деривације именице *йорез* ствара базичну слику о пореклу те речи али не пружа њено етимолошко тумачење.

0.1. Оно би се могло потражити, чак и без удубљивања у грађу, у аналогји, путем које се долази до језичке генералије повезаности између значења 'резати' и 'плаћати' коју показују, у домену истог основног глагола, нпр. застарело значење именице *рез* 'камата, лихва', посведечено и у руском језику (вероватно настало из идеје да је то оно што се одреже, као вишак – тако Фасмер 3: 461),² као и прастари обичај урезивања белега на рабош или роваш.³

0.2. Постоји и теоријска могућност да је *йорез* заправо семантичка позајмљеница, у шта је био уверен нпр. Маџуганић 1008–1009: „јатачно је са

* Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“ који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Пример је свакако из Елзовићевог речника који се наводи и у литератури – отуд је транслитерација *porerčija* (sic!) вероватно штампарска грешка. Иначе исти облик наводи и RJA₁₀: 859 према потврдама у народним песмама из БиХ које је забележио Херман.

² И руска новчана јединица *рубља* значи 'нешто одрубљено, одрезано' (мисли се на одсечени део старије монете, гривне, в. Фасмер 3: 511).

³ И у романским језицима називи за 'данак' и за 'рабош' потичу од глагола који значе 'резати' (нпр. итал. *tagliare*, фр. *tailler* итд.), првобитно 'резати, резивати виноград', иначе изведено од лат. *talea* 'младаца, гранчица; рабош', које је, преко француског, дало и енгл. *tally* 'рабош'.

romanskoga zapada k nam doneseno i prevodom posvojeno ovako značenje“;⁴ међутим, он као правник није увиђао да за такав развој нема материјалних доказа у виду потврда које би се хронолошки и географски уклапале у такву тезу.

0.3. На основу примера из RJA и грађе PCA (који следе) долази се до закључка да је с.-х. *йорез* т. 'део дохотка, прихода од имања или рада, који се мора давати држави (или некој другој институцији) за покривање њених трошкова', ређе и застарело *йореза* ф., не само домаћа, већ и н а р о д н а реч. Иако писмено фиксирана тек у 18. веку, будући интензивно присутна у народним песмама, именица *йорез* мора бити старија од тог доба, мада свакако нема, барем у значењу 'данак', средњовековну старину. Наиме, она није забележена у старосрпском, где се у функцији стандардног и општег термина сменило неколико изведеница глагола *гаџи*: прво поименичени партицип *гань* ф. 'vestigal' који је затим из *-i* деκлинације прешао у *-a* деκлинацију *гани ѓ*, ф. 'id.', а онда и апстрактум на *-je* *гани ѓ* н. 'donatio', сви посведочени од 13. века, касније и изведеница основног облика *ганькь*, *йоганькь* т. 'tributum' од 14. века (в. Даничић 1: 246–257, 2: 331; Skok 1: 383).⁵ Исти семантички потенцијал показују и касније творбе⁶ *ганина*, *гаџак*, *гаћа*, које све имају формалне и семантичке пандане у већини словенских језика (в. нпр. ЭССЯ 4: 187–189 s. vv. **danina*, **danьkь*, **danь*, **danьje*; ibid. 195–196 s. vv. **datja*, **datьkь*, **datьje*). Исти глагол (или његови синоними) честа је производна основа назива за порез и у другим европским језицима: влат. *dacium*, итал. *dazio* (отуд и наша застарела и покрајинска реч *гаџија*), нем. *Abgabe* итд. Међу посебним, наменским порезима такође још од 13. века у старосрпском је забележен *бирь* т. 'sensus clero graebendus' (Даничић 1: 40–41), и данас застарело као *бир* 'нарочити порез који је цркви плаћао сваки ожењени домаћин' (касније се тај назив користи и за порез властелину), поствербал глагола *браџи* односно његовог итератива *бираџи* 'скупувати' (уп. *сабираџи*, *убираџи*).⁷

1.0. Именица *йорез*, иако несумњиво домаћег порекла, није ни прасловенска, ни општесловенска. Чак се једва може рећи и да је јужнословенска пошто је у македонском језику само књижевна (вероватно под утицајем српског), у бугарском је застарела у значењу 'порез, новчана казна' док у дијалектима

⁴ Уп. и његову претходну тврдњу: „Mislím da ni u jednom inom slovju. jeziku nije od pomisli na 'giez' t. j. na urezivanje u govaš, potekao naziv za javnu daću.“ (ibid.), која је сама по себи тачна али не имплицира нужно потоњи закључак о семантичком позајмљивању.

⁵ Неке од ових термина, под насловом „Феудална давања“, наводи и Ивић 1977: 257 – в. тамо и више о средњовековној правној терминологији уопште.

⁶ Ту се може прибројати и врло фреквентна новија кованица *гажбина* 'разне врсте таксе и новчаних давања уопште', чија је претеча, изгледа, Милићевићеве *гажба*: „и порез и друге дажбе разрезивали су тако“ (хапакас у PCA и RJA).

⁷ Уп. пример из Милићевића „Буђа је збирао од својих сељака порезу и давао је Турцима“ (RJA). Ова реч се може сматрати прасловенском, односно – услед ограничености на јужнословенске језике – прасловенским дијалектизмом (тако ЭССЯ 2: 98–99, где се исправно одбацују претходне мађарска и турске етимологије, и указује на једнокорену реч **ьракь* < **ьрати*, кога се овај порез управо тиче). Међутим, ту се јавља проблем хронологије, јер се ово давање недвосмислено везује за хришћанство (није случајно да реч није уврштена у SP), па је с тим у вези сасвим легитимно помислити да би *бирь* могао бити семантичка преведеница према гр. φέρος 'порез' (од φέρω 'брати, носити итд.', иначе прасродног са псл. **ьрати*).

значи 'велика несрећа, штета' (БЕР 5: 529), а у словеначком је *poreza* 'врста новчане казне' (Bezljaj 3: 89).⁸ Оваква ситуација условљена је разлозима ванлингвистичке природе – као цивилизацијска тековина, *йорез* је млађи од распада словенске језичке заједнице, те не чуди одсуство јединственог термина међу словенским језицима.

1.1. Са друге стране, у оквиру самог српског језика имена пореза временом су се умножавала по барем два основа, политичком и економском: према језику носилаца државног и друштвеног уређења, који често и у многим деловима српског народа није био српски (*харач, мирија, дација, йорција* итд.), као и према врстама пореза које су се временом природно мењале пратећи развој система привређивања и конкретним приликама у оквиру њих – од општих, као што је *лаварина, царина, десетак*, до посебних попут *друмарина, гимнина, бир, шийира, калемија* итд. названих по томе ко коме, или колико, или у коју сврху плаћа.

1.2. За наше чисто лингвистичке потребе можемо се задовољити дефиницијом из једног старијег, али ипак савременог извора: „Данци су посебни и општи; први се зову *шаксе*, други *йорезе* ...“ (ФИНАНСИСКИ ПРЕГЛЕД 1899, 2, 23 – овај пример⁹ као и сви који следе, ако није наглашено другачије, потичу из грађе РСА) и не улазити даље у стручне класификације врста пореза, већ се усредсредити на саму реч *йорез* и њено подробније тумачење на основу данас расположиве језичке грађе. При том полазимо од премисе Н. И. Толстоја да је „дијалектологија дијакхронија развучена у простору“ (Толстой 1968/1997:15), односно да разноликост савремених потврда, правилно анализирана, омогућава реконструкцију историјског развоја одређене језичке појаве.

1.2.1. *Порез* се често јавља у пару са још неким сличним термином, али се из збира тих бинарних односа, који потичу са разних страна, из различитих извора и раздобља, ипак не може ништа поуздано закључити о природи пореза: ...раја даје Турцима ... царев арач (царску главницу) и порезу (Вук, Даница 1827, 81); Некъ покупе порезъ и хараче, | Све хараче одъ три годинице, | А порезе одъ деветъ есеных (СЕРБСКІЙ НАРОДНЫЙ ЛИСТЬ IX, 1843, 8); Съ тимъ плаћаю Арачъ и Порезъ (Г. Ј. Јуришић, Дечански првенац 1852, 45); ми мишљасмо да у Турској не ћемо плаћати ни пореза, ни десетине (ФИКРЕТ, ДОМОВИНА 1918, 18); Копају те копају, а ти плаћају те плаћају порезе и намете (И. Великановић, СРИЈЕМСКЕ ПРИЧЕ, 1915, 12). У новијим и званичним текстовима, најчешће се среће *данак* као

⁸ Чак и неки албански дијалекти имају реч *porez* (БЕР 5:529 према Селишчеву, без коментара) – на основу тога што значи исто што и у српском, закључујемо да су је од нас позајмили (иако Bezljaj l. c. сматра да је „iz slov. jezikov“, македонски као извор позајмљивања не би дошао у обзир пошто у њему та реч нема народни карактер).

⁹ Извори из којих потичу примери графички су маркирани типом слова SMALL CAPS и заправо су разрешене скраћенице из РСА (разрешене на нивоу аутора, наслова, године издања и странице). Међутим у појединим случајевима, када је било немогуће тачно идентификовати и проверити извор (нпр. када је наведен том неког старог издања сабраних дела или сл.), цитат се обележава оригиналном скраћеницом са листића грађе – тако податак није изгубљен, а на читаоцу је, уколико га тај пример нарочито занима, да се позабави даљим трагањем које за нашу сврху није било неопходно.

парњак *ѵорезу*: Данакъ е порезъ онда кадъ се по приходима ... грађана управля (К. Цукић, ДРЖАВНЕ ЕКОНОМИЈЕ, III, 1853, 87); Порезе су данци држави и другим равнатељима (ФИНАНСИСКИ ПРЕГЛЕД 1899, 2, 45); Онъ има марљиво на то пазити како се ... поступа са ... новцима, са порезомъ и дацима (Позорник 1849, 212); Никака пореза, никакав терет и намет немогу се ударити на народ докле неби одобрила народна скупштина (Слобода, 1864, 8, 1). На основу Вуковог описа дужности кнеза у турско доба: Он је купио и *ѵорезу* и остале *данке* од народа, па новце колико је било одређено давао је бегу (Вук s. v. *кнез*) можемо тек да спекулишемо да је, с обзиром на то да се помиње само новац а не и давање у природи, то заправо опис новијег, можда Вуку савременог стања, као и да је *ѵорез* био одређен за централну касу, а *данак* за посебне намене – међутим то се не може генерализовати.

1.2.2. У изворима из 19. века има примера који наменски порез описују као *ѵорез на ѿо* и *ѿо*: Осим тога плаћало се везиру *ѵорез на мешћелиску* главу по сто гроша ... (М. Ненадовић, МЕМОАРИ, 18); Па докле је та [даначна] глава мирно плаћала порезе и прирезе својим господарима (Ђ. Јакшић, ДЕЛА, књ. 5, 1882–83, 195); Главни је приходни извор био десетак у житу и стоци и порез на главу (С. Марковић, ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА 2, 1868, 1875, 56); пореза од кућевне најамнине = данакъ одъ кућевне кипе (JURIDISCH-POLITISCHE TERMINOLOGIE FÜR DIE SLAVISCHE SPRACHEN, WIEN 1853, 175); После је ово право замењено у девојачку порезу које се плаћало као откуп права прве ноћи (А. Прибићевић, СЕЉАК, 1936, 18). У посебне порезе спада и порез на нежење: Плаћао сам свој бећарски порез, бећарски данак (А. Ковачевић, Од данас до сутра, 1936, 71).

1.3. Један број примера издваја се по значењима која се не могу дефинисати као 'данак' већ пре турцизмом 'ревена' тј. 'добровољни прилог за заједнички трошак', нпр. Сељани су другоселцима давали на покојникову гробу заједнички ракију и плаћали ју порезом по кућама (С. Дучић, ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ ПЛЕМЕНА КУЧА, СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК XLVIII, 1931, 252); Калуђер који је на парохији даје манастиру порез, по нешто жита и двизница ([ДАЛМАТИНСКА ЗАГОРА], СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК L, 1934, 71); Ту јарани порез учинише, | Те и Јову ћесу направише (Вук, НП 2, 192); што се експлиците каже у стиховима: И сто десет турска новца кеса | да порезу и ревену даду (С. М. Саралија, СЕРБИЈАНКА, 2, 1826, 102). Хапаксна именица *ѵорезаница* f. 'комад од славског колача који се попу даје' (Ј. Живановић, Збирка речи из околине Залечара, 1905–1906) не само да својим значењем оправдава формирање ове семантичке скупине, већ својом формом усмерава пажњу на глагол.

2.0. При тумачењу укупног формално-семантичког развоја именице *ѵорез* треба полазити од глагола *ѵорезати* (*се*), његове релативно велике по-

лисемеје у оквиру српског језика, која на компаративном словенском плану нема адекватне пандане, осим делимично на словенском југу.

2.1. Вук бележи три кључна значења: *ѿорезаѿии* pf. 1) *schneiden, scindo ... и ѿореза ме ѿо ѿрсѿу*; 2) *ѿорезу die Steuer unter sich vertheilen, vectigal impositum inter se distribuere – quantum quisque det ex proportione*; 3) *хаѿину zuschneiden, scindo uni et alteri ex ordine и ѿорезаѿии се* pf. *sich in den Finger schneiden, cultro vulnerari*.

2.2. РЈА има иста ова значења, нешто измењеним редоследом и илустрована историјским потврдама – у различитим народним песмама, од речника осим Вука и код Беле, Волтића и Стулића као и код писаца који су писали народним језиком, од Ј. С. Рељковића до фра Грге Мартића.¹⁰

2.3. Матичин речник региструје четири значења: 'озледити, ранити' (Ј. Лазаревић, Б. Гргић), 'одрезати с врха младице на лози, обрезасти све редом' (Ј. Поповић), 'скројити (хаѿину)' (НП Вук), 'одредити, одмерити порез(у), разрез' (Ф. Курелац; П. Кочић), а рефлексивно, осим 'посећи се' и 'учинити какву несмотреност, грешку на своју штету', као и 'одмерити, одредити себи порез' (РМСМХ s.vv.), од којих је за ову прилику потенцијално занимљиво оно које се односи на виноградарство (в. нап. 3).

2.4. Иако се у РСА још није дошло до одредница *ѿорез, ѿорезаѿии (се)*, обимна грађа за тај речник (како смо видели у случају именице), која иначе не излази битно из оквира већ поменутих значења, ипак доноси мноштво нових примера који илуструју нијансе смисла и документују различите употребе Вуковог другог значења.

2.4.1. У примерима из различитих извора (етнографских, историографских, литерарних) може се пратити прелаз вербалног значења са 'дати свој прилог, учествовати у трошку', често израженог у рефлексивном облику, до 'дати порез, принудно', нпр.: Но чимъ се садъ сѣдне за трпезу, пре него што се донесе вечера, кумъ са прочомъ троицомъ, совѣтнициыма своима, *ѿрави ѿорезъ* на свакогъ свата, колику тье кои ревену платити. Свакий тако сватъ мора садъ ревену, коя се најманѣ у 15 кр. вв. состои, бацѣти на тепсию, кою войвода обноси и предъ кума заедно съ новцыма, кадъ е отъ свию скупю, опетъ стави. ([У. М.] Обычай сватовски у Срему, Летопис матице српске 70, 1845 65); ... или иначе порезу се између себе и сваки по онолико дава на годину, колико им је нужно да преживу (В. Богишић, Зборник садашњих правних обичаја у лужних Славена, I, 1874, 338); ...и то е повода дало, да се садъ међу собом Христијани препиру, ерѣ Везирѣ иште одсѣкомъ 20,000. гроша, а они се међу собом сами порезују (Позорник 1849, 27); Чак ће се порезати, слошки и мушки, покупиће ту нешто жита (Г. Божовић, Приповетке, 1926, 136); а кад младожења најпошље није имао платити, сватови су се између себе порезали и искупили попу петнаест гроша (С. Ћоровић, Поп Пандркало, Српски књижевни гласник X, 1903, 5); Кад су настале ратне прилике, па је султан потребовао много новаца, сами су се трговци порезивали међу собом, и слали су тражену суму

¹⁰ В. нпр. David poreza puk ...(најстарији пример из 1764. године); Glavom jamči niz nahiju začí, pokupiti danke porezane; Porezaću porez po državi; Ondar su se age porezale, pa dadoše sirotan-Aliji pet hil'ada žutjeh dukata; Ta u raje nide ništa nema, već na age porez porežimo (РЈА 10: 858).

заједнички, и осим њих нико није знао шта је ко дао и колики је ко удео узео у плаћању (Дело, 1899, III, 421); Порезасмо се, те скуписмо педесет талијера соџбине којом прокопкасмо; ко ако би те не превари (Р. Невесињски, Прича старог сенатора, СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК XIX, 1907, 565); Сад ће рећи кнез и поп, дајте људи! ... Пристане свак, порежу се да сваки домаћин даде по једно руно вуне (В. Врчевић, Народне сатирично-занимљиве подругачице [Начинили лађу без весала], 1883, 41); Људи се слагали; ако је за цркву, за „Просвјету“ ... сви се ми у чаршији порежемо па дамо (З. Шубић, Каљуга, 1937, 82); Барајевци се порежу и даду му дванаест динарчића ондашњих те се ожени (М. Ћ. Милићевић, Јован њак, 1891, 5); не чух да су те сељани бирали нити се сами порезали колико да ти дају (С. М. Љубиша, Причања Вука Долчевића II, 1903, 110); ... туже се Цуце један другоме, и исту се вече (sic!) међусобно порежу и кад накупе шездесет долара, пођу весели Личанину“ (М. Павићевић, Црногорци у причама, 1938, 85). Дакле, примера има од народне песме, Младе аге да се порежемо | да ми таки пешчес (sic!) понесемо (К. Херман, Народне плесме Мухамедоваца у БиХ, I, 1888, 94), до новијих сасвим профаних употреба: куповали су их [новине] редовно, порезујући се међусобно, и редовно их читали (С. Ћоровић, Целокупна дела VII [приповетка Мати, 1913], 296). Да је ово значење још живо у народу, види се из новијих дијалекатских извора, претежно из црногорских крајева: *ѝорезѝи се* ’одредити колико ће ко дати за нешто; договорити се о учешћу (у нечему)’ Ускоци, Пива¹¹, *ѝорезѝи се* ’учествовати у заједничкој куповини нечега што ће се заједнички употребити’ Рожаје,¹² *ѝорезѝи се* ’дати прилоге ради остварења неке замисли, обично хумане’ Васојевићи¹³ итд.

2.4.2. Примери који следе илуструју глагол *ѝорезѝи* као транзитиван али у значењу ’опорезовати, одредити порез’, нпр. Порезаше по земљи хараче (Б. Петрановић, СРПСКЕ НАРОДНЕ [ЕПСКЕ] ПЈЕСМЕ ИЗ БИХ, II, 1867, 373); И пореза чеиз на ђевојку (Вук, НП 7, 1900, 106); Рају тих земаља порезаше да плаћа шеријатом прописану цизију (Г. Елезовић, Турски споменици, I, 1940, 617); Да по тридесет талира данка садъ на сваку главу порежу (СРПСКИ ОМЛАДИНСКИ КАЛЕНДАР, 1871, II, 50); Остале порезаше овако: Хопово 30 дуката, Шишатовач 20 (Т. Остојић, Доситељ Обрадовић у Хопову, 1907); И паша је порезу ... остављао нахијским кнезовима да је они *ѝорезу* на села и поједине куће (С. Марковић, Целокупна дела 2, 1868, 1875, 13); Храна људска, ... пића, ... могу се порезати у корист државне касе (А. Миловановић, ТРЕБНИК ЗА ЦАРИНСКЕ ПОСЛОВЕ, 133); Године 1820, на навалывање племства, они грађани који су били највећма порезани,

¹¹ Уп. М. Станић, *Ускочки речник* 2, Београд 1991, 148: „Ајте, људи, да се *ѝореземо*, те да бисмо помогли овом сирому“, такође деноминално „Сви се Ускоци *ѝорезоваше* и даше свој прилог“; такође С. Гаговић, Из лексике Пиве, *Српски дијалектолошки зборник* LI, Београд 2004, 199: „*Порезише се* и помогните чоека у невољи“, „Сельаци се *ѝорезаше* и скупише нешто пара да оправе школу“.

¹² I. Hadžić, *Rožajski rječnik*, Rožaje 2003, 139: „*Porezal'i smo se pa smo kupil'i ljeba, mesa, slatkiša i otišl'i na Gradinu da to pojedemo*“.

¹³ В. Боричић, *Рјечник васојевићкој ѝовора*, Београд 2002, 229.

издвојени су у засебно бирачко тело (С. Јовановић, О држави, 1922, 310). У РЈА налазимо и хапакс *расѿорезаѿи* pf.: од свега тога плаћа село порез који се *расѿорезе* на грунт (Оток у Славонији).

2.4.3. Ово последње значење често је реализовано синтагмом *угариѿи ѿорез* јер се том аналитичком конструкцијом може потенцирати елемент принуде, нпр. На њ троструки порез ударају | Оно траже, што је њима драго (Босанска Вила 11, 1896, 275); Дошла наредба од цара, да се удари порез на народ (Босанска Вила 5, 1890, 208); Паша је само ударио порезу на сваку нахију (Т. Ђорђевић, Наш народни живот, 1923, 28); доћи [ће] ... ред да се отпочне ударати пореза на стоку (Самоуправа 1883, 12, 1).

2.4.4. Према неким примерима може се закључити да формална етимолошка фигура *ѿорез ѿорезаѿи* може да значи 'покупити порез': Дођу кнезови о Митрову-дне од свију нахија да порез порезу. (М. Ненадовић, Мемоари, 19); Кнезови крили су главе, па кад у вилајету *ѿорезу све ганке*, долазило је по 7 или 8 гроша на главу. (М. Ненадовић, Мемоари, 18); Порезађу порез по држави (К. Херман, Народне песме Мухамедоваца у БиХ, I, 157).

2.4.5. Са друге стране, врло фреквентна синтагма *разрезаѿи ѿорез* у принципу значи 'одредити порез', нпр.: Кад о Митрову дне 1794 године дођу кнежеви од свијех нахија у Биоград везиру, да разрежу порез (М. Вукићевић, Знаменити Срби Мухамеданци, 1901, 135), међутим таква подела не може се увек доследно спровести. Занимљиво је да Вук има и синоним овом глаголу у облику *расјеђи* 'разрезати порез', опет са префиксом *раз-*.

2.4.6. Ове нијансе између последња два значења данас се, са новим техникама аутоматског убирања пореза губе пред деноминалом *ѿорезоваѿи*. Из оптицаја је нестала и радна именица *ѿорезничар* (Јединство 5, 1873, 359; Видов Дан 1862, 30), док је опстао њен синоним *ѿорезник* (Браник 1887, 102; Привредно законодавство 5, 31; новије и РМСМХ), а у статусу архаизма односно дијалектизма и *ѿорезѿија* (поред РМСМХ, в. и § 0.).¹⁴

3.0. Семантичка анализа изложеног материјала показује да је глагол *резаѿи* (*се*) са префиксом *ѿо-* основно значење 'сећи (*се*)' прво модификовао на очекивани начин у перфективно 'посећи (*се*)', које је с једне стране еволуирало у 'озледити (*се*)' па у 'оштетити (*се*) у материјалном смислу' (то су управо значења очувана у бугарском и словеначком, в. § 1.0.). Са друге стране, технички се специјализовао у два различита правца 'скројити тканину, одело, кожу (за опанке) и сл.' и 'орезати, поткресати виноград' (в. § 2.3.). Пут од основног значења до терминологизованог 'опорезовати' по свему судећи је, с обзиром на одсуство словенских паралела, био аутохтон. При том би тумачење таквог развоја могло бити двојако: или је до њега дошло семантичком аналогизацијом (која се да пратити и у другим језицима) или пак, што је знатно вероватније, еволу-

¹⁴ Поред Елезовићеве потврде са Косова, ову реч налазимо и у новијим изворима, нпр. Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984, 251; В. Јовановић, *Речник села Каменице код Ниша, Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд 2004, 554 итд.

цијом. У прилог ове последње могућности говори анализа домаће грађе из народних песама, етнографских описа и код старијих писаца (у мери у којој она допушта реконструкцију) која указује на семантички помак 'дати свој део, као ревену, као добровољни прилог' → 'дати из обавезе према властима' који се морао догодити најкасније у 18. веку (в. нап. 10), мада може бити и пар векова старији, не само у рефлексивној, већ и у транзитивној функцији.

3.1. На крају се може рећи да је *йорез* данас најопштији, стандардни термин у српском језику, односно да је та реч наследила старосрпске *дан*, *данак*, *даћа* и сл. (в. § 0.3.) тј. заменила и потиснула бројне турцизме (ређе романизме и германизме), као ознаке различитих давања, од којих су се поједини задржали само у стилској или афективној употреби. Пратећи – према нама доступној грађи чији обим никако не може бити коначан – историјат именице *йорез* у хронолошкој равни и на ванлингвистичком плану, примећујемо да је посведочена негде у доба турске владавине, док је у интензивнијој употреби тек од 19. века. То у извесној мери може бити последица језичког чистунства, али је вероватније одраз друштвено-економских промена које су ишле ка регулацији и европеизацији пореског система, уз природни нестанак бројних специфичних или *ad hoc* намета.¹⁵ Уз једну ограду можемо претпоставити да је, уместо ревитализације старосрпских термина који су и даље били у оптицају (мада маргинализовани или резервисани за одређене функције или стилске употребе), у складу са вуковским тенденцијама, и у службеном језику усвојена и промовисана реч *йорез* која се осећала као народна.

Кључне речи: српски језик, дијахронија, семантика, етимологија, *йорез* 'данак'.

Литература

- Bezljaj:** F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* 1–4, Ljubljana 1977–2005.
- БЕР:** *Български етимологичен речник* 1–, София 1971–.
- Грађа РСА:** грађа за РСА
- Даничић:** Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѣларина српских* 1–3, Београд 1863–1864. (репринт Београд 1975.)
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков* 1–, Москва 1974–.
- Ивић 1977:** П. Ивић, Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији, *Научни сасѣанак слависта у Вукове дане* 6/1, Београд 1976 [1977], 253–264.

¹⁵ Тако се у Веселиновићевом роману *Хајдук Сѣанко* помиње да је неки човек „убио порежцију који је купио *ишииру*, порез у сиру у кајмаку“.

- Mažuranić:** V. Mažuranić, *Pravno-povjestni rječnik I-II*, Zagreb 1908–1922. (reprint Zagreb 1974.)
- PMCMX:** *Речник српскохрватскої књижевної језика 1–6*, Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
- РСА:** *Речник српскохрватскої књижевної и народної језика САНУ 1–*, Београд 1959–.
- RJA:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I-XXIII*, Zagreb 1880–1976.
- Skok:** P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-IV*, Zagreb 1971–1974.
- Толстой 1968/1997:** Н. И. Толстой, Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. *Избранные труды I, Славянская лексикология и семасиология*, Москва 1997, 12–43.
- Фасмер:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1986-1987.²

Jasna Vlajić-Popović

S.-CR. *POREZ* 'TAX, TRIBUTE': AN ETYMOLOGICAL-SEMANTIC ANALYSIS

Summary

The S-Cr noun *poréz* 'tax, tribute' has already been recognized as a postverbal of (*po*)*rezati* 'to cut' (Skok 3: 135), but without a proper etymological interpretation, the attempt at which is made in this paper by taking into consideration extensive material on both the noun and the verb it derives from (excerpted from the RSA materials). Tracing the semantic developments it is argued that the original verbal meaning of (*po*)*rezati* (*se*) 'to cut (onself)' has evolved into 'to give a voluntary contribution, chip in' and ultimately into 'to pay tax(es)' which led to the postverbal *poréz* as an autochthonous creation unknown to other Slavic languages, save for Bulg dial. *poréz* 'damage; penalty; disaster' and Slov obs. *poréz* 'monetary penalty'. The generalization of the use of the domestic word *poréz* (followed by archaisation of the Old Serb terms *danak* and the like, and simultaneous marginalization of a number of loanwords for various taxes) is judged as a probable sociolinguistic phenomenon (rooted in the need for a fresh name for modern economic reality, more than in linguistic pursisms) which occurred in the 19th century process of language standardisation.

Марта Бјелетић
Београд

ИЗ ЛЕКСИКЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (*īaīr̄lak*, *īaīr̄če*, *īamraka*)*

У раду се, са њворбено-етимолошкој асијекцијом, анализирају њири дијалекатске лексеме из југоисточне Србије (папрљак 'велика љуба бајина', патрче 'комад сјабљике која вири из земље', памрака 'велика брија'), које у свом саставу садрже архаичан именски префикс īa-.

0. Лексика дијалеката представља ризницу која чува архаичне творбене елементе садржане у реликtnим облицима. Један од таквих елемената је именски префикс *īa-*. Његову судбину у нашем језику најдеталније је обрадио Бориш издвојивши три групе деривата у којима се тај префикс јавља: 1) девербалне именице мотивисане глаголима са префиксом *īo-*, нпр. *īamrak*, *īaroјak*, *īaīшока*; 2) дијалекатске речи образоване од предлошких израза у којима је предлог *īo-* замењен префиксом *īa-*, нпр. *īaīећак*, *īаужина*, *īавечера*; 3) деноминалне изведенице наслеђене још из псл. периода, нпр. *īаноја*, *īарој*, *īасћорак*, као и неке новије, али у суштини такође врло старе дијалекатске деноминале, нпр. *īалучак*, *īајерје* (в. Вогућ 1973: 73–74)¹.

0.1. Говори југоисточне Србије чувају овакве древне облике, уп. нпр.: *īaīшока* f. 'слаба ракија која излази из казана на крају' Лужница (Манић), Црна Река (Марковић 1986), *īабјрци* m. pl. 'отпаци од кукуруза' Лесковац (Митровић)², *īарој* m. 'рог; рог на вили' Тимок (Динић 1988).

У овом прилогу биће анализиране три дијалекатске лексеме из овог ареала које до сада нису биле нотиране у етимолошкој литератури.

1. У Црној Реци забележена је именица *īāīрљак* m. 'велика груба батина': Исечи та папрљак, па дај овам на огањ, ништа ти не треба (Марковић 1986). У истом говору посведочен је и облик без префикса *īa-*: *īрљак* m.

* Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*, који у целини финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ За синхрони преглед ових образовања у српском језику в. Радовић-Тешић 1999.

² Овамо вероватно спада и фонетски измењен облик *īāбарка* f. 'кукурузовина', 'дрвенасти остаци усева на њиви' Пирот (Златковић 1988).

’велика, незграпна батина’: Од та твој прљак би могло да се издеље један чобрњак (Марковић 1993).

1.1. И док је суфиксални облик *џрљџак* сачуван само у првобитном значењу ’батина’, дотле су се код основног облика *џрљ* т. ’велика незграпна батина’ развила и секундарна значења која га уводе у круг техничких термина: ’дрвени млат за цепање дрва заглавицама’ Црна Река (Марковић 1986), ’дрвена полука за подизање греде, камена и др.’ Врање (Златановић), ’мотка која служи као полука за подизање великих маса’ Тимок (Динић 1988), Каменица код Ниша (Јовановић 2004), ’полука’ Лужница (Манић), ’кратка дрвена полука, тј. воденични маљ за набијање брашна у врећу’ Пирот (Златковић 1989; Златковић 2003), ’мотка за покретање балвана’ Лесковац (Митровић)³.

Именица *џрљ* у значењима: ’краћи комад дрвета’, ’мотка, претка, колац’, ’зашиљено дрво, клин’, ’ступац на колима за лојтрe’ – посведочена је у Србији, на Косову, у Лици и Далмацији (в. Skok III 46–47 s. v. *prlj*)⁴.

1.2. Разматрана именица јавља се и у пограничним бугарским говорима који се ареално надовезују на говоре југоисточне Србије: *пърл* ’дрвена полука’ Трн, ’специјално зашиљена мотка којом се чисти плуг; остан’ Видин, па се сматра да је она, као *terminus technicus*, позајмљена из српског у бугарски (в. БЕР 6:91).

1.3. Све поменуте потврде своде се на псл. дијал. **pъrlъ* / **pъrlъ* < **perti*, **pъrǫ* ’притискати, упирати, подупирати’ (в. Skok, БЕР I. сс.)⁵.

На основу података којима располажемо, могли бисмо закључити да је именица *џрљ(ак)* српско-хрватска креација, будући да засада нема паралела посведочених у другим словенским језицима (бугарске потврде су из српског). Сходно томе, и њена изведеница префиксом *џа-*, облик *џаџрљџак*, такође се може сматрати српском иновацијом.

1.4. То, међутим, не значи да од глагола **perti*, **pъrǫ* не постоје деривати са префиксом *ра-*. Овде ћемо у својству паралеле навести млинарски термин *џаџрица*, уз напомену да се ради о ’проблематичној’ речи, јер су мишљења о њеном пореклу подељена.

Именица *џаџрица* добро је потврђена у говорима југоисточне Србије, уп. *џаџрица* f. ’гвоздени део на који је насађен горњи воденични камен’ Врање (Златановић), ’метална полука што се насади на воденично вретено те држи горњи воденични камен’ Бучум и Бели Поток (Богдановић 1979),

³ Није јасно спада ли овамо формално идентична именица *џрљџак* т. ’прње’ Врање (Златановић) и придев *џрљџав*, *џрљџав* ’закржљао, кратак’, нпр. *џрљџава џабрџина* ’закржљали изданак граба’ Пирот (Златковић 1988).

⁴ Њен ареал свакако је и шири, уп. нпр. потврду из Васојевића: *џрљ* ’мање дрво зашиљено с једне стране које служи за окопавање, вађење лука и сл.’ (СТИЈОВИЋ 1990).

⁵ Skok I. с. тумачи с.-х. *џрљ* као дериват основе **pъrati*, **pъrǫ* ’притискати, упирати, подупирати’. У БЕР-у I. с. за творбу се упућује на Sławski 1974: 103, 105, где се констатује да суфикс *љ-* гради пре свега помина *agentis* од глагола са инфинитивном основом на *-џ-*, *-а-*, а изузетно и од примарних глагола (какав је и **perti*, **pъrǫ*); посредни је, дакле, дериват на **-џо-* од основе глаголског придева **pъrlъ* > с.-х. *(y)џро*, *-рџа*, уп. Vaillant IV 567. Постоји и мишљење да је подједнако могућа веза ове именице са **per-* / **por-* ’разрезивати, расецати, пробадати’ (в. Варбот 1979: 23).

’део воденичног точка’ Лесковац (Митровић)⁶. Њене потврде забележене су још и у Лици, Конавлима, Боки (в. Skok II 603). Реч је општесловенска, уп. слн. *prprica* (*preprica*, *poprica*, *koprica*), мак. *џајрица* (*џрџица*), буг. *пџрица*, струс. *порплица*, пољ. дијал. *parzusa*, чеш. *parřice* (*курřice*) итд.

У бугарском етимолошком речнику облик *пџрица* ’део каменорезачког чекића’, ’дршка на ручном млину’, ’примитиван дрвени засун’ изводи се од првобитног **na-pr-ица*, у вези са псл. **perti*, **pъrъ*. Сматра се да је реч изворно означавала нараву која олакшава употребу силе, притиска (дакле, реч је о полузи, исто као у случају нашега *џрљ*) (БЕР 6: 66 s. v. *пџрица*)⁷. У украјинском етимолошком речнику реконструише се псл. **rodъpъrica* ’потпора, на права за подупирање’, такође у вези са глаголом **perti* ’упирати, подупирати’ (ЕСУМ 4: 527–528 s. v. *пџрлиця*)⁸.

Од истог псл. глагола изводи се и слн. *koprica* (варијанта од *prprica*), с тим што се овде издваја префикс *ko-* (Куркина 1992: 188; ЭССЯ 11: 44 s. v. **коръrica*).

2. Из Црне Реке потиче и именица *џајрче* п. ’комад стабљике која в и р и из земље’: Кад се обере кукуруз и посече толузина, на њиве остане само патрче од кукуруз (Марковић 1986).

На основу овог деминутивног облика, тако карактеристичног за говоре југоисточне Србије (в. Радић 1987; Марков 1960), не можемо поуздано утврдити именицу од које је изведен.

2.1. Полазећи од семантичког критерија, могло би се помислити на именицу *џајрљ* т. ’суви комадић дрвета што вири из земље’⁹ Далмација (Вук; РЈА), чешће *џајрљак* / *џајрљак* ’суви комад, остатак посечене или сломљене гране, стабљике, дрвета, који стрши’, ’остатак сломљене, осакаћене, одсечене руке, ноге или поломљених крила у птице’ (РМС), чији би деминутив **џајрљче* упрошћавањем сугласничке групе могао дати облик *џајрче*. И заиста, у говору Црне Реке сасвим је нормална појава да се на граници између основе и деминутивног суфикса упрошћава настала сугласничка група, уп. *брече* < *бреј-че* (Марковић 1986: 248). Међутим, у овом говору није забележена потврда основног облика *џајрљ(ак)* који, судећи према релевантним дијалекатским изворима, и није присутан у лексци југоисточне Србије. Треба нагласити да именица *џајрљ* (и њене изведенице *џајрљак*, *џајрље*, *џајрљница*) нема коначно решену етимологију¹⁰.

⁶ Уп. и израз: *Те џра на џајрицу* у значењу ’биће веома послушан, под неким притиском’ Каменица код Ниша (Јовановић 2004), *Море, на џајрицу ће он да ми џра* ’id.’ Црна Река (Марковић 1986).

⁷ Преглед осталих тумачења даје Bezlaj III 129 s. v. *prprica*. Уп. и Куркина 1978: 290–292.

⁸ Занимљиво је да су у белоруском етимолошком речнику овој речи посвећене чак четири одреднице, у којима су понуђена три различита тумачења, уп. ЭСБМ 8: 158 s. v. *папрыца*, 167 s. v. *папрліца*, 227 s. v. *паўпрыца*; id. 10:225 s. v. *пупрыца*.

⁹ У Макарској је забележено и значење ’парожак у вила’ (РЈА).

¹⁰ Скок је доводи у везу са породицом речи окупљеном око имперфективног корена *баг-*: *баг-* (*багрљица* ’струк траве од земље до цвета’, ’оно што остане од перја кад се чија’, *багрљаси* ’бодљив’ итд.), нудећи ’вратоломно’ тумачење којим се превазилазе фонетске разлике (*g* је прешло у *ш* према *баи* ’батина, штап, маљ’, *p* је унето према *крљ* ’доњи, чворновати део дрвета који остане при земљи кад се дебло одсече, пањ’, а *џ* уместо *б* према *џаријез* ’id.’) (Skok I 87–88 s. v. *badrljak*).

2.2. Са фонетског становишта, деминутив *īaiīrче* легитимно би се могао извести и из облика **īaiīрк* (као *сандук > сандуче*). Такав облик, додуше, није посведочен, али уп. *īaiīркāъ, -кља* т. 'на стаблу суво преломљено дрво, на које се може човек озледити' Макарска (RJA)¹¹, 'патрљак': Дажд је сипио кроз сухе патркле лозе на бијели плочник испред куће Војновић (РМС), уп. и *īaiīркoљица* f. 'делић нечега, остатак': Набоде се босом ногом на патр-кољицу од крчевине Пива (Гаговић 2004). Облик *īaiīркāъ* би се, слично горепоменутом *īaiīрљ(ак)*, могао разложити на префикс *īа-* и основно *īркāъ*, тим пре што је такав облик и посведочен, уп. *īркāъ* т. 'клас' (Вук)¹², *īркāъ, -кља* 'клас кукуруза' Nemanić (RJA).

2.2.1. Од основе *īрк-* постоје и друге семантички блиске изведенице, уп. нпр. *īркља* f. 'у врху граната претка по којој се лозе разилазе' Бока (Вук s. v. *rozīa*), 'колац што се забије у земљу, што се притиче уз неке биљке, нпр. уз винову лозу, грах, пасуљ, да се могу пењати, претка, тачка', 'колац на који се нешто обеси' Требиње, Сарајевско поље, Лика, Стон, Велика у Славонији (RJA), 'дрво уз које се нешто пење или се пободе да нешто држи': Забо је тркљу у земљу за привезат младо дрво Дубровник (Бојанић/Тривунац 2002). Аутори RJA повезују ову реч са кајк. *īрчек* (в. ниже), слн. *trkelj* 'део стабла, цепаница', рус. *поторчина* 'штап, палица, одломак дрвета' и *торчя* 'гранчица, мали пањ који штрчи', док је Скок сматра далмато-романским лексичким остатком (Skok III 484 s. v. *tōrkul*, в. тамо и друге потврде).

2.3. И коначно, деминутив *īaiīрче* могао би бити образован од облика *īaiīрч*. Такав облик посведочен је на крајњем западу српско-хрватског језичког простора: *īaiīрч* т. (можда f.?) 'дрвце, што в и р и из земље, те се може чељаде или животиња набости, патрљ, кајк. *īрчек*', и то само у једном примеру с почетка XVI века: Лав ... јадовно скучећ, јер се бише набол, гори ногу стави и к њему [тј. Јеролиму] поточи; он руку постави, и патрч искочи (*Transit svetoga Jerolima v Señi*, 1508, RJA), за творбу уп. *īрч* т. 'јарац' > *īрче, -eīа* п. 'јаре' (РМС).

Али за разлику од живе дијалекатске потврде из Црне Реке, ова усамљена и застарела именица, којој се ни род не може поуздано утврдити, нашла се у видокругу етимолога. Она се обично наводи као паралела слн. *patič* т. 'парче дрвета' 'штап, палица, мотка' (тако Куркина 1992: 191). Ауторка оба облика своди на псл. дијал. **patъrčъ*, у којем издваја префикс **pa-*, додат на основу глагола **trčati* (I. с.).

2.4. У словеначком етимолошком речнику постоји посебна одредница *patič* т. 'млачуга, млатило'¹³, dem. *patiček*, презиме *Potrč* (Bezljaj III 15)¹⁴. И овде се слн. потврда доводи у везу са хрв. *īaiīрч*, и тумачи као *nomen agentis* (< *nomen actionis*) од претпостављеног глагола **po-trčiti* 'ударити'. Као твор-

¹¹ Аутори речника сматрају да је у питању иста реч као и *īaiīрљ*, али им је нејасно *-ка-*.

¹² У загонци: Чупра сједи на т р к љ у, те све нешто чепрљи, тешко томе до смрти ко се с њом упрти (змија) (s. v. *чуџра*).

¹³ У питању је дугачка шибла, мотка или јак штап са привезаном дашчицом на једном крају, којом се млати жито, тј. ударањем по класју одвајају зрна од махуне (као примитиван вид вршидбе).

¹⁴ Запажамо да ова потврда (иако исте творбене структуре) има другачији акценат и специјализовано значење.

бена паралела наводи се дијал. именица *zátrč* 'запушач, чеп', образована од глагола *zatrčiti* 'запушити, зачепити, затиснути', у чијој основи лежи исти корен **trč-* (1. с.).

Запажамо да наведени облици реализују значења која су, на први поглед, међусобно удаљена: 'стабљика, дрвце (које вири уз земље)', 'млатило' < 'ударити', 'запушач' < 'затиснути'. Међутим, привидна семантичка разноликост лексема окупљених око псл. **trč-* превазилази се на дубљем, индоевропском плану.

2.5. Облици са значењем 'стрчати, вирити, издизати се изнад површине' (с.-х. *сѣрчаѡи, шѣрчаѡи*, слн. *strčati*, рус. *торчѣть*, укр. *сторчѣты* итд.) своде се на псл. **strčati*, *-išь* < ие. **str-k-(ē)* 'отврднути' (Bezlaј III 325 s. v. *strčati*)¹⁵. То су истовремено и једини словенски облици које Pokorny 1023 ставља под ие. основу *(s)*ter(ə)*- 'бити тврд, јак, снажан, отврднути', проширену детерминативом *-k-*.

Међутим, на ту исту ие. основу дају се свести и неки други псл. облици: **strkati*, *-ajo* : **strčiti*, *-čq* (слн. *štrkati*, *štrkam* : *strčiti*, *střim* 'шибати, ударити, бити, тући', чеш. *strkat* : *strčit* 'гурати, дирати, боцкати, забадати', глуж. *storkac* : *storčić* 'тући'), **trkati*, *-ajq* 'тући' < 'обрађивати тврдим оруђем' (слн. *trkati*, *trkam*, хрв. *кајк. trkati*, рус. *торчѣть*, чеш. *trkat* 'тући, бости роговима')¹⁶ : **trčiti*¹⁷ (тако Bezlaј III 325 s. v. *strčiti*; детаљније в. Snoј 1987: 274–275).

Дакле, сва поменута значења, иако на синхроној равни удаљена, имају заједничко исходишно значење – 'бити тврд, отврднути'.

2.6. Овој групи лексема припада и именица *шѣрк* 'рода' < псл. **strkъ* 'id.'¹⁸, од које је образована (очито новија) изведеница са префиксом *ia-*: *iauširklija* т. 'онај који личи на роду, који је дугоног' Пирот (Златковић 1988).

3. У Пироту је посведочена именица *иѣмрака* f. 'велика брига (обавеза, ризик)': Закасала сам у голему памраку, па не могу да излезнем – Улезал је човек у памраку голему, само да њој добро учини (Златковић 1989: 346).

У творбеном погледу, овој именици одговара буг. *пѣмрака* 'полумрак' (БЕР 5: 35), полј. заст. и дијал. *памрока* 'сумрак; магла; кокошије слепило', рус. дијал. *пѣмороча* 'облачно време; ситна киша у виду магле, росуља', укр. дијал. *пѣмороча* 'магла' < псл. **ramorka* (Borys 1975: 14–15).

На српско-хрватском језичком простору забележен је само облик у мушком роду *иѣмрѣк* 'вечерњи сутон и јутарњи први здрак' (RJA, само један пример без убикације)¹⁹ < псл. **ramorkъ* (Borys l. с.; Borys 1973: 73)²⁰, иако поред облика *мрѣк* т. наш језик има и именицу у женском роду *мрѣка* заст. 'мрак,

¹⁵ Уп. и Фасмер IV 88 s. v. *торчѣть*. О псл. глаголу **trčati* в. и Borys 1997: 262.

¹⁶ Уп. Snoј 784 s. v. *trkati*, *trkam*, који псл. облик изводи из ие. *(s)*treH-k-* 'отврднути' и сматра да је исходишно значење вероватно било 'ударити о нешто тврдо'. Уп. и Skok III 504 s. v. *trkati* 'тући', Фасмер IV 83 s. v. *торчѣть*.

¹⁷ Уп. Snoј 779 s. v. *trčiti*, *trčim*.

¹⁸ Уп. Фасмер III 758; в. и Skok III 417 s. v. *štrk*.

¹⁹ За хомоним *иѣмрѣк* 'црв, утрк, грчица' в. Skok II 596 s. v. *пѣмрѣв*.

²⁰ Уп. облик образован од исте основе, али са другим архаичним именским префиксом – **sqmorkъ* > с.-х. *сѣмрѣк* (Borys 1975: 97).

тмина, помрчина', 'густа магла', 'помућеност, замагљеност (свести, вида)', 'одсуство присебности, владања собом' (РСА).

3.1. Упркос формалној идентичности са осталим словенским континуан-тама псл. **patorka*, пиротски облик се од њих разликује у погледу значења. Међутим, он има потпуну семантичку паралелу у укр. *морóка* 'брига', одатле *морóчник* 'онај који задаје бригу', *морóкувáтий*, *морóчливий* 'мучан, тегобан; брижан', *морóчити* 'задавати бриге' итд. (ЕСУМ 3: 516 s. v. *морóка*)²¹. У одредници се наводи и пољ. дијал. *toroka* 'брига', али се сматра да је у питању позајмљеница из украјинског. Семантика наведених облика, преко значења 'омагица, вртоглавица, ошамућеност', доводи се у везу са *мóрок* 'мрак, тама; несвест(ица)', а као илустрација семантичког помака наводи се израз *заморóка голови* 'брига' (I. с.), уп. и блр. израз *пáмаракi галавú водзяцú* (ЭСБМ 8: 141 s. v. *пáмаракi*). Блр. облик *пáмаракi* има значење 'свест, присебност', а у истој одредници наводе се још и лексеме *пáморока*, *памóрок* 'губитак оријентације', *пáмрок* 'помрачење свести', рус. дијал. *пáморок* 'разум', 'привремени губитак свести', *пáморока*, *пáморка* 'id.' итд. (I. с.).

3.2. Украјинска именица *морóка* 'брига, мука, неприлика, потешкоћа', 'м р а ч н а с и л а', дијал. и 'немир, узрујаност; забринутост, брига; труд, старање; терет, мука': Морóка јого зна!, заједно са осталим словенским паралелама (али у нешто другачијим значењима), своди се на псл. **morka*, изведеницу с вокализмом -o- од глагола **мыркнѣти* (ЭССЯ 19: 230–231 s. v. **morka* I).

Ова укр. лексема као да баца додатно светло на именицу *мрака* f. потврђену само код неких дубровачких писаца XVI и XVII века (и то само у споју с придевима *хуг* и *зао*), која је у РЈА окарактерисана као реч непознатог порекла и нејасног значења, уп. примере: Живина зач свака, у блуду ка стоји, у њој се зла мрака његује и гоји Ветранић, Ови бат оздравља од немоћи сваке, љубави избавља и сваке зле мраке Држић, Страном ћу ја сваком слидит вил моје, а ти пођ' злом мраком, од куда и дође Гундулић, Бјеже и уклањају се све зле биједе и мраке и зло свако Андријашевић (РЈА s. v.). Ни Скок у свом речнику не помиње ову реч. Овамо као да семантички припада и дијалекатска именица *мр̑ака* f. 'искварена особа': То ти је мрака, с таким људима не треба се дружити Брасина (грађа РСА)²².

4. Све три анализирани дијалекатске лексеме, образоване према псл. моделу 'ра- + помен (+ suffix)', спадају у групу девербалних именица, мотивисаних глаголима који у свом саставу садрже префикс *йо-*. И док су за облике *йаир̑ьяк* и *йамрака* такви глаголи реално посведочени у с.-х. језику, уп. *йѡиријейи*, *йѡир̑ѣм* 'потиснути' ЦГ (Вук)²³ и *йомр̑ачийи* 'учинити да буде

²¹ Не знамо да ли у украјинском постоји и облик са префиксом *йа-* у истом значењу. У ЕСУМ 3:516 s. v. *мóрок* наводе се облици *пáморока*, *пáмороть*, *пáморочити*, *пáморочка*, *паморочливий*, *пáморочний*, али у другим значењима; в. и ЭСБМ 6: 235 s. v. *марока*.

²² Од ових потврда свакако треба разликовати хомоним *мр̑ака* f. покр. 'новчић, ситна пара, парница', 'мрвица, трунка, делић нечега; уопште мала, скоро занемарљива количина нечега', 'мала, безначајна ствар, ситница', 'ситно, мало, слабуњаво младунче' (РСА), који ни сам, додуше, нема решење.

²³ Ово је, иначе, једина забележена потврда са префиксом *йо-*. Основни облик *йријейи* јавља се само у комбинацији са префиксима, уп. *оѡријейи*, *йрииријейи*, *уѡријейи*, *йѡуѡријейи* (РЈА s. v.).

што мрачно (у правом и у пренесеном смислу)⁷ (RJA), дотле се за облик *џајрче* може само претпоставити његов глаголски пандан – **џојрчији*.

4.1. У хронолошком погледу, највећу старину има облик *џамрака*. Он представља псл. реликт у српском језику, о чему сведоче његови еквиваленти забележени у све три словенске језичке групације. Посебно је занимљива семантика овог облика, која га повезује са укр. континуантама псл. основе **mork-*.

4.2. Облик *џајрче* је знатно млађи. С обзиром на посведочене паралеле, он би се могао окарактерисати као јужнословенски дијалектизам. Занимљиво је да се очувао на крајњем истоку и крајњем западу српско-хрватског језичког континуума, образујући српско-хрватско-словеначку изоглосу.

4.3. Облик *џајрљак* је најмлађи. Он спада у оне ретке деривате који су, према датом моделу, настали у периоду самосталног развитка српског језика. У нашем језику је, наиме, била присутна изразита тенденција смањивања продуктивности именског префикса *џа-*, те се и разматрани творбени модел скоро сасвим изгубио (в. Воруј 1973: 73–74).

Кључне речи: српски језик, дијалекат, лексика, творба, префикс, етимологија.

Литература

- БЕР:** *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Богдановић 1979:** Н. Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, СДЗб XXV, 1–178.
- Бојанић/Тривунац 2002:** М. Бојанић, Р. Тривунац, *Рјечник дубровачког говора*, СДЗб XLIX.
- Варбот 1973:** Ж. Ж. Варбот, *К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. I*, *Этимология* 1971, 3–19.
- Вук:** В. Стефановић–Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1898³.
- Динић 1988:** Ј. Динић, *Речник тимочког говора*, СДЗб XXXIV, 7–335.
- ЕСУМ:** *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–.
- ЭСБМ:** *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978–.
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.
- Златановић:** М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- Златковић 1988:** Д. Златковић, *Пословице и поређења у пиротском говору*, СДЗб XXXIV, 341–683.
- Златковић 1989:** Д. Златковић, *Фразеологија страха и наде у пиротском говору*, СДЗб XXXV, 175–457.

- Златковић 2003:** Д. Златковић, *Гладно ірне*. Анегдотска и друга казивања из пиротског краја, Пирот (речник 279–306).
- Јовановић 2004:** В. Јовановић, Речник села Каменице код Ниша, *СДЗб LI*, 313–688.
- Куркина 1978:** Л. В. Куркина, Заметки по словенској етимологији, *Общеславянский лингвистический атлас* 1976, Москва, 278–293.
- Куркина 1992:** Л. В. Куркина, *Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela 38, Ljubljana.
- Манић:** Д. Манић Форски, *Лужнички речник*, Бабушница 1997.
- Марков 1960:** Б. Марков, Именице с наставцима *-че* и *-чић*, *Наш језик VIII*, н. с., Београд, 228–246.
- Марковић 1986:** М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *СДЗб XXXII*, 245–500.
- Марковић 1993:** М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, Књига II, *СДЗб XXXIX*, 149–398.
- Митровић:** Б. Митровић, *Речник лесковачкој іовора*, Лесковац 1984.
- Радић 1987:** П. Радић, Творбено-семантичке изведенице са суфиксом *-че* на делу балканизираних јужнословенских говора, *Анали Филолошкој факултета* XVIII, Београд, 227–236.
- Радовић-Тешић 1999:** М. Радовић-Тешић, Именичка образовања с префиксом *ја-* у српском језику, *Четврти лингвистички скуј 'Бошковићеву дани'*, Подгорица, 117–121.
- РСМ:** *Речник српскохрватској књижевној језика* 1–6, изд. Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб 1967–1976.
- РСА:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959–.
- СДЗб:** *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- Стијовић 1990:** Р. Стијовић, Из лексике Васојевића, *СДЗб XXXVI*, 121–380.
- Фасмер:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV* (перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева), Москва 1986–19872.
- Bezłaj:** F. Bezłaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977–.
- Boryś 1973:** W. Boryś, Praslówiańskie prefiksy imienne *pa-*, *pra-*, *sq-*, *q-* w języku serbsko-chorwackim, *Rocznik Slawistyczny XXXIV/1*, Kraków, 69–81.
- Boryś 1975:** Boryś, W., *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Monografie Slawistyczne 32, Wrocław etc. 1975.
- Boryś 1997:** W. Boryś, Dziedzictwo praslówiańskie w leksyce kaszubskiej, *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, Warszawa, 261–269.
- Pokorny:** J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II*, Bern 1959–1969.
- RJA:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*, Zagreb 1880–1976.

- Skok:** P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- Slawski 1974:** F. Sławski, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego [u:] Słownik prasłowiański 1*, Wrocław etc., 43–141.
- Snoj:** M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 2003.
- Snoj 1987:** M. Snoj, 'Strah in trepet' in 'groza in strah' – etimološka analiza praslovanskih leksemov **polxъ* in **straxъ*, *Slavistična revija* 35/3, Ljubljana, 269–275.
- Vaillant I–IV:** A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, Lyon – Paris 1950–1974.

Marta Bjeletić

FROM THE LEXICON OF SOUTHEASTERN SERBIA
(PAPRLJAK, PATRČE, PAMRAKA)

Summary

The paper deals with three dialectal lexemes from southeastern Serbia formed after the Proto-Slavic model 'pa- + nomen (+ suffix)'. The three belong to the class of deverbal nouns, but differ greatly in age. The noun *pamraka* 'a grave worry' is actually a relic in Serbian with counterparts in Ukr continuants of the PSlav base **mork-*. The word *patrče* 'a piece of stalk that protrudes from the ground' is a likely south Slavic dialectism, attested both in the eastern and western peripheries of the Serbo-Croatian linguistic continuum, with a parallel in Slovenian. The noun *paprljak* 'a big, rough club' dates back to the period of individual development of the Serbian language.

Марија Вучковић
Београд

ИЗ ЛЕКСИКЕ ТАЈНИХ ГОВОРА

Лексика тајних језика у *Етимолошком речнику српској језика**

У раду ће бити указано на неке особености припремана етимолошке лексике у Етимолошком речнику српској језика (ЕРСЈ). Најпре ће бити предочени основни поступаци обраде ове лексике који су изложени у Ојледној свесци (ОС), а затим ће бити речи и о аспектима лексикографској припреми аријетизма у првим два свескама ЕРСЈ. Већ је прелазак на обраду in extenso у првој свесци захтевао да се примени разноврснији приступ овој лексици, какав се унапред није могао предвидети ни у свим детаљима експлицирати.

Основи концепције ЕРСЈ и методолошки приступ који се у њему примењује били су експлицирани у више наврата у радовима ауторског колектива¹ и у *Ојледној свесци*, у којој су и илустровани избором репрезентативних одредница. У делу Увода *Ојледне свеске* који је посвећен карактеристикама лексичког фонда који улази у ЕРСЈ указује се на то да терминолошку лексику, фолклорне креације и лексику из тајних језика,² скупа узев, одликује сразмерно велика фонетска варијантност и често проблематична референтна вредност,³ те су стога за њихова интегрална разматрања примереније специјализоване студије⁴ (ОС XVI). Третман лексике тајних језика одређује општа методолошка поставка да се овај лексички сегмент посматра као интегрални део балканскословенских тајних језика: „има се у виду исти етимолошки садржај, без обзира на различиту морфосинтактичку употребу (која варира у зависности од конкретне дијалекатске основе)“; техничко решење које одражава овај принцип састоји се у томе да се прво спецификује тајни

* Рад је настао у оквиру пројекта Института за српски језик САНУ *Етимолошка истраживања српској језика и израда Етимолошкој речника српској језика* (број пројекта: 148004) које финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Уп. нпр. Бјелетић / Влајић-Поповић / Лома 1997, Петровић 1997, Бјелетић 2002.

² У раду се напоредо употребљавају термини тајни језик (ТЈ), тајни говор и арго за социолекте са основном конспиративном функцијом, и то, пре свега, за варијетете људи одређеног заната, професије, али ове спадају и идиоми којима се служе особе са друштвене маргине, какав је, на пример, егавачки.

³ Детаљније о проблему утврђивања денотата нпр. у ботаничкој номенклатури в. Ђокић 2000, Ђокић 2005.

⁴ Уп. Sikimić 1996, Ђокић 2003, Вучковић 2004.

језик, а домаће потврде прате и све расположиве потврде на балканскословенском плану (id. XVI–XVII). Изложени принципи примењени су у трима одредницама које у наслову имају арготичку лексему: *жвања* „сланина“, *марити*⁵ „тући“ и *мерити* „красти“ (id. s. vv.). Скрећемо пажњу на то да се овде разматра једино случај када се арготичка лексика јавља као самостална лема у речнику.

Потреба за посебним студијама из ове области проистиче, поред осталог, и из чињенице да би методолошки ваљано засновано етимолошко разматрање овог лексичког сегмента требало да обухвати следеће (припремне) поступке: формирање што потпунијег корпуса лексике тајних језика на балканскословенском плану (па и ширем), поређење свих варијаната лексеме која подлеже етимолошком расуђивању, њено посматрање у лексичком подсистему тајног језика коме припада и увид у друштвено-историјски контекст функционисања тајних језика.⁶ Формирање корпуса отежава то што се већ сакупљена лексика тајних говора налази расута у најразличитијим врстама извора,⁷ а за њено даље прикупљање, ако није већ прекасно, последњи је тренутак. Како се корпус ЕРСЈ базира првенствено на Речнику Српске академије наука и уметности (РСА), а допуњава се додатном ексцерпцијом пре свега дијалекатских речника (ОС IX), јасно је да се у тој основној ексцерпцији ни издалека не обухвата сва досад објављена грађа из тајних језика. Такође треба имати у виду да, премда део грађе тајних језика у ЕРСЈ јесте посредован Речником САНУ, што ће се видети и из података о изворима арготизама о којима ће бити речи у раду, лексикографски третман те грађе у РСА није доследно спроведен (уп. Sikimić 1992: 276, нап. 7).⁸

Како арготичка лексика представља периферни и функционално секундарни део језичког система, може се поставити питање оправданости њеног уношења у етимолошки речник општег типа који у некој мери мора бити рестриктиван приликом селекције грађе. У прилог разматрању ове лексике у ЕРСЈ иде то што је лексика тајних језика нашла своје место у Скоковом етимолошком речнику, који има референтну вредност за ЕРСЈ као најрелевантније дело досадашње наше етимолошке лексикографије. Такође се, имајући у виду горепоменути балканскословенски карактер лексичког подсистема тајних језика, не може занемарити чињеница да арготичка лексика забележена у Бугарској и Македонији улази у *Български етимологичен речник* (БЕР).

У наставку рада размотрићемо место лексике тајних језика у ЕРСЈ и указати на специфичности њене обраде и презентације илуструјући их при-

⁵ Ова одредница се заправо заснива на домаћим жаргонским потврдама из друге половине 20. века, док су паралеле из ТЈ свирача у Македонији.

⁶ О особеностима ономастиолошке и етимолошке анализе лексике која припада жаргону и аргоу на чешком корпусу в. Skalka 2000.

⁷ В. нпр. изворе за ТЈ слепаца, лопова и коцкара у напомени бр. 19.

⁸ Недоследност се огледа у томе што ова лексика није интегрално унета ни из оних извора који јесу ексцерпирани за РСА нити је уједначена употреба лексикографских квалификатора којима се прецизира њено место у лексичком систему нашег језика. О проблемима селекције и обраде жаргонске лексике у општим лексикографским приручницима и у специјалној лексикографији в. Bugarski 2003: 108–120.

мерима из прве две свеске ЕРСЈ.⁹ Рад на првим свескама показао је да ова лексика може бити заступљена и обрађена у речнику на више начина, који заправо одражавају различит однос између ових речи и осталих сегмената лексичког система. Испоставило се заправо да се арготизми могу наћи на различитим местима у структури одредница ЕРСЈ. Одреднице ЕРСЈ имају троделну структуру: у првом делу се доносе домаће потврде лексеме и њени прозирни деривати из различитих извора, у другом делу се износи суд о пореклу речи и евентуалне паралеле у другим језицима, а у трећем делу се детаљније образлаже етимолошки суд, дају подаци који имају посредне везе са етимологијом разматране речи или се указује на лексеме чија веза са насловном није потпуно извесна (ОС XIII–XIV). Дакле,

- (1) арготичкој лексеми може бити додељена засебна одредница,
- (2) арготизам се може, као потврда, уврстити и у први део одреднице чија насловна реч не спада у овај лексички подсистем,
- (3) арготизам се може навести као паралела из других језика у другом делу одреднице,
- (4) и, на крају, арготизам се може коментарисати у трећем делу одреднице.

(1) У *Оледној свесци* је био разматран једино случај када се арготизам јавља као насловна реч. У првој свесци ЕРСЈ такве су биле одреднице *ајсик* „добар, леп“ и *аре* „јест, има“,¹⁰ а на слово *б-* биће, на пример, одредница посвећена лексичкој породици у којој ће се наћи арготизми *банаљачки*, *банајши* и др. РСА доноси следеће потврде:

банаљачки „тајни, професионални (о језику зидара Осаћана)“: Њихов [зидара] тајни језик ... мештани зову „дунђерски“, а мајстори у Осату (у Босни), бањачки (баначки) или баналачки (С. Тројановић). Они [Осаћани] имају свој посебан начин рада, као и један посебан тајни „баналачки“, са много романских и албанских речи измешани, језик (В. Ћоровић).

На наведеном примеру из студије С. Тројановића, *Вајра у обичајима и живојој српској народа* (Тројановић 1930: 301), базирају се још две празне одреднице: *бањачки* и *банаљачки* у РСА за чије се значење и пример употребе упућује на лексему *баналачки*. Из истог извора ексцерпирани су и следеће потврде: *банајши* „говорити баналачким језиком“ = *бањачки* и *набанајши*, *набанајш* „наложити, потпалити (ватру)“.

Пореклу лексеме *баналачки*, посведочене код истог аутора, само из другог извора (Тројановић 1925–26), посвећена је у Скоковом речнику по-

⁹ Прва свеска која обухвата речи на *а-* објављена је 2003. године, а у току је израда друге свеске у којој ће се наћи део лексике на *б-*. За специфичне одлике корпуса који је ушао у прву свеску ЕРСЈ и неке методолошке новине проистекле из обраде те грађе в. Влајић-Поповић / Петровић 2004.

¹⁰ У првој свесци ЕРСЈ дошло је до одступања у начину презентације потврда арготичких одредница у односу на *Оледну свеску*: у *Оледној свесци* се потврде из осталих, балканскословенских језика нижу одмах иза домаћих потврда, дакле у првом делу одреднице, што је одраз поставке да се сегментација балканскословенских тајних језика не поклапа са границама стандардних језика на чијој су територији ови идиоми забележени, док се у првој свесци речника структура ових одредница усаглашава са структуром осталих, у којима се паралеле из других језика наводе у другом делу одреднице.

себна одредница: „Kako ti zidari iz arbanskog jezičnog materijala stvaraju svoj tajni jezik, dodajući naše sufikse, izvjesno je da je ovome pridjevu, kojemu nije zabilježen akcenat, osnova arb. glagol *banoj* 'živim, stanujem' s našim *-lac*“ (Skok 1: 105).

Додатном ексцерпцијом добија се знатно богатија грађа која омогућава уочавање творбених и семантичких односа између појединих лексичких јединица:¹¹

ба̀ниџи impf. „радити, градити; ударати, тући и сл.“, ~ *букџиџи* „окопавати кукуруз“ (Грђић-Бјелокосић 1900: 590; Шћепановић / Ђукановић 1997: 141), *ба̀ниџи* „радити; сећи“, *за̀баниџи ормањљуку* pf. „посећи дрво“ (Аноним 1955: 90, 94), *на̀баниџи* „израдити, начинити“, ~ *жа̀ру / жа̀ру* „наложити ватру“ (Грђић-Бјелокосић 1900: 591; Аноним 1955: 93; Шћепановић / Ђукановић 1997: 144), *на̀баниџи шумноћу* „израдити нешто лепо“ (Аноним 1955: 93), *наба̀ниџи*, *наба̀ниџ* „наложити, потпалити (ватру)“ (РСА), *ра̀збаниџи* „разбити“ (Аноним 1955: 93; Шћепановић / Ђукановић 1997: 145), *за̀баниџи* „скинути“ (Шћепановић / Ђукановић 1997: 143), *убаниџи / убаниџи* „убити“ (Грђић-Бјелокосић 1900: 591; Аноним 1955: 94; Шћепановић / Ђукановић 1997: 147), ~ *креку* „заклати кокош“ (Шћепановић / Ђукановић 1997: 147), *убануџи* „тући“, *забања̀вати* impf. „закопавати“ (Аноним 1955: 94), *набања̀вати* „градити“ (Грђић-Бјелокосић 1900: 591; Аноним 1955: 93; Шћепановић / Ђукановић 1997: 144); *ба̀неж* m. „(г)радња, рад, посао“ (Грђић-Бјелокосић 1900: 590; Аноним 1955: 90; Шћепановић / Ђукановић 1997: 141), *ба̀њеж / ба̀њеж* „id.“ (Аноним 1955: 90), *ба̀њак / ба̀њак* m. „мајстор“, *ба̀ња̀чкџ* adj. „мајсторски“ (Аноним 1955: 90; Шћепановић / Ђукановић 1997: 141), *бања̀чкџ*, *ба̀начкџ* „дунђерски (о ТЈ зидара Осаћана)“ (РСА), *Бања̀чкџ* f. „Босна“, *ба̀налиџа / ба̀налиџа* f. „четка“ (Аноним 1955: 90), „рука“ (Аноним 1955: 90; Грђић-Бјелокосић 1900: 590; Шћепановић / Ђукановић 1997: 141), *бања̀лиџа* „id.“ (Аноним 1955: 90; Шћепановић / Ђукановић 1997: 141), „мајсторица“ (Аноним 1955: 90), *ба̀начкџ* adj. „дунђерски (о ТЈ зидара Осаћана)“; *бања̀џи*, *бања̀џ*, *ба̀наџи*, *бања̀џ* impf. „говорити баналачким језиком“ (РСА).

Изложена грађа сугерише да треба кренути од глагола који је на плану творбе подложен префиксацији и имперфектизацији и представља полазиште за даљу деривацију, а при том има велики значењски потенцијал чију конкретну семантичку реализацију одређују различите објекатске допуне¹² и комуникативни контекст.

У литератури се може наћи и друга претпоставка о пореклу ових арготизама коју су изнели аутори са бољим увидом у тајни језик коме они

¹¹ Две напомене о изворима: Грђић-Бјелокосић 1900 не акцентује грађу, али је наводимо на овај начин да бисмо избегли понављање облика и значења који би се разликовали само по томе што у овом извору речи нису акцентоване, а у осталима углавном јесу; Шћепановић / Ђукановић 1997 доносе збирни корпус који укључује и материјал из ранијих извора, а овде су наведене само потврде из њихове сопствене грађе.

¹² Неке од допуна наведене су у изворима лексике овог ТЈ, али претпостављамо да тиме њихова „листа“ није исцрпљена, већ је отворена и да зависи од контекста у коме се комуникација на ТЈ одвија.

припадају. Иван Поповић остаје у оквиру албанске етимологије, с тим што етимон налази у глаголу *ba/n/* „правим, радим“ (цитирано према Станишић 1995: 107).¹³ Алб. глагол *běj* (тоск.) /*bâj* (гер.) (аорист *-ra / -na*) у значењу „(у-, на-)чинити, (на-)правити, градити, изграђивати, производити, стварати, (у)радити, припремити, (з-)готовити, родити“ и са још разумејенијом семантиком коју реализује са номиналним допунама и у изразима за шта в. нпр. FShS s. v. *běj*, може представљати одговарајући изворник горенаведеном глаголу који такође карактерише широк семантички опсег.

У тајном језику зидара у Бугарској забележени су арготизми истог основног значења: *бџрам* „правим, градим“ (Мраченик, Карлово), *бџрам* „радим“ (Брацигово, Пештера) за које се претпоставља да потичу од облика *bëra*, 1. sg. аориста истог алб. глагола (БЕР 1: 100; Каџори et al. 1984: 35).¹⁴

(2) Лексема из тајних језика могу се наћи и међу потврдама у првом делу одреднице која иначе не припада овом лексичком подсистему, уп. у првој свесци ЕРСЈ *ајкиња* „лепа, допадљива жена“ ТЈ зидара (Чемерикић) која је наведена s. v. *аји*¹ „коњ“.

Лексемама из гегавачког и егавачког ТЈ просјака, слепаца и коцкара могле би се допунити неарготичке потврде глагола *башијаји*. Лексема није потврђена у РСА,¹⁵ док је, на пример, у дијалекатском речнику ускокког говора забележен повратни облик *бџијаји се* pf. „погордити се, понети се“ (Станић 1: 28), дакле у значењу за које се може претпоставити да је секундарно у односу на основно „ударати“,¹⁶ присутно у лексци ТЈ (в. доле). Примарна семантика посведочена је код префигираног облика овог глагола из Црне Горе: *избџијаји* pf. покр. „истући, измлатити“ (РСА). Арготичке потврде глагола *башијаји* и његових деривата су следеће:

башијаји impf. „ударати“, *огбашијаји* pf. „отворити“ (Полицијски гласник 1897/6: 47, 9: 71), *јџбашијала* pt. pf. act. „потукла“ Ириг (Каракашевић 1899: 128), *разбашијана унча* „разбијен дућан“, *убашијан леваји* „убијен човек“ (Полицијски гласник 1897/4: 31), Ерић га убашто! „Бог га убио!“ (Кућаџ 1877: 39); *башијало* n. „бубањ; звоно“ (Кућаџ, Каракашевић l. cc.), *разбашијавци* m. pl. „кључеви“ (Полицијски гласник 1897/1: 8).¹⁷

¹³ Исто Халими 1954: 81, 82 и Anonim 1955: 89 – „I samo ime ovoga govora je šiptarsko: *ban* (= čini) = raditi (s našim formantima: banački ili banjački, banjac, banjalica, banjež)“.

¹⁴ Уп. и *бџрам* „градим, зидам“, *бџрувам* „градим, радим на градилишту“ (зидари, Гоце Делчев) (Каџори et al. 1984: 36–37).

¹⁵ Лексема *бџијаји* impf. безл. покр. „смети, усуђивати се; бити способан (за нешто)“ (РСА) фонетска је варијанта глагола *бџијаји* и према томе представља хомоним у односу на *башијаји* „ударати“.

¹⁶ За семантичку везу „ударати“ и „гордити се“ уп. нпр. *кџијаји се* „тући се, клати (о пчелама, стоци итд.); гордити се, шепурити се“, *бџсаји* / *бџсаји се* „ударати се, бити се песницама или шакама (у прса и сл., у болу, очајању, кајању; разметању)“, *бџсаји се* „правити се важан, истичати се“ (Влајић-Поповић 2002: 84, 99, 225, 250). О овом развоју значења на словенском плану, међу континуантама псл. **baḡati*, в. ЭССЯ 1: 134.

¹⁷ О континуитету једног дела арготичке лексике, и то баш из ових ТЈ, у жаргонским варијететима може сведочити управо ова лексема, уп. нпр. потврде из жаргона из друге половине 20. века: *бџијаји (се)* „тући (се)“, *забџијаји* „ухапсити; сакрити“, *забџијаји бџвџ* „умукнути, зачепити уста“, *огбџијаји* „отворити; обити“, *убџијаји (се)* „убити (се)“, *башијајија* „туча“ (Андрић 1976), *башијаји се* „тући се“, *избашијаји* „истући“, *огбашијаји* „истући; отићи“, *ог-*

У РСА је од наведених лексема нотирана једино именица *башијало*, као и њима сродан глагол *башијуи* „ударити“, посведочен у примеру: *Башии ја у анију!* „Удри га у главу“ из истог извора из ког је за РСА ексцерпирана и лексема *башијало* (Каракашевић 1899: 129).¹⁸ На основу овог глагола Влајић-Поповић 2002: 254–255, уз резерву према етимологисању лексике тајних језика, реконструираше интензивирани облик **башијати* који би дао као помен *instrumenti* именицу *башијало*. Горенаведене лексеме из истог тајног језика из ког потичу и разматрани арготизми *башијуи* и *башијало*, посведочене у више различитих извора, несумњиво потврђују опрезно изнету реконструкцију, која је са њима престала то да буде.

У егавачком аргоу забележена је лексема *барлијати* „говорити“ (Полицијски гласник 1897: 71), која је потврђена у експресивном значењу „баљезгати, говорити којешта, наклапати“ у РСА (s. v. *барлијати* / *барлијати*) и у Речнику српских говора Војводине (РСГВ s. v. *барлијати*). Будући да је потврда из Полицијског гласника једина арготска потврда у изворима овог и њему блиских ТЈ који нам стоје на располагању,¹⁹ а да, с друге стране, постоје неарготске потврде са експресивним значењем, има основа да се доведе у питање арготички статус ове лексеме. Наиме, не треба искључити могућност да ју је сакупљач речи овог ТЈ сврстао међу арготизме „заведен“ управо експресивношћу и(ли) дијалекатским карактером лексеме *барлијати*, услед чега она може бити мање семантички транспарентна. Међутим, гледано са чисто функционалног становишта, семантичка непрозирност овог глагола доприноси конспиративности комуникације и квалификује је за припадност арготској лексици, иако она заправо, по свој прилици, потиче из другог лексичког сегмента (експресивне, дијалекатске лексике).²⁰

(3) Лексеме из балканскословенских, и шире, балканских ТЈ могу се наћи у другом делу одредница које нису базирани на лексици ТЈ, међу паралелама из других језика, уп. у првој свесци ЕРСЈ s. v. *аламан* „гладница; готован; мангуп и сл.“ потврде из бугарских ТЈ: *аламан* „човек; Турчин“ (зидари, Гоце Делчев) и *аламанин* „Турчин“ (зидари, Брацигово).

На слово *б-*, s. v. *бахшијати* „трескати, лупати, итд.“, међу паралелама из других језика, могле би бити наведене неке од потврда из македонских ТЈ зидара: *бафшам*, (*из*)*бафшам* „(ис)тучем“, *убовшам* „убијем“ Шлегово (Ховенберг / Марков 1955: 15, 20); и просјака: *бафшам* „тучем“, *бафшало* „батина“ Прилеп (Цепенков 1896: 273), *бафшам* „тучем“, *бафшалка* „пушка“

башијавати гаску „отварати врата“, *убашијати* „убити“, *башија(ње)* „тучњава“, *башијери* „они који се туку“ (Sabljak 1981). О вези између тајних језика и савременог жаргона в. Sikimić 1992: 276.

¹⁸ Последњи објављени том РСА закључује лексема *одерзивати*.

¹⁹ То су за гегавачки, ТЈ просјака и егавачки, ТЈ лопова и коцкара: Михајловић 1980, Вук 1852, Кућаћ 1877, Полицијски гласник 1897, Каракашевић 1899, Ђорђевић 1900: 163–164; за ТЈ слепаца и просјака из Македоније и Бугарске: Шишманов 1895 = Цепенков 1896, Чилев 1900, Гъбјов 1900: 870–875, Русић / Шмаус 1936, Rusić 1960, Воденичаров 1988.

²⁰ Уп. нпр. Sabljak 1981: 17 у напомени о ауторовим недоумицама везаним за селекцију материјала дијалекатског порекла услед тога што се многи изрази „nalaze na kolebljivim, difuznim i neutvrđenim granicama između različitih jezičkih kodova, jer mogu pripadati dijalektu, lokalizmu, žargonu i šatrovačkom govoru“.

Македонија (Гџбов 1900: 868), *убафџаџи*²¹ „убити“ Охрид (Русић / Шмаус 1936: 132).²²

Потврде из ТЈ просјака у Македонији доприносе разрешавању евентуалних дилема око порекла већ помињаног арготизма *башијало* из ТЈ просјака забележеног на с.-х. терену. Наиме, Влајић-Поповић 2002:255 предлаже још једно могуће тумачење: „Уосталом, како је у питању тајни језик, треба рачунати и са бугарско-македонском фонетиком, тј. са могућношћу да је *-ши-* < *-џ-*, односно да је именица изведена од **bat-ja-ti* < **batati* ’ударати’“. Фонетски лик потврда из македонског ТЈ просјака не говори у прилог ове алтернативне претпоставке.²³

У РСА је забележена лексема *бандавѐла* f. „затвор, хапс“ из Црне Горе и квалификована је као покрајинска реч. У дијалекатском речнику говора рожајског краја посведочена је њена варијанта *бандавѐља* са примером: Отишћеш ти мене у бандавѐљу (Надџић 2003: 19).

Лексема *бандавѐла* могла би бити у вези са ромским *band-* „везати, бацити у окове, закључати, затворити“, уп. потврде из балканских дијалеката: *band(j)àva*, *pandava*, *phándav* (Wolf 1960: 50), *phandav* „затворим, ухапсим“, *phandavav* „држим затворено“ (Uhlík 1983: 449 s. v. *zatvorim*).

У кругу балканске арготичке лексике могу се наћи паралеле које бацају светло на порекло и формални лик ове лексеме, а које могу послужити као аргументи у прилог предложеном тумачењу њеног порекла. У бугарском арготу постоји читава лексичка група, забележена у више извора, за коју Костов²⁴ 1956: 419 претпоставља исти предлогак: *панџиз* „затвор“, *панџизја* „затварама“, *панџизим* „арестујем“, *панџизчия* „затвореник“.²⁵ У једном грчко-ромском варијетету лексемом *randi* означава се „затвор“ (Sechidou 2005: 76).

У формалном погледу лексема *бандавѐла* се уклапа међу жаргонизме који се завршавају на *-(в)ела*, укључујући и варијанту са *-(в)ело* са акцен-

²¹ У списку речи македонског арга из извора Русић / Шмаус 1936 глаголске лексеме су дате најчешће у првом лицу презента, а понекад и у императиву, док је ово једина потврда у реконструисаном инфинитиву. Треба имати у виду да је рад писан на српско-хрватском.

²² Уп. неарготичке мак. потврде: *бавџа* „гацати; лупетати, трућати“, *забавџа* „забасати; почети лупетати“, за чије се треће значење упућује на *забувџа* „почети лупати, ударати снажно; почети скитати; почети мучити се“, *набавџа се* „нагрпати, набити; нагронтати (се); натрабуњати; изударати; најести се“, *џобавџа (се)* „гацати мало; лупетати мало; бактати се чим мало“ (РМЈ). Иако ове потврде поседују разгранату семантику, пада у очи да се, бар у овом извору, за основни, непрефигирани облик не бележи и основно значење „ударати“.

²³ Изгледа да вокализам основа мак. арготизама потенцира проблем прасловенске реконструкције вокала основе на који указује Влајић-Поповић 2002: 217–225 у вези са с.-х. материјалом. У ЭССЯ 1: 137, 3: 115 се реконструишу оба облика: **bъxъtati (se)* и **baxъtati (se)* (облик са вокализмом *-a-* само на основу лужичких потврда), а књижевни еквивалент мак. арготизама: *бавџа* „гацати; лупетати, трућати“ наводи се међу континуантама основе са полугласом. SP 1: 464–465 доноси једино облик са полугласом у основи и међу јсл. потврдама овог глагола не бележи мак. потврде. У сваком случају, претходно речено не умањује вредност лексема из македонских ТЈ као додатног аргумента у корист примарне претпоставке Влајић-Поповић о припадности с.-х. арготизма *башијали* континуантама псл. основа **bъx-*, (?) **bax-* (Влајић-Поповић 2002: 255).

²⁴ Његово тумачење преузима касније и БЕР 5: 42 s. v. *панџиз*.

²⁵ Ухлик је забележио травнички локални шатровачки израз *џенџух* „затвор“ настао, по његовом мишљењу, са малом изменом вокала и померањем аспирације на крај речи, од истозначне гурбетске речи *phandipe*, изведенице од горенаведеног ромског глагола *phandav* (Uhlík 1954: 25).

том на пенултими: уп. нпр. *маравѐла* f. шатр. „туча, тучњава“ (Ј. Хам, РСА), *кокавѐло* п. шатр. „лаж, неистина“ (Р. Чолаковић, РСА), *кидавѐла* „бежање, бекство, бежи!“ *кидавѐло* шатр. „бежи!“ (Андрић 1976), *кидавѐло* шатр. „бежи, кидај“ (А. Вучо, РСА).²⁶

Занимљиво је да су арготизми исте формалне структуре, са завршетком на -ѐла, акцентовани на пенултими, посведочени, с почетка прошлог века, у дортици (ντόρτικα), једном ромско-грчком тајном језику. Триандафилидис је забележио три такве лексеме: *κουραβѐλα* „coitus“, *πρασавѐλα* „лаж“, *τσο(υ)рѐла* „крађа“ за које је изнео претпоставку да су настале супстантивизацијом одговарајућих ромских глагола (Triandaphyllidis 1924: 10, 14, 17).²⁷ Скрећемо пажњу у вези са првом потврдом из дортике да је лексема идентичне форме и значења регистрована и у нашој опсеној лексици, уп. *куравѐла* „сношај“ (Шипка 1999: 101).

Уколико су управо изложена запажања основана, онда би се у другом и трећем делу одреднице ЕРСЈ посвећене лексеми *бандавела*, у својству паралела из других језика, могла навести арготичка лексика забележена у Бугарској и Грчкој.

(4) И на крају, лексика ТЈ може бити изложена и коментарисана у трећем делу неке неарготичке одреднице. У првој свесци ЕРСЈ такав случај представљају арготизам *аниѝа* / *ваниѝа* / *фаниѝа* „глава“ и његови деривати из ТЈ просјака и зидара који су протумачени као метафоре мађаризма *аниѝа*²⁸ „хумка, обично као међник“.

У овом раду смо покушали да укажемо на то да се, услед сложености веза арготичке лексике и осталих сегмената лексичког система, ова лексика може наћи на различитим местима у структури одредница етимолошког речника: у својству самосталне одреднице, али и допунске потврде или паралеле у неарготичкој одредници. Могуће су различите опције у погледу степена рестриктивности уношења лексике ТЈ и сличних лексичких подсистема у речник општег типа какав је ЕРСЈ, али треба имати у виду чињеницу да у неким случајевима ова лексика може садржати драгоцену грађу која поткрепљује или усмерава тумачење лексема које саме по себи нису арготичког карактера. Већ је предочавана потреба да се изради библиографија извора ове лексике, као и радова и прилога посвећених њеном изучавању,²⁹ а следећи, врло користан корак било би формирање корпуса како појединих аргоа тако и збирног и то на ширем, пре свега, балканском плану.

²⁶ Жаргонизми *кидавела* и *ѝуѝавела* послужили су Б. Сикимић 1999: 83 као илустрација утицаја ромског на (савремени) жаргон који се не огледа само у лексичком позајмљивању већ и у преузимању ромских морфолошких средстава, у наведеним примерима конкретно у коришћењу ромске глаголске морфеме.

²⁷ Оваква творба је још продуктивнија у ромско-грчким варијететима из Епира у којима је, према Sechidou 2005: 71, већина именица женског рода изведена од камењеног глаголског облика у трећем лицу.

²⁸ Од мађарског *hánt* „груда земље, бусен, смрзнута земља“ (ЕРСЈ 1: 168).

²⁹ Уп. Михајловић 1980: 165, нап. 2.

Кључне речи: српски језик, тајни језици, етимологија, лексикографија, балканска лингвистика.

Литература и извори

- Андрић 1976:** Д. Андрић, *Двосмерни речник српској жарјона и жарјону сродних речи и израза*, Београд.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*, 1–, Софија 1971–.
- Бјелетић 2002:** М. Бјелетић, Пројекат Етимолошког речника српског језика, *Славистика VI*, Београд, 125–134.
- Бјелетић / Влајић-Поповић / Лома 1997:** М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, А. Лома, Нивои етимолошке анализе и сегментација одредница у ЕРСЈ, *Зборник Мајнице српске за филолојију и линвистику XL/1*, Нови Сад, 9–19.
- Влајић-Поповић 2002:** Ј. Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошкој речника*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога н. с. књ. 21, Београд.
- Влајић-Поповић / Петровић 2004:** Ј. Влајић-Поповић, С. Петровић, Неки методолошки проблеми у изради Прве свеске Етимолошког речника српског језика, *Живои и дело академика Павла Ивића*, Суботица – Нови Сад – Београд, 141–148.
- Воденичаров 1988:** П. Воденичаров, Езиково взаимодействие в един таен говор (говора на слепците-просјаци от село Добърско, Разложко), *Съпоставително езикознание XIII/2*, Софија, 23–26.
- Вук 1852:** В. Ст. Караџић, *Српски рјечник (1852)*, Просвета, Београд 1986.
- Вучковић 2004:** М. Вучковић, *Бошкачки – тајни језик Средске и Сиринића*, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, магистарски рад у рукопису.
- Грђић-Бјелокосић 1900:** Л. Грђић-Бјелокосић, Баналачки (раднички, дунђерски) језик, *Гласник Земаљској Музеја у Босни и Херцеговини XII*, Сарајево, 587–591.
- Гъбјов 1900:** П. К. Гъбјов, Принос към българските тајни езици, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XVI–XVII/1*, Софија, 842–875.
- Ђокић 2003:** М. Ђокић, *Српско-хрватски фијонимски дериваии на -ика у индоевројском контексту (са посебним осврћом на семасиологију назива за даише билје у класичним језицима)*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, магистарски рад у рукопису.
- Ђорђевић 1900:** Т. Ђорђевић, Белешке о тајним језицима (у Алексинцу), *Караџић II/8–9*, Алексинац, 156–164.
- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српској језика*, 1–, Београд 2003–.
- Каракашевић 1899:** В. Каракашевић, Гусле и гуслари, *Лейоис Мајнице српске* 198, Нови Сад, 123–130.

- Кацори et al. 1984:** Т. Кацори, У. Дукова, П. Асенова, Към характеристиката на тайните говори в България, *Съпоставително езиковедие* IX/1, София, 29–43.
- Костов 1956:** К. Костов, Цигански думи в българските тайни говори, *Известия на Института за български език* IV, София, 411–425.
- Михајловић 1980:** В. Михајловић, Једна цртица Симе Милутиновића као подстрек Вуку за чланак о „гегавачком“ језику, *Зборник за славистику* 18, Нови Сад, 165–167.
- ОС:** *Оледна свеска*, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога н. с. књ. 15, Београд 1998.
- Петровић 1997:** С. Петровић, Турцизми у Етимолошком речнику српскохрватског језика, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 117–124.
- Полицијски гласник 1897:** *Полицијски гласник*, Београд.
- РМЈ:** *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, Скопје 1986.
- РСА:** *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 1–, Београд 1959–.
- РСГВ:** *Речник српских јовора Војводине* 1–, Нови Сад 2000–.
- Русић / Шмаус 1936:** Б. Русић, А. Шмаус, Гуслар Ванђел из Охрида, *Прилози проучавању народне поезије* III/1, Београд, 119–133.
- Сикимић 1999:** Б. Сикимић, Суперишка, *Свети речи* 9–12, Београд, 82–83.
- Станић:** М. Станић, *Ускочки речник* 1–2, Београд 1990–1991.
- Станишић 1995:** В. Станишић, *Српско-албански језички односи*, Балканолошки институт, Посебна издања 59, Београд.
- Тројановић 1925–26:** С. Тројановић, Прилог тајним језицима. (Из мојих забележака), *Јужнословенски филолој* V, Београд, 222–226.
- Тројановић 1930:** С. Тројановић, Ватра у обичајима и животу српског народа, *Српски етнографски зборник* XLV, Београд.
- Халими 1954:** К. Халими, Арбанашке речи у нашим тајним језицима, *Гласник Етнографској музеја у Београду* XVII, Београд, 75–90.
- Ховенберг / Марков 1955:** Х. Ховенберг, Б. Марков, Прилог кон тајните јазици, *Македонски јазик* VI/1, Скопје, 4–21.
- Цепенков 1896:** М. К. Цепенков, От Прилеп. Таен просяшки разговор, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XIII, София, 271–273.
- Чилев 1900:** П. Чилев, Тайният език на слепците в Битолско, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XVI–XVII/1, София, 876–878.
- Шипка 1999:** Д. Шипка, *Ојсцене речи у српском језику*, Београд – Нови Сад.
- Чемериќић:** Д. Чемериќић: збирка речи из Призрена (грађа РСА).
- Шишманов 1895:** Ив. Д. Шишманов, Бележки за българските тайни езици и пословечки говори, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XII/2, София, 15–50.
- Шћепановић / Ђукановић 1997:** М. Шћепановић, П. Ђукановић, Бањачки (тајни језик осаћких мајстора), *Српски језик* II/1–2, Београд, 131–152.

ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*, 1-, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974–.

* * *

- Anonim 1955:** Banjački govor na području Srebrenice, *Bilten Instituta za proučavanje folkloru* 3, Sarajevo, 85–96.
- Bugarški 2003:** R. Bugarški, *Žargon*, Biblioteka XX vek 137, Beograd.
- Đokić 2000:** M. Đokić, O homonimiji u fitonimiji: stgr. ἀνδράχνη i sh. *jandrašika*, *Јужнословенски филолоџ* LVI/1–2, Београд, 411–420.
- Đokić 2005:** M. Đokić, Iz srpsko-hrvatske fitonimije (1): *rmanj*, *Etymologické symposion Brno 2005*, Etymologické oddělení Ustavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, Brno, 6.–8. září 2005.
- FSHS:** *Fjalor shqip-serbokroatisht*, Prishtinë 1981.
- Hadžić 2003:** I. Hadžić, *Rožajski rječnik (Građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja)*, Rožaje.
- Kuhač 1877:** Fr. Š. Kuhač, Prilog za povjest glasbe južnoslovenske, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XXXVIII*, Zagreb, 1–78.
- Rusić 1960:** B. Rusić, Guslarsko tajno sporazumevanje, *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije VI Bled 1959*, Ljubljana, 351–355.
- Sabljak 1981:** T. Sabljak, *Rječnik šatrovačkog govora*, Zagreb.
- Sechidou 2005:** I. Sechidou, Finikas Romika: A Greek Para-Romani variety, *Romani Studies* 5, Vol. 15, No.1, Gypsy Lore Society, 51–79.
- Sikimić 1992:** B. Sikimić, Balkan Secret Languages vs. Modern Slang: Romanian Contribution, *Revue des études sud-est européennes* XXX/3–4, Bucarest, 275–280.
- Sikimić 1996:** B. Sikimić, *Etimologija i male folklorne formule*, Institut za srpski jezik SANU, Biblioteka Južnoslovenskog filologa n. s. knj. 11, Beograd.
- Skalka 2000:** B. Skalka, Problematika etymologizování slangových a argotických výrazů, *Studia etymologica Brunensia* 1, Praha, 271–276.
- Skok:** P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- SP:** *Słownik prasłowiański*, 1-, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974–.
- Triandaphyllidis 1924:** M. A. Triandaphyllidis, Eine zigeunerisch-griechische Geheimsprache, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* LII 1/2, Göttingen, 1–42.
- Uhlik 1954:** R. Uhlik, Ciganizmi u šatrovačkom argou i u sličnim govorima, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, историја и етнографија* IX, Сарајево, 5–31.
- Uhlik 1983:** R. Uhlik, *Srpskohrvatsko–romsko–engleski rečnik*, Sarajevo.
- Wolf 1960:** S. A. Wolf, *Großes Wörterbuch der Zigeunersprache. Wortschatz deutscher und anderer europäischer Zigeunerdiialekte*, Mannheim.

Marija Vučković

FROM THE LEXICON OF SECRET IDIOMS
THE LEXICON OF SECRET LANGUAGES IN THE SERBIAN ETYMOLOGICAL
DICTIONARY

Summary

Departing from the basic postulates regarding the treatment of the secret languages' lexicon previously offered in the *Pilot Issue* of the Serbian etymological dictionary, this paper focuses on the position of this lexical segment in the Serbian etymological dictionary (*Етимолошки речник српског језика*, ERSJ). In further course the aspects of lexicographic presentation and dealing with the vocabulary of different argots are described and illustrated by appropriate words and lemmas from the first two volumes of ERSJ. Due to complex relations between the lexicon of secret idioms and other lexical segments, words pertaining to argot can take different positions in the structure of the ERSJ lemmas: they can either appear as separate lemmas, or in some part of a non-argotic lemma: be that additional attestations of respective entries or lexical parallels from other languages.

Маја Р. Ђокић
Београд

ИЗ ФИТОНИМИЈЕ (1): *SMILAX* (ЕТИМОЛОШКА БЕЛЕШКА)*

У раду се предлажу етимологије до сада неетимологисаних српско-хрватских фитонима за биљке из рода *Smilax*: *ѓзмилакја*, *сапарина*, *тепелика*, *тетивика*. За с.-х. *ѓзмилакја* се претпоставља алоглотски предлогак, док се у с.-х. *тепелика* препознаје архаична словенска формална структура. Разматрају се могућа значења псл. **tē(p)t-iva* као деривационе основе за с.-х. *тетивика*. Формалном и семантичком анализом структуре фитонима *тепелика* и *тетивика* сагледавају се и њихова места у систему српско-хрватских фитонимских деривата на -ика.

0.0. Научна ботаничка идентификација и класификација фитонима:

Роду *Smilax* (фам. *Convallariaceae*) припада око 300 биљних врста: *Smilax aspera* (с.-х. *ѓзмилакја*, *тепелика*, *тетивика*) расте самоникло у сувим, сеновитим и шумским пределима источног медитеранског басена. То је трајна, зимзелена повијуша са бодљикавом стабљиком и огранцима. Има глатко и срцолико лишће. Плодови су округле и сочне црвене бобице које нису јестиве. Расте у облику жбуна. На местима где се јавља често формира живице. Врсте *Smilax medica* и *Smilax officinalis* (с.-х. *сапарина*, *сапарина*) пренете су у 16. веку из Мексика *resp.* централне Америке.¹

1.0. О врсти *Smilax aspera*. Саопштења из античких извора и прелинеовске флористике. *Usus in medicina populari*.

Стгр. (σ)μίλαξ (ή/ретко ό) (лат. (*smilax*, *cis* f.) представља десигнат за више различитих врста биљака: а. *Convolvulus*, б. *Phaseolus*, в. *Taxus*, г.

* Овај прилог је резултат рада на пројекту Института за српски језик САНУ “Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика”, који под бројем 1591 финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Детаљније о томе в. Encyclopædia Britannica 2002, Deluxe Edition CD-ROM, 1994-2002 Encyclopædia Britannica, Inc.; Encarta References Library Premium 2005 DVD, 1999-2004 Microsoft Corporation.

Quercus ilex, и д. *Smilax aspera* (André 1956: 209; 296). Као десигнат за биљку *Smilax aspera* помиње је Диоскурид:

Μιλᾶξ τραχειᾶ· τὰ μὲν φύλλα ἔχει περικλυμένῳ
ὅμοια καὶ κλήματα πολλά, λεπτά,
ἀκανθώδη ὡς παλίουρος ἢ βάτος,
ἐλίσσεταιί τε περὶ τὰ δένδρα ἄνω καὶ κάτω νεμομένη·
καρπὸν δὲ ἔχει βοτρυοειδῆ, πεπανθέντα ἐρυθρόν,
ὑποδάκνοντα ἡρέμα τῇ γεύσει, γίζαν σκληράν, παχειαν·
φύεται ἐν τόποις ἐλώδεσι καὶ τραχέσι.

De materia medica 4, 142²

Плиније такође:

Similis est hederæ e Cilicia quidem primum profecta, sed in Graecia frequentior, quam vocant smilacem, densis geniculata caulibus, spinosis frutectosa ramis, folio hederaceo, parvo, non anguloso, a pediculo emittente pampinos, flore candido, olente lilium. fert racemos labruscae modo, non hederæ, colore rubro, complexa acinis maioribus nucleos ternos, minoribus singulos, nigros duosque, infausta omnibus sacris et coronis, quoniam sit lugubris virgine eius nominis propter amorem iuvenis Croci mutata in hunc fruticem.

Nat. Hist. XVI 35-36 (63-64), 153-155

Milax quoque, quæ anthophoros cognominatur, similitudinem hederæ habet, tenuioribus foliis ... quidam duo genera milacis dixere: alteram immortalitati proximam in convallibus opacis, scandentem arborum, comantibus acinorum corymbis, ... alterum genus culta amare et in his gigni, nullius effectus. illam esse milacem priorem, cuius lignum ad aures sonare diximus.

Nat. Hist. XXIV 10-11 (49-50), 82-84

Исти аутори потврђују да се биљка *Smilax aspera* користила од давнина у терапеутске сврхе:

ταύτης τὰ φύλλα καὶ ὁ καρπὸς θανασίμων ἐστὶν ἀντίδοτα
πρηνόμενα καὶ ἐπιπινόμενα. παραδέδοται δ' ὅτι,
ἂν τις ἀρτιγενεῖ παιδίῳ τρίψας τι τούτων δῶ καταπιεῖν, ὑπ'
οὐδενὸς δηλητηρίου φαρμάκου βλαβήσεται·
τέμνεται δὲ καὶ εἰς ἀλεξιφάρμακα.

De materia medica, I. cit.

² Цитати су преузети са CD-ROMа: MUSAIOS 2002 Release A, 1992-2002 By Darl. J. Dumont and Randall M. Smith.

Coronam ex ea factam in pari foliorum numero aiunt capitis
doloribus mederi ... contra venenata omnia efficacissime
iuvantem acinorum suco: infantibus saepe instillato nulla postea
venena nocitura.

Nat. Hist. XXIV 10-11 (49-50), 82-84

У народној медицини балканских Словена ова специфична биљна врста сматрала се такође изузетно лековитом: у облику чаја користила се за ублажавање кардиоваскуларних и интестиналних тегоба (Чајкановић 1985: 226). МББР 282 нас такође информисе о употреби ове биљке у лечењу реуматизма, подагре, скрофула, лишајева и сифилиса.

У хербаријумима из 16. века забележена су следећа имена: W. Turner *Herbal* 1538: енг. *sharp smilax* (GHLF: 528); H. Bock *New Kreutterbuch* 1539 (1551): нем. *Stechend Windt* (Marzell 4: 349); L. Fuchs HS 1542: *De smilace aspera* Cap. CCLXXIII (p. 717): *Smilax aspera*, нем. *groz stechend Windt, scharpff Windt* (GHLF, l. cit.); A. Lonitzer NH 1551-1555: “Volubilis aspera, Smilax aspera, Ger. Stechend Winden/Scharpff Winden: nonnullis putatur esse Lupulus”, M. Lobelius SA 1571: *smilax aspera, salsaparilla* [sic!] (<http://www.uni-mannheim.de/mateof/>); J. Gerard GHP 1597: енг. *common rough bindweed* (GHLF, l. cit.), C. Bauhin: *Smilax aspera* (<http://www.bauhin.ch/>); фр. *smilax aspre*, ит. *smilace aspra*, шп. *yedra de cierto genero* (GHLF, l. cit.).

1.1. Етимолошки коментар:

Стгр. фитоним (σ)μῖλαξ (ῥ/(ретко ó) није био предмет озбиљније етимолошке или фитономастичке студије. Frisk (2: 237, 749) и Chantraine (III: 701, IV-1: 1027) немају јасних представа о пореклу овог фитонима³. Carnoy (1959: 247-248) држи да име представља дериват ие. **smei-* “сећи, резати; оштрити; гребати”, а семантичку аргументацију оснива на карактеристичном (бодљикавом) изгледу надземног изданка биљке.⁴ Лат. форма (*s*)*mīlax* (< гр., André l. cit., Walde-Hofmann 2: 549) сачувала се у ит. дијал.: (*s*)*mīlacc*⁵. Грчки фитоним ушао је бугарску и турску народну ботаничку терминологију: буг. *змилáка Smilax excelsa* (Ново село - Тополовград), *змилáйк* “храстовидно растение с червени плодове, подобни на плодове на капина” (Родопи), тур. *zimbilaçı Smilax excelsa* (Ризе), *zimilacı* (Ризе), *zimilaçı* < гр. (дијал). σμῖλάκι, σμῖλάκι, ζμῖλάκι’ (Македонија, Тракија, Понт, Пелопонес, Крф, Пакси, Крит), такође тур. *zimilas* < гр. σμῖλαξ (МББР l. cit., Стойчев 1965: 169, Todorov 1983: 47-48, TBAS 244, Tzitzilis 1987: 118). У једној лекаруши из 15. века забележен је с.-х. фитоним *џмилакија*: Ω ε же р о д и т и ж е њ њ с к о р ω . Ω τ

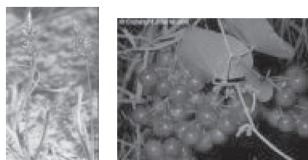
³ Не помиње га Papanastassiou (1994) а ни аутори у CEG 1-7.

⁴ До овог тренутка није нам познато да постоји било какав други етимолошки суд или бар сугестија (*ad marginem*) о пореклу стгр. фитонима.

⁵ Cf. www.calabrianatura.it, www.vesuviopark.it.

змилакї є сьтвори вѣньць и положи на главѣ єи и абїє родить (V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. XVI. Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja. Starine JAZU, knj. 10, Zagreb 1878, 99). Скок не помиње овај фитоним. Како се из примера не може одредити референт на који се име односи, РЈА само упућује на гр. σμίλαξ због гласовне сличности: “у гр. је smilax, бршљану слична биљка тетивика, коју су радо узимали за вијенце”. Нема сумње да и с.-х. *Ћзмилакја*, попут горе наведених бугарских и турских фитонима, рефлектује неки од грчких дијалекатских облика (ζμίλάκι’).

2.0. О врстама *Smilax medica* и *Smilax officinalis*.

Много познатија од Европске сарсапариле је она која је у 16. веку пренета из централне и јужне Америке. Племена у Перуу и Хондурасу вековима су користила корен сарсапариле (*Smilax officinalis*) за јачање сексулане потенције, у лечењу реуматизма, као аналгетик и антипиретик, код различитих обољења коже (дерматитис, псоријаза, лепра), а важио је и за незамењив имуно-протектор. Мексичка сарсапарила (*Smilax medica*) почиње да се користи у европској медицини средином 16. века. Од тада корен ове биљке не престаје да се користи у третманима којима се подвргавају пре свега оболели од венеричних болести. Куриозитет представља податак да је у периоду од 1820. до 1910. године ова биљка била и званично регистрована у *U.S. Pharmacopoeia* као лек против сифилиса.⁶

2.1. Етимолошки коментар:

Сарсапарила је интернационална ознака за биљке из рода *Smilax*. Реч је шпанског порекла: шп. *zarzaparrilla* (1555) < *zarza* “жбун” (од ар. *šaras* “бодљикава биљка”) и *parrilla* - дем. од *parra* “вијак”. Одатле улази у италијански: *salsapariglia* (1567?, 1573) (DELI 1122). Према Мејеру (Meyer 1893: 35, 1895: 79) италијански облик је прототип гр. *σαλαρίνα* и тур. *saparna*, *saparine*. С.-х. *запарина* ј. Србија (Симоновић), *сапарина* Панчић (РЈА) гласовно се подудару са грчким и турским обликом. Скок 2: 202 нема решење (упућује само на везу са *radix sarsaparillae*). Мејер нема с.-х. потврде. Уп. такође буг. *сапарила* (МББР: 504). БЕР не помиње ову реч.

⁶ Детаљније в. <http://www.samsonssecret.com/botanical/sarsaparilla.html>.

3.0. С.-х. тетивика:

Ареално најраширенији српско-хрватски назив за биљку *Smilax aspera* је *тетивика*. Потврђене форме показују фонетску варијабилност основе: *тетивика* Дубровник (Вук 1852), Пољица, Крк (RJA), Црес (Šulek), *тетевика* Корчула (Skok 3: 464), Дуги оток, *тетовика* Хвар (RJA), *титивика* (ареал? акценат? Симоновић), и алтернацију суфикса *-ика/-ица*: *тетивица* Далмација (Šulek), *тетевица* (RJA). Име је аутохтона српско-хрватска креација без формалних еквивалената у другим словенским језицима. Представља изведеницу једним од најчесталијих српско-хрватских “ботаничких” суфикаса од с.-х. *тетива* f.(*mětivō* n.) < псл. **tę(p)t-iva* “nervus; Bogenseite, Seite; geometrijski termin” (Skok 1. cit.). Мотивациони знак према којем је формиран фитоним је карактеристичан изглед стабљике као у лијане. С.-х. *тетивичина* “коров” (Хвар, *ibid.*), пољ. дијал. *cieńcwo* “*nać: cieńcwo, nać, liście* нр. *buraków*” (SIGP 4: 377) и блр. дијал. *цеџива* “*цеџива* [цяўнік, сцябло ў расліны]” (КСУМ: 480) наводе на помисао да је псл. **tę(p)t-iva* могло бити и у служби ботаничког термина.

3.1. С.-х. тепелика:

С.-х. фитоним *тепелика* *Smilax aspera* ареално је ограничен на јужну Србију (Симоновић). Име нема творбених паралела у другим словенским језицима, а његова формална и семантичка структура је непрозирна. Два доминантна обележја надземног изданка биљке *Smilax aspera*: бодљикава стабљика *resp.* пузавица, повијуша представљају два мотивациона знака према којима су формирани с.-х. синонимни називи за ову биљку: *бодљиви слак* *resp.* *тетивика* (*-ица*). Да су оба мотивациона знака – од којих је други *resp.* биљка пузавица, повијуша, асоцијативно повезан са другом биљком *Convolvulus* – истовремено могла учествовати у процесу концептуализације и организације садржаја, сведочи двочлани с.-х. термин *бодљиви слак*⁷ (уп. слн. *bodeči slak*). Узмемо ли да је фитоним *тепелика* настао према оном истом мотивационом знаку који је инцирао процес номинације – формирања фитонима *тетивика*⁸, онда би се он формално могао посматрати једино као архаична *-ика*-изведеница од глаголске основе **tęp-* (лит. *tempti* “истегнути”), која је и у *tętiva* (лит. *temptyva*) + *-ика*, са партиципским *-ѣль*⁹.

⁷ За етимологију с.-х. и слн. речи *slak* *Convolvulus*, в. Skok 3: 278, Bezlaj 3:254.

⁸ Паралеле за идентичну организацију садржаја пружају слн. (*poronac* *Smilax aspera*, *Convolvulus* (Bezlaj 1. cit.), рус. *тягу́ня* “Сорное растение с ... лежачим или вьющимся стеблем, *Convolvulus*” (Беляева 1973:645), лат. *convolvulus* (Bezlaj 1. cit.). Морућност да се ради о позајмљеници из сазвучног тур. *tepelik* (с обзиром на ареал простирања речи) искључена је због ономасиолошке неоснованости.

⁹ Узме ли се такође да је рус. *тя́пникъ* “кустарник; плетень, огорожа” (Даль IV: 456) (уп. такође чеш. *ťapít*), формација са рефлексом исте основе (другачије о чеш. глаголу *Machek*: 636), фитоним *тепелика* ни формално не би стајао сасвим изолован, што би још више учврстило основе наше претпоставке.

Кључне речи: фитонимија, семасиологија, словенска етимологија.

Литература

- André 1956:** André, J., *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956.
- Беляева 1973: Беляева, О. П., *Словарь говоров соликамского района пермской области*, Пермь 1973.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*, София 1971-.
- Bezljaj:** Bezljaj, F., *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977-.
- Carnoy 1959: Carnoy, A., *Dictionnaire étymologique des noms grecs de plantes*, Louvain 1959.
- CEG:** *Chronique d'étymologie grecque 1-7*, Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes LXX/1996-LXXVI/2002.
- Chantraine:** Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, tome III, L-P, Paris 1974, IV-1, P-Y, Paris 1977.
- Чажкановић 1985:** Чажкановић, В., *Речник српских народних веровања о биљкама*. Рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић, Београд 1985.
- Даль:** Даль, В., *Толковый словарь живого великорусского языка I-IV*, Москва 1981-1982⁸.
- DELI:** Cortelazzo, M., Zolli, P., *Dizionario etimologico della lingua italiana 1-5*, Bologna 1979-1988.
- Frisk:** Frisk, H., *Griechisches etymologisches Wörterbuch I-III*, Heidelberg 1973-1979².
- GHLF:** Meyer, F. G., Trueblood, E. E., Heller, J. L., *The Great Herbal of Leonhart Fuchs. De historia stirpium commentarii insignes, 1542 (Notable Commentaries on the History of Plants)*, Volume I, Commentary, Stanford University Press, California 1999.
- КСУМ:** Баялькевич, I. K., *Краёвы слоўнік усходняй магілёўшчыны*, Мінск 1970.
- Machek:** Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968².
- Marzell:** Marzell, H., *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen I-IV, V* Registerband, Leipzig-Stuttgart 1943-1979.
- Meyer 1893:** Meyer, G., *Türkische Studien. I*. In: Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Band 128, Wien 1893.
- Meyer 1895:** Meyer, G., *Neugriechisches Studien. IV. Verzeichniss der romanischen Lehnwörter*. In: Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Band 132, Wien 1895.

- МББР:** *Материали за български ботаничен речник*. Събрани от Б. Давидов и А. Авашев. Допълнени и редактирани от Б. Ахтаров, София 1939.
- Nat. Hist.:** C. Plini Secundi, *Naturalis Historiae*, Libri XXIII-XXX, V. G. Teubner, Stuttgart 1967.
- Papanastassiou 1994:** Papanastassiou, G. C., *Compléments au Dictionnaire étymologique du Grec Ancien de Pierre Chantraine (L-W)*, Thessalonique 1994.
- Pokorny:** Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I-II, Bern 1959-1969.
- RJA:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I-XXIII*, Zagreb 1880-1976.
- Симоновић:** Симоновић, Д., *Ботанички речник*, Београд 1959.
- Skok:** Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-IV, Zagreb 1971-1974.
- SIGP:** *Słownik gwar polskich*, Tom IV, Zeszyt 1-2 (10-11), Kraków 1992.
- Стойчев 1965:** Стойчев, Т., *Родопски речник*, Българска диалектология, Книга II, София 1965, 119-314.
- Šulek:** Šulek, V., *Imenik bilja*, Zagreb 1879.
- ТВАС:** Байтоп, Т., *Türkçe bitki adlari sözlüğü*, Ankara 1994.
- Todorov 1983:** Todorov, T., *Quelques mots bulgares d'origine grecque*, Linguistique Balkanique XXVI/3, Sofia 1983, 47-50.
- Tzitzilis 1987:** Tzitzilis, Ch., *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)*, Wien 1987.
- Walde-Hofmann:** Walde, A., Hofmann, J. B., *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, zweiter Band M-Z, 3., neubearbeitete Auflage, Heidelberg 1954.
- Вук 1852:** Стефановић Караџић, В., *Српски рјечник*, Београд 1898³.

Maja R. Djokic

EX PHYTONYMIĀ (1): *SMLAX* (ETYMOLOGICAL NOTE)

Summary

The paper deals with the Serbo-Croatian naming units for the plant genus *Smilax*: *žmilakja*, *saparina*, *tepelika*, *tetivika*. The paper establishes alloglottic prototype for S.-Cr. *žmilakja*. The paper proposes new Slavic Etymology for S.-Cr. *tepelika*. Some of possible meanings of PSI. **tē(p)t-iva* that had served as a derivation base for S.-Cr. *tetivika* are also reconsidered. Positioning S.-Cr. phytonyms *tepelika* and *tetivika* inside the system of Serbo-Croatian phytonymic derivatives on *-ika* is based on the analysis of their formal and semantic structure.

Sybilla Daković
Wrocław

ФОРМАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СРПСКИХ ИНТЕРЈЕКЦИЈА У ОДНОСУ НА ПОЉСКЕ И РУСКЕ

Реферат садржи анализу фондова интерјекција српској, пољској и руској језика с обзиром на њихово формално обиљежје. Успоређиван је слој и његова структура, сјојивост интерјекција са честицама и замјеницама, додавање квазисуфикса и суфикса императива, те појава редуликације у споменути три језика.

Интерјекције¹, или у традиционалном називљу узвици, обично су карактеризирани као аморфне језичке јединице². Можемо се ипак срести с гласовима лингвиста који приписују интерјекцијама посједовање својствених структура, које чак именују морфолошким системом интерјекција (у широком значењу ове ријечи)³.

Истраживања репрезентативне⁴ групе интерјекција три славенска језика: српског, пољског и руског, дозволила су нам верифицирати тврдњу о посједовању таквих структура, те на анализу формалних карактеристика дотичних језичких јединица. Будући да се грађа интерјекција битно разликује од грађе осталих врста ријечи, у анализи узима се у обзир структура слога интерјекција, те такве формалне карактеристике као што су спајање интерјекција с другим врстама ријечи – честицама и замјеницама, као и додавање такозваних квазисуфикса⁵ и суфикса императива, те појаву редуликације.

За основу анализе узете су конвенционализоване интерјекције, које већим дијелом полазе из лексикографских извора и резултати истраживања

¹ Под појмом *интерјекције (узвици)* схваћамо јединице које спадају у традиционално појману врсту ријечи, која групише јединице с функцијом изражавања емоција, с функцијом дозивања, заповиједања и потицања, те с функцијом опонашања звукова и симболизирања покрета.

² Неки руски језикословци, као В.В. Виноградов (1972) или А.И. Германович (1966) аморфност приписују једино семантичкој групи емоционалних узвика.

³ Израз *морфолоија* у односу на интерјекције, користи нпр. Е. Siatkowska (1985, с. 285-293)

⁴ Анализа је урођена на фондовима од близу тристо интерјекција за сваки споменути језик, који су фондови ексерцирани из лексикографских извора, од којих су најважнији: *Речник српскохрватској књижевној језика*, 1967- 76, Матица српска/ Матица хрватска. Нови Сад-Загреб, *Słownik języka polskiego*, 1958-62, red. W. Doroszewski, Warszawa, *Толковый словарь русской языка*, 1947-1948, ред. Д.Н.Ушаков, Москва

⁵ Види Е Siatkowska о.с.

увјетовани су карактеристиком извора и начином записа тих специфичних јединица, које су често на граници артикулираних и неартикулираних израза.

Анализа грађе интерјекција с обзиром на број слогова показује да је већина интерјекција једносложна, што је црта свих трију фондова интерјекција, дакле српских, пољских и руских. Унутар групе једносложних интерјекција можемо подједнако у сва истраживана језика разликовати три основна типа, наиме интерјекције које се састоје само од самогласника (једног или више) (нпр. ср. *a, e, o, ai, ua*, пољ. *a, e, ai, oi*, рус. *a, u, ya*), оне које се састоје само од сугласника (нпр. ср. *бзз, киш, ш-ш-ш, њх*, пољ. *prz, pst, pff, tst*, рус. *фррк, киш, джж*) и оне које имају у свом саставу и самогласнике и сугласнике. У последњој групи биљежимо неколико типова, које одређује позиција вокала (V) и консонаната (C). Дакле разликујемо интерјекције са структуром VC (нпр. ср. *ax, aj, ai, ej, ix*, пољ. *aj, at, eh, uh*, рус. *ai, acъ, ax, ишь*), CV (нпр. ср. *xa, xe, му, на, но, њи*, пољ. *fe, ba, fi, fu, ha*, рус. *ба, бе, би, ва, ви, ња*), SVC (нпр. ср. *бам, бир, боц, кец, луњ, њаф*, пољ. *bac, baś, beç, cyk, cyt, dul*, рус. *бах, бац, бом, буљ, кок, мур*), CCV (нпр. ср. *цвр, їру, хја, кло, кра*, пољ. *fru, glu, kra, kwa*, рус. *бя, їли, ква, кра*), CCVC (нпр. ср. *цмок, цвок, њљус, шљаї, њрес*, пољ. *bryk, chlap, chlip, klar*, рус. *брень, брысь, жвик, њрух*). Ове су структуре најчешће за интерјекције у сва истраживана језика. Међу њима најфреквентнија је структура SVC, иако најбројнија за сва три језика, ипак у српском скупља изнад 50% више интерјекција него у руском, и изнад 20% више него у пољском језику⁶. У осталим наведеним структурама нису уочљиве тако велике разлике у односу на број интерјекција.

Рјеђе структуре интерјекција су CCCVC (нпр. ср. *шљоц, шкриї*, пољ. *brzdek, prztyk, skrzyp*, рус. *скриї, скрыї*) и CVCC (нпр. ср. *бумс, хајс, њајс, цинк*, пољ. *pyrg, rymś, szast, szust*, рус. *їолк, њырк, цирк, шарк*). Поједини примјери интерјекција забиљежени су у случају структура VCC (пољ. *uhm*, ср. *ajs*), CVV (ср. *jao*, рус. *їуу*), CCCV (пољ. *tpri*, рус. *їїру*), CCCVC (пољ. *pstryk*).

Интерјекције са структуром CCVCC нису нађене у српском материјалу, док су у руском и пољском присутне (нпр. рус. *хлусїь, шварк*, пољ. *chlast, chlust, plask, bryzg*). За разлику, интерјекције са структуром VVC забиљене су једино у српском језику (*aox*).

Код двосложних интерјекција најчешћа је фонетска структура CVCV (ср. *бури, цуки, ћури, њиле*, пољ. *halo, hola, juhu*, рус. *бяша, лјол, њили*) поред структуре VCV (ср. *аха, ала, оја, уха*, пољ. *aha, ehe, oho*, рус. *аїу, аїу, увы*). Остале структуре двосложних интерјекција чине поједини примјери.

Врло је мало интерјекција с више од два слога. Ту, осим малобројних секундарних интерјекција, можемо набројити српску интерјекцију *кукуруку* и одговарајућу пољску интерјекцију *kukuryku* и руску *кукареку/кукуреку*.

Занимљива је чињеница да одређене типове слогова можемо повезати са семантичким типом интерјекција. И тако структуре CVC и CCVC су карактеристичне за ономатопејске интерјекције, што значи да је код ономатопеја

⁶ За структуру CVC нађено је 86 српских интерјекција, према 41 руских и 68 пољских

превага затворених слогова. У свим истраживаним језицима интерјекције које изражавају емоције имају претежно структуру VC и CV. У овај тип интерјекција спада такођер већина самогласничких интерјекција, а сугласничке интерјекције можемо наћи у сваком семантичком типу интерјекција. Вриједи споменути да руски језик највише обилује сугласничким интерјекцијама.

За све истраживане језике карактеристична је тенденција спајања интерјекција с честицама, при томе у српском језику ова тенденција је најрјеђе заступљена, јер биљежи се у само у два случаја.

Први случај се односи на наступање интерјекција с честицама *ga* и *ne* (*oh ga, oh ne, ah ga, ah ne*). Ова је појава присутна такођер у осталим истраживаним језицима (пољ. *oh tak, oh nie*, рус. *o ga, o neij*).

Сљедећи примјер који може бити илустрација спајања интерјекција с честицама је израз *a ну*, гдје први члан *a* можемо одредити као честицу, док је српска интерјекција *ну*, присутна и у другим славенским језицима⁷. Споменути спој је једини такав спој, који смо нашли у српском материјалу, док су спојеви интерјекција с честицом *a* у иницијалном положају чешћи у пољском и руском језику (пољ. *a kysz, a sio*, рус. *акось, абир*)⁸.

У пољском и руском језику могући су такођер спојеви и с другим честицама, нпр. честицом *że* у пољском (*niże, ejże*), и аналогично честицом *же* у руском (*ей-же-ей*). Руски језик, као најобилнији у том погледу од трију споменутих језика, биљежи осим тога спојеве интерјекција с упитном честицом *ли* (*ой-ли*).

Додавање суфикса другог лица множине императива потврђено је и у српском језику (*хајдеће, нуће*) и у руском (*наће, нуће, айдаће, брысьће*), а за разлику од руског, у српском је могуће и за прво лице множине (*хајдемо*). Што је занимљиво, у руском језику на неке облике интерјекција с већ доданим суфиксом за императив може доћи и партикула *-ка* (*наће-ка, нуће-ка, айдаће-ка*), која се појављује и у основним облицима ових интерјекција (*на-ка, ну-ка*)⁹.

Заједничка за сва три истраживана језика је могућност спајања неких интерјекција с личним замјеницама. И у овом погледу руски језик биљежи највише примјера. Док се руске интерјекције спајају са замјеницама у номинативу (*охи́и, ахи́и, ах вы, фу-ты́и*)¹⁰ и генитиву (*чур меня, айю е́ю, ну вас*)¹¹, српске – са замјеницама у акузативу (*јој мене*) и дативу (*јој мени, куку њему*). У пољском језику појава спајања интерјекција с личним замјеницама јако је ријетка (нпр. *huź go*).

⁷ Ова је интерјекција присутна у пољском, чешком, руском, бјелоруском и другим језицима. Усп. Р. Skok 1972 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (натуркница *нукашии*)

⁸ Usp. Siatkowska i А.И. Германович о.с.

⁹ Usp. *Грамматика современной русской литературной языка*, 1980, ред. Н.Ю. Шведова, Москва

¹⁰ Примјетљив је недостатак ортографске норме у писању тих спојева, који могу бити писани заједно, одвојено или са цртицом.

¹¹ Usp. *Грамматика современной русской литературной языка*, 1980, ред. Н.Ю. Шведова, Москва.

Честа појава код српских интерјекција је додавање до интерјекција самогласника или сугласника, који стварају варијантне облике ових лексема. Најчешћи квазисуфикси који судјелују у творби интерјекција у српском језику су: *-и* (нпр. *бир / бири, ћур / ћури, нуи / нуии*), *-а* (*их / иха, иих / ииха, кец / кеца, иш / иша, хой-цуй / хойа-цуйа, иаи / иаиа*), *-е* (*љок / љоке, ћуш / ћуше*), *-ј* (*хе / хеј, на / нај, ела / елај, фу / фуј, јао / јаој*), *-х* (*аи / аих, ау / аух, ба / бах, ии / иих, вајме / вајмех, јао / јаох*). Самогласник *-а* у неколико примјера појављује се такођер у иницијалном положају (*јао / ајао, вај / авај*). Знатно рјеђи су квазисуфикси *-к* (*ћу / ћук, кло / клок, иљус / иљуск*), *-с* (*бум / бумс, мља / мљас*), *-р* (*ге / гер*, такођер у облику с редупликацијом *gege / gegер*), *-ф* (само у примјеру *ау / ауф*) и самогласник *-о* (једино *нуи / нуио*). Квазисуфикси могу бити и групе фонема, нпр. *-ке* (*воч / вочке*), *-ац* (*ћии / ћииац*), *-кац* (*иуц / иуцац, иљес / иљескац, иљус / иљускац, љос / љоскац, фис / фискац*).

У српском, слично као и у пољском, варијантни облици интерјекције *хой* настају додавањем компоненте *-са* (*хойса*) или *-ла* (*хойла*), док у руском нашли смо само облик с компонентом *-ля* (*іойля*).

Једна од својствених појава српских интерјекција је постојање паралелних облика с сугласником *х-* у иницијалном положају и без тог сугласника, нпр. *хајге* поред *ајге*, *хура* поред *ура*, *хо-рук* поред *о-рук*, *хой* поред *ои*. Можемо такођер примијетити замјењивање и испадање самогласника у финалном положају нпр. *нуио / нуии / нуи*, *хајга / хајге / хајг*. Занимљива је такође појава аглутинације двију интерјекција, као на примјер у случају интерјекције *нуде* направљене од двију синонимних интерјекција *ну* и *ге*. Примјери заједничког наступања двију различитих интерјекција потврђени су у сва три истраживана језика (нпр. пољ. *о jej, ach jej*, рус. *охіи-ахіи*).

Пољски и руски језик знатно су сиромашнији у односу на средства творбе варијанти интерјекција. У пољском, осим већ наведених примјера, забилежили смо квазисуфиксе *-и* (нпр. *człap / człapi, tup / tupi, chłap / chłapi*) и *-s*, (нп.: *hop / hops, chap / chaps, rym / rymy*), и врло слабо заступљено *-ј* (*fu / fuј*). У руском језику то су компоненте: *-у* (нп.: *цаи / цаиу, іоі / іоіу*), *-к* (*зирь / зирк, ірось / іроск*), *-й* (једино у *фу / фуи*), те група *-ма* (*эх-ма, ухмаху -ма*)¹².

Што је интересантно, неки од квазисуфикса модифицирају значење интерјекција, нпр. пољска компонента *-и*, која се додаје на интерјекције ономатојејског карактера, пружа додатну информацију о дуготрајности радње, коју симболизира ономатојеја. Пољска компонента *-s*, српска *-к* и руска *-к* информира о једнократности радње.

Појава редупликације и понављања коријена интерјекције својствена је за интерјекције. Овисно о семантичком типу интерјекције наведене појаве служе или интензификацији осјећаја (интерјекције, које изражавају емоције) или изражавању времена трајања (ономатојејске интерјекције) или је њихово значење функционално (интерјекције, које изражавају вољу).

¹² Усп А.И. Германович (1961)

Редупликација код интерјекција може бити потпуна (редупликација цијелог коријена) или дјеломична (нпр. ср. *ијују*, рус. *улю-лю*). Потпуна редупликација може бити понављање коријена у непромијењеном облику (нпр. *брч-брч*, *ћив-ћив*, *ко-ко*), или с промијењеним једним гласом: самогласником (*гин-дон*, *ишиа-иша*) или сугласником у иницијалној позицији (*иуиа-луиа*, *иуц-муц*). Могуће је и испадање једног гласа (*ира-ра-ра*, *иша*) или проширивање за глас или за слог (*цай-царай*, *иа-иак*, *шам-шарам*, *иућ-иурућ*). Ријетко долази до редупликације задњег слога у двосложним интерјекцијама (*хойса-са*).

У погледу редупликације интерјекција влада скоро потпуна подударност између српског, пољског и руског језика. Све наведене појаве биљежимо у три споменута језика. Једина разлика се односи на неке особине руских редуплицираних интерјекција, које нису присутне ни у српском нити у пољском језику. Наиме једино за руски језик примјеђено је понављање интерјекција са везником између поновљених облика: *шюк да шюк*, *ну и ну*. Друга специфичност редупликације у руском језику је додавање префикса *ио-* на редуплицирани облик: *хвайшь-иохвайшь*.

Према изложеном, може се устврдити постојање специфичне грађе интерјекција. Велики број подударности у три истраживана језика у односу на структуру слога показује да су интерјекције стари слој лексика и да је њихова нарав првотног карактера. Чињеница да је већина од њих једносложна свједочи о битној разлици међу интерјекцијама и осталим врстама ријечи, и истовремено указује специфичност функција интерјекција, у које је уписана експресивност и језгровитост поруке. Слично је у случају редупликације, гдје једнакости у сва три језика такођер могу свједочити да је појава стара и везана за особиту нарав интерјекција.

У погледу представљених формалних карактеристика интерјекција, као што су спајање с честицама, замјеницама и додавање квазисуфикса и суфикса императива, уочава се да су истраживана три језика створила властите системе творбе унутар класе интерјекција. Подударности међу њима нису честе, али чак у случају подударних облика, неријетко се разликују с обзиром на њихову учесталост. Као примјер можемо навести заједнички за српски и пољски језик квазисуфикс *-с*, који у пољском језику има већу учесталост него у српском. Претежно различите су такођер тенденције до спајања интерјекција с партикулама и замјеницама, што је исто доказ да је у сваком од споменутих језика створен посебан, својствен систем унутар класе интерјекција.

Кључне ријечи: узвици, интерјекције

Литература

- Виноградов В.В., 1972:** *Русский язык*. Москва
- Германович А.И. 1961:** *Междометия и звукообразительные слова русского языка*. Симферополь
- Германович А.И., 1966:** *Междометия русского языка*. Киев
- Даковић С., 2000:** *Још о узвицима*, „Језик данас”, 12, стр. 3-9
- Петровић С., 1994:** *Парне речи у лексичко – семантичком систему српског језика*. „Научни састанак слависта у Вукове дане” 22/2, с. 113-117
- Прћић Љ., 1999:** *О узвицима у српском језику*, „Језик данас” 10
- Русская Грамматика, Грамматика современной русского литературного языка, 1980*, ред. Шведова Н.Ю., Москва
- Siatkowska E., 1977:** *Wyrazy dźwiękonaśladowcze a wykrzykniki*. „Poradnik Językowy” 3, стр. 99-105
- Siatkowska E., 1985:** *Z morfologii tzw. wyrazów amorficznych w języku polskim, czeskim i słowackim*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” 23, стр. 285-293

Sybilla Daković

THE FORMAL CHARACTERISTICS OF SERBIAN, POLISH AND RUSSIAN INTERJECTIONS

Summary

This paper contains an analysis of formal characteristics of Serbian, Polish and Russian interjections. The author compares a syllable structure, the collocation of interjections with particles and pronouns as well as quasi-suffixes and imperative suffixes addition and reduplication of interjections of three mentioned languages.

Славка Величкова
София – Пловдив

О ЈЕДНОЈ НЕПРОМЕНЉИВОЈ ВРСТИ РЕЧИ У СРПСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду се истражује и истраживање проучавања узвика као врсте непроменљивих речи која је релативно рејко у центру истраживања контрастивних анализа српског и бугарског језика.

Објекат овог рада су узвици као једна од непроменљивих речи у српском (српскохрватском) и бугарском језику. Ова врста речи није често истраживана посебно, па је нарочито због тога привукла нашу пажњу.

Циљ излагања је следећи:

1. да се на основу прегледа неких познатих и доступних граматика оба језика из прошлог века представе, коментаришу и упореде дефиниције и подела ове врсте речи, и сем тога
2. да се на основу двојезичних речника помоћу примера докаже да и код узвика не постоји увек потпуно поклапање између српског и бугарског језика, чак ни код наизглед једнаких речи.

Разматрајући узвике, Т. Маретић одређује их као „ријечи које се употребљавају кад хоћемо да прочитамо какво чувство: чудо, радост, бол, гњев, весеље, жељу“. Аутор истиче да се већина њих употребљава „за различна чувства, не само за једно, напр. „ох“ за жалост, бол, жељу“ итд. Ипак он проширује обухват тих речи, додајући да међу узвике треба бројити и облике као „аис“, „иш“ и друге којима се довикују или терају животиње“ и сл. (Маретић 1931)

У „Прегледу граматике хрватскосрпског језика“ (Тежак-Бабић 1966) налазимо другачију дефиницију: „Непроменљиве речи којима се изражава неки осјећај, расположење, дозив или звук у природи, зову се узвици“. Даље на основу дефиниције се издвајају три врсте узвика са више примера: узвици за изражавање осјећаја и расположења (ах, аха, ај, ао, ау...), узвици за дозивање и потицање (де, дедер, хајде, хеј...) и ономапојејски узвици (бус, бум, хоп...).

Јосип Хам у својој „Краткој граматичи хрватскосрпског језика за странце“ (1967) не даје посебну дефиницију узвика већ посвећује пажњу њиховој подели. Наиме подвлачи да уз обичне, према његовим речима, „рефлексив-

но-ономатопејске узвике“ типа а! ах! јао! има и таквих који представљају скраћене или потпуне речи или сложенице (гле! од гледај!, збиља! ...дабоме! и сл.). Тај аутор посебно подвлачи модално значење узвичних речи „које се употребљавају да афективно обоје оно што се у реченици каже“.

И позната „Грамматика хрватско-српског језика“ чији су аутори Иван Брабец, Мате Храсте и Сретен Живковић (1968) не даје јединствену дефиницију узвика, него их дели у пет врста, при томе карактерише функције сваке од њих. Узвици којима се изричу различита осећања чине прву врсту. Једино за ову врсту постоји тврдња да су узвици непроменљиве речи, а примери су у реченицама, као што је нпр. „Ех, дивни су били дани!“. Друга врста укључује узвике који служе за дозивање. О њима се посебно истиче да се они често налазе уз вокативе (даје се као пример „Хеј, децо, не стојте, напрјед!“). У трећу врсту долазе узвици којима „имитирамо звукове што их чујемо у природи“. За њих се употребљава термин „ономатопејски узвици“, слично као код Тежака и Бабића и у некој мери код Хама. У четврту групу су издвојени узвици који понекад замењују глаголе, што је објашњено стилским потребама – „кад желимо да неки догађај прикажемо нарочито живо“. Ово се илуструје примером „Онда се Брко залети и хоп! преко воде на другу страну“ и истиче се да овде „хоп!“ стоји уместо „скочи“. У последњу, пету врсту, убрајају се узвици којима се људи обраћају животињама.

Поред истакнутих разлика постоји заједничка особина свих наведених граматика – оне не одвајају честице (партикуле) од узвика. Није тако код граматичара о којима ће даље бити речи хронолошким редом. Према њиховим схватањима узвици и речце су посебне врсте непроменљивих речи.

У свом раду „Савремени српскохрватски језик“ (1975) Михаило Стевановић разматра узвике релативно детаљно, после прилога, предлога, везника и речца. Аутор се задржава на оним цртама узвика које дају за право неким истраживачима (међу њима наводи Александра Белића) да их не разматрају као речи „у ономе смислу у коме су друге речи“. Подвлачи основно образложење за овакав став, наиме да се узвицима не означава никакав одређени појам, већ се изражава неко опет неодређено осећање. Стевановић не дели овакво схватање, јер по његовом мишљењу узвичне речи су ипак скупови гласова, којима се нешто изражава, па се они морају посматрати као засебна врста речи. Али када их дефинише, аутор ипак избегава употребу терминолошког израза „врста речи“. По њему „узвици су скупови гласова или и поједини гласови којима се на посебан начин у афекту изражавају лична осећања и расположења“. Прецизирајући своје схватање он истиче да прави узвици још нису праве речи. Као доказ наводи њихову повезаност са изразом лица говорника, са мимиком или гестовима у одређивању осећања која изражавају. По његовим речима осим „правих узвика“ (то су они који изражавају лична осећања и расположења) постоје и узвици којима се подражава природним звуцима, као и скупови који се употребљавају за вабљење и терање стоке.

На сличан начин и „Приручна граматика хрватског књижевног језика“ (Барић и др. 1979) одређује узвике као низове гласова који немају јасно одређеног логичког смисла и дели их у четири врсте. Подвлачи се опет њихова

веза „са гестама и мимиком“ и истиче се да су они чак сличнији њима него „арткулираном језичком изразу“. Истиче се још то да се узвици често састоје од звукова који се не употребљавају у језику о којем се ради, а и нагласак им је друкчији него код осталих речи, па по томе исто тако излазе ван оквира ових речи. Овде се уводи назив „језичне гесте“ за узвике, чиме се још једном подвлачи њихова веза са паралингвистичким елементима. Међутим, није сасвим тачна тврдња да су узвици, гестови и мимика (ни за блиско сродне језике) врло слични и готово увек разумљиви и онима који иначе не разумеју језик којим се говори.

Мишљења и ставови аутора „Граматице српскога језика“ (1992) Ж. Станојчића и Љ. Поповића блиска су ставу М. Стевановића: и по њима узвици нису праве речи, већ „поједини гласови или скупови гласова који се у језику употребљавају да означе лична осећања и расположења, односно стања“. Наводе се устаљени узвици за изражавање ужаса, страха, бола, жалости, изненађења (о, јао), за вабљење и терање стоке (иш), за подражавање звукова у природи (бум, фију). Истиче се и то да узвици могу служити као језички материјал за стварање правих речи и даје се низ примера, као нпр. фију-фију-кати (Станојчић-Поповић 1992).

Р. Симић у својој граматици истиче на првом месту да се узвицима обе-лежавају емоционална стања говорника и дели их у четири групе, подвлачећи њихову улогу знака: подражајни знаци, који преносе гласовни садржај звукова из природе (фију, мјау), експресивни знаци за изражавање емоционалних стања говорног лица (ах, јао), подстицајни знаци за терање и мамљење животиња (мац, ајс), дозивни знаци за скретање пажње некоме да се говор односи на њега (хеј, ало). Аутор посебно наглашава да само део узвичних речи има утврђену форму и да у претежном броју оне имају гласовни састав који оду-дара од система и стога их је тешко записати (Симић 1996).

Најдетаљнију слику узвичних речи даје Д. Рагуж у својој „Практичној граматици“, где још у наслову одваја узвике од ономатопеја. Даље истиче разлику између њих коју види пре свега у томе да је узвик део људскога говора „којим човјек... изражава разна осјећања и расположења“, док је ономатопеја „опонашани облик некога звука, буке, шума, крика и сл. из људске околине“. О ономатопејама се још каже да се битно разликују од узвика, јер описују постојеће звукове. Даје се списак различитих ономатопеја: за опонашање пада, треска, звука при удару, за звукове и шумове који се производе у природи или при људском раду, за различите „угодне или неугодне људске звукове ..., за гласање животиња и људи...“ Аутор разматра и образовање узвика, у које укључује и узвике за различите наредбе и заповеди (Рагуж 1997).

За неке граматике бугарског језика (нпр. Калканциев 1938) карактеристично је исто тако да не раздвајају честице и узвике, слично неким српским и хрватским ауторима о којима је била реч. П. Калканциев даје прву озбиљну дефиницију узвика која је од утицаја у следећим годинама: „Узвици су непроменљиве речи које служе или непосредном изражавању осећања (радости, туге, жалости и др.), или привлаче пажњу (дозивање, наређење), или су под-

ражавање звукова и шума у природи“. Ст. Попвасилев је краћи у дефинисању тих речи: „Узвцима (лат. *interiections*) изражавамо различита осећања и жеље, исто и различита подражавања звукова“ (Попвасилев 1939).

Слично томе Љ. Андрејчин пише следеће: „Узвци су непроменљиве речи које изражавају непосредно осећања или подражавају звукове у природи“ (Андрејчин 1944).

Неки бугарски граматичари, као Д. Попов, слично Белићу, сматрају да узвик није права реч, да је категорија нула за реч, нулта категорија речи (Попов 1941).

Дефиниције узвика показују да су за већину граматичара (и српских, и хрватских, и бугарских) прави узвци само оне узвичне речи којима се изражава осећање, жеља и сл., па их неки зову екскламације (Рагуж), експресивни знаци (Симић). Ово схватање је карактеристично за граматику савременог бугарског језика Бугарске академије наука (1983): „Узвик је непроменљива реч којом се изражава непосредно осећање (емоција) или подстицање“. Скоро истог мишљења је и П. Пашов: „Узвик је посебна врста речи која изражава непосредно различита осећања и подстицања“. За овог аутора, као и за неке друге бугарске граматичаре, карактеристично је делимично одвајање ономатопеја од осталих узвичних речи, што се огледа у следећем тексту: „Речи којима се имитирају звукови у природи (животиња и птица, природних појава) зову се подражавања звуковима и у нашој граматици разматрају се у групи узвика“ (Пашов 1989).

Прилаз подели узвика је и код бугарских аутора разноврстан. Код неких излагање је веома кратко, па се подела уопште не предлаже, као код горе наведених Калканциева и Попвасилева. Касније се види детаљнија подела, са издвајањем врста које изражавају различита осећања, подстицања и др. (Андрејчин 1977). Најновије граматике укључују у ову врсту речи не само примарне, него и секундарне узвике, који представљају друге врсте речи, употребљене у функцији узвика, нпр. мајко, мамичко, Боже господи и сл. У својој припреманој за штампу „Бугарској морфологији“ Ив. Куцаров их по пореклу сматра изведеним узвцима за разлику од примарних. У српским и у већини хрватских граматика само примарне речи улазе у ову врсту. На том питању се зауставља Ј. Јокановић-Михајлов у свом чланку, посвећеном категорији узвика (1997).

Неколико речи о коришћеној терминологији. За разлику од српских и хрватских лингвиста, који су се определили за домаћи термин „узвик“, бугарски су после неког колебања прихватили назив „междуметие“, који је тачан превод латинског „*interiektion*“, јер по својој мотивацији најбоље одговара карактеристичној особини ове речи да се умеће међу остале речи у реченици. За речи које имитирају звукове у природи у граматицама бугарског језика се користи словенизам „звукотражавање“, чија је мотивисаност потпуно прозирна, а термин грчког порекла „ономатопеја“ ређе се среће у поређењу са праксом у српским и хрватским граматичким текстовима.

Сматра се да је велики део узвика као веома стара категорија речи, проишла из звукова и звукових комплекса, изговорених спонтано и инстинк-

тивно и због тога у језицима, посебно у блиско сродним, има сличних или чак истоветних узвика. Међутим, како истичу аутори „Граматики српскога језика“ (1992), „и поред спонтаности у стварању узвика, у свакој језичкој заједници извесни узвици се устаљују, бивају прихваћени од већине језичке заједнице као везани за одређена значења“. На тај начин, с једне стране, узвици као речи, примарне по пореклу, показују доста сличности у појединим језицима, али с друге, постоје узвичне речи које су типичне и устаљене за одређени језик, па се односе међу елементима његове националне посебности. Неки истраживачи разматрају ову групу речи као део лексеме које носе национално-културну информацију уз реалије и конотативне речи (нпр. Влахов 1980). Овакви узвици се региструју и у двојезичним речницима: српско (српскохрватско)-бугарским, односно бугарско-српским. Нпр., за српску језичку заједницу устаљени узвик за непосредно изражавање претежно негативних емоција „јао“ по облику је потпуно одсутан у бугарском језику. Истовремено, ова реч представља материјал за грађење именица и глагола, нпр. „јаук“, „јаукати“, што показује њену творбену продуктивност и виталност. Наравно, ни изведенице нису познате бугарском као скуп фонема за именовање негативне емоције или емотивног процеса. Нешто слично можемо рећи о узвику „куку“ у српском, с тим што у бугарском исти комплекс гласова функционише само као ономотопејски узвик за звук који издаје кукавица.

Код великог броја узвика у разматраним језицима најчешће постоји делимична подударност. Нпр. „ах“ у зависности од конкретне ситуације, интонације и сл. у оба језика изражава жалост, радост, задовољство, дивљење, одушевљење, али само у бугарском и претњу. Тако и поред истоветног облика и велике блискости у изражавању неких осећања долази до делимичних разлика у вредности узвика, непознатих у једном од језика које упоређујемо. У овом конкретном случају, нпр., буг. „Ах, да ми паднеш в ръцете!“ преводи се на српски језик овако: „Јао, ако ми дођеш руку!“, јер, како је истакнуто, изражавање претње узвиком „ах“ је непознато српској језичкој заједници, за коју ће устаљени узвик у овој ситуацији бити „јао“. Садржај изведеног глагола „ахам-ахна“ на српском језику предаје се описним путем (узвикивати-узвикнути „ах“ и изражавати на тај начин чуђење, изненађење и сл.), тако да се и ова реч може укључити у национално обојену лексику.

У међуодносима узвичних речи оба блиско сродна језика привлачи пажњу низ лексема које као да су по фреквенцији, па и по броју карактеристичнији за бугарски језик. Ради се о лексемама типа „греб“, „гък“, „лап“, „млък“ и сл. У стручној литератури још увек није потпуно решено питање о њиховом месту у језичком систему. Одређују се час као глаголи ултратренутог вида, час као глаголски узвици или узвични глаголи. У српскохрватском језику нешто слично и такође веома блиско по творби представља нпр. „гле“, а обично се даје у граматицима као узвик (Хам 1967). Ради се о непроменљивим речима изразито експресивног карактера, које се не могу укључити у узвике, јер се од њих разликују по значењу. Представљају, по мишљењу неких аутора, експресивне синонине одговарајућих глагола и нешто више од тога – чувају трагове неких граматичких категорија глагола – вида, начина,

прелазности-непрелазности, а у реченици су по улози обично предикати. То су најважнији узроци што их сматрају посебном врстом у оквиру узвика за подстицање која заузима место између глаголског система и узвика. У двојезичним речницима неке од ових лексема се преводе на српски језик описним конструкцијама, јер су му непознате и у том смислу карактеришу бугарску језичку заједницу. Нпр. буг. „ни гък!“ означава на српском „ни речи!“, а „млџк!“ – „ћутите!“ Али у ствари, ради се о непреводивим елементима, јер се приликом њиховог превођења именичком конструкцијом или глаголом губи посебна конотација тих речи и карактеристичне стилске особине које их чине изразито колоквијалним (што је, уосталом, типично за све узвике). Наравно, има случајева када је тешко или немогуће наћи потпуно тачан еквивалент и приликом превођења српских узвичних речи на бугарски језик. Ово су заиста само нека ограничена запажања, али она ипак показују потребу ширег контрастивног проучавања узвичних речи, чији би извори грађе били не само речници, већ исто тако дела савремених писаца и пре свега живи разговорни језик Срба и Бугара, јер ове речи карактеришу колоквијални стил. Потребно је, с друге стране, подвргнути контрастивној анализи све врсте узвика, укључујући и ономатопеје као лексема, повезане са фонетским симболизмом и са иконичношћу у језику (в. Кликовац 1995).

На основу овог кратког излагања можемо закључити да граматике српског (српскохрватског) и бугарског језика на доста сличан начин описују узвике са тачке гледишта њихове функције, граматичких особина, порекла и др. По мишљењу већине аутора наведених граматика прави узвици су пре свега речи које непосредно изражавају осећања и расположења, а зову их „екскламације“, „експресивни знаци“ (у српским граматикама) и „възклицания“ (у бугарским). Неки граматичари не сматрају узвике правим речима због њихове неодређености у садржајном и формалном погледу, а други првобитно укључују у ове речи и честице. Преовладало је ипак мишљење да их треба разматрати као две посебне врсте речи, као и то да су узвици лексема, јер представљају комплекс гласова који нешто изражава. Постоји нека мала разлика између наведених граматика у односу према узвичним речима које настају од других врста речи транспозицијом и према неким узвицима за подстицање. Примери из речника, пре свега двојезичних, показују поред сличности и неке разлике у устаљивању, обиму и карактеру непосредно изражаваних осећаја, у самом постојању или одсуству одговарајућих узвика у српској или бугарској језичкој заједници, што се може разматрати као елемент њихове националне посебности.

Кључне речи: бугарски језик, врста речи, језичка заједница, ономатопеја, српски језик, узвици, узвичне речи

Литература

- Андрејчин 1944:** Андрејчин Ј. Основна бугарска граматика. Софија.
- Андрејчин 1977:** Андрејчин Ј., К. Попов, Ст. Стојанов. Граматика на бугарскиј језик. Софија.
- Барић 1979:** Barić E., M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika. Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Zagreb.
- Брабец 1968:** Brabec I., M. Hraste, Sr. Zivkovic. Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. Zagreb.
- Влахов 1980:** Влахов С., С. Флорин. Непереводимое в переводе. – Мастерство перевода. Софија.
- Станојчић-Поповић 1992:** Станојчић Ж., Љ. Поповић. Граматика српскога језика. Београд – Нови Сад.
- Граматика 1983:** Граматика на савременниј бугарски језик. Т. 2. Морфологија. Софија.
- Калканциев 1938:** Калканджиев П. Бугарска граматика. Пловдив-Софија.
- Кликовац 1995:** Кликовац Д. О фонетском симболизму у српскохрватском језику. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. XXXVIII/1. Нови Сад.
- Маретић 1931:** Maretić T. Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika. U Zagrebu.
- Јокановић-Михајлов 1997:** Јокановић-Михајлов Ј. Категорија узвика – граматички и лексички аспект. – Научни састанак слависта у Вукове дане. 26/2. Београд.
- Пашов 1989:** Пашов П. Практическа бугарска граматика. Софија.
- Попвасилев 1939:** Младенов Ст., Ст. Попвасилев. Граматика на бугарскиј језик. Софија.
- Попов 1941:** Попов Д. Бугарска граматика. Софија.
- Рагуџ 1997:** Raguž D. Praktična hrvatska gramatika. Zagreb.
- Стевановић 1975:** Стевановић М. Савремени српскохрватски језик. Београд.
- Симић 1966:** Симић Р. Српска граматика I. Београд.
- Тежак-Бабић 1966:** Težak St., St. Babić. Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika. Zagreb.
- Хам 1967:** Hamm J. Kratka gramatika hrvatskosrpskog jezika. Zagreb.

Славка Величкова

ОБ ОДНОЈ НЕИЗМЕНЈЕМОЈ ЧАСТИ РЕЧИ В СЕРБСКОМ И БОЛГАРСКОМ ЈАЗИКАХ

Резюме

В работе анализируются описания междометий в сербских и болгарских грамматиках. Несмотря на большие совпадения, все-таки наблюдаются и различия в подходах к их определению

и классификации. Например, по отношению к междометиям, образованным от других частей речи – в болгарских грамматиках они уже давно наличествуют, тогда как сербские все еще относятся к ним более традиционно. Ставится и вопрос о необходимости сопоставительного исследования междометий, принадлежащих к безэквивалентной лексике и тем самым несущих культурно-национальную информацию.

Sabine Kirfel
Berlin

ЛИЧНА ИМЕНА КАО ЛЕКСИЧКА ОСОБИНА У НОВИЈОЈ
СРПСКОЈ ПРОЗИ НА ПРИМЕРУ РОМАНА *УКЛЕТА ЗЕМЉА*
СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ

У раду се разматра функција онимијског система у делу српске постмодернистичке прозе. Полазећи од начела ономастичке стилистике указује се на улогу властитих имена при обликовању семантичког пошенијала књижевноуметничког текста.

1. Уводне напомене: О предмету и циљевима ономастичке
стилистике¹

Име, тј. властито име (*nomen proprium*), гледајући површински, нема своје значење, свој лексички садржај. Оно, чини се, није ништа друго осим симбола, етикете индивидуалности, нешто што субјектима и објектима даје специфично обележје њиховог индивидуалног постојања. Али, да ли је то све?

У центру наших разматрања стоји онимијски систем и његова специфична функција у књижевноуметничком (*у даљем скраћено* к.) тексту. Заправо у таквим текстовима облик имена (израз знака) се пуни садржајем који је пре свега детерминисан ауторовим интенцијама и – као сваки знак у уметности – отвара мање или веће поље читаочевим асоцијацијама.

Властита имена чине саставни део именица као врсте речи, без њих језичка комуникација не функционише. Ова чињеница се огледа и у к. тексту. (То, међутим, не значи да апелативима нема места у таквим текстовима када се ради о означавању књижевног субјекта (лика) или објекта (предмета). Чак

¹ Поред термина „књижевна ономастика“ (нпр. К. Gutschmidt, Literarische Onomastik) постоји и термин „ономастичка стилистика“ (нпр. М. Samardžija). Сматрајући оба назива синонимима користимо други, јер је први нејасан, тј. може се погрешно разумети у смислу „књижевног“ језика.

и оспоравање индивидуалног идентитета једног субјекта апсолутно може бити у служби к. исказа.)

Стилистику к. текстова схватамо као прагматичку дисциплину јер у к. тексту језик има најважнију улогу при стварању фиктивне стварности. Због тога је задатак стилистике, те и ономастичке стилистике, анализа језичког формирања дате фикције. Као дисциплина стилистика која се бави књиж. текстовима, креће се између два пола, лингвистике и науке о књижевности. Однос та два аспекта је током времена улазио у фазе веома велике блискости (нпр. Прашки структурализам), али и у периоде апсолутног одсуства сваког додира (нпр. генеративизам). Између ових крајности се отвара широки спектар додирних тачака, за који је карактеристична наглашена неодређеност.

Без обзира што постоји мноштво публикација о властитим именима у књижевности, нарочито у русистици и полонистици, намеће се утисак да је ономастичка стилистика што се тиче саме теорије и метода истраживања још увек *in statu nascendi*. На то је са жаљењем упозорио већ Карл Гутшмит (84, 7), а ово стање се, по нашим проценама, последњих 20-ак година битно није променило.

Какав је предмет и какви су циљеви ономастичке стилистике?

Предмет истарживања ономастичке стилистике су властита и лична имена која су стекла одређен статус и имају одређену, у првој линији стилску функцију у односу на имена у комуникацији изван књижевног дела. (види Гутшмит, 84, 9) Суочени смо са аутентичним (постојећим) и фиктивним (измишљеним) властитим именима за карактеризовање књижевних субјеката и објеката у служби фикције.

Та имена се, разуме се, налазе у конкретним текстовима. Управо та чињеница да се имена односе на одређене к. текстове ономастичку стилистику чини граном стилистике, а разликује је од свих грана унутар саме ономастике. Нема сумње да ономастичка стилистика може допринети свеобухватној интерпретацији књижевног дела. Тиме она, разуме се, доприноси науци о књижевности, у мањој мери стилистици, а у још мањој мери ономастици.

Ономастичка стилистика анализира властита имена у складу са сазнањима ономастике полазећи од њихове специфичне стилске функције у к. тексту као и од врста и структура имена у служби те функције. Она, дакле, описује а) особености тих имена које произилазе из њиховог места у к. тексту и б) референцијалне односе имена са специфичним денотатима, тј. фиктивним субјектима и објектима. (види Гутшмит, 84, 33)

2. Постмодернистичка проза као извор властитих имена

Као увод разматрања која следе нека послуже два цитата:

„Сутрадан је *Иванова* старица *Стевана* разговарала са својом пријом између осталог и ово:

– Ма нешто ми *Иван* од јутрос куња, и све га тера на жеђ!

– Но, исто, ви’ш, тако од ономад и мој *Добро* ништа не ваља (...) Боли ли *Ивана* глава и жали ли се како му се гади? – вели прија *Стјанија*.

– Ма јок, нешто се не жали да му се гади, но га неки ђаво ушинуо у леву плећку (...)

– Редњичина, убио га бог, тако се жали и *Саво Пејров* – додаје *Стјанија*.“ (78)²

„Не, немам децу. Имала сам с првог мужа. У *Вишњевицу*. Дабом, близу *Окно*. Ту смо живели. Имали смо нешто земљу, а мој муж је и у *Бабину Главу* у јаму радео. *Добривоје* се звао мој први муж. Сад је, јадник, умро и он. Пре годину дана.

А ово је, ево, моја јадна *Милана*.“ (7)³

Сасвим је очигледно да се ради о два цитата из дела која припадају реализму као правцу у књижевности. У центру тих књижевних текстова стоји субјект, који је најчешће именован, и његова психа. Писци реалисти су у првоме реду творци карактера књижевног субјекта. „У реалистичким делима осим људи, ствари, природе и природних појава нема ничег другог. Никаквих тајних, загонетних снага и никакве метафизике.“ (Речник књ. термина, 679) То значи да се унутар фикције ради о јасним референцијалним односима. Карактер књижевног субјекта при томе никада није „скуп сталних и једнозначних особина“, него је „променљив у свом развоју и у своме односу према другим карактерима.“ (Речник, 679) Књижевни субјект се, дакле, приказује и анализира унутар својих узајамних односа са другим субјектима у оквиру јасно компоноване фабуле. То има последице и за појављивање личних имена. С једне стране аутор ствара комплетан систем личних имена који укључује њихово модифицирање у зависности од односа појединог субјекта према другим субјектима. То значи да варијанте имена маркирају односе између субјеката (нпр. употреба хипокористика у замени с обичним именима). С друге стране и апелативи могу бити довољни за идентификацију субјекта као књижевног лика. У текстовима реализма системи личних и властитих имена очигледно не измичу анализи, развоју и односи књижевних субјеката и објеката често стоје у уској вези са својим именовањем у оквиру јасне миметичке структуре к. текста.

Превага интелектуалног садржаја над мимезисом једна је од црта модерне и постмодернистичке књижевности⁴. Према Хабермасу постмодернизам ствара једну „нову непрегледност“ (Речник, 628). Он се одликује у сфери к. текстова колажима, тако да му је једно од важних стилских обележја еклетицизам, комбинација уметности и стварности, *поишравање* већ познатим елементима, цитатима под претпоставком да је све већ виђено и речено. Постоји јасна тенденција да се приповеда антимиетички, тј. да се напуштају референцијални односи текста у корист често ироничног и артифицијелног експериментисања језиком.

² Радоје Домановић: *Смрт. Слика из сеоској живојој у Србији*.

³ Драгослав Михаиловић: *Пејријин венац*.

⁴ „Постмодернизам“ је у великој мери помодна реч којом се широко користи наука о књижевности и књижевна критика. Овде бисмо користили овај термин без дубљег улажења у материју.

Све се то мора одражавати и у употреби властитих и личних имена као стилског средства.

3. Систем властитих и личних имена у роману „Уклета земља“ Светислава Басаре

Нема сумње да се Басарин роман може одредити као постмодернистички. Снажно је и овде заступљен еклектицизам разних микротекстова⁵ чије вешто преплитање често подсећа на след филмских резова, нарочито кад се приказ враћа у кабинет Председника републике где се дотични препушта својим размишљањима. Ту, али не само ту, долази до изражаја снажни идеолошки подтекст романа који разоткрива механизам тоталитаристичке идеологије.

Роман показује све важне формалне и садржајне карактеристике односно макростилске одлике постмодернистичких текстова као што су то

- нарушавање временских и просторних одредница
- губљење идентитета приповедача све до његове фиктивности
- склоност формалним језичким експериментима као поступак „острањивања“ (изобличавања) очигледног садржаја појединих израза знакова
- стварање ефекта нестварности, привида.

Посветићемо се у даљим разматрањима питању каква је у назначеном контексту функција властитих и личних имена као стилског средства. Биће, дакле, реч о семантичким и формалним аспектима тих имена у оквиру њихових референцијалних односа са денотатима (тј. претежно фиктивним објектима и субјектима). При томе желимо доказати да и лексичке јединице које припадају онимијском систему одражавају формалне и садржајне карактеристике односно макростилске одлике к. текста.

У роману „Уклета земља“ онимијски систем⁶ обухвата поред свих врста антропонима (имена, презимена, етнонима – недостају једино надимци) и топониме (осим оронима), имена организација, институција и предузећа као и имена производа.

Изван тога система се у тексту често појављује име **Бога**, што без сумње стоји у уској вези с ауторовим религиозним ставовима и уверењима без којих његови увиди у природу и стање земље → света (!) не би били замисливи. Најфреквентније се појављује име Бога у трактату „Свето опијање“, који

⁵ Формална макротекстуална структура делова романа у којима су смештени микротекстови.

– Оквирна радња у којој се јавља анонимно приповедачко ја.

– Књига „Уклета земља“ коју чине записи извесног Роберта Т. Кинкејда. Издата је у Крштрмрку 1978. Та књига има предговор који је потписао Светислав Басара и садржи енциклопедијски чланак о уклетој земљи званој Етрасција.

– Трактат „Свето опијање“ Салмана Басрија, који је очигледно ауторово алтер его. Издата у Крштрмрку 1977.

– Поговор под насловом „Носите се!“ као наставак оквирне радње.

⁶ У своме књижевнонаучном чланку А. Рихтер „Ukleta zemlja. Svetislav Basara über ein Land, in dem ungläubliche Dinge geschehen“ указује на употребу неколико властитих и личних имена.

обухвата последњих 30-ак страница романа. Овај текст, који се може читати као ауторов кредо о могућем излазу из безнадежног стања данашњице поновним прихватањем Божије речи, одступа од у осталом тексту уобичајеног система именовања. Фикција је потиснута у позадину, а појављују се пре свега имена хришћанског онимијског састава.

Сигурно би било занимљиво приказати онимијски систем романа у целисти. У оквиру овога прилога принуђени смо да се усредсредимо на антропониме. Указаћемо, међутим, и на друге врсте имена. На основу сопствених запажања имена у роману смо класификовали овако:

1. аутентично (постојеће) име аутентичног субјекта/ објекта, пре свега изван фикције (нпр. Кјеркегор, ММФ)
2. аутентично име фиктивног (измишљеног) субјекта/ објекта (нпр. Клио, САЛОН (далеки рођак салона у енглеским клубовима))
3. фиктивно име фиктивног субјекта/ објекта (нпр. Robert T. Cincaid, Крштрмрк)
4. изобличено аутентично име аутентичног субјекта/ објекта (нпр. Psycho Sylni, Carameydan)
5. апелатив за именовање аутентичног/ фиктивног субјекта/ објекта (нпр. Председник, Служба сигурности, скраћено СС (!))

Ова класификација ће нам служити као подлога за детаљнија разматрања.

3.1. Три централна топонима

Кад погледамо онимијски систем изван антропонима, три топонима су од централне важности: а) Крштрмрк, б) Етрасција, в) Дунум (као главни град Етрасције).

а) **Крштрмрк**/ фиктивни топоним фиктивног места (3.)

У првом делу оквирне радње анонимно приповедно ја одједном се налази у забитом месту на мору. „Село на обали, последња станица аутобуса, једва да је имало име: прегршт консонаната на жутој табли (...)” (8) Тек неколико страница касније се сазнаје име места: „Крштрмрк – тако се село зове – има своје залеђе (...)” (12) Читалац ће дакако брзо асоцирати Црну Гору.

Интересантна је творба овог топонима: Он је сложеница настала слагањем трију речи, једне именице и два придева: крш/ стрм/ мрк с асимилацијом и стапањем почетног консонанта придева стрм. Одсутност вокала и лексичко значење прве две компоненте указују на геоморфолошки профил Црне Горе, док други придев придодaje значењску компоненту нечег мрачног, невеселог и тајанственог. „То је finis terrae. Крај“ (21), пише сам аутор.

б) **Етрасција** са дериватима – етрасцијански, Етрасцијанац, etra&anyi (језик)/ фиктивни топоним фиктивног места (3.)

Та „селендра“ (26) на мору јесте део једне веће творевине зване Етрасција, земље којој је у роману у Малој Просветиној Енциклопедији посвећен фиктиван чланак (39–45). У том чланку се име Етрасција парафразира на за Басару типичан начин: Kraleuste kei Demokratie Etru Vana (39). У питању

је споменута ауторова склоност формалним језичким експериментима, овде додуше без графичког експериментисања, али се ипак ради о латиницом написаној синтагми у оквиру ћириличног текста. Читалац сазнаје да Етрасција у Енциклопедији стоји између одредница ЕТОЛИЈА и ЕТРУРИЈА (36). Очигледно је да је ова реч настала од две нефиктивне компоненте, тј. два историјска географска назива на латинском: Etruria и Rascia. Док је Etruria, касније Tuscia, данашња Тоскана, Rascia замењује Рашку, колевку средњовековне српске државе. Према је Етрасција (реч је у потпуности прилагођена правописној норми српског језика) место збивања радње романа, њено име указује на лоцирање те земље ни на Западу ни на Истоку. Овде долази до изражаја већ споменуто превазилажење односно нарушавање просторних одредница.

Текст романа је прожет метафоричним парафразама имена Етрасција који евоцирају што комплетнију семантичку слику те фиктивне државе уз наглашени ефекат привида, нестварности, нпр.:

- ни краљевина ни република (19)
- уклета земља, нема шта (23)
- југ на месту где би требало да се налази запад (23)
- мистериозна држава на ивици вероватноће (39)
- недођија (58)
- полуреална држава на крају света (58)
- република злих духова, краљевина ноћних мора и халуцинација (60)
- илузорна земља с халуцинантним становништвом (66)
- реликт Содоме (113)
- прчварница (113)
- место у коме нестају време и простор, смисао, а нарочито људи (135)
- царство нејасноћа (160)

Нешто позитивније звуче метафоре када се код једног од главних ликова, Роберта Т. Кинкејда јављају прве симпатије за Етрасцију:

„Она је чистиште. Раскршће. Овде је могуће отићи само на два места: или у рај или у пакао.“ (164)

Изван је сваке сумње да апелатив **земља** у самом наслову романа нема свој референцијални однос једино са **Етрасцијом** као земљом, државом, без обзира на то што се о Етрасцијанцима каже да је то „углавном словенски живаљ“ (83). Из почетка се „земља,“ може схватити шире, то јест не само као једна одређена земља, мада поседује безброј препознатљивих црта некадашње Југославије (пре свега Југославије 90-их година прошлога столећа). Претпоставку да се ради и о земљи у смислу земаљске кугле, света⁷, потврђује врло рано сама композиција имена држава, а у даљем тексту има мноштва знакова који иду у прилог овој тези. Некима од њих ћемо посветити више пажње.

в) **Дунум**/ фиктивни топоним фиктивног места (3.)

⁷ А. Рихтер пише да се семантичко поље речи „земља“ најкасније шири у последњем делу романа у трактату „Свето опијање“. (310)

Овде указујемо на настанак имена главнога града Етрасције. Ради се очигледно о произвољно, без обзира на етимолошка начела, преузетом делу латинског имена града Београда – Singidunum. Дунум сам по себи носи значењску компоненту источњачког, и то не само због турске хармоније вокала. Реч оријенталног порекла дулум или дунум означава – као што је познато – меру за земљиште (10 ари). И ова ауторова игра лексичким материјалом свакако се може интерпретирати у правцу ширења семантичког распона саме „уклете земље“ Етрасције, тј. њеног премештања у универзално.

3.2. *Сас̄тав анӣтройонима*

Овај састав ћемо такође анализирати у складу с горе представљеном класификацијом⁸:

1. аутентично име аутентичног субјекта, пре свега изван фикције

Ова имена са сигурношћу немају централну позицију у к. тексту јер не служе означавању карактера. Она стоје изван фабуле, и зато им недостаје низ специфичних ознака (наспрот фиктивним именима и аутентичним именима у служби фикције). Та имена се употребљавају у интелектуалном дискурсу и маркирају распон ауторовог интелектуалног универзума. Отуда су, разуме се, и она важна.

Кад се спомињу имена (име + презиме, презиме), то је често у сврху цитирања. Нпр. кад се путује из Крштрмка: „Тек онда, после неколико сати путовања возом, долазимо до оног што се геополитички зове *Mitteleuropa*. Тамо је већ боље (...) Али, као што каже *Луиџер*, тамо где је боље тамо је и двапут горе.” (16)

Ево неколико осталих имена: **Laurie Anderson** (10), Бодлер (32), Ниче, Стаљин, Буда (65), **Каламити Џејн, Џеси Џејмс, Били Кид, Буфало Бил** (70), Де Сад (72), Салвадор Дали (80), Теофраст Бомбаст Парацелсус (са додатном ознаком аутентичности, годином рођења и годином смрти) (84), Казанова (71), Калиф Харун ал Рашид (91), Хераклит (98), Карл Попер (98), Платон, Хегел, Маркс, Шопенхауер (109), Алфред Нобел (115), Александар Македонски, Краљ Хенри VIII (126), *Baal Šem Tov* (129), Тома Аквински (153).

У оквиру ћириличног текста се нека имена дају латиницом, што бисмо интерпретирали као знак да се жели сачувати изворно. Америчка певачица Лаура Андерсон се спомиње једино због цитата на енглеском: „Туристи долазе и одлазе; ту су ради купања, сунчања, доброг вина и секса. Нико да се, попут *Laurie Anderson*, запита: *What’s behind the curtain?*“ (10) Имена хероја са Дивљег запада су дата ћирилицом јер су код потенцијалних рецепијената

⁸ Анализа не обухвата сва имена, само репрезентативне примере те имена од централне важности.

у односу на певачицу популарни због њиховог присуства у разним стриповима.

Интересантно је како се поступа с именом **Иво Андрић**. Он се појављује као аутентично име аутентичног субјекта у фикцији кад се ради о садржају кофера анонимног приповедачког ја приликом његовог доласка у Кршттрмрк у оквирној радњи: „Сабрана дела Иве Андрића, албум са маркама (...) мало кокаина (...)” (8)

Изобличено се име великог писца јавља у једном микротексту романа.

„Преко пута старог двора, на истоименом тргу, стајао је кип великог етрасцијанског писца Iiiivo Andry-ја.“ Овај поступак бисмо уврстили под 4. (изобличено аутентично име аутентичног субјекта).

Аутентично ауторово име **Светислав Басара** налазимо као име аутора предговора фиктивној књизи „Уклета земља“ фиктивног аутора Роберта Т. Кинкејда. Ако је једна од главних црта романа „Уклета земља“ стварање ефекта нестварности, привида, онда и овај ауторов поступак припада ономе што се може назвати интелектуалном поигравањем (са) читаоцем. Истовремено се привидно губи и идентитет приповедача све до његове фиктивности. Тако привид постаје двострук.

2. аутентично име фиктивног субјекта

Ту смо суочени са класичном онимијском констелацијом у уметничкој прози. Као илустрација ове тезе нека послужи употреба аутентичних имена у горњем цитату из приповетке Радоја Домановића: Иван, Стеван, Добро, Станија, Саво Петров.

Фреквентност ове врсте имена је највећа и у роману „Уклета земља“; пре свега се ради о именима без призора. Нпр.:

Клио

То је име прве невесте Роберта Т. Кинкејда која је убијена одмах после венчања.: „... на црквеним вратима, после обављеног венчања, моју деветнаестогодишњу невесту Клио покосио је снајперски хитац.“ (46)

Неколико страница касније сам Кинкејд више се не сећа имена своје невесте: „Коју невесту? Нисам могао да се сетим имена; знао сам да је повезано са грчком митологијом или да подсећа на неко митолошко име.“ (51)

Ово име, име једне од девет муза у грчкој митологији с једне стране сигурно има везе с географским лоцирањем саме земље Етрасције на југоистоку Европе. С друге стране је Клио била муза историографије и јуначкога песништва. Сигурно није случајност да се њен живот и њено име бришу одмах на почетку приповедања. То, засигурно, има далекосежне последице за интерпретацију комплетног текста романа. Историја и вест о јунаштву нестају без трага. Пред читаоцем је празна фолија изван хроноса и топоса, тако да је приповедањем дата могућност њеног проширивања у општељудско, универзално.

Валдемар/ Мстислав

Агент са старонемачким именом се на почетку појављује без имена, потом, у директном говору занесен својом причом о етрасцијанској прошлости, одаје како се зове: “(...) на светом комаду земље на коме стојимо, године 1533 Махмут Паша зверски је уморио великог јунака Етрасције (...) Не могу тачно да се сетим како се звао. Разумећете. Ми смо имали толико јунака и сви су зверски погубљени. Раскомадани, набијени на колац (...) Битно је да сте били овде и то можете поменути у вашим мемоарима (...) Слободно забележите и моје име. Зовем се Валдемар.“ Мало касније читамо у Кинкејдовом извештају: „Први ме је обљубио Валдемар. Сурово. Без мало предигре (...)“ (80) Више етрасцијанских агената силује Кинкејда: „Мстислав (тако ми се представио током коитуса) беше заиста маестралан љубавник. (...)“ (81)

Имена Валдемар са алузијом на немачки говорни простор и Мстислав (словенско име) аутор сигурно није изабрао случајно. Радња пуни имена значењем, субјекти се дају идентификовати и својим именима и својим поступцима. И избор ових имена потврђује горе изнесену тезу да је семантички распон „Уклете земље“ универзалан.

Макарије, Маргарције, Малахија

Ова имена се појављују у наставку оквирне радње на крају романа у поговору „Носите се!“ . Анонимни приповедач одлази у синајски манастир, мада „прелаз из овог тривиалног у вечни живот није баш једноставан.“ (198) Његови пратиоци су Макарије и Мардарије, они носе, дакле, имена која су честа код црквених достојанственика све до данас. Јеромонах Макарије „от Црнице Гори“ био је крајем 15. столећа први штампар на југословенском простору. Један Мардарије, познат као Мардарије II, митрополит Црногорске митрополије, а од 1625. игуман Цетињског манастира.⁹ Малахија, име који је анонимни приповедач резервисао за себе, име је једног од „малих“ пророка из Старога завета.

И овај избор имена потврђује ауторову интенцију превазилажења одређеног географског подручја (нарушавање просторних одредница).

3. фиктивно име фиктивног субјекта

Овде се јављају претежно имена типа име + презиме.

Салман Басри

Он је ауторов алтер его, на шта указује и чињеница да су иницијали имена и презимена исти (С. Б.). У оквирној радњи анонимни приповедач

⁹http://www.mitropolija.cg.yu/istorijat/istorijat_2_1.html

пише о једном свом специфичном повезивању са Салманом Басријем, који се карактеризује као „овдашњи бард“ и „Хришћанин са арапским именом“¹⁰. (24) „А кокаин на празан стомак, то баш не иде. Неко вече сам био тако стонд да сам дебела два сата мислио да сам Салман Басри.“ (26)

Осим што име Салман Басри алудира на име самога аутора, јавља се и друга, још јача алузија: Због истоветности имена и и извесне фонетске сличности презимена мисли се на аутора „сатанских стихова“ Салмана Рушдија (Salman Rushdie). Салман Басри, ауторов алтер его, јесте, као што знамо, аутор трактата „Свето опијање“ унутар романа. Очигледно је и то део ауторове игре коју читалац може прихватити када то жели: Да ли се Басара нада да ће његова књига покренути сличне оштре и погубне контроверзе и прогањања од стране властодржаца у Србији 90их година као Рушдијева књига у Ирану? Као што читамо у роману „Уклета земља“ ни Председник Етрасције није остао равнодушан: „Оно пискарало, патријарх њихове бедне кафанске васељење, Салман Басри који (...) благи мој лик у свом најновијем роману кријући се иза улоге преводиоца.“ (144)

Употребљавање имена Салман Басри убедљиво сведочи о ауторовом стварању ефекта нестварности, привидних ситуација које широко отварају врата читаочевој интелектуалној игри у којој ће превазићи границе „обичне“ интерпретације к. текста.

Robert T. Cincaid

Службовао је у амбасади Њеног величанства Елизабете II у Етрасцији. Анонимни приповедач његово име уводи у текст романа тако што се у ћириличком тексту појављује латинично исписано име:

„Зар нисам на летовању? Отишао сам у књижару (...). Пажњу ми је привукла (...) једна књижица. (...) Уклета земља. Име писца Robert T. Cincaid ништа ми није говорило. Никад чуо. Ипак, купио сам роман (...)“ (27)

Фиктивно име Robert T. Cincaid (име + иницијал другог имена + презиме) посебно је занумљиво зато што се појављује у разним варијантама у зависности од ситуације. Cincaid у ствари није изворни начин писања овог енглеског презимена. Кад се претражују подаци на интернету, долази се само до једнога (!) хита који се односи управо на Басарин роман. Уобичајени начин писања је Kincaid. Нећемо улазити у шпекулације да ли се можда ради о алузији на „cincar“.

Наводимо неколико ситуација у којима се име појављује са нијансама у значењу:

– Говор самога Кинкејда када размишља о нечем важном (потпуно име):

„Али ја, Роберт Т. Кинкејд, нисам човек који се лако предаје.“ (48)

¹⁰ „Басри“ значи „човек из Басре“ (ирачкога града), што за наш роман, међутим, није од значаја.

– Председников говор (презиме у комбинацији са придевом злосретни, без погрдних придева и замењен етнонимом):

„Иако онај злосретни Кинкејд није завршио своју књигу која ће му донети извесну славу на Западу (...)“ (121)

„(...) у једној курвинској фусноти Кинкејд тврди да су поглавља аутентични стенограми ухода из тајне службе МИ5.“ (122)

„Али тај дан Кинкејд неће доживети.“ (122)

„Британац ме је подмукло увукао у ништавни свет своје прозе.“ (121)

– Председников говор кад предстоји званични чин аудијенције (презиме у комбинацији с додатком „г.“)

„Можда ћу, ако ухватим времена, примити у аудијенцију г. Кинкејда (...)“ (123)

– Председников говор (презиме с додатком „мистер“ с пакосним призвуком)

„У досијеу, ево га на столу, лепо пише да је мистер Кинкејд хомосексуалац.“ (74)

– Писмо Кинкејдовог пријатеља из британске амбасе у Истанбулу носи званично енглеско заглавље:

Mr. Robert T. Cincaid

British Embassy

Dunum, Etrascia 133, Tolstoy str. (82)

– Своја писма пријатељу у Истанбул Кинкејд потписује фамилијарно са „твој Боб“ (120)

4. изобличено аутентично име аутентичног субјекта

Овде се јављају лица из српске прошлости, с „онога света“. Само изнимно се ради о особама из садашњости. Њихова имена су променила свој облик услед мањих или већих, чак и графичких интервенција изведених од стране аутора. Упркос тим интервенцијама имена су препознатљива и комплетно су, другачије него имена под 1., део фикције. (Неке од тих историјских личности парадире у председниковим размишљањима и сновима док се дотични налази у свом кабинету). И овај ауторов поступак ствара ефекат нестварности, у служби је поигравања, привида и мистификације. Игра ли се аутор можда цензуре? То је питање на које засигурно нема одговора, а одговор овде није ни потребан.

Примери:

Psyho Sylni (Стефан Урош IV Душан, зван Душан Силни)

„Овај... Синоћ сам био у аудијенцији. Наш свети цар Psyho Sylni се непрестано распитује докле си стигао са рестаурацијом Велике Етрасције.“

(124)

Лев Церн (Вук Стефановић Караџић)

Petre Neghust, Negusht (Петар Петровић Његош)

Nikolas Pa&ku (Никола Пашић)

Joan Ambroz Tothus (Јосип Броз Тито)

Ово име постоји у неколико варијаната:

J. A. Тотхус

Joan Ambroz

Амброз

Са овога света се јавља **Марјам**, председникова жена (Мирјана Марковић). Њено име је председников password у његовом РС-ју (109), а о њој се говори и у једном извештају Роберта Кинкејда: „Јер, овај народ и овај језик уопште и не заслужују књижевност. Не заслужују ни она оскудна следовања брашна, соли и шећера која им, о многобројним државним празницима са прозора Старог двора баца Председникова жена Марјам.“ (116)

5. апелатив за именовање аутентичних/ фиктивних субјекта

Ту бисмо споменули само један, и то централни апелатив у служби личног имена: **Председник**. Као апелатив ова именица носи лексичко значење, означава функцију дотичног субјекта, а и без додатних информација читаоцу је познато о коме се ради, поготово кад се узме у обзир да је роман написан 1995. године. Међутим, аутор свога читаоца не оставља без додатних информација које проширују семантичко поље Председникове личности: Из Кинкејдовога извештаја за Foreign Office се, наиме, види да се Председниково име чак и не *сме* изговорити ни написати. „Због тога је ионако компликованом етрасцијанском алфабету додат идеограм – # – којим се означава Председникова личност.“ (130) У роману следи дуго и маштовито објашњење садржаја тога идеограма, што поново указује на ауторову склоност формалним језичким експериментима.

4) Закључак

Изван је сваке сумње да би било занимљиво истражити комплетни ониимијски састав романа „Уклета земља“ који у великоме доприноси сатири текста, укључујући и: етнониме попут **Богумили**, **Словини**, **Креати**, имена предузећа нпр. (**КГБ – Комбинат гвожђа и бакра**), назива за организације као нпр. **Огранак Еванђеоских бициклиста ружиног крста** или пак имена производа. Овде Председников омиљени виски **Chivas Regal** игра значајну улогу. Разумљиво је да би овакав подухват превазишао обим овога прилога.

Полазећи од начела ономастичке стилистике покушали смо показати како имена објеката и субјеката функционишу у складу с ауторовим интенцијама. Другим речима: Анализирали смо имена као стилско средство у односу на к. текст, тј. семантичке и формалне аспекте имена у оквиру њихових замршених референцијалних односа са фиктивним денотатима. Примењена

метода представља само предлог јер разрађене и опште прихваћене методологије истраживања на подручју ономастичке стилистике нема.

Значење и облик, семантичке компоненте које име поприма у к. тексту и формална страна имена у потпуности су у складу са функцијом имена у датом тексту.

Наша запажања су потврдила тезе о формалним и садржајним карактеристикама Басариног текста као постмодернистичког, нарочито што се тиче нарушавања просторних одредница, губљења идентитета приповедача све до његове фиктивности, склоности формалним језичким експериментима укључујући занемаривање правописне норме и графичке експерименте, изобличавања очигледних имена и стварања ефекта нестварнога, привида. Ширење семантичког распона имена у „Уклетој земљи“ се увек налази у функцији њеног премештања у универзално.

Анализа врста, структура и функција имена у к. тексту свакако може допринети комплетнијој интерпретацији текста, тј. самога дела. Због тога се ономастичка стилистика сматра дисциплином која је у класичном смислу интердисциплинарна. Њени резултати су у првом реду намењени науци о књижевности. И на примеру имена у Басарином роману се очитује дубоки семантички потенцијал к. текста који сваког реципијента – свеједно је ради ли се о самом читаоцу, лингвисти или теоретичару књижевности – наводи на темељно преиспитивање сопствених представа о функцији и структури појединих језичких елемената чије уметничко преплитање књижевно дело чини изузетно вишеслојним и контроверзним.

Кључне речи: ономастичка стилистика, постмодернистичка проза, онимијски систем, Свестислав Басара, семантички потенцијал књижевно-уметничког текста.

Извори и литература

Anić, Vladimir; Goldstein, Ivo (2000): *Rječnik stranih riječi*, drugo izdanje. Zagreb.

Басара, Светислав (1995): *Уклета земља*. Београд.

Домановић, Радоје (2001): *Изабрана дела*. Сремски Карловци, Нови Сад.

Gutschmidt, Karl (1983): *Literarische Richtungen und Strömungen und Traditionen der Namengebung in der Belletristik*. U: *Onomastika jako společenská věda*. Praha, 153–156.

Gutschmidt, Karl (1984): *Eigennamen in der Literatur*. U: *Namenkundliche Studien*. Berlin, 7–38.

- Gutschmidt, Karl (2003):** *Namen bei I. A. Gončarov: Obyknovennaja istorija* (Eine alltägliche Geschichte). U: Scholae et Symposium. Festschrift für Hans Rothe zum 75. Geburtstag. Köln, Weimar, Wien, 37–55.
- Ilić, Dejan (1999):** *Iskustvo svetog i iskustvo praznine u prozi Svetislava Basare*. Cyber-izdanje „Reči“: http://www.b92.net/casopis_rec/arhiva/ilicmisao.html
- Kalverkämper, Hartwig (1976):** *Eigennamen und Kontext. Inaugural-Dissertation*. Bielefeld.
- Meyers Grosses Taschenlexikon in 24 Bänden (1995)**, 5. überarbeitete Auflage. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Михаиловић, Драгослав (1994):** *Петријин венац*. Београд.
- Rečnik književnih termina (1992)**, drugo, dopunjeno izdanje. Београд.
- Richter, Angela (2004):** *Ukleta zemlja: Svetislav Basara über ein Land, in dem ungläubliche Dinge geschehen*. U: *Mundus narratus*. Festschrift für Dagmar Burkhart zum 65. Geburtstag. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 301–313.
- Samardžija, Marko (1998):** *Hrvatski jezik 4*. Udžbenik za 4. razred gimnazije. Zagreb
- Smailović, Ismet (1990):** *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, 2. izdanje. Sarajevo.
- Стојановић, Јелена (1997):** *Антирoйоними у делима Јакова Ипњaйовића*. У: *Језичке мене и живот речи*. Ваљево, 185–192.
- Šimundić, Mate (1988):** *Rječnik osobnih imena*. Zagreb.
- Šimunović, Petar (1991):** *Onomastička znanost u Jugoslaviji danas*. U: *Onomastica Jugoslavica* (14), 153–167.
- <http://de.wikipedia.org/wiki/Raszien>
- <http://www.adventisti.cg.yu/Kanon%20Biblije.html>
- http://www.mitropolija.cg.yu/istorijat/istorijat_2_1.html

Sabine Kirfel

EIGENNAMEN ALS LEXISCHE EIGENSCHAFTEN IN DER NEUEREN SERBISCHEN PROSA
AM BEISPIEL DES ROMANS „UKLETA ZEMLJA“ VON SVETISLAV BASARA

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag wird die Rolle der Eigennamen bei der Ausformung des semantischen Potenzials eines literarischen Textes untersucht. Der Roman „Ukleta zemlja“ von Svetislav Basara gehört zur serbischen Postmoderne und besitzt als solcher bestimmte formale und inhaltliche Eigenschaften auf der makrostilistischen Ebene, wie z. B. Überwindung zeitlicher und räumlicher Bezüge, Verlust der Identität des Erzählers bis zu seiner Fiktionalität, Neigung zu formalen sprachlichen Experimenten als Mittel der Verfremdung, Herbeiführung von Effekten des Unrealen. Die Untersuchung des onymischen Systems des Romans führt zum Beweis der folgenden These: Die Eigennamen spiegeln als lexikalische Einheiten und Stilmittel die genannten formalen und inhaltlichen Eigenschaften des Romantextes auf der mikrostilistischen Ebene wider. Die Breite des semantischen Spektrums einzelner Namen steht in unmittelbarem Zusammenhang mit der universalen Bedeutung des im Roman Dargestellten.

Садржај

Живојин Станојчић РЕЈУВЕНАЦИЈА ЈЕЗИЧКИХ ЈЕДИНИЦА У ПРОЗНОМ ТЕКСТУ	5
Władysław Lubaś ОНОНИМ КАО ЛЕКСЕМА	15
Љубомир Поповић ПОЛИСЕМИЧНОСТ ЛЕКСЕМА КАО ЈЕДАН ОД ПРОБЛЕМА ИНТЕРФЕЈСА СИНТАКСЕ И РЕЧНИКА	25
Радмило Маројевић РИЈЕЧ КАО ТЕКСТОЛОШКИ ПРОБЛЕМ	41
Бранко Тошовић ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКО КАМЕЛЕОНСТВО	61
Радоје Симић ОБЛИЦИ РЕЧИ ИЗМЕЂУ МОРФОЛОГИЈЕ И СИНТАКСЕ	75
Јелица Јокановић-Михајлов РЕЧ И РЕЧЕНИЦА ИЗ ПРОЗОДИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ	83
Љиљана Суботић РЕЧ: ГРАМАТИЧКА, ОРТОГРАФСКА, ФОНОЛОШКА	91
Милош Ковачевић О ЈЕДНОЈ СПЕЦИФИЧНОЈ СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКОЈ УПОТРЕБИ ЛЕКСЕМЕ <i>ТО</i>	103
Јелена Јовановић РЕЧ КАО СИНТАКСИЧКА ЈЕДИНИЦА	115
Ивана Антонић ПРЕДЛОГ <i>ОД</i> У СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	129
Тијана Ашић ПРОСТОРНЕ И ВРЕМЕНСКЕ УПОТРЕБЕ ПРЕДЛОГА <i>УЗ</i> У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	145
Наташа Бугарски ТИПОВИ ПРЕДИКАТА У РЕЧЕНИЧНИМ СТРУКТУРАМА КОНДЕНЗОВАНИМ ДЕАДЈЕКТИВНОМ ИМЕНИЦОМ	159

Миливој Алановић ЛЕКСИЧКА СЕМАНТИКА И СЕМАНТИЧКЕ УЛОГЕ АКТАНАТА	169
Тања Самарцић РЕЧ <i>СЕ</i> У АРГУМЕНТСКОЈ СТРУКТУРИ ДИТРАНЗИТИВНИХ ГЛАГОЛА	179
Драгана Мршевић-Радовић УЛОГА ОБРЕДНЕ МАСКЕ У МОТИВАЦИЈИ ЗНАЧЕЊА „ГОВОРИТИ КОЈЕШТА“, „БУНЦАТИ, ТРАБУЊАТИ“ (<i>клоцајти</i> , <i>бред сивой кобылы</i>)	193
Стана Ристић ПАРТИКУЛЕ КАО РЕЧИ У ФУНКЦИЈИ МЕТАТЕКСТУАЛНИХ ОПЕРАТОРА (<i>наводно, буквално, дословно, једносјавно, њросио,</i> <i>најросио</i>)	205
Милана Радић-Дугоњић <i>ЉУБАВ</i> — РЕЧ, КОНЦЕПТ, МИТОЛОГЕМА (на материјалу романа „Сеобе“ Милоша Црњанског и његовог руског превода)	217
Рајна Драгићевић СЕМАНТИЧКИ ОДНОСИ СЛИЧНИ ПОЛИСЕМИЈИ	227
Борис Хлебџ РЕИФИКАЦИЈА ИМЕНИЦЕ <i>ОПАСНОСТ</i>	235
Gerhard Ressel, Svetlana Ressel РЕЧИ И ИЗРАЗИ ЗА ПРИРОДНЕ ПОЈАВЕ (ПАДАВИНЕ) У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	243
Лили Лашкова ПРЕВОДНЕ И ДИСКУРСНЕ ДИМЕНЗИЈЕ РЕЧИ У КОНТРАСТИВНОЈ АНАЛИЗИ (на материјалу српског и бугарског језика)	253
Михаило Поповић ОБРАДА СЛОЖЕНИХ ЛЕКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА У ДВОЈЕЗИЧНИМ РЕЧНИЦИМА	259
Ценка Иванова АСПЕКТИ ПРОУЧАВАЊА РЕЧНИЧКОГ ФОНДА БЛИСКОСРОДНИХ ЈЕЗИКА (са освртом на бугарски и српски језик) ...	271
Гордана Јовановић НЕКА ЛЕКСИЧКА ПИТАЊА У „СКАЗАНИЈУ О ПИСМЕНЕХ“ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА (КОНСТАНТИНА КОСТЕНЕЧКОГ)	285

Александар Милановић СТАТУС ПОЈМА И ТЕРМИНА <i>ЛЕКСИЧКИ АРХАИЗАМ</i> У СРБИСТИЦИ.....	293
Исидора Бјелаковић ТЕРМИНОЛОГИЈА ИЗ ОБЛАСТИ ФИЗИКЕ У <i>ФИЗИЦИ</i> АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА (1802)	305
Драгана Новаков НАПОМЕНЕ О ЛЕКСИЦИ РУКОПИСНЕ <i>ЛЕКАРУШЕ</i> ИЗ БОКЕ КОТОРСКЕ (XVIII ВЕК).....	327
Недељко Богдановић ДВООБЛИЧКЕ РЕЧИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	333
Gerd-Dieter Nehring СРПСКИ СЛОЖЕНИ ПРИДЕВИ У ПОРЕЂЕЊУ СА СУСЕДНИМ ЈЕЗИЦИМА	339
Веран Станојевић ДЕНОТАЦИОНИ И ДИНАМИЧКИ АСПЕКТИ ЗНАЧЕЊА КАРДИНАЛНИХ БРОЈЕВА.....	353
Станислав Ракић О СТРУКТУРИ СЛОЖЕНИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	367
Ђорђе Оташевић ПРИДЕВИ И ПРИЛОЗИ С ПРЕФИКСОМ А-	377
Драгана Вељковић-Станковић О КРИТЕРИЈУМИМА КЛАСИФИКАЦИЈЕ ГЛАГОЛА СУБЈЕКТИВНЕ ОЦЕНЕ	383
Ксенија Кончаревић НЕКА ПИТАЊА ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ЛЕКСИКЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ИНОСЛОВЕНСКОЈ СРЕДИНИ (теоријски оквир и уџбеничка реализација).....	395
Љиљана Петровачки МОРФОСИНТАКСИЧКЕ РЕЧИ (могућности тумачења у настави српског језика у средњој школи)	407
Јелена Рунић УПОТРЕБА ПРИДЕВСКОГ ВИДА У СРПСКОМ У ПОРЕЂЕЊУ СА РУМУНСКИМ	417

Вероника Ярмач ПРЕТЕРИТАЛНА ВРЕМЕНА У ПРЕВОДИМА УКРАЈИНСКОГ ПЕСНИЧКОГ ДИСКУРСА (на материјалима двеју песничких антологија).....	431
Јасна Влајић-Поповић С.-х. <i>ѿорез</i> 'vestigial, tributum' – етимолошко-семантичка анализа–	441
Марта Бјелетић ИЗ ЛЕКСИКЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ (<i>ѿаѿр'љак, ѿаѿрче, ѿамрака</i>)	451
Марија Вучковић ИЗ ЛЕКСИКЕ ТАЈНИХ ГОВОРА (лексика тајних језика у <i>Етимолошком речнику српској језика</i>).....	461
Маја Р. Ђокић ИЗ ФИТОНИМИЈЕ (1): <i>SMILAX</i> (ЕТИМОЛОШКА БЕЛЕШКА)	473
Sybilla Daković ФОРМАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СРПСКИХ ИНТЕРЈЕКЦИЈА У ОДНОСУ НА ПОЉСКЕ И РУСКЕ.....	481
Славка Величкова О ЈЕДНОЈ НЕПРОМЕНЉИВОЈ ВРСТИ РЕЧИ У СРПСКОМ И БУГАРСКОМ ЈЕЗИКУ	487
Sabine Kirfel ЛИЧНА ИМЕНА КАО ЛЕКСИЧКА ОСОБИНА У НОВИЈОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ НА ПРИМЕРУ РОМАНА <i>УКЛЕТА ЗЕМЉА</i> СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ.....	495